

Тоҳир Малик

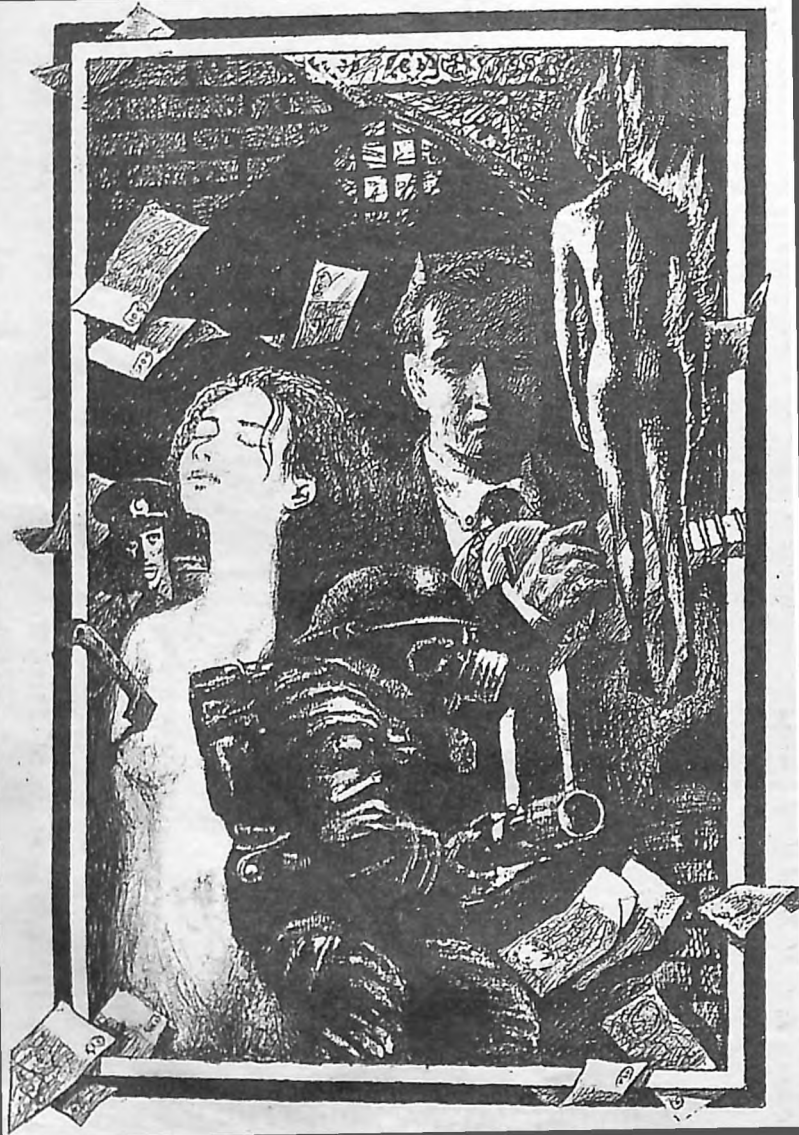
ШАЙТАНАТ

Central Library (UWED)

00035763

Тоҳир Малик

ШАЙТАНАТ

Қисса

Иккинчи китоб

ОПИ АН

КУТУБХОНА	
қўйилган ва	
дн.	сеп
Инь.	249800
БИБЛИОТЕКА	

«ШАРҚ»
НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ БОШ
ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1998

Мусаввир ХУРШИД ЗИЁХОНОВ
Муҳаррир ЗЕБИНИСО АҲМАДАЛИ ҚИЗИ

Ёзувчи Тоҳир Малик қаламга маъсуб бўлмиш «Шайтанат» асарининг биринчи китобида сиз жашоатчилар, гуруҳи бошлиғи Асалбек ва унинг қизи Зайнаб, қушқочи Элчин, унинг дусту Ашвар, Асалбекнинг суюқли шогирди Жамшиднинг ҳаёти билан танишган эдингиз. Асар Жамшиднинг улими, Зайнабнинг узини осини билан яқинлашган эди. «Шайтанат» қиссасининг иккинчи китобида бу қаҳрамонларнинг кейинги тақдир қаламга олинган. Унда Жамшиднинг қандай қилиб улимдан қутулгани, Зайнабнинг қора кучлар чаплаганига тушиб қолгани каби воқеалар баён қилинган.

Бисмиллоҳир Роҳманир Роҳийм.

Қаламга ҳиснат қилмай яшамогимда тугри йул кўрсатгучи, ниятларимни амалга оширувимда мадад бергучи, мендайини ожиз гуноҳкор қулига вақтида жазо бериб, вақтида тавбаларимни қабул этиб, гуноҳтаримни кечиргучи, улўғ устозларга берган неъматлардан менга да насиб этгучи Оллоҳ таборак ва таолога шукроналар, ҳамду санолар айтмоқ билан бошлагумдир.

Оллоҳнинг мадади ила биринчи китобга сунгги нуқта қўйганимдан сунг хийла фурсат утди. Асар ўқи-гувчига стиб борди. Дашном ҳам, мақтов ҳам эшитини насиб булди. Бу табиий бир ҳол. Ҳеч бир асар барчага баробар маъқул булмас. Асарнинг қасридир бир одамга ёқар, бошқа бировга эса ёқмас. Ёзувчиларнинг асари ҳам бир фарзанд мисолидалур. Алҳол, фарзандингиз бировга хуш ёқар, бошқага эса ёқмас. Танқидларини тинглаб тугри хулоса чиқаринга интилдим. Бу ҳусусда мазкур иккинчи китобни ўқиб чиқиб, тайини бир фикрга келарсиз.

Учрашувларда кўп тақлифлар айтишди, ҳатто илтимослар қилишди. «Элчинни улдирманг, шунча кулфат у учун старли эмасми?», «Асадбекни улдирманг...» Шунга ухшаш гаплар. Мен уларга аниқ жавоб ёки ваъда бера олмадим. Чунки асардаги қаҳрамонларга мен ҳукм чиқармайман. Ҳукм воқсалар ривожига қараб булади.

Кўпчилик асарда узига таниш одамларни курибди. «Асадбек фалончимми?», «Элчин пистончимми?» деб сурашди. Азизларим, бу шунчаки бир тасодиф. Ҳаётда ҳам кимдир кимгадир ухшайди-ку? Бировга ухшатсангиз ҳам, айнан шу одам, деган қарорга келманг. Ўқий бошлаганингиз мазкур китобда ҳам тасодифларга дуч келсангиз, ажабланманг.

Бу асарни ҳам тоқат билан ўқиб чиқишингизда Оллоҳ сизга мадад берсин.

Бисмиллоҳир Роҳманир Роҳим.
Ал-йавма нахтиму ала афваҳиҳим ва тукатли
муна айдиҳим ва ташҳалу аржулхум бима ка
ну йакенбуун.¹

Бир дев бор ичимда, асти пинҳон булмас,
Бошини эгмак анинг осон булмас.
Иймон не экалтигин англатсам ҳам,
Кофир у ашадий, ҳеч мусулмон булмас.

Шайх Нажмиддин Кубро

I БОБ

1

...Юқоридан туриб қараганида дарё суви тиниқ, со-
кин оқаетгандек эди. Сувни кўрди-ю, ташналик азоби
яна забтига олди. Ҳаяжон билан «сув!» деб бақиргиси
келади, аммо ташна лабларини жон тарк этиб булган.
Харсанг тошларни оралаб тезроқ пастга тушмоқни ис-
тайди, лекин жон тарк этган оёқлар энди узига буйин-
сунмайди. Буйсунмаса-да, жонсиз оёқлар уни дарёга
элтади. Бироқ, ташна лабларга сув тегмайди. Тепадан
қараганида кўринган тиниқ сувдан асар ҳам йуқ. Дарё
қуриб қолган (Наҳот стиб келгунимча қуриб битди,
деб уйлайди у), унда-бунда кулмаклар кузга ташланади.
Кулмаклардаги сувни ичиб булмайди — сасиб ётибди.
Унинг кузлари кагтароқ кулмакдаги илонга тушиди. Йу-
гонлиги уқловдек ҳам келмайди. Ажиб манзара! Илон
бир балиқни улжа қилиб юта бошлагану ҳалқумининг
кичиклигини ҳисобга олмаган. Оқибатда балиқнинг
ярмигина илон оғзиди — дам-бадам жон аччигида ду-
мини асабий равишда силкийди. Балиқ ночор, илон
эса ундан-да ночор — ютиб юта олмайди, қуйиб қуя
олмайди. Балиққа раҳми келди. Уни илон оғзидан
юлиб олмоқчи булди. Шу ниятда энгашганида бир
шовқин эшитилди — худди тунука том устига шагал
ағдарилгандай булди. У чучиб атрофига аланглади.
Ажиб манзара! Дарёнинг қуйи томонида кўринган сел
оқими уркач-уркач тулқинлари билан юқорига қараб

¹ Маъноси будир: Бу кун Биз уларнинг оғзларини муҳраб кўюрмиз ва
биёга уларнинг қилиб юрган ишлари ҳақида уларнинг
қуллари сулар ва оёқлари гувоҳлик берур. («Ёсин» су-
расининг олтинчи бешинчи ояти Алоуддин Мансур
таржимаси.)

бостириб келарди. У қочмоққа шайланди. Жонсиз оёқлари буйсунмади.

— Сувдан шунчалик қурқасанми? — деди кимдир.

Кимдир... ким айтди бу гапни? Назарида балиқ айтгандай булди.

— Сузишни билмайман,— деб узини оқлади.

— Сузишни билмасанг бу тескари дарёга нима учун келдинг?

— Чанқадим.

— Сен бу дарёлардан сув ича олмайсан. Қочма. Ташналикдан улгандан кура сувга букиб улганинг яхши эмасми?

— Аҳмоқ! Сен узингни уйла!

— Мен сузишни биламан. Аммо шу сувда уламан...

У тошларга тирмаша бошлади. Оёқларига харсанг боғлангандай — илгарилаши оғир, жуда оғир. Қасқдан қувват келди, билмайди, ҳар ҳолда сел оқимидан қутулиб олди. Ҳозиргина тирмашаётгани харсанг тошлар баланд минора гиштларига айланди. Минора тепасидаги шаффоф идишда сув бор эди, сув! У минора тепасига етай деганида, гиштлар анор доналаридай тукилди. У тубсизлик сари учди. Нафаси қайтди. Онаси «бахтсизликка учрасанг «ла илаҳа иллоллоҳ» деб айтгин», деган эди. Бу уғитни қарийб унутган ҳам эди. Ҳозир, юраги қинидан чиқаётган ҳолда қоронгу бушлиқ сари учиб бораётганда шу сўзларни эслади. Айтмоқчи булди, тили айланмади. Узини зурлаб бақирди: Ла илаҳа иллоллоҳ!

— Адаси, адаси, кузингизни очинг, сизга нима булди? Вой бирам босинқирадингиз-сй...

Зоҳид кузларини очиб, сочлари тўзгиган хотинини курди.

— Ҳечам бунақанги бақирмовдингиз-а, кучага чиққанингизда гадойга етти танга садақа беринг. Балолардан асрар экан. Тушингизда улик-пулик куриб қурқдингизми? — хотини саволига жавоб кутмай, урнига чузилди.— Чалқанча ётманг, яна босинқирайсиз.

Зоҳид хотинининг амрига буйсуниб чап томонига ёнбошлади. Юраги тепишини аниқ сизди. Хаслини чалғитиш учун юрак уришини санаб ётди. Хотинининг сунгги гапи унга ғалати туюлди. Уйлаб қараса, шу пайтгача тушида сира улик кўрмабди. Иши юзасидан турли мурдаларни турли ҳолатларда куравериш унинг дийдаси қотиб кетган. Мана, йул четида осилиб турган мурдани курган баъзи одамнинг эси оғиб қолиши ҳам

мумкин. Зоҳид эса уни сиғичиклаб қараб чиқишга мажбур. «Бир... ик-ки...» Юраги худди аскар йиғитларнинг қадам ташлашидай гурсиллай бошлади. Уйқуси тамом учган эди. Юрагида беҳалавотлик сезиб, қадини кутарди. Хотини ухламаган эди, бошини сал кутариб «чой қуйиб берайми?» дсб суради. Зоҳид «ухлайвер» дсб урнидан турди-да, оёғига шиппакни илиб балконга чиқди.

Оқшомда ерни ямлаб ютаман деган ҳамла билан спирилиб келган қора булутлар тудаси икки-уч ут пуркаб, гулдурак солиб, заминни шиддатли томчилар билан савалагач, кудан қолган замин осойишталик ҳукмида бсозоргина нафас оларди. Осмон тоза, ҳаво бсғубор... Зоҳид кукрагини тулдириб нафас олди. Хотинининг гапидан кейин ёқиб юборилган улик куз унгидан кетмай қолди. Шундайгина катта йул буйига осилган. Ун-ун беш қадам наридан машиналар утиб турган. Аввал ҳам шундай булган. Аввал ҳам, утган куни ҳам бирон-бир машина тўхтатмаган, «ҳой, нима қилипсанлар!» демаган. «Жон ширин-да,— дсб уйлади Зоҳид.— Тўхтаб, танбсҳ берган одам улиши, омади келган тақдирда, ҳушидан кетгунича калтак сйиши мумкин эди. Ҳатто милиция машинаси ҳам тўхтамаган. Шу жойга келганда нима учундир гапга чалғиб, курмай утиб кетишган...»

Зоҳид бу сафар ишни гувоҳ топишдан бошламоқчи булди. Шу мақсадда Ҳамдам Толиповни автомобил назорати ходимлари билан гаплашгани жунатди. Оқшомдан тонггача тўхтатилган машиналарнинг рўйхатини олдириди.

— Узлари ҳам тунда утишибди. Гап билан чалғиб бу ёққа қарашмабди,— деди Ҳамдам, сўнг уларни, топган баҳоналарига қушиб, буралаб сукди.

— Ҳамдам ака, шу йулдан утган машина эгалари билан узингиз гаплашиб чиқасиз,— деди Зоҳид.

— Фойдаси булармикин? — деди майор Солиев,— улар ҳам айнан шу жойга яқинлашганларида гапга чалғиган булишади.

— Чиқмаган жондан умид, дсйдилар, бир ҳаракат қилиб курайлик-чи...

...Ҳамдамни ксчгача учратмади. Шу иш билан машгул булди шекилли. Узи оқшомга қадар тиббий экспертиза хулосаларини кутди. Машина эгасини аниқлаш қийин булмади: Жамшид Суинатуллаев. 1954 йилда тутилган. Номусга тегишда айбланиб, қамалган. Мудда-

тидан илгари озод этилган. Мактабда дурадгор бўлиб ишлайди.

— Бу ҳам номига ишлаган. Мактабга бориб юрма, уни барибир танишмайди,— деди Солиев.

Зоҳид ҳам шу фикрда эди. Мактабга борса фақат чалғиши мумкин. Лекин Суннатуллаевнинг жиноят иши баёни билан танишмоқни лозим, деб топди.

Баъзан одамзотнинг ақлига қойил қолмоқ керак. Узининг хотирасига ишонмагани учун «Архив» деган нарсани топганки, бу ихтирога тан бермоқдан узга чора йўқ. Тўғри, ҳорижда бу вазифа компьютер зиммасига юклатилган. Аммо бизнинг қоғозлардан иборат бўлган архивимиз компьютердан ишончлироқдир. Катта жиноятларни қуя турайлик, лозим бўлса, кунда неча марта акса ургансиз — барчасини муҳраб қуйини мумкин. Зоҳидга ухшаган азамат бир кун архивдаги «иш»ингизни очиб, «Ху-уш, йигирма беш йил муқаддам, фалон кун, фалон соатда аксирган экансиз, тўғриси айтинг, нима мақсадда аксиргансиз?» деб қолса ажабланмайсизми? Ана шу қоғозлар ичида Жамшидга алоқадор ҳужжатлар ҳам сақланар эди: «Буйи 174 сантиметр, слкалари... кукраги... огирлиги, сочи... ранги... Сурати: ёнбошидан, рупарадан... Жингалак сочли хушрўй йигит. Кузлари маъюс — «ростдан ҳам мен жиноятчиманми, ростдан ҳам мени қамайсизларми?» деяётгандай.

Зоҳид аввалига «иш»ни ҳафсаласизлик билан варақлади. Ёши узидан каттароқ қари қизни зурламоқчи булибди. Усмирлар орасида учраб турадиган воқеа. Уйғониш палласида узини бошқара олмай қоладиган усмирлар юрадиган йул бу. Тергов баёнлари, гувоҳларнинг сузларини уқий бошлагач, сергак тортди. «Иш» билан тулиқ танишиб чиққач, терговнинг ҳам, суд жарайнининг ҳам белгиланган режа асосида борганини, Жамшид гуноҳсиз эканини фаҳмлади. Зоҳид учун бу ажабланарли ҳол эмас эди. У фақат бир нарсани билмасди — усмирлар-ку табиий бир куч олдида ожиз қолишди. Аммо бу ишни олиб борган терговчи, ҳакам қандай куч олдида ожиз қолишди? Уларни қандай куч бошқарди? Асадбекми? Зоҳид уззукун шу тудани уйлаб юргани учун ҳам ҳаслига биринчи булиб Асадбекнинг номи келди. Кейин бу фикрдан қайтди: Асадбек усмир болани қаматиб юборадиган даражада майда бўлмаса керак. Жамшид қамалишда беайб экан, жиноятчи жандасини уша срдан кийиб чиқдимми? Сунг кимга қушилди? Нима

ишлар қилди? Зоҳиднинг бошини гаранг қилган саволлар беҳисоб эди. Бу саволлар ҳолва экан. Суд тиббий экспертиза хулосалари уни гангитиб қуяёзди: мурданинг ёши эллик-эллик бешларда. Жигари ва бошига қаттиқ нарса урилган. Миясига қон қуйилган. Унг оёғи синган. Буйи ҳам, кукрак қафаси ҳам Жамшиднинг «иш»идаги рақамларга туғри келмайди. Энг муҳими, осиб улдирилмаган. Бу одамнинг жон берганига камида етти-саккиз кун булган.

Зоҳид аввалига «бошқа одам ҳақидаги маълумотни адашиб беришдими?» деб уйлади. Телсфон қилиб суриштирди ҳам. Йуқ, бу уша — катта йул ёқасида осилиб турган мурда эди. Зоҳиднинг илтимоси билан стиб келган майор Солиев ҳам, Ҳамдам Толипов ҳам бу хулосадан ажабланишди. Улар бир неча фурсат жим қолдилар. Зоҳид муаммони улар ёрдамида ҳал этмоқ ниятида эди. Хулосани уқигач, уларнинг кўзларида ҳам савол зоҳир булди. Купни курган Солиев «бунақа ҳодисалар янгилик эмас», деган маънода қараб қуйган булса-да, уйга толгани муаммога банди булиб қолганини ошкор этарди. Сукутнинг узоқ вақт ҳукмронлик қилишига Ҳамдамнинг тоқати етмади:

— Хуш, унда Жамшид қани? Бу одам ким? Уни Жамшид улдириб, сунг қочиб қолганми?

— Ўзининг урнига машинасини қолдириб, а? — деб пичинг билан изоҳ берди Зоҳид.

— Ҳа,— деди Ҳамдам,— ташриф қоғози булмаса урнига машинасини қолдираверган. «Мени би-ир мазза қилиб қидириб топинглар» деганида бу.

Унинг ҳазили жавобсиз қолди.

— Хулоса чиқаришга шошилманглар,— деди Солиев уйчан тарзда.— Улдирилган одам ким? Нима учун унинг мурдасини бир неча кун сақлаб туриб, сунг осиб, сунг намоёишкорона ёқиб юборишган? Бу — олдинги улимга жавобми? Энди Жамшиднинг машинаси... Улар кимнидир, балки бизни Жамшиднинг улганига ишонтиришмоқчи булишганми? Ёки...

— Ёки қотил — Жамшид, дейишмоқчи,— деб изоҳ берди Ҳамдам.

Солиев уйчан тарзда, худди узига узи гапирётгандай эди. Ҳамдамнинг изоҳидан сунг, унга норози қисфада боқди:

— Уларни шунчалик калтафаҳм деб уйлайсизми? — деди нохуш оҳангда. Сунг Зоҳидга қаради: — Нима қилмоқчисан?

— Ҳайронман. Уйлаб куришим керак. Эртага уйига бораман.

— Узинг хабар бермоқчимисан? — деди Ҳамдам ажабланиб.— Борма, балога қоласан. Учаскавойга айтамиз.

— Сиз... ҳайдовчилар билан гаплашдингизми? — деди Зоҳид унинг гапига эътибор қилмай.

— Гаплашман. Учасани тойдим. Курмадик, деб туриб олишди. Курдим, дейдиган марднинг топилишига ишонмайман...

Борлиққа шом қунган маҳалда булиб утган суҳбатни Зоҳид ҳозир, ярим тунда эслади. Уйига қайтиб угилчасининг беҳисоб саволларига жавоб бераётганида ҳам, овқатланаётганида ҳам, ётганида ҳам муаммоларнинг чигал калаваси уни ҳоли қуймади. Ҳаслан минг турли кучаларга кириб жавоб излади. У ер остидаги зулумот йулакка кириб қолган — рунарада йилт ётган ёруғлик йуқ. Ҳали биринчи қотиллик илдизига болта урмай туриб, иккинчиси мана мен деб турибди.

Кучада машина куринди. Секин юраётган машинанинг чироги йулни пайпаслаётганга ўхшайди. «Ярим кечада нима қилиб юрибди? — деб уйлади Зоҳид.— Зарурат бордирки, кучага чиққан. Жамшиднинг машинаси ҳам юкхонасига уликни ортиб олиб шундай юргандир, мурдани осинга жой қидиргандир? Э, йуқ, қидирмаган. Катга йулдан учиб борган. Осин жойини аниқ билган. Кейин-чи? Кейин қаёққа гойиб булди? Балки... Жамшиднинг машинасидан фойдаланишгандир? Балки... узи қайси бир овлоқда ётгандир? Балки... уни ҳам улдириб булишгандир?.. Эҳтимол унинг улигини ҳам худди уша дарахтга осиб қуйишар?»

Эҳтимол... Эҳтимоллар кучаси тоғдаги суқмоқлардай беҳисоб. Зоҳидга эса биттагина йул керак — ҳақиқатга олиб борадиган йул.

Зоҳид яна бир оз уйга толиб тургач, урнига қайтди. Бироқ, уйқуси келмади — тоғни бедор тарзда қаршилади.

Эргалабки понуштадан сунг углини богчага олиб боргач, Жамшиднинг уйига қараб кетди. Эски шаҳарнинг кучалари тор, курумсиз булгани билан номлари асъасаю дабдабадан иборат эди: Шодагул, Файзобод, Қичқирик, Гулхайри... Маҳаллада дунё кезган бирон амалдор яшаганми ё олам кезишни орзу қилган ҳасларастми — ҳар нечук жаҳоннинг машҳур шаҳарлари номларини ҳам учратиш мумкин эди. Жамшид яшаган уй

Варшава кучасида экан. Бир арава аранг сизгадиган бу куча қачонлардир катта кучалардан ҳисобланган булса ксрак. Уйлар бири биридан кам фарқланади, ҳаммаси эллик-олтмиш йилнинг нарсғида қурилган. Деярли ҳаммасида болохона мавжуд, аммо дарвозаси йуқ. Дарвозага не ҳожатки, кучага машина сизгаса? Жамшид яшаган уй болохонаси купдан қаровсиз булганидан нурай бошлаган эди. Қунғироқ булмагани учун Зоҳид куп йилдан бери буёқ курмаган икки табақали эшикни тақиллатди. Ичкаридан аёл киши овоз берди. Дам утмай ёши элликдан ошган булса-да, чиройини йуқотмаган бир аёл куринди. «Онасимикин?» Салом беришдан аввал Зоҳиднинг хаёлига шу савол келди. Аёл саломга алиқ олгач, Зоҳид узини танитди. Аёл эсанкирамади, ажабланмади. Ичкарига ҳам таклиф қилмади. Шу сабабли Зоҳид мақсадини даб-дурустдан айтишга иккиланди. Аёл мезбонлик одобига зид иш тутаетганини билиб, хижолатомуз тарзда изох берди:

— Адалари инсулт булганлар. Қул-оёқлари ишламайди. У киши билмай қуя қолсинлар, дардларига дард қушилмасин.

«Нимани билмай қуя қолганлари маъқул?» — деб уйлади Зоҳид.— Бу аёл биладими? Биров хабар қилдими? Ким?»

— Кечирасиз, сиз Жамшиднинг онасимисиз? — деб суреди Зоҳид, ажабланганини яширмаган ҳолда.

— Мен... нима десам экан...— аёл унғайсизланди, кейин паст овозда: — Мен угай онасиман, — деб қуйди.

— Узр, билмаган эдим.

— Оналари... Жамшиддон қамалганларида узилган эканлар. Менинг... болам йуқ. Жамшиддонга она булармикинман, деб умид қилувдим. Хом хаёл экан. Адаларига қараб утирибман... Пешонам шу экан...

Бу аёлга Зоҳиднинг раҳми келди. Куз олдида Жаллошлимшиқнинг онаси келди. Бола курганига пушаймон сган, қошларини чимириб, одамга менсимай қаровчи у аёл киму тирноққа зор ҳолда яшаган, йигит ёшидаги болага она булармикинман, деб умид қилган бу аёл ким? «Хом хаёл эканман», деб турган бу аёл қалбида озгина булса-да умид сақлаиб қолгандир. «Жамшиддон «она», демасалар ҳам майли, уйлансалар, фарзанд курсалар, шу болачалар бувижон, деса, мен уларга оналик қилсам, ювиб-тарасам, оналик меҳ-

римни берсам, келини қизим десам...» Зоҳид шуларни ҳаслидан кечириб, беихтиёр аёлнинг кузларига қаради. Чиройли кузлар атрофини ажин қоплаганини энди курди. «Ажинлар утган умрнинг муҳри», дейишади. Балки муҳри эмас, тарихидир? — деб ўйлади Зоҳид.— Агар ажинларни уқий оладиган компьютер ихтиро қилинсами? Бу аёлнинг ажинлари нималарни ҳикоя қилар экан? Тунлари бешик тепасида мижжа қоқмай чиқишни орзу қилганлариними? Ё «она» деган биргина сўзни эшитиш илмида яшаган йиллариними?.. Ҳозир угай угай улимни эшитгач, юзига яна бир ажин тушмайдими?»

Зоҳид айбдор одам қиёфасида ерга қараб, гап бошлади:

— Мен хунук хабар билан келдим. Жамшид... углингизни...

— Биладан,— деди аёл Зоҳиднинг мушкуллини осонлаштириб. Мушкулни-ку, осон қилди, лекин ҳайратини юз чандон оширди.

— Биласизми? Улдириб кетишганини биласизми?

— Ҳа, кеча айтишди. Адаларига билдирмадик. Тутинган акалариникидан чиқаришди,— аёлнинг лаблари титради, кузига ёш келди.— Одамлар бунчаям зolim бўлишмаса! Чимилдиқ курмай кетди, бояқини. Бориб йиғи чиқардим. Мендан бошқа ким ҳам йиғларди... Бераҳмлар... сқиб юборишибдими?.. Менга курса тишмади...

— Тутинган акалари ким?

— Маҳмуджон. Қамоқдан чиқаришда ҳам куп ёрдамлари теккан экан. Адалари доим дуо қилардилар у кишини.

— У киши қаерда турадилар?

Аёл айтди, Зоҳид ёндафтарчасига тез-тез ёзиб олди.

— Жамшидни охириги марта қачон курувдингиз?

— Уч-турт кун бўлувди. Адаларидан хабар олиб кетувдилар.

— Бу ерда турмас эдими?

— Шу ерда турардилар. Сафарда куп булардилар-да. Ишлари шунақа...

— Қаерда ишларди? Мактабда эмасми?

— Билмасам... Ёшлар узингизга маълум-ку, шамолдек учиб юришади.

— Мен... фақат хабар бергани келмаганман. Уйни куриб чиқишим керак.

— Вой... адалари сезиб қолсалар...

— Бошқа илож йуқ, мени ҳам тушунинг. Мана, ордер.—Зоҳид шундай деб рухсатномани курсатди.

— Ишонаман, қоғозингиз керакмас. Фақат... сезиб қолсалар... Ёмон булади-да... Эртами-индин келсангиз-чи?

— Эрта-индин ҳам аҳвол шу булади-ку?

— Йуқ... Мен адаларини касалхонага ётқизаманми, деб уйловдим. Жамшиджон ҳам охирги келганларида шундай дедилар. Энди... бунақа булганидан кейин... бу ерда ҳам ис чиқариш керак. Хайри-худойи қилиш керак. Касалхонага ётқизмасам булмайди. Уша ерда қарайман. Сиз хотиржам булинг, нарсаларига тегмайман. Тегсам, Худо урсин!

Зоҳид папкасидан таширф қоғоз чиқариб, аёлга узатди:

— Қасам ичманг. Касалхонага ётқизганингиздан сунг, менга хабар беринг. Танишингиз борми ё биз аралашайликми?

— Бор, сиз ташвиш чекманг. Акам уша ерда ишлайдилар.

Зоҳид хайрлашиб, изига қайтди. Йигирма қадамча босиб, орқасига угирилди. Аёл ҳамон эшик олдида турарди.

«Нимага бу аёлга ишона қолдим? Раҳмим келганиданми? Шу ҳолни Ҳамдам акага айтсам, мени калака қиларди. «Бу соҳада бизнинг энг катта душманамиз — раҳмдиллик» дейди. Балки шундайдир. Жиноятчига раҳм қилсанг, у сени бераҳмларча улдириши ҳам мумкин. Лекин барча жиноятчи эмас-ку? Ҳозир уйга бостириб кирганида нима буларди? Углининг улимани сезган отанинг жони узилиши ҳеч гап эмас. Биттагина ножуя ҳаракатим билан унинг улимига сабабчи булармидим? Ҳа... Лекин мени ҳеч ким қотил демас эди. Ҳолбуки унинг улимига мен сабабчи булардим. Қизиқ ҳол... Купчилик инфарктдан улади. Суриштириб келинса, уни кимдир бир соатми ё бир кунми олдин қаттиқ хафа қилган булиб чиқади. Уша хафагарчилик юрагига таъсир этган... Лекин уша ранжитган одамни ҳеч ким айбламайди. Юрагига ханжар урса, дарров қамаймиз. Ёмон сўз юракка санчилувчи кузга куринмас ханжар эмасми?...» Зоҳид шу фикрга келиб, ичкари кирмагани учун узини айбламади. Уйдан бир оз узоқлашгач, Жамшиднинг тутинган акаси ҳақидаги аёл-

нинг гаплари уни шартга тухташга мажбур этди. «Маҳмуджон, дедими?» Таниш нем. Қасрда учратганман? Ҳа, Асадбекка яқин одамлардан бири Маҳмуд эди. Уша эмасмикин? Қизиқ, уларга ким хабар берди? Уликни олиб чиқиб кумишга ҳам улгуришибди... Бу оддий одамнинг қулидан келадиган иш эмас...»

Зоҳид орқасига утирилди. Аёл куринмади.

2

Бу боланинг турқи совуқроқ эди. Бировдан сукиш эшитса кузини луқ қилиб индамай тураверарди. Кейин эса... уз билганидан қолмас эди. Баъзан мақтов ҳам эшитарди. Шунда У совуққина тиржайиб қуярди. Турқи тароватида совуқлик зуҳр этгани учунми бу маҳаллага кучиб келишганидан бери болалар Уни қаторларига қушишмасди. Туп тепишса ҳам, чиллак уйнашса ҳам даврага чорлашмас эди. У ҳам «мени уйинга қушинглар», деб ялинмасди. Уйинни тамоша қилиб тураверарди.

Улар уч маҳалла наридаги уйда яшашарди. Ака-укалар тор ҳовлида сиқилиб қолишгач, отаси шу маҳалладаги шинам уйни сотиб олди. Узоқдан эмас, уч маҳалла наридан кучиб келишган булса ҳам У болалар орасида «келгинди» деган ном олди. Уни «гап таъсир қилмайдиган бсз эди», десак хато гапирган буламиз. Болаларнинг уйинга қушмасликлари, айниқса «келгинди» деб чақиришлари Унинг газабини келтирарди. Аммо газабга ошно булиб қолмаслик учун узида куч тона оларди. У зоҳиран тенгдошларининг уйинини кузатарди. Ҳасли эса бу болалар устидан ҳукм утказиш йулларини излаш билан банд буларди. Бир неча кун ичида У режасини пишитди. Отаси Масковга қатнайдиган поезд ресторанида ишларди. Шунинг учун ҳам уйларида бу шаҳарда топилиши қийин булган сигарет, шоколад, сақичлар кўп эди. Моллар вақтида сотилмагани учун баъзан тупланиб қоларди. Отаси купинча йулда, онаси эса молларни қайта-қайта санашни ёқтирмас эди. У мана шундан фойдаланди. Бир куни мактабдан қайтди-ю, иккита «ВТ» сигаретини чунтагига солиб, кинохона томон юрди. Кинохона икки куча нарида, шу атроф маҳаллаларининг зурлари шу ерга макон қуришган эди. Болалар булардан қурқишарди. Зурларнинг зури — Шомил деган ғилай йигитча эртаю кеч шу ерда. Кинохона атрофида у узини подшодай ҳис

этар, атрофидаги болалар эса унга мулозимдай хизмат қилишар эди.

У кинохона рунарасидаги анҳор қирғоғида икки бола билан гаплашиб утирган гилай Шомил томон дадил юрди. Гилай йулга орқа қилиб утиргани учун унинг яқинлашганини сезмади. У гилайга яқинлашиб, тухтади. Индамай тураверди. Йулга ёнбош утирган, гилайнинг унг томонидаги бола Унга қараб: «Ҳс, чумо, ишинг борми?» деб сўради. У индамади, боланинг «чумо» деб ҳақоратлаганини дилига тугиб қўйди. Гилай Унга угирилиб қарасин билан чўнтагидаги сигаретни олиб узатди. Гилай сигаретларни олиб, ёнидаги боладан сўради:

— Ким бу?

— Томи кетганлардан биттаси-да,— деди бола. Бу гап ҳам Унинг дилига тугилди.

— Сигарет олиб келишни сенга ким буюрди? — деб сўради гилай.

— Ҳсч ким.

— Ўзингча олиб келдингми?

— Ҳа.

— Нима учун?

— Сизни яхши кўраман.

— Яхши кўрасанми? Ву, класс! Нима учун?

— Сиз — зўрсиз!

Бу баҳо Гилайга ёқиб, хахолаб кулиб юборди.

— Эшитдиларингми, ву, класс! — деди шерикларига қараб.

— У, бор, қулоққа лағмон осма,— деди унг томонда утирган бола.

— Тухта, ҳайдама,— деди гилай Шомил,— кс, бра-тишка, утир. Калланг бор экан, сен ҳам зур булиб кетасан. Отинг нима?

— Ҳосил.

— Класс! Зур от! Сен пруста Ҳосил эмас, Ҳосил-бойвачча буласан. Кетворган бойвачча буласан! — Шомил шундай деб унинг елкасига уриб қўйди. Сигаретни очиб биттасини лабига қистирди, сунг шерикларига тутди.

У эртасига ҳам сигарет олиб келди. Таклифни кутмаёқ, гилайнинг ёнидан жой олди. Бундан болаларнинг гаши келди, аммо гилай индамагани учун улар ҳам мум тишлаб қолаверди. Шу-шу булди-ю, У гилай Шомилнинг ёнидан доимий жой олди. Масковдан келган тоза ароқ (Шомил шундай деб баҳо берди)лар-

дан бирини олиб чиққач, мартабаси яна ҳам юқорилагандай булди.

Бир куни оқшом чоғи Шомилнинг ёнидан қайтаётиб кучасидаги болаларнинг туп уйинига дуч келди. Уйинга бир оз қараб турди. Туп ёнидан утаётганида шартта тутди-да, устига утириб олди. Уни «келгинди» деб менсимайдиган болалардан бири:

— Коптокни бу ёққа чуз! — деб буюрди.

У тиржайиб қўйди. Жойидан жилмади. Унинг мақсади жанжал чиқариш эди. «Яна бир дуқ урсин, суксин, кейин курадиганини куради», деб уйлади. Лекин у бола бошқа бақирмади, сукмади. Тугрироғи, сукишга улгурмади. Бошқа бир бола келиб, қулогига нимадир деб пичирлади. Афтидан «Бу билан ҳазиллашма, Шомилнинг одами» деди шексизли.

Дуқ урган бола унга уқрайиб қарали-да, бурилиб кетди. Уйин бузилди. Унинг жанжал чиқариш мақсади амалга ошмади — қалъа жангенз таслим булди. Бу Унинг биринчи галабаси эди! У чунтагидан шичоқча чиқариб, тупни иккига булди. Тарқалмай турган болалардан бири «коптогим!» деб юборди. У эса ишшайди. Мағрур ҳолда чунтагидан битта уни сумлик чиқариб, булинган туп устига ташлади.

— Уйнайдиган булсаларинг, тузукроқ коптокда уйналаринг, — деб мағрур қадамлар билан уйинга қараб кетди. Бу — унинг кибр йулидаги дастлабки қадами эди. Куп утмай хоинлик кучасидаги қадамини ҳам қўйди. У Шомилнинг угирлик қилишини аниқ билмасди, ammo гумони бор эди. Бир куни гап орасида отасининг яқин дустри бой экани, савдогар эканини айтди. Шомил эса уйда нималар борлиги билан қизиқди. У билганича айтди. Шомилга шу билганларининг узи кифоя қилди. Икки кундан сунг уни мактабидан, дарс пайтида чақиртирди.

— Братишка, ҳозир паханингнинг оғайнисиникига борасан. Оти нимайди, Ҳасанми? Ҳа, опоқингга айтсан: «Ҳасан амакимни ментлар тутиб олди, нарсаларни гум қилар экансиз», дейсан.

Унга бир гапни икки марта тушунтиришнинг ҳожати йуқ эди — Шомил айтганидай қилди. Унинг ҳовлиқиб айтган гапини эшитиб опоқиси тамом гангиб қолди. Бир оз нима қиларини билмай талмовсираб турди-да, сунг «Вой, айланай сендан», деб ичкарига бошлади. У эса узини гулликка солиб ёрдам берди. Ҳар хил қимматбаҳо матолар, кийимлар тузилди тилла тақан;

КУТУБХОНА

170... кўчаси ва
Д...
14...

чоқлар уралди. Энди қушникига олиб чиқиб яширамиз, деб туришганида эшик қунгироғи жиринглади. Опоқи қурққанидан тугун устига утириб олди. У эшикни очди. Қараса — қора «Волга», башанг кийинган икки йигит. «Бу кимнинг уйи?» деб сураб ҳам утиришмади. «Биз тинтув қилгани келдик», деб остона ҳатланди. Семизлигидан юрганида ҳансираб қоладиган опоқи тугун устида ҳайкалдай қотган, оёқ-қулининг снгил титрашидан унинг ҳали ҳаёт эканини пайқаш мумкин эди. Йигитлар зинага яқинлашганда унда яна бир жон нишонаси сезилди: «Вой улдим, вой хонавайрон булдим», деб фигонини бошлади. «Сизлар кимсизлар, узи? Тинтувга рухсат қоғозинглар борми?» дейиш ҳаёлига ҳам келмас эди. Назарида эри қамоқда азоб чекмоқда, ҳозир уни ҳам олиб бориб илон-чаён билан тула зиндонга ташлашади.

— Агар молларни яширмай ўз хоҳишингиз билан топширсангиз, эрингизнинг гуноҳи снгиллашади. Уч-тўрт ойда эсон-омон қайтади. Ужарлик қилсангиз, камида ун йилга кстади. Шерик сифатида сиз ҳам қамаласиз, уйингиз мусодара қилинади,— деди келганлардан бири.

— Вой, қамалмай мен ула қолай,— деди опоқи йигламсираб.— Мана, ҳаммаси тайёр, ҳозир узим олиб бориб топшираман, деб турувдим, Ҳосилжон, болам, сен айтгин, топширмоқчийдим, а? Ана қушним гувоҳ, айт, болам.

— Ҳа, топширмоқчийдилар,— деди У минғирлаб.

— Совет кишисининг фазилати шундай,— деди қурқитаётган йигит.— Ҳалоллик — соғлик гарови.

У айвонга чиқиб тугунлардан бирининг четини очиб курди.

— Ҳаммасими? Яширмадингизми?

— Вой, яшириб гуримга ортмоқлаб кетаманми? Худо урсин, ҳаммаси шу, ана гувоҳ болам айтсин.

— Қани, братишка, кутар, машинага олиб чиқ.

«Братишка»... демак, «Шомилнинг одамлари», деб уйлади У. Томошадан завқланган ҳолда, буюрилган ишни бажарди.

— Эртага соат унда идорага борасиз. Тилхат ёзиб берамиз.

Улар шундай деб чиқиб кетишди.

Томошани-ку, куриб маза қилди. Айни чоқда, томоша нима билан тугагини фаҳмлаб, жавобларини ҳам пухталаб қўйди. Шомил ушанда Унга қойил қолган

эди. Бошқа бола булганида югуриб келарди, «энди ни-
ма қиламан», деб зир титраган буларди. Ёки уйдан
қочиб кетарди. У эса парвойи палак — қуёш ботиши-
ни кутиб, уйда утирди.

Қуёш ботдими, демак, бозордагилар ҳам уй-жойла-
ри борлигини эслашади. Кун буйи минг қисфага ки-
риб, дам алдаб, дам ялиниб, дам мақтаб. Худодан
эмас, назоратчилардан қурқиб чарчаган бозорчилар
сунгги хунарларини ишга солиб, автобустга кира ҳақи
туламай, уйларига етиб оладилар. Сунг ёстиққа ёнбош-
лаб пул санайдилар. Ана шу пулни санаш чоғида бир
кунлик ҳордиқ кутарилади... Ҳасан ака эса бу шом
ёстиққа ёнбошлашга, пул санашга улгурмайди. У Ҳа-
сан аканинг уйга кириб келишини, хотини билан учра-
шишини узича куз олдига келтириб кулимсираб қўяди.

...Шубҳасизки, Ҳасан ака уйга кириб келгач, хоти-
ни довдирайди. Отаси гурдан қайтиб келса бунчалик
ажабланмас, аммо «камида уч-турт ой қамокда утири-
ши лозим булган» эрининг кириб келишидан ҳайрон
булади.

— Вой, Худойимдан айланай, қўйиб юборишди-
ми, а? — дейди хотин.

— Ким қўйиб юборадн? — деб ажабланади эр.

Сунг... бошланади. Сунг... газаб отига минган эр-
хотин узун-қисқа бўлиб кириб келишади.

Шундай булди. «Онагинангни Учқурғондан курса-
таман!» деб Ҳасан ака дуқ урди. «Ергина юткур, пис-
миқ», деб хотини қарғади. Уларга отаси билан онаси
қушилди. У эса кинрик қоқмай тураверди. Фақат ота-
си уриб юборганидан сунг тилга кирди. У отасидан ҳеч
булмаса бир шапалоқ сйишини, шапалоқдан кейин
мушт тушиб қолмаслиги учун йиғламсираб бақирини
лозимлигини ҳам ҳисобга олган эди.

— Урманг! Агар урсангиз, буларнинг уйини ёқиб
кетишади.

— Ким ёқади? — деб сурашди бараварига.

— Уша одамлар.

— Сен уларни танийсанми?

— Йуқ. Кучада турувдим. Битаси келди. Ҳасан
акангникига кириб шу гапни айтасан, деди. Мен айт-
майман, дедим. Алдаётган булсангиз, мени улдириша-
ди, дедим. У киши «агар сени биров чертса ҳам мана
шу уйни ёқиб юборамиз», деди. Агар кириб айтмасанг,
сени суямиз, дейишди. Мана бу сримга пичоқ тиқиб
олай деди,— У шундай деб бармоғини бугзига ниқта-

ди. Онаси Унинг гапига чиппа-чин ишониб, қурқиб кетди. У эса гапи таъсир эта бошлаганини сезиб, сунгги, ҳал қилувчи зарбани берди: — Ишонмасангиз ментларга хабар қилинг. Ҳаммасини айтиб бераман. Улар угриларни топишади.

— Ментларинг ким? — деди опоқиси тушунмай.

— Милиса,— дсб Тунгиллади У.

— Аласи, гапи туғри, а?

— Йуқ, милисанинг кераги йуқ. Уларни узимиз топамиз. Ҳасанжон ошна, буни менга қуйиб беринг, билганларини жонига қушиб булса ҳам сугуриб оламан. Топилмаса, молларнинг тенг ярми менинг буйнимда.

Улар чиқиб кетишгач, отаси яна исканжага олди. Яна урди. Энди онаси ёнини олди.

— Айтмасам улдиришарди, деяпти-ку? Шуларнинг моли дсб менинг болам улиб кетиши керакмиди?

— Ҳошлиқма, э галварс, бунингни қурқитишган. Бу ҳезалак битга гапга лаққа тушган.

— Лаққа тушмадим. Қурққаним ҳам йуқ. Мен ҳезалак эмасман,— деди У дадил.— Улдирмаслигини билардим. Лекин бошқа ишни албатта қиларди.

— Қанақа ишни?

— Ҳасан аканики булмаса, бизникига киришарди. Шу кучадан иккита уйни мулжаллашган экан.

Шу гапи боши узра қуюқлашайтган абри балони тарқатди. Отаси шаштидан тушди, онаси Унинг ақлига тасанно айтди.

У куруқ қолмади ушанда. Чунтаги пулга тулди. Шомил учун қилиб юрган барча харажатлари қопланди. «Сизга билдирмай сигарет сотувдим», деб онасига ҳам пулдан бериб, олқиш олди. Қолган пулни Шомилнинг атрофидаги болаларни йдиришга сарфлай бошлади. Шомил бошқаларга нисбатан кўпроқ унга ишонарди. Шу ишонч туфайли Шомилнинг катта акалари даврасига кириб борди. Катта акалар билан Унинг орасида Шомил бор эди. Уни йулдан олиш, катта акаларга воситачисиз яқинлашишни уйлади. Бир неча уйни умаришда ёрдам бергач, катта акалар ҳам уни яхши кўриб қолишди. Ана ушанда у ақлини ишга солди. Шомилни мустақил ишлашга ундай бошлади. Шомил ёнига уч болани олиб, у курсатган уйга тушди. У эса уша заҳоти милицияга хабар қилди. Бир марта судланган Шомил қулогини ушлаб кетди. У эса олға бораверди. Аввал кинохона атрофининг мутлақ хужайини бул-

ди. Шомил болаларни куч билан ушлаб турарди. У эса пули билан ушлади. Шомил қамоқдан қутулиб чиққанида Унинг таъсир доираси анча кенгайган, оддий Ҳосил эмас, чиндан ҳам Ҳосилбойваччага айланган эди. Шомилга хиёнат қилган бўлса ҳам, қамоқдан чиқишини аниқлаб, узи кутиб олди. Шоҳона иззат кўрсатди.

— Хоинлигингни билсам ҳам сени сотмадим,— деди Шомил унга.

— Сиз — зурсиз! Сотмаслигингизни билардим.

— Нимага атрофимда пашшахурда бўляпсан, энди қўрқяпсанми?

— Сизданми? — У кулди.— Мен ҳеч кимдан қўрқмайман. Сиз менга кераксиз. Мен эсам сизга керакман. Сиз — зурсиз, лекин катта ишлар қўлингиздан келмайди.

Шомил бир-икки кун суриштириб, мавқеини аниқлагач, Унга тобе була қолди. Илгарилари У Шомилнинг ёнидан жилмаган бўлса, энди Шомил унинг ёнидан жилмайдиган бўлди. Гилайнинг уқрайиб қарашеқ куичилик кўнглига гўлгула соларди. Ана шу қараш туфайли айрим ишлар «Тинч йул билан ҳал этилар эди»...

Ҳосилбойвачча ҳали кенг қанот ёймасдан аввал Асадбек пинжига киришга уришиб ҳам кўрди. Унинг нияти қалъа ичига утиб, сўнг аста емириш эди. Бироқ, қалъа саркардалари У уйлагандек анқов эмас эдилар — яқинлаштирмадилар. Асадбек Унинг турқини кўргандайқ энсаси қотди. Чувринди Унинг таржиман ҳоли билан эринмай қизиқиб, Асадбекни хавфдан огоҳ этди. У ҳатто Кесакполвонга ҳам ёқмади. «Бу мижғовнинг қулидан фақат мижғов ишлар келади», деди. На илож, йули тусилган экан. У ҳам анойи эмас, индамай орқасига қайтавермайди. Қалъани қамал қилади. Ун йилми, йигирма йилми, қамал қилиб тураверади. Охир-оқибат қўлга олади. Сўнг қўпориб ташлайди.

Кейинги воқеалар, айниқса Қилич Сулаймонов воқеаси унга қалъа нурай бошлаганидан далолат берди. У аввалига винзавод бошқонига ёрдам берди. Сўнг қўл-оёғини боғлаб эгасига топширди. Қилич Сулаймонов Ҳосилбойваччага суянаман, деб гўллик қилди. Болаликдаги воқеалар, гаплар унинг эсидан чиққан эди, Ҳосилбойваччанинг эса хотираси тиниқ, уйинга қўшмаган, «келгинди» деб ҳақорат қилган болани у ҳали унутмаганди. Қилич Сулаймонов баҳонасида Асадбекка қарши олиб бораётган пинҳона уруши яширин ҳолатидан чиқа бошлади. Элчинни тўйга таклиф этиб

шарманда қилганида буни купчилик сездн. У даври-
даврони келастганини сездн. Айниқса Жамшиднинг
улими «душман лагерн»нинг парокандаликка учрастга-
нини аён этди.

Чувриндиникига фотиҳага борди. Мақсад — фотиҳа
уқиш эмас, мақсад — Асадбекнинг, аъёнларининг
ранг-руйини курмоқ, кайфиятлари қандай эканини
аниқламоқ эди. Асадбекни ҳам, Кессакполвонни ҳам
учратмади. Уни Чувриндининг ёлғиз узи, сир бермаган
ҳолатда кутиб олди.

— Кимнинг иши экан бу? — деди Ҳосилбойвачча.

— Дунёда галамислар камми? — деб жавоб берди
Чувринди.

— Ҳар ҳолда гафлатда қолибсизлар. Бек акамга
айтинг, гафлат ёмон нарса. Бу иккинчиси, а?

— Ҳа, иккинчиси.

— Бизга хизмат борми? Топайлик уша галамисларни.

— Э, бойвачча, ташвиш чекманг. Урганнинг нони-
ни яримта қилмайлик. Галамисларни топиш — улар-
нинг юмуши. Биз тирикчилик орқасида тинчгина юр-
ган одамлармиз...

Шу суҳбатнинг эртасига «Асадбекнинг қизи узини
осибди» деган таҳликали хабарни эшитгач, унга куп
нарса ойдин булди. «Бек ака тугабдилар, асфаласофи-
линга жунашларига бир қадам қолибди», деб қўйди.

Шу кунн Ҳосилбойвачча қамал ҳолати яқунланган-
нини англади.

3

Зелихон бирон галва чиқмоғини кутган эди. Аммо
бу қадарли фожиа юз берар, деб уйламаганди.

Безоргина тонг отди. Бу тонгни Исмоилбей одати
буйича намоз билан, кичкинтойлар уйқуларида кураст-
ган ширин тушлари билан кутиб олишастган эди.
Аҳадбейнинг илтимосига кура бу уйда тунаган Зелихон
ухлагандай булмади. Ҳар ярим соатда шовқин солиб
утувчи посзднинг гулдиррагига бу хонадондагилар кунн-
киб қолган, ухлайверишади. Исмоилбей бомдодни
уқиётганида яна бир посзд утди-ю, Зелихон уридан
туриб кетди. Аҳадбей ҳам уйғоқ эди, ошнасининг тур-
ганини куриб, у ҳам қаддини кутарди.

Исмоилбей намозни адо этиб булганидан кейин
ҳам жойнамоздан жилмади. Отасининг узоқ утириб

қолганидан ажабланиб, Аҳадбей унга қараб-қараб қўйди.

Қуеш кутарилганида болалар ҳам туришиб, барчалари бирга утириб нонушта қилишди.

— Тўйни бскор қолдирдинг, ошна, мана, ҳаммаси тинчиганга ухшайди,— деди Зелихон чой ича туриб.

— Тинчигани рост булсин,— деди Аҳадбей.— Энди тўйни қовун пишиғида қиламиз.

— Иншооллоҳ,— деди Исмоилбей уйчан.— Бандаларига инсофу тавфиқ берсин. Зулмдан асрасин. Йа бани Одама! Инни ҳаррату-з-зулма ала нафсин ва жаалтаҳу байнакум муҳарраман фала тазаламуу.

Одамлар билан гаплаша туриб, ора-орада узича пичирлаб қўйиш Исмоилбейнинг одати эди. Бу сафар пичирламай, ҳамма эшитадиган қилиб арабчалаб гапириши Зелихонни ажаблантирди.

— Гапингизга тушунмадим? — деди у.

— Тушунмадингми? Ҳа, бу ҳикматни англаш қийин. Англаган тақдирда ҳам амалга ошириш мушкулдир. Бошқаларни қўятур. Мана, сен, англаганингда ҳам ижро этолмайсан.

— Шу қадар бефаҳмманми ё ожизманми? Қани айтинг-чи. Балки...

— Оллоҳ субҳанаҳу ва таоло айтадики, «Эй одам фарзандлари, мен зулмни узимга ҳаром қилдим ва уни сизларнинг урталарингизда ҳам ҳаром қилдим. Бас, бир-бирларингизга зулм қилманглар».

— Яхши гап экан,— деди Зелихон.— Лскин менга танбеҳ берганингизга тушунмадим. Мен ҳали бировни улдирмаганман. Туғри, урганман, умарганман, лскин улдирмаганман.

— Зулм фақат улдиришдан иборат эмасдур. Ёмон сўз айтиб бировнинг дилини оғритиш ҳам зулмдир.

— Энди бу ёғини жуда тор олиб юбордингиз. Баъзан шунақа ҳолат юз беради-ки, бирон аблахни улдириб фақат савоб топасиз. Мана, Селимни дуппосладим. Аҳадбей кўрди. Аслида қилмиши учун уни улдиришим шарт эди.

— Ал қасосу минал Ҳақ! Жазо беришга сенда ҳуқуқ йўқ. Жазоловчи қодир Худодир.

— Худо у аблахни жазолагунича, дунёни остин-устун қилиб юборади.

Исмоилбей Зелихонга гап уқдириб булмаслигини

билгани учун «Бадаларингга инсоф бер», деб пичирлаб қуйиб, баҳсини тухтатди. Зелихон гапни чуваламади.

Дастурхон йигиштирилаётган пайтда кучанинг нариги бетидаги қушни куринди. Куча эшик очик эди, шу сабабли «Домлажон, уйда мисиз?» деб кириб келаверди. Уч-турт кундан бери соқол олишга ҳафсала қилмаган элик ёшлардаги киши Исмоилбей билан қушқуллаб сўрашди. Дастурхонни қайта ёзишмоқчи эди, унамади.

— Бозорга бормоқчиман, домлажонни бир зиёрат қилай, дедим. Кучага чиқиб қарасам, дарвозамнинг тепасига чорси боғлаб қуйилибди. Яп-янги, денг. Ечиб, белимга боғлаб олдим, — у кулименраб белбоғни курсатди. — Ҳойнаҳой домлажоннинг набиралари боғлашгандир, совчи қўймасдан олдин турклар шунақа қилармикин, деб фикр қилдим.

— Ингитали ака, бизда бунақа одат йўқ. Совчи қўйишга ҳали беш-ун йил бор.

— Энди бу бир омади гап-да, Аҳадбей иним. Ҳозирдан чорси боғлаб турилса, чорсидан ялчиб қолармидик, дейман-да. — У шундай деб кулди-да, ажабланиб қараб турган Зелихонга кузи тушиб, жиддийлашди. — Бу ҳазил, домлажон, омади гап шуки, мен мундай қарасам, яна уч-турт дарвоза тепасига боғланган. Шунга бошим гаранг булди. Бозорга боришга ҳам оёғим тортмай қолди. Йўлдан қайтдим. Юрагимга бир гулгула оралаганга ухшайди.

Йигиталининг кейинги гапини эшитиб, Исмоилбей бошини эгди. Унинг юраги бир неча кундан бери нотинч эди. Бир неча кундан бери кузини юмди дегунича, она юрти Месхетияни куради. Денгиз мавжлари кузларини қувнатади. Денгиз соҳилида, қирғоқдаги майда тошларни оҳиста силаётган ожиз тулқинларни безовта қилиб югураётган иштончан болани куради. «Сен кимсан?» деб сўрайди, ажабланиб. Бола қиқирлаб кулади. «Мен — узингизман, мен — Исмоилбейман. Мен бунда бобомни кутаётirman». Ҳаётни фақат шодликдан иборат деб уйловчи бола — Исмоилбей қийқириб, қувнаб югуради. Дунёдан ризқи узилай деб турган қария — Исмоилбей эса унга ҳавас билан қарайди. Унга эргашиб югурган келади. Аммо оёқларини ердан уза олмайди. Бола — Исмоилбей югуради. Сачраган сув томчилари қуёш нурида зумрад мисол бир товланиш беради-ю, яна уз урнига қайтади. Боланинг қувнашидан денгиз ҳам маст, қуёш ҳам яйраб нур сочади... Сунг... денгизнинг

уфққа туташ ерини ёндириб қуёш ботади. Сунг Ой кутарилиб, бу ёнгиндан азият чеккан денгиз юзини силаб, овутади. Ой нури денгиз узра узун пойандоз солади... Шу онда пойандоз устида бобоси куринади. Бола — Исмоилбейни кутариб, елкасига утқизади. Изига қайта бошлайди. Бола хурсанд. Бобоси гамгин. Индамайди. Нур пойандоз буйлаб юраверади. Қария — Исмоилбей бобосини чақиради. Жавоб булмайдди. Сунг у ҳам пойандозга оёқ қуяди. Юраверади, юраверади... Охири денгиз тубига қараб туша бошлайди. Бола — Исмоилбей билан бобосини сув ютади. Унинг эса нафаси қайта бошлайди... Чучиб уйғонади. Калима келтиради... Неча кундан бери аҳвол шу. «Бу нимадан дарак беради?» деб уйлайди. Уй уйлаб, уйининг ниҳоясига ета олмайди.

Йигиталининг гапи хавотирини яна уйғотади.

— Кимларнинг уйига чорси боғланибди? — деб суради Исмоилбей.

— Ҳайдарали, Муҳсиннали, Зиедали, Ниезали...

Бу маҳаллада узбекларга нисбатан турклар кунроқ эди. Йигитали номини тилга олган одамлар узбеклар булгани учун, Исмоилбейнинг гумони ҳақиқатга айлангандай булди. Лекин Йигиталига сир бой бермади.

— Йигитали, сиз бозорга баҳузур бораверинг. Бу болаларнинг бир уйини булса керак-да.

Йигитали чиқиб кетгач, Исмоилбей Зелихон билан Аҳадбейни ёнига чорлади:

— Бу уйинда бир шумлик бор куринади, — деди у. — Зийрак булинглар. Кимдир узбекларнинг уйларини белгилаб чиқибди. Шу уйларга бало ёғилмасин, зийрак булинглар.

Зелихон нонуштадан кейин кетмоқчи эди. Бу гапни эшитиб, жойидан жилмади. Барчаларининг кунглига булут соя ташлаган, бироқ улар бу булутнинг номи офат экани, ундан тез орада ёгажак офат ёмгининг неча ширин жонларни суғуриб олмогини, неча одамларнинг саргардонлик балосига мубтало этмогини билмас эдилар.

Бу тонг қуёш беозоргина бош кутарган эди. Одати буйича беозор нур сочарди. Ажабки, бу беозор нурдан гофил бандалар ҳам, аҳли шайтанат ҳам нур эмарди.

Офат булутни кутилмаган тезликда, кутилмаган ёвузлик дулини ёғдириб бу маҳаллага ҳам стиб келди. Булутнинг совуқ шабадасини аввал Йигитали келтирди. У ҳовлиқиб кирди-да:

— Домлажон, омади гап шуки, дам ганимат! Туркларнинг уйларига ут қуйишяпти! Узларини калтаклашяпти, қочинглар! — деди.

— Ким еқяпти, ким уряпти? — деб суради Зелихон.

— Ким буларди? — деди Аҳадбей унга жавобан. Углининг заҳарли гапини эшитган Исмоилбей бош чайқади:

— Ундай гумон қилма, уғлим. Нон берган жон олмайди.

Маҳалланинг кунботар этагидан қуюқ қора тутун урлай бошлади.

— Қаранглар! — деди Йигитали.

— Болалар қани?! — деб бақирди Зелихон. — Тез бул!

Улар кучага чиқишганида оломон куринди.

— Бизникига, бизникига киринглар, — деди Йигитали ҳовлиқиб.

Фикрлашмоққа, маслаҳатлашмоққа фурсат йуқ эди. Ҳаммалари ваҳима турига уралган ҳолда Йигиталини кига отилишди.

— Дарвозага боғланган чорсининг маъносини энди тушундингизми? — деди Зелихон. — Узбекларнинг уйини белгилашган, бу уйларга тегишмайди.

— Мен аҳмоқ, уни счиб олибман, — Йигитали шундай деб, кучага чиқди.

Одамларнинг ҳайқириқлари, фарёдлар, снәстган уйларнинг томидаги шиферларнинг оташ забтига чидмай қарсиллаб ёрилиши — ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлди.

Оломон Исмоилбейнинг уйига яқинлашганида Йигитали уларнинг йулини тусмоқчи бўлди.

— Ҳой, яхшилар, бу уйда домла турадилар. Тегманглар, Худодан қурқинглар!

Оломонни бошлаб келаётган малла одам унга ташиш куринди. Бироқ уни қасрда курганини бу саросимада эслай олмади. Малла бензин тулдирилган пластмасс идишни қултиқлаб олган эди. Йигитали уни қулидан ушлади.

— Биродар, бу уйга тегманглар. Домланинг уйи. Болаларимизни уқитган.

— Наригур! — малла шундай деб сукинди-да, тирсаги билан қаттиқ туртди.

Йигитали шундан кейин эслади: буни кеча оқшом чоғи шу кучада курган эди. У узига ухшаган уч-туртта-

си билан кузлари олазарақ ҳолда кучадан секин утиб бораётганида Йигитали «Биродарлар, бировни қидир-яписизларми?» деб сураб, «Аммангнинг эрини, бор ишингни қил», деган жавоб эшитган эди.

Кукрагидан зарба еган Йигитали аччиқланди-да, уни ёқасидан олди:

— Тегма, деяпман сенга, итдан тарқаган!

Малла унинг оёғига зарб билан тешиди. Йигитали оғриққа чидамай чуққалаб қолганида жангдан текин-сб, чузилди. Малла бир оғи билан томоғини эзган ҳолда устидан бензин қуя бошлади. Ана шу онда Зелихон эшикдан муралади. Маллани таниди — Федя! У яшин тезлигида эшикни очиб, кучага отилди. «Федя!» деб бақирди. Федя овоз қасқдан келганини фаҳхламай туриб жағига тушган мушт зарбидан қалқиб кетди. Қорнига тушган тепкидан букчайиб, қўлидаги идишни тушириб юборди. Зелихон ҳушидан кетаётган Йигиталини тургизмоқчи бўлди.

— Узларингнинг узбекларингни улдиртириб томоша қилиб турасанларми! — деб бақирди Зелихон оломонга қараб.

— Урларинг, бу туркни! — деб бақирди жон аччиғида Федя. Шу заҳоти Зелихон гарданида оғриқ сезди. Йигиталининг «Биродарлар бу турк эмас!» деган бақирини эшитди. Эшитди-ю, ҳушидан кетди. Димоғига аччиқ туғун кириб, кунгли айниди.

II БОБ

I

«Ман залла фи нафсиҳи рафаъаллоҳу қадраҳу ва ман аzza фи нафсиҳи азаллаҳу фи аъюни ибодиҳи»¹.

Асадбек бу ҳикматдан беҳабар эди. Бола чоғида, бундай ҳикматлар қалбига муҳрланиши лозим бўлган паллада отаси урушда эди. Онаси тирикчилик ташвишидан ортмасди. Маҳалладаги қари-қартаглар ҳам болаларга одоб ургатиш юмушига бефарқ бўлиб қолган эдилар. Гуё улар уруш тамом бўлганидан кейин ҳам

¹ Маъноси бундай: Кимки уз нафсини хор турса, Худо унинг қадрини оширади. Кимки уз нафсини иззат қилса, Худо бабалар олдида уни хор қилади.

ҳаёт давом эса жагини, жамият яхши хулқ эгаларига муҳтож булажагини унутган эдилар. Барча ўз қайғуси, ўз ташвиши билан банд эди. Кейинчалик оғир замонлар утди. Қорин туйди. Аммо руҳ оч қолаверди. Одамлар эса баргсиз, мевасиз дарахтга айландилар.

Асадбекнинг руҳи баъзан очликдан чириллар, вужудини тилка-тилка қилиб ташларди. У чорасиз, бу ёшда энди руҳини туйдира оладиган озуқа топа олмас эди. Руҳи оч одамнинг бу дунёда умр кечирмоғи оғир, жуда оғир. Мол-мулк ҳисобсиз, аммо руҳ оч. У баъзан ҳолатига ўзи ҳам тушунмай ўйга толади: «Менга яна нима стишмайди?» деб ўзига ўзи савол беради. Савол беришга беради-ю, жавоб топа олмайди. Бу ожиз банда билмайди-ки, бойликда ҳеч қандай улугворлик йўқтур. Бойлик — сокиндай қуринган денгиз ўзра қурилган бир қасрдир. Денгиз бир чайқалса, тамом, қасрдан ном-нишон қолмас.

Сиртдан қараган кишига балки у бахтли қуринар. Асадбек файласуфона фикрлар билан машғул бўлмоқни ёқтирмайди. Мушоҳада қилмоқни Чувриндига чиқарган. Бир кун у «Кимнинг қалби бўлмаса — у бахтсиздир» деган эди. Кесакполвон «Бунақа гапларинг билан миямнинг астарини тесқари қилиб юборасан», деб сузини булган, Асадбекка эса мана шу ҳикмат ёққан эди. Ҳатто бир неча кун бу ҳикматнинг мағзини чақмоқчи бўлиб ўйланиб ҳам юрди. Кейин эса... ёдидан чиқарди.

Зайнаб ўзини осғач, хотирасининг қай бир бурчакларида гафлат босиб ётган бу ҳикмат ўйғонди. «Менинг қалбим йўқми, мен бахтсизманми?» деган савол уни оғир аҳволга солиб қўйди. Қизининг ўзини осиб қўйганини эшитиб қўрқди. Нимадан қўрқди — билмайди. Зайнаб ўғирланиб, сунг қайтиб келган маҳалда, «бундан кура улдириб юборганлари яхши эди», деган ўйга ҳам борган эди. Қизи ажал билан юзма-юз бўлганида эса, қўрқди. Кечагина номус унга ҳукм ўтказган эди. Шу номус бандилигида Жамшидга улимни раво қурган эди. Бугун номус туйғуси уни тарк этди. Боласининг улиши мумкинлиги уни қўрқувга солди. Шу қўрқув тўфайли қизи ётган ўйга киришга юраги бетламади. Манзура фожианинг сабабини билмас эди. У эса, аниқ билмаса-да, тахмин қиларди. Шу боис ўйга кириб қизининг кузига қарашга ботинмас эди. Манзура бир-икки ҳовлига чиқиб, унга маънодор қараб қўйгач, киришга мажбур бўлди. Зайнаб кузларини

шифтга қадаб ётарди. Отаси кирганини билса ҳам, ҳатто киприк қоқмади. У узини осганини билади. Аммо ҳозир тирикми ё уликми эканини билолмайди. Онанинг йиғламсираган овозини эшитади. Бироқ, тапдариини дуруст уқмайди. Отаси кирди, томоқ кирди. Энди у ҳам «Қизим...» деб гап бошлайди...

...Кумуш улар чоғида қайнотаси кирар эди. Кумуш, аҳволи оғир бўлса ҳам бир қузғолар эди. У эса қилт этмай ётибди. У Кумушнинг тақдирига йиғлаган эди, унга ким йиғлайди? Шу фикр Зайнабнинг хурлигини келтирди. Киприклари пирпираб, кузларида ёш қалқиди. Асадбек буни курди. Бирданга унинг ҳам йиғлагиси келди. Узини почор сезди.

«Боланг олдида қаддингни букма! Ҳамиша аёл тут. Ҳамиша дадил юр. Боланг сени ерпарчин ҳолда кўрмасин. Дардга таслим бўлганингни сезмасин. Сени ҳамиша кучли деб билсин ва фахрлансин!» — мана шу ақидага қаттиқ риоя қилиб яшаётган Асадбекда қаддини букмоққа майлилик сезилди. Белдан қувват, оёқдан мадор кетгандай туюлди. Аммо ожизлик ҳисси унга бир дақиқагина ҳукм утказди. Бир дақиқадан сунг у аслига қайтди.

— Қизим...

Зайнаб бошини буриб, отасига қаради. Асадбек бу қарашда «Жамшид акамни нега улдирдингиз?» деган саволни уқиди. Зайнаб бу саволни тилга чиқариб сураган тақдирида ҳам жавоб ололмас эди. Кузларда зўхрланган саволдан қутулиш осон — нигоҳ олиб қочилса кифоя. Асадбек шундай қилди.

— Қизим... узингни тут. Ҳаммаси яхши булади, — деди. Кейин яна Зайнабга қаради.

— Нима яхши булади? Жамшид акамни тирилтириш қўлингиздан келадими? — деб савол берди Зайнабнинг кузлари.

Жавоб урнига яна нигоҳини олиб қочди. Бу ҳолда узоқ туролмаслигини билиб, оҳиста бурилди-да, уйдан чиқди.

Зайнаб отасининг изидан қараб қолди. «Ҳаммаси яхши булармиш... Бир одам бекордан-бекорга улиб кетди. Энди нимаси яхши булади? Ҳа, мен улмай қолдим. Буларга шуниси яхши бўлди. Бир оз узимга келганимдан кейин эрим олиб кетади. Вужудимизни яна сохта меҳр ниқоби билан чирмаб яшайверамиз. Кейин бола туғилади... «Бола туғилганидан кейин мени улдиринг», дейман. «Сизга хиёнат қилдим», дейман. Ёлгон гапира-

манми? Нима учун ёлгон гапиришим керак? Улди-син, дебми? Улди-рармикин? Улди-ра олармикин? Мендан улим қочди...»

Орадан кун утмай ҳовлида Элчин куринди.

Бу пайтда Асадбек Кесакполвон билан катта хонада утирар эди. Элчинни куриб, Кесакполвонга «чақир уни» деган маънода қаради. Кесакполвон ҳовлига чиққунича Элчинни Манзура қаршилаб Зайнаб ётган хонага бошлади. Манзура ичкари кирмай остонада қолди. Шунда Кесакполвон «Янга!» деб чақирди. Манзура қараши билан «куёвни бек чақиряпти» деган маънода имлади. У хонага қайтиб кирганида Асадбек уридан туриб олган, қуллари орқасида, бошини сал эгган, қовоғи эса уюлган эди. «Куёвини куриб, феъли айнидику?» деб уйлади Кесакполвон. Асадбек туриб олгани учун у ҳам жойига бориб утирмади. Элчин келмасидан аввал ҳам гаплари қовушмаётган эди. Кесакполвон Асадбекнинг феълини яхши билгани учун «нима булди?» деб сураб утирмади. Юпатишга ҳам ҳаракат қилмади. У хужаси бошига савдо тушганини фаҳмлади. Бундай пайтда унинг ёнида булмоғи шарт эканини эслатиш ортиқча. Гап гапга қовушмаса ҳам, умуман, гапирилмаса ҳам майли, Асадбекнинг ёнидан жилмайди. Асадбек соқов булса, у ҳам соқов, юрса юрар, утирса утирарди. Асадбекнинг жаҳли чиққанида ёки юраги сиқилганида Кесакполвон узини билмаганга олади. Хужайинни гапга солиб, кунглини юмшатишга ҳаракат қилмайди. Асадбек қадрдон аъёнининг бу қилигига кункиб қолган, унинг сояга айланиб юриши гашини келтирмайди. Ҳозир ҳам кун йиллар мобайнида шаклланган бу анъана бузилмади.

Элчин кириб келганида улар катта хона уртасида тик турган ҳолда гаплашишарди. Элчин остона ҳатлаб салом бериши билан Асадбек даргазаб кузларини унга қадади-да, устига тик босиб келди. Саломига алик булмади. Фақат:

— Жамшидда нима қасдингиз бор эди?! — деди титроқ овозда.

— Жамшидда? — Элчин Зайнабнинг гапларидан ажабланган булса, бу айбловдан тамом гангили. — Нима булди узи, ҳозир эшигдим.

Гашини тугатишга улгурмасидан Асадбек уни гирибонидан олди.

— Жим юргин, деганмидим? Қасосингни олган эдинг-ку?

— Бек ака, аввал гапимни эшитинг. Ҳозир Фаргонадан келяпман, ахир.

— Ҳайдар, Шилимшиқ қандай улдирилганини курганмидинг? — деди Асадбек уни куйиб юбормай. — Айт бунга, курганмидинг?

— Кургандим.

— Жамшидни-чи?

— Курдим. Худди уша дарахта осиб, ҳалигиси кесиб ташланибди.

Асадбек Элчиннинг гирибонидан қулини олди-ю, уша заҳоти жагига мушт туширди. Элчин гандираклаб кетди. Узини унглашга улгурмай Кесакполвоннинг тепкисини еди. Асадбек газаб отига миниб томоша курсатмаётган эди. У Жамшиднинг улимида чиндан ҳам Элчини айбли деб топди. Назарида, Элчин дайдиб кетмай уйда утирганида, хотинига яхши қараганида бу кургиликлар йуқ эди...

Кесакполвон эса Асадбекнинг ҳаракатини бошқача тушунди: Асадбек айбни куёвига ағдариб унинг қул-оёғига кишан уриб олмоқчи. Бирга булганларидан бери кимки Асадбекдан мушт еса, Кесакполвоннинг тепкисидан ҳам бебаҳра қолмаган. Бу қилиқ одат даражасидан чиқиб, қонун мартабасига етган эди. Асадбекнинг қаҳридан чўчувчи одам унинг муштидан эмас, купроқ Кесакполвоннинг тепкисидан қурқарди. Ҳозир ҳам шу қонун кучга кирди. Кесакполвон калтафаҳмлиқ қилиб, тепаётган одами хужасига куёв эканини уйламади. Асадбек эса рупарасидаги одам куёви эканини унутмаган эди. Яна тепишга чоғланган Кесакполвонни нари итарди.

— Буни тепишга ҳаққинг йуқ!

Элчин тисарилиб, деворга суянди. Нафаси қайтди.

— Қадамингни уйлаб бос, бола, — деди Асадбек, унга газаб билан тикилиб. — Энди сал нари-бери юрадиган булсанг, Жамшиднинг орқасидан жунайсан. Энди аяб утирмайман!

Элчин букчайган ҳолида ташқарига чиқиб, айвонда бир оз утирди. Манзура куёвининг аҳволини куриб яқинлашмоқчи булди-ю, деразадан қараб турган эрига кузи тушиб, журъат этолмади.

Асадбекнинг берган танбеҳи Кесакполвонга еқмади.

— Илгари бунақа демас эдинг, — деди гина билан.

— У менинг куёвим. Ҳаққинг йуқ тепишга.

— Шу гапни унинг олдида айтасанми?

— Жириллама, сенга ким қуйибди нозу фироқни.

Кесакполвон ножоиз гина қилганини тушуниб, тарағ вазиятни юмшатиш йулига утди.

— Унинг буйнига илиб яхши қилдинг. Энди упкасини босиб олади.

— Ақлинг стмаган ишларга аралашма.

Кесакполвон индамади. Бунақа пайтда Асадбекка Чувриндини рупара қилиш керак. У хужасини газаб отидан авайлаб тушириб олади. Баъзан Асадбекнинг узи бу отдан қандай тушганини билмай ҳам қолади.

2

Қоринга бехос тушган тепкининг зарби ҳар нафас олганида уз кучини кўрсатади — оғриқ зўрайиб, жони танасини ташлаб қочишга ҳам тайёр бўлиб қолади. Қамокда эканида, «Уқилон»нинг амри этиб бормай, зурлардан бир-икки тепки сган, аммо бунчалик азоб чекмаган эди. Буниси кутилмаганда булгани учунми ғ зарба бениҳоя кучли эдими, ҳар ҳолда букчайтириб қўйди. Оғриқ забтига оларди, у ҳатто «бирон ерим узилиб тушди шескилли, ҳадсмай қон қусиб улсам-а?» деб ҳам уйлади. Бу фикр ориятни уйготди. Орият тан азобидан кучлилик қилиб, айвонда кўп утиришга қўймади. Ўрнидан турди. Қаддини кутаришга ҳаракат қилди. «Уладиган булсам ҳам шу ерда, шуларнинг олдида улмай. Азоб ческиб, жон бераётганимни куришмасин. Ундан кўра кучада итдай хор бўлиб улганим яхши...» Элчин шу фикрда дадил юрмоққа интилди. Ҳатто болохонада угринча қараб утирган йигитларга қараб, жилмайиб ҳам қўйди. Кучага чиқиб уттиз қадамча юргач, орқасига қаради. Ҳеч ким кузатмаётганига ишонч ҳосил қилгач, дарахтга суяниб, тин олди. Сунг қаддини бир оз эгган ҳолда яна юриб кетди. Эллик қадамлар юргач, оғриқ кучайди, кунгли айниди. Тўхтади. Деворга суяниб утирди. «Бошланыптими? Жон талвасаси шу булса керак. Чиқиб кетганим яхши булди. Анча юриб қўйдим шескилли?...» У келган йулига қаради. Шунда Асадбекнинг дарвозасидан бир йигит чиққанини кўрди. Йигит ён-атрофга аланглаб олди-да, машинага утирди. «Арининг уяси бузилибди-ку, ким чўп суқибди?» деб уйлади у. Ҳаслидаги бу саволга жавоб топмай туриб рупарасида машина тўхтади. Ҳайдовчи йигит утирган ерида чузилиб, ён эшикни очди-ди:

«Акахон, утиринг», деди. «Менга раҳм қилдиларми? — деб гижинди Элчин. — Мехрибончилигингни онанга қил... ҳс...» У урнидан туриб, юра бошлади. Йигит унинг қадам олишига мослаб машинани секин юргизди. Машина эшигини спмади. «Утиринг», деб бошқа лутф ҳам қилмади. Элчин бу томоша атрофдагилар учун кулги буларини англаб, тухтади. Йигитни сукмоқчи эди, узини тийди. «Бунда нима айб? Унга буюришган. «Олиб бориб қуй», дейишган. Олиб бориб қуяди. «Улдириб кел», дейишган булса, улдириб келади. Бир жиҳатдан шуниси ҳам дуруст — мушкулдими осон қилади». Шу фикрда машинага утирди. Йигит «Қасққа олиб бориб қуяй», деб сураб ҳам утирмади. Ҳатто: «Барибир утирар экансан, ноз қилишинг нимаси эди», деган маънода қараб ҳам қуймади. «Бу содиқ лайчларнинг ҳаммаси камгап-а?» деб уйлади Элчин. У уридиққа ястаниб утириб, чуқур-чуқур нафас олди. Огриқ бир оз пасайгандай, тепки зарбидан гуё бир-бирига чирмашиб таранг тортилиб қолган ичаклари бушашгандай туюлди. Огриқ чекиниши билан фикри тиниқлаша бошлади. Ҳаёлига янги йил кечаси келди. Эшикнинг қия очилиши... Жингалак сочини йигит... Саломалик йуқ, «сиз фалончимсиз?» дейиш йуқ. «Сизни Бек ака чақиряптилар» деб машинаси томон юрган эди. Элчин ушанда ҳам ярим соат-бир соатдан сунг тирик қайтадими ё мурдаси кучага, қайси бир ахлатхонага олиб чиқиб ташланадими, билмас эди. Ҳозир ҳам билмайди. Йигит йулдан кузитни узмагани ҳолда лабига сигарет қистириб, тутатди. Димогига тутун урилиб, Элчиннинг ҳам чеккиси келди.

— Чакишдан ол! — деди буйруқ оҳангида. Бу оҳангдан узи ҳам таажжубланди. «Ҳсчқиси йуқ, буйруқ қилишга ҳаққинг бор. Сен хужайиннинг куёвсан», деб таскин берди ички бир овоз. Шу оннинг узида бошқа бир овоз қитмирлик билан «улимга маҳкум этилган куёвсан», деб қуйди. Элчин паст овозда буюрдими ё шовқинда эшитмадими, ё узини эшитмаганга солдими ё «сенинг буйруғинг менга утмайди» дедими, ҳар ҳолда сигарет узатмади.

— Чакишдан ол! — деб буюрди Элчин баландроқ овозда.

Йигит энди узр маъносида қараб олар, деб кутган эди. Йуқ, қарамади. Индамай сигарет қутисини узатди. Янги йил кечаси ҳам шундай булган эди. Элчиннинг «Чаксам майлими?» деган саволига Жамшид йулдан

кузини узмаган ҳолда совуққина қилиб «Ҳа» дсб қуйган эди. «Уни ким улдирган экан? — дсб уйлади Элчин. — Улдириш ниятим борлигини Асадбск қаёқдан билди? Ё тахмин қилдими?» Элчин Асадбскнинг ниятини англамас эди. Биргина у эмас, бошқалар ҳам купинча гафлатда қолишарди. Агар мақсади барча учун очик-ойдин булса, унинг Уқилонлиги қайда қолди? «Нима учун мендан гумон қилади? Менсиз ҳам бир-бирларини улдириб юришибди-ку?» Асадбскнинг одамларини яқин йиллар ичи биров чертишга ҳам журъат этолмаётганини билмагани учун ҳам Элчин шу фикрга борди.

— Булар жинни булиб қолган... — ҳаслига келган гапни бсхтиёр овоз чиқариб айтди. Йигит бу гапни эшитиб, қараб қуйгандай булди. Элчиннинг яна қитмирлиги тутди.

— Акаларинг жинни булиб қолишибди.

Бу гапни айтишга айтди-ю, йигит бсхос тарсаки тортиб юборармикин, дсб кутди. Йигит ҳатто қараб ҳам қуймади. «Ҳа... узим жинниман... Булардан учинини олгунимча жинни буламан, шекилли...»

Машина кучасига бурилгач, «Демак, улдириш ҳақида буйруқ олмабди», дсб уйлади. Яширин қитмир овоз эса «уйингда улдириб кетса-чи? Худди Ноилангга ухшаб...» дсди. Машина дарвозаси рупарасида тухтади. Йигит «тушинг» ҳам дсмади, «келдик» ҳам дсмади. Элчиннинг қитмирлиги тутиб утираверди. Кейин: «Бу бола билан пачакилашганимдан нима фойда?» дсб уйлаб, машинадан тушди. У эшикни ёпишга ҳам улгурмай машина худди пойгага шошилгандай шашт билан қузголди.

Элчин дарвозага яқинлашиб, калит соладиган ерга қистирилган қоғозни курди. «Шумтакаларнинг қилиги», дсб уйлаб, қоғозни олди. Қоғоз ҳафсала билан найча каби уралганидан фаҳмладики, бу болалар иши эмас. Қоғозни очиб, чап томонга қийшайтириброк ёзилган ҳарфларни таниб, жилмайиб қуйди.

«Акобиру отарчи, ал ҳофизу ҳабибул Асадбек!

«Ал муриду ятлубу вал мурду яҳрабу». Яъниким, хоҳловчи қидиради, мурод эса қочади, деганларидек, камина пойи қадамингиз етган туфроқни кузга суртгани келиб, муборак остонангизни куз ёшларим билан суғоргумдир, токи бул туфроқда меҳр чсчаклари унгай.

Байт: *Кўпайишиб қолганмиш тўйларингиз,
Пулга тушиб қолгандир чўптагингиз.
Бегингиздан изн теккан маҳалларда,
Биз ҳам куриб қолайлик бўйларингиз.*

Алдин *Анварингиз*».

Бу сатрларни уқигач, унинг чеҳраси очилди. «Кайфияти яхши экан, шоирнинг» деб қўйди. Дустини кургиси келди. Шундай тўйгу унда қамоқдан қутулиб қайтган кунни уйғонган, дустининг жиннихонада эканини билгач эса, юрак-бағри эзилиб кетган эди. Унда кургиси келган, аммо бориб куриш имкони йуқ эди. Ҳозир ҳам кургиси келяпти, имконияти ҳам бор. Аммо боришни истамади. «Яна ихраб-сихраб ўтирмай, кечроқ борарман», деган қарорга келиб, уйига кирди-да, диванга чўзилди.

Эртақларда маконига учиб келган дев ёки аждаҳо «Уф-ф... одам исен келяпти!» деб чақирилмаган меҳмонни излашга тушади. Агар одам боласида ҳам шундай ис билиш қобилияти булганида Элчин бундан бир неча кун илгари бу хонага Жамшиднинг кириб чиққанини сезарди. Мана шу остонани ҳатлаб утиши ажал эшигини қоқиш билан баробар булганини биларди. Зайнабнинг куз ёшлари тукканини англади. Балки Жамшиднинг «Сен учун мен уч оламан... Қасам ичман... Агар сени ҳимоя қиладиган эркак зоти қирилиб битса, узинг уч оласан...» дегани ҳам қандайдир сەҳрли йуллар билан аён этилармиди...

Шу дивандан уч қадамгина нарида Жамшид турган эди. Қасам ичганидан кейин Зайнаб унинг бўйнидан қучиб, упиб қўйган эди... Алҳол эртақ бошқа, ҳаёт бошқа. Инсон сезгилари эса чегараланган.

Элчин диванга чўзилиб, битта ёстиқни қорнига босди. Шу фойда қилдими, ҳар нечук огриқ нари чекинди. Бадани ором ола бошлагач, фикрлари янада тиниқлаша борди. Ҳали машинада эканида уйғонган уйлари яна ҳаёлини банд эта бошлади. «Жамшид... Жамшид... қандай ҳаромхўр эди у, — деб уйлади. Гарчи марҳумлар ҳақида ёмон гап айтиш дуруст эмаслигини билса-да, уни яхши сўз билан эслашни лозим топмади. — Ҳаромхўр эди у, ҳа, ифлос эди, аблаҳ эди. Қайси аблаҳ улдирди уни, қайси аблаҳ мени лаззатдан маҳрум қилди? Мен унинг қонини ичгим бор эди. Шунда қасос чанқоғи оз булса-да, босиларди. Энди-чи? Энди навбат Асадбекками? Ҳа!» У ҳозироқ бориб

Асадбекни улдирмоққа қасд этгандай қаддини кутарди. Бироқ урнидан турмади. Ёстиқни қучоқлаганича угираверди. Ҳасели эса уни шошириб қўйди. «Шилимшиқнинг гапи туғрими? Жамшид ҳам кирганмиди бу уйга? Зайнабнинг гапи-чи? Наҳот? Келиб-келиб шу исқиртни яхши куралими? Ушани деб узини осадими? Отасини улдирсам-чи? Отасини улдирганимда узини осармиди? Йу-уқ... Ҳали шу пайтгача ҳеч ким отасининг улимидан куйиб узини осмаган. У эса уша ҳайвоннинг изидан бормоқчи булибди!...» Элчин жаҳл билан Ёстиқни четга улоқтирди-да, урнидан туриб кетди. Дераза олдига бориб ҳовлига қаради. Сада булиб қолай деган райҳонлар сулибди. Сувсизлик азобига, қўшнинг угли тигига бардош бера олмабди. Кираётганида буни сезмаган эди. Нечукдир у ҳозир узини шу садарайҳондай ҳис этди. Унинг кунгли, наинки кунгли, руҳи ҳам сулиган. Райҳонга-ку сув қўйилса дарров жон кирар. Сулиган руҳга, кунгилга даво борми? Илгари қонининг ҳар томчисида муҳаббат бор эди. Бу томчилар Ноиланинг улимидан сунг чак-чак томиб адо булди. Унинг урнини эса адоватнинг заҳарли томчилари эгаллади. Шилимшиқнинг гапидан сунг бу томчилар томирларда купира кетган эди. Бугун эса янада кизиди, янада қудрат касб этди.

Жамшиднинг улими... Зайнабнинг узини осиши... Асадбекнинг қаҳри... Элчин бу уч воқсани боғлаб турувчи куринмас занжир мавжудлигини ҳис этиб турар, аммо ҳар қанча уйламасин, фикри ҳақиқат олдида ожиз қолар эди. «Жамшидни қизи билан айб устида ушлаб, улдиртириб юборди», деган гумон нечундир шу тобда ҳаслига келмасди.

«Зайнаб рост айтдими? — деб уйлади у. — Бу гап ёлгон булса ҳам, жаҳл устида айтилган булса ҳам барибир — дилни яралади. Бу дил ярасига эса чора йуқ. Бир-икки кундан кейин у яна шу уйга келадими? Шу уйга ҳаром қадамини босадими? Аслида шу уйнинг хосияти қолмабди. Қамоқдан келишим билан сотиб юборсам булар экан...»

Одам боласи бошига кулфат тушгудай булса, ҳаслга берилиб «бу кулфат булутини ким юборди-ю, ким ташвиш ёмғирини ёғдирди», деб уйлай бошлайди. У ҳеч қачон «мен шу фёслим ёинки ҳаракатим туфайли кулфат булутини узим чақирдим», демайди. Мана ҳозир Элчин ҳам уйда хосият йуқ, деган қарорга келиб турибди. Билмайдик, уйдан хосиятни ўзи қувиб чиқар-

ди. Унга «Зайнабни айблама, у бокира эди, гуноҳкор сенсан, туғилажак бола валади зинодир ва унинг гуноҳи ҳам сенинг буйнингда» дейилса, айбни зинҳор буйнига олмас, «Мен Ноилам учун қасос олдим», дер. У гофил банда билмаски, аё қасосул минағи Ҳақ — қасос ёлғиз Ҳақдандир, банданинг қасос олмоққа ҳуқуқи йуқдир. Машойихлардан бири «Дунё шайтоннинг дуконидир, ундан бирои нима угирламаки, шайтон уни қайтариб олишга келиб, додингни бермасин», деган экан. Бу не бахти қаролиққи, Элчин шайтоннинг дуконидан куп нарса олиб қуйди. Энди ҳар бир угирлиги учун додини ер. Энди арзини кимга айтади? Унинг арзини ким эшитар экан?

3

Манзура эшиқдан узоқлашмагани учун қизининг гапларини эшитди. Эшитди-ю, «вой шургинам қурсин...» деб лабини тишлади. Юраги узилиб тушгандай булди. «Вой қизим-а, айтмасанг буларди», деб қизига ҳаслан танбеҳ берди. Элчин катта хонадан букчайиб чиқиб, айвонда утириб қолгач, юрагида бир нима узилгандай булди. Баданига муз югурди. Куевига қарамоқчи эди, эрининг қаҳрли нигоҳи йулдан қайтарди. Шу нигоҳ булмаганида Зайнабнинг гаплари ёлғон эканига куевини ишонтирармиди... Иснод... Иснод... Энди қандай ҳаёт кечиради? Купни курган бу одам иснодга куникиб кетармикин? Худо қизидан омонатини олмади. Лекин уни тирик мурдага айлантириб қуймадимикин?

Шу ҳасл билан уйга кирди. Қизига мултиллаб қараб турди-да, нима мақсадда кирганини эслай олмай, изига қайтмоқчи булди. Остона ҳатлашга улгурмай, Зайнабнинг овозини эшитиб, тухтади:

— Ойи, ҳадсб кириб-чиқавсрманг. Қурқманг, энди узимни улдирмайман. Бола... — у нима учундир «болам» дея олмади, — бола... яшаши керак экан. У туғил-гунича...

— Вой, болам, — деб унинг гапини булди Манзура. — Худо хоҳласа...

Зайнаб уни гапиртирмади.

— Ундан кейин нима булади — Худо биледи. Нима булишини узим ҳам билмайман, сиз ҳам билмайсиз, ҳатто адам ҳам билмайдилар.

— Вой болам-ей... Қуй, бу уйларингни.

— Куёвингиз кетдимиз?

— Ҳа. Қизим... ҳалиги гапни бекор айтдинг.

— Бекор айтмадим, билиб айтдим.

— Ундай дема, болам, наҳотки сен...

— Йўқ, ойи, гапим ёлгон эди. Мен унақа эмасман.

Аммо у шундай деб уйласин. Уйлаб эзилсин, сиқилиб сил булсин, сил булиб...

— Қуй, қизим, бировга ёмонлик тилама. Гуноҳи булса Худонинг узи жазолайди.

— Худо жазолагунича...

Зайнаб гапининг давомини ичига ютди. Онасининг мултиллаб турган кузларини куриб, ноурин, фойдасиз гапларни айта бошлаганини фаҳмлади. Онасига ачинди. Узини осаётганида онасини уйламаган эди. «Онам бечора бу кулфатга чидай олмай юрак-бағри куйиб адо булади», демаган эди. Ҳуши узига келганидан кейин ҳам онасининг тақдирини уйламаганиди. «Худо уни жазолагунича мен улиб буламан», дейишга оғиз жуфтлагандагина онасининг тарибона куриниши уни сергак тортишга мажбур этди.

Манзура қизининг нима демоқчи эканини англади. Бирдан йиғлагиси келди. Қизи узини оганидан бери аҳвол шу. Йиғи босиб келади, кимнингдир елкасига бош қуйиб хунграб-хунграб йиғлашни истайди. Ҳасрат қилмоқни, дардини айтмоқни хоҳлайди. Аммо йиғлолмайди, йиғини куч билан қайтаради. Хурсиниб қуяди. Бироқ, бу хурсиниш дардини енгиллатишга ожиз. Бу муштипар биладик, қувончни баҳам куриш учун шерик ахтариш шарт эмас. Бировнинг қувончидан баҳраманд булиш ишқибозлари старлидир. Қайғуга эса ҳеч ким шерик булишни истамайди. Ҳамманинг уз ташвиши бор. Бировникини бошига урадимиз?!

Ҳозир Манзура ҳамларди булмагани учун хурсинмади. Йиғлашга мажбур этаётган куч ҳам бошқа. Манзура эри билан гаплашганида Худони тилга олишга қўрқади. Сабабки, Асадбек уз аъёнларига қандай қурсмуомала қилса, Худо тилга олинганида шундай бесписанд буларди. Худодан қўрқиш, деган тушунча унга ёт эди. Эри масжид қурдира бошлаганида у бирам қувонди, бирам қувонди. «Эримга инсофу тавфиқ берганинг рост булсин», деб Яратганга шукрлар қилди. Бироқ Асадбек феълининг узгаришсиз қолаётганидан ажабланди. Бир куни Асадбеккнимадир деганида Манзура «Худо хоҳласа, адаси», деди. Асадбекнинг кай-

фияти чатоқ эди, бу жавобдан жаҳли чиқиб: «Худабехудага Худони уртага солаверма. Худонинг сендан бошқа ташвиши йўқми?» деб жеркиди. Манзура қурқибгина: «Унақа деманг, адаси, Худодан қурқинг», деб яна балога қолди. «Худодан қурқиб булганман. Худо менга аталган ёмонликни бериб булган. Мен ёмон эканманми, бунга Худонинг узи айбдор. Мен ҳам одамларга ухшаб ота-онамнинг бағрида яшаганим да бунақа булмасдим. Мехрга зор ҳолда устириб, энди мендан мехр талаб қиладими?» Асадбек ушанда яна аллақанча гапларни айтиб юборди. Манзура уша тун ухламай, билганича тавба қилди. Эрини кечирिशини сураб Яратганга ёлборди. У ибодат қилишни билмас эди. Унинг болалик хотирасига муҳрланган уғитлардан бири шуки, Худодан қурқмоқ керак. Ҳамиша тавбада булмоқ зарур.

Эри-ку, эри, Худони тилга олса болалари ҳам бенисандлик билан тинглашади. Баъзан эса оталари каби терс жавоб қайтаришади. Ҳозир ҳам шундай булди. Худодан инсоф тилади. Йиғини босди. Қизига бир оз тикилиб турди-да, ташқарига чиқди. Ишининг унуми ҳам, тайини ҳам йўқ эди. Бир неча дақиқа ҳовлида, ошхонада ивирсиб юрди-да, қизининг танбехини унутиб, яна уйга кирди.

Зайнаб бу сафар онасига индамади. Онасига ачинган ондан унда пушаймонлик туйғуси ҳам уйғона бошлаган эди. Аввал айтган гапидан пушаймон булди. Сунгроқ эса узини осганидан афсусланди. Онаси бир неча нафасга кечикканидами, у ҳозир лаҳадда ётган булармиди... Шу гап ҳаёлига келиши билан баданига муз югурди. Қайси бир китобда уқиб эди: одам узининг лаҳадда ётишини уйласа, қурқувдан тилигача терлаб кетаркан. Зайнаб ҳозир шу ҳолга тушди. Узини осаетган маҳалида қурқмаган эди. Нечун энди қурқяпти? У-ку, қоронғи гурида ётарди. Онаси-чи? Бу ёруғ дунё унинг учун зулматга, бу ҳовли эса дузах қозонига айланмасмиди? Зайнабнинг руҳи бу хонадонга учиб келганида онасининг аҳволини куриб, зор-зор қақшамасми эди? Шуларни уйлаб, кўзига ёш келди. Янги йил арафасида уғирлашганида, зурлашганида ҳам жонига қасд қилмоқни мулжаллаган эди. Орзулари поймол этилгач, бу дунёда яшамоқдан маъно кўрмай қолганди. Неча кун узимни оссамми, заҳар ичсамми, ёқсамми... деган ҳаёлларга банди булиб юрди. Энди бир тўхтамак келганида кўз олдида

сочларини юлиб йиглаётган онаси гавдаланиб уни бу йулдан қайтарарди. Кечаги кун нечукдир шундай булмади...

Кечқурун ярим коса маставани онасининг қистови билан ичгач, баданига иссиқлик югурди. Она-бола бир оз гаплашиб утиришди. Кейин Манзура дераза томонга урин солди.

— Ойи, жойингизга чиқиб ётавсринг, мендан хавотир олманг, — деди Зайнаб.

Манзура унга жавоб бермади. Чироқни учирмади. Устидаги куйлакни ҳам счмай, урнига омонат чузилди. Қизи гудаклик чоғида, уни ухлатиб, сунг юмушларини бажариш учун шундай ётарди. Зайнаб онасининг секин чиқиб кетаётганини баъзан сезарди, аммо уйқу кучилик қилиб урнидан жилмасди...

Манзура ярим тунда қизининг ғалати овозидан чуқиб уйғонди. Зайнаб безгак тутгандай титраб, хирилларди. Манзура шошиб туриб унинг пешонасига кафтини қуйди. Кафтига теккан муздек тердан сесканди.

— Жон қизим, нима булди?

— Билмайман... ҳаммаёғим огрияпти. Белим...

Манзура қизининг қул-оёқларини уқалаган булди. Устига яна бир кўрпа ташлади. Сунг чиқиб, Асадбекни уйғотди.

— Духтир чақирмасангиз булмайди. Хотин духтир чақиринг.

Асадбек ҳовлига чиқиши билан болохонадаги йигит деразадан қаради. Асадбек қули билан имлагач, бир неча сонияда қаршисида пайдо булди.

— Духтир топиб кел. Хотин духтир булсин. Маҳмуд акангни топ.

Шундай деди-ю, бурилиб, қизи ётган хона томон юрди.

Зайнаб бслида огриқни кундузи сезган эди. Лекин огриқ босилиб қолар, деб уйлаб, онасига айтмади. Кечқурун онаси ётгач, у ҳам ухлагандай булди. Кузи уйқуда, айни чоқда, шитир ётган товушни эшитадиган даражада сергак эди. Озгина муддатли уйқусида туш ҳам курди: бир урмонда адашиб юрганмиш. Бир маҳал итми ё бурими, ажрата олмади, рупарасида пайдо булибди. Нимадир сяётган эмиш. Яқинроқ бориб қараса... чақалоқ эмиш... Шунда қурқиб уйғонди. Шунда огриқ ҳам кучайди. Вужудини титроқ ихтиёрига берди.

Зелихон ҳушига келиб, узини Йигиталининг айвонида курди. Уни бир қават курпача устига ётқизишган, бошига ёстиқ қуйиш ҳеч кимнинг эсига келмаган эди. Бу кутилмаган офат барчанинг эсини тескари қилиб ташлаганди. Исмоилбей айвон панжарасига суяниб, нималардир деб пичирларди. Аҳадбей Зелихоннинг яқинида утирарди. Унинг хотини, болалари ичкарида, қурқувдан дир-дир титрашарди. Қурқув шу даражада қудрат касб этган эдики, бундай пайтда йиғлаш мумкин эканини ҳам киши ёдидан суриб чиқарди. Атрофни тўғ туман қоплаган — ҳаммаёқ қоп-қора ачимсиқ тугун бағрида эди. Нафас олиш оғирлашган, каттаю кичик кузлари ёшланиб, дам-бадам йуталиб қуяр, шу йуталгина уларда жон мавжуд эканидан далолат берар эди.

Зелихон қаддини кутарди. Аҳадбей «тузукмисан?» деган маънода қараб қуйди. Унинг гапирмоққа ҳоли йўқ эди. Зелихон урнидан турмоқчи булди — боши айланиб айвон устунини ушлади-да, жойига утирди. Рупарадаги уй, Исмоилбейнинг омонат Ватани ёнар эди. Дастлаб шу ер берилиб, бир бостирма солиб кучиб кирганида «Шу уй бизнинг омонат Ватанимиз, Худо хоҳласа, катталарга инсоф берса, Месхетиямизга кетамиз» деган эди. Аҳадбейнинг икки синглиси шу бостирмада туғилди, шу бостирмада жон берди. Сунг онаси... Йиллар утаверди. Омонат бостирма ёнига кенгроқ хоналар қурилди. Келин тушди... Исмоилбей ҳам, унинг тенгқурлари ҳам Месхетияга йўл йўқ эканига ишона бошлашган эди. Демократия деган гап чикдию яна умид чироғи ёнгандай булди. (Ана шу умид чироғининг охир-оқибат уйларга ут қуяжagini ким уйлабди?) Юрагида ути борлар Москвага қатнай бошлашди. Купчилик Ватанига қайтажагига ишонарди. Улар эртақдаги адолатга ишонувчи гудак ҳолига тушгандилар. Исмоилбейга эса буларнинг бари хатарли уйиндай булиб туюларди. У давлат юритиш синоатидан бехабар, лекин Месхетиядан қувғин булишлари узоқни кузлаб қилинган сиёсат эканини сезиб турарди.

Уруш тугаганидан бери қанча раҳбар келиб-кетди. Юрғизган сиёсатларининг оёғи осмондан булди, лекин ватангадолар тақдирини биронтаси уйламади.

Оқибат эса мана бу: Ватанидан ажралган бечораларнинг омонат Ватани ҳам ёняпти! Бор мол-мулкларига қушилиб умидлари ҳам ёняпти. Кечагина бу хонадонда туй гулхани ёқилмоғи лозим эди, бутун ажал алангаси яйраб қулоч отади. Бир сидра кийим билан қолган бу одамлар жонлари ҳозирча узлариникими ё бу омонатни ҳам эгасига ҳадсмай топширадиларми, билишмайди.

Зелихоннинг қулогига оломоннинг шовқини кирмади. У аввалига карахтман, деб уйлади. Бошини силкиди, бармоғи билан қулогини уқалади. Кейин айвон зинасида тик турган Йигиталига қараб:

— Одамлар жимиб қолдими? — деб суради.

— Қайси одамларни айтасиз? Ҳалигиларми? Улар одаммиди? — деди Йигитали ёнаётган уйлардан куз узмай. — Бунақасини курмаганман. Селдай келиб, селдай кетишди.

— Қасққа кетишди?

— Билмадим. Тушунмадим, биродар, мен ҳеч нарсага тушунмадим, — Йигитали шундай деб угирилди. Зелихон унинг юзи шилиниб, қонталаш булиб қолганини курди.

Бу кучага фақат ёнгин ҳукмрон эмас экан, фиғоннинг ҳам ҳаққи бор экан. Оломон бу кучадан нари кетгач, жон талвасасида утирганлар нимага гирифтор булганларини англаб, кураётганлари туш эмаслигига ишондилар. Ана шунда бир-бирларини қидириш, йуқлаш бошланди. Ана шунда дастлабки нола эшитилди. Нолага нола уланиб, бирпасда атрофни қий-чув босди. Бир неча дақиқа илгари ёвузлик нафаси келиб турган шовқин урнини яраланган қалбларнинг ноласи тутди. Исмоилбейга ухшаганлар Оллоҳга муножот этиб «Гуноҳимиз не эди, бизга бу офатни раво курдинг? Энди раҳм қил. Парвардигорим, уз паноҳингда асра, шайтон вавасасига тушганларга инсоф бер», деб ёлборса, бошқалар оғизларига қандай гап, қандай қарғиш келса, қайтармай бақириб, фарёд уришарди. Кулфат миллат танламайди, одамларни ажратиб утирмайди. Устига шолча ёки тун ёпиб, ёки сув сепиб учирилган мурдалар атрофида турк ҳам, узбек ҳам, татар ҳам барабар йигларди.

Зелихоннинг диққатини ҳовлидаги одам тортди. Бошқаларга нисбатан куркамроқ солинган бу уй эгаси кранга резина ичак улаб, утни учирмоқчи буларди. Сув

ташна сахро бағрига синггандай йуқ булади, аланга деразатардан олов тилларини чиқариб уни калака қилади. «Мол аччиги ҳам ёмон», деб уйлади Зелихон, сунг хаёлига «Ичкарида бола бўлса-чи?» деган фикр урилиб, ҳовлига отилди.

— Одам борми? — деб суралди уй эгасидан. Уй эгаси унинг саволига тушунмади. Зелихон гапни қайтаргач, бош ирғаб «йу-уқ» деди. Зелихон уни буралаб суклидан изига қайтди.

— Орқалошлар! Ҳақиқат борми бу дунёда?! Юринлар обкомга борамиз! Арз қиламиз!

Зелихон кучанинг уртасида туриб олиб арзга даъват этаётган одамни танимади. Исмоилбей унга қараб бош чайқаб «нодон» деб қуйди. Даъватчи яна тулганишга чорлади. Унинг гаплари таъсир қилиб, ночор одамлар туплана бошланди.

— У ҳам Московга борган эди, — деб изоҳ берди Аҳадбей.

Зелихон бир дустига, бир унинг отасига, бир хотини, болаларига қарайди. Хотини билан болалари ёнаётган уйларига мултиллаб қараб туришибди. Исмоилбей кучага чиққач, уйига бир қараганича бошқа қарамади. Аҳадбей дам-бадам угирилиб қарайди. Ҳар ҳолда суюнчили, қайғули кунлари кечган уй, омонат бўлса ҳам Ватани эди.

Офатдан қутулиш йулини билмай турганларга даъватчининг гаплари таъсир қилиб, ҳамма арзга бормоққа шайланди.

— Онангни қози урса, додингни кимга айтасан? — деди Зелихон.

— Бу нима деганинг? — ажабланди Аҳадбей.

— Бу офат қайси ғордан чиққанига ҳали ҳам тушунмадингми?

— Федяни айтасанми?

— Федя нима? Федя исқирт бир томчи. Қолганини кейин тушуниб оласан.

— Қаёққа борайлик булмаса, билсанг узинг айт.

— Мен угриман, донишманд эмасман. Мендан қочганлар милисага боришларини биламан. Иблисдан қочиб қайга бориш кераклигини билмайман.

— Иблисдан қочиб Оллоҳнинг паноҳига борилади, — деди Исмоилбей уларнинг баҳсига яқин ясаб.

— Орқалошлар! Мурдаларни олингиз! Куришсин раҳбарлар! — деб қичқирди даъватчи.

Шу онда кучанинг муъолишида пайдо булган йигит барчанинг эътиборини тортди. Оғзи-бурни қон, уст-боши йиртилган бу йигитга қараган одам унинг офат чангалидан бир муъжиза туфайли омон қолганини фаҳмларди.

— Зухур-ку? — деди Аҳадбей, — машҳур боксчи йигитимиз...

Йигит узоқ йўлни югуриб босгани учунми, ҳанси-рарди. Оломонга яқинлашиб, бир қулини кутарди, сунг тиззалаб қолди.

— Булинглар! — деди у. — Булинглар! Қочинглар! Оломон босиб келяпти!

— Қанақа оломон? — деб сўради даъватчи.

— Билмайман... Шаҳарда, ҳаммасқда миш-миш. «Турклар узбекларни улдираётганмиш, турклар автомат билан қуролланганмиш... Турклар боқча болаларини оловда ёқишибди...» Узбеклар ишонишяпти шу гапларга. Ёшлар қасосга чорлаяпти...

— Астагфируллоҳ! — деб юборди Исмоилбей.

— Беркиниш керак, — деди Зелихон Йигиталига қараб.

— Уйга кирайлик, — деди Йигитали.

— Йўқ, — деди Аҳадбей. — Қасосга чорлашаётган булишса, ёмон. Қочиш керак.

— Қочиш?..

Қочиш кераклигини ҳамма биларди. Лекин «қасқ-қа?» деган саволга ҳеч ким тайинли жавоб бера олмасди. Бу саволга биринчи булиб жавобни даъватчи топди:

— Обкомга! — деб чинқирди у. — У ерга ҳеч ким яқинлаша олмайди!

Бу орада йигитлар иккита тобут кутариб келишди. Мурдаларни солиб шаҳар сари жадал юриб кетдилар. Қуешнинг қиздираётгани, ҳозиргина оташ бағридан чиқиб келганларига қарамай тез юрдилар.

Обком биносини ураб турган милиционерлар уларни тухтатишга журъат этолмадилар. Ичкаридан чиққан раҳбарлардан бири зинадан югуриб тушди-да, олдинда тобут кутариб келаётганларни тухтатди:

— Тухтанглар, уртоқлар, тинчланинглар!

— Қандай тинчланиш мумкин? — деди даъватчи олдинга чиқиб. — Уйларни ёқишди, одамларни ёқишди. Ким булар, нимага индамайсиз?

— Биламиз, вазият кескин. Сизлар бу ердан тез кетинглар. Узбеклардан бир йигит улдирилган. Маълумотга қараганда, унинг мурдасини кутариб шу томонга келишяпти. Туркларни айблайдиган миш-мишлар тарқалган.

— Касққа кетайлик?

— Ҳозир автобуслар келади. Сизларни бежавотир жойга олиб борамиз. Фақат ваҳимага берилманглар. Жиноятчилар албатта жазоланади!

Чиндан ҳам куча оғзида унга яқин автобус кўринди. Оломон автобусларга чиқиб улгурмасидан кучанинг нариги бошида тобут кутарган бошқа оломон кўринди.

— Булди, булди, юринглар! — деб буюрди раҳбарлардан бири.

— Мурдаларни нима қиламиз? — деди даъватчи.

— Кставеринглар, узимиз кўмамиз!

Автобуслар худди пойгадагидай шошилиб кўзголишди. Мурдаларнинг эгалари фарёд урдилар. Тухташнинг иложи йўқ эди. Озгина фурсат бой берилса, яна бир қиргин бошланиб кетмоғи мумкин эди.

Автобус шаҳардан чиқар маҳалда Зелихон Йигиталига қараб, ажабланди. Шунча пайтдан бери унинг бирга эканига аҳамият бермаган экан.

— Сиз нима қилиб юрибсиз? — деб суради Зелихон ундан.

— Сизлар нима булсангиз, бизлар ҳам шу-да, — деди Йигитали.

Исмоилбей ҳам унга ажабланиб қаради. Афтидан, уз гамига банди бўлиб у ҳам Йигиталининг бирга юрганига эътибор бермаган эди.

— Иним, сиз бола-чақангизнинг ёнига боринг. Яна сизни йўқотиб ҳайрон бўлиб юришмасин. Раҳмат сизга. Эсон-омон кўришмоқни Оллоҳ насиб этсин.

— Ие, домлажон... — Йигитали эътироз билдирмоқчи эди, Исмоилбей унинг гапини узди:

— Биз сиздан розимиз, сиз ҳам рози бўлинг. Бу гапвалар утар-кстар, иншооллоҳ, фарзандларимиз омон бўлишсин. Йигитали, иним, сиз бошқалар учун хижолат булманг. Мусулмон мусулмонга қўл кутарар экан, билингки, орада шайтон бор. Шайтон борлигини унутдик, шайтон ҳукмига бўйсуниб қолдик. Бу ҳам қиёматнинг бир белгиси. Қалбимизни дунё ҳаваслари билан банд

этмасак эдик... — Исмоилбей яна одати буйича пичирлади. — Ал-дунёя мазраъутул-охира...¹

Зелихон ҳайдовчига яқинлашди.

— Биродар, қасққа кетяпмиз?

— Билмайман. Айтишмади. Олдиндаги мошин қасққа юрса, биз ҳам ашаққа юроврамиз. Аққа-баққа қарамасдан юришасанлар, деб буюришган.

— Бирпасга тухтанг, узбак ошнамит адашиб чиқиб қолибди.

— Мумкин эмас, колонна тухтайди. Кстовурсинлар, қайтишимда ҳамроҳ булаллар.

Зелихон жойига қайтиб, ҳайдовчининг гапини айтгач, ҳаммалари яна жимиб қолишди. Ортиқча гапга ҳеч кимда тоқат йуқ эди. Ҳамма автобус деразаси оша ташқарига эътиборсиз боқиб, ҳар бири уз ҳаёлига банди булиб борарди.

Шаҳар ҳам, қишлоқ уйлари ҳам ортда қолди. Асфальт йул тугаб, адирнинг нотекис йули бошланди. Автобуслар чайқала-чайқала, йулдаги тупроқни тузитиб боришади. Шаҳарда тутундан буғилаётган одамлар тузон туфайли ҳолдан тойган бир пайтда автобуслар тухтади. Атрофда на бир уй, на бир дарахт куринади. Адирнинг уфққа туташ қисмида самолётларнинг қораси кўзга ташланади. Уша томондан буғиқ гулдурак овози келади.

Автобуслардан тушган одамлар бир-бирларига ҳайрон боқишади. «Қасрга келдик?» Барчамиз мана шу ут-уланлардай қовжираймизми шу ерда, барчанинг ҳаёлида шу савол. Олдиндаги машинадан тушган вакил баланд овозда гапириб, одамларга тасалли бермоқчи булади:

— Озгина чиданглар, уртоқлар. Ҳозир нон-сув, озиқ-овқат, чодирлар олиб келишади. У ёқда оломон тинчлангунича шу ерда кутамиз.

— Шундай деб авраб жунаб қоласизлар, биз қовжираб утиравсамиз.

— Жунамаймиз. Биз сизлар билан шу ерда қоламиз. Фожиа биз учун ҳам тасодифан булди, қурбонлар сони купаймаслиги учун шундай қилишга мажбурмиз.

— Узбекларга нима ёмонлик қилувдик? — деди кимдир.

---

¹ Мазмун бундир: Бу дунё у дуненинг полизи.

— Бунақа гапларни қўйиб туринг, илтимос. Олдин тинчиб олайлик, жиноятчилар билан кейин гаплашамиз.

«Гаплашиб бупсан!» деди Зелихон узича. Сунг вакилнинг гапларидан энсаси қотиб, нари кетди.

Кунни офтоб тигида, очлик, ташналик азобида утқазилди. Ваъда этилган нарсалар урнига яна автобусларда одамлар келишди. Фақат қуёш бота бошлаган онда юк машиналари куринди. Одамлар ҳеч нарсага қарамай сувли машина атрофини ураб олишди. Бошқа пайтда кунгилни айнитиши мумкин булган илиқ сув жонга роҳат ато этди. Шундан сунггина очлик эсга тушди. Шундан сунггина тунни қай аҳволда утқазилди ташвиши уйғонди. Шундан сунггина таҳлика билан утган кундаги фожиялар куз олдиларида қайта қад ростлади. Кечагина кимсасиз булган бу адирга яна одамлар келди. Одамлар бу срга қулга илинган нарсалари билан келишарди. Ким тун, ким куйлак, ким чойшаб... олишга улгурган. Кимдир боласини йургаклашга ҳам улгурмаган. Туплаган мол-мулклари уйларида қолди. Бу ердагиларнинг ягона мулки — ташвиш, алам, таҳлика... Бу мулкдан барчага мул бсрилган.

Зелихон ботаётган қуёшга қараб утириб, уйга толди. Аёлларнинг нолалари, болаларнинг чинқираб йиглаши уни унутиб булмас хотираларини қитиқлаб уйғотди. Тун... икки тугунни орқалаб йул юриш... бобоси, онаси... Сунг поезддаги йул машаққати... Аёлларнинг нолалари, гудакларнинг биғиллаб йиглаши, қорни оч болаларнинг инграшлари... қарияларнинг яратганга муножотлари... Қандайдир ухшашлик бор. Фарқ шундаки, қишлоқларга ут қўйишмади. Бир кечада, ҳеч кутилмаганда, важ-корсон курсатиб утирмай кучиришди. Бунисига ҳам важ-корсон курсатилмади. Тунда эмас, куппа-кундузи ёқишди... улдиришди... Энг ашаддий жиноятчилар ҳам бунчалик очик ишлашга журъат этишолмас эди. Фсдя... улар қандай журъат этишди? Нима учун ҳеч кимдан қурқишмади? Уларни ким ёллаган узи? Зелихон дастлаб бу иш тепасида Асадбек ёки Ҳосилбойваччага ухшаганлар турибди, деб фикр қилган эди. Бугунги даҳшатни куриб, фикридан қайтди. «Йук, улар бундай кенг миқёсда ишлай олишмайди», деган хулосага келди. Бугунги ишбоши лозим булса юзта, балки мингта, балки ундан ҳам купроқ Асадбекларни улик сичқондай уйнатиб, сунг бир чеккага тахлаб қўйиши мумкин. Зелихоннинг ут-

кир зехни буни фаҳм этиб турибди. У фақат бир нарсага тушунмайди: нима учун қирғинга айнан турклар танланди?

Исмоилбей аста юриб келиб Зелихоннинг унг томонидаги дунгликка Йигитали ташлаб кетган чорсини сўйди. Таяммум қилди-да, шом намозига азон чақирди. Азон чақиригини эшитганлар орасида намоз уқиғувчилар йуқ эди. Исмоилбей такбир тушириб, елғиз узи уқий бошлади. Зелихон унга қараб туриб яна бобосини эслади. Кунглида узи ҳам тушунмаган ғалати бир туйғу уйғониб, энтикди. Ўрнидан туриб, Исмоилбей сннда намоз уқигиси келди. Ўрнидан турди ҳам, чолга яқинланди ҳам... Аммо намоз уқишни билмасди. Ҳатто намоз уқиётган муъмин бандага иқтидо қилиб турмоқни ҳам билмас эди. Шу боис Исмоилбейдан бир қадам орқароқда утирди. Исмоилбей намоз уқиб булиб ҳам жойидан жилмади. «Қиблага қараб Худодан бир нарсалар сураётгандир», деб уйлади Зелихон.

Исмоилбей Оллоҳдан кўп нарсани сурамади. Бандаларига инсофу тавфиқ, фарзандлар умрига барака... Ҳар кун сурайдиганига бугун «Бизгаку ватангадоликни раво кўрдинг, шу жойлардан ризқ бердинг, нолимаймиз. Биламиз, имон икки нарсадан иборат, бири шукр, бири сабр. Ўзингга шукр қиламиз, чунки биздан бешбаттар аҳволга тушганлар ҳам бор. Шунча йил сабр қилдик, бундан кейин ҳам сабрли буламиз, иншооллоҳ. Аммо болаларимизни ватангадо қилма. Шу ерга киндик қонлари тукилди, энди бу азиз ерларга бегона қилма», деб қушимча қилди. Сўнг кун ботишга тикилиб она юртини кўз олдига келтирди. Чунки унинг Миссияси ҳам шу томонда, кунботарда эди...

2

Одамлар тушиши билан автобусларнинг ҳайдовчиларига «шаҳарга қайтилсин!» деб буйруқ берилди. Йигитали шошилинича қушнилари билан дурустроқ хайрлашишга ҳам улгурмади. Автобуслар чангли доира ясаб бурилдилару чайқала-чайқала тезликни оширдилар. Катта йулга чиққунча Йигитали ҳам, ҳайдовчи ҳам жим кетишди. Чанг босилиб, юриш снгиллашгач, ҳайдовчи пешойна тепасидаги кузгу орқали Йигиталига қараб олди-да:

— Буларнинг ичида нима қилиб юрибсиз, тоға? — деди.

Унинг «булар» деб беписанд гапиргани Йигиталига малол келди. Шу сабабли «булар» сузига атайин урғу бериб, жавоб қайтарди:

— Булар, менинг қисматли қушниларим. Исегим ҳам, совугим ҳам шулар билан эди.

— Қушнилардан ҳам тоз-за буюрган экан-да, а? — деди ҳайдовчи яна кузгу орқали қараб.

— Негга ундай дейсиз? Худога шукр, қушниларим тилло одамлар.

— Ҳа, энди битта-яримтаси тузукдир, қолганлари ярамайди. Мана мен уларни бехавотир жойга олиб бериб қуйдим. Мен уларнинг жонини сақлаб қолдим, туғри эмасми? Биз булмасак ашақда гум булишарди. Мен жонларини сақладиму, омма хизматимга рози эмасман.

— Гапларингиз қизиқ-ку, иним, улар сизга нима ёмонлик қилишди?

— Менга-ку ёмонлик қилишмади. Қилиб ҳам курсин-чи, киндигидан томогигача тилиб ташларман. Омма тозза қиргин қилишган-да, булар.

— Қасрда?

— Куп жойларда. Автоматлари бор экан. Тўрт оёли чақалоқни оловда куйдиришганмиш.

— Ўзингиз курдингизми?

— Йўқ, эшитдим.

— Эшитган булсангиз... балки ёлғондир? Эсимни таниганимдан бери шу одамлар билан биргаман. Узимизга ухшаган мўмин-мусулмон улар. Туғри, ёшлари ичади, муштлашади. Жуда ошириб юборса пичоқ тикиб олар. Лекин сиз айтгандай болани тириклайин куйдирмайди.

— Биттагина сиз ишонмас экансиз. Агда Қувасой, багда Марғилон, ана агда яна Фарғона. Ҳамманинг оғзида шу гап. Шу пайтгача биров буларнинг мушугини пишт дедими? Уруш пайтида келишган эканми, ҳа, шундан берисига юришибди кайфини суриб. Омма бойиб, босар-тусарларини билмай қолишувди. Ўзингиз, бировнинг уйида меҳмонсан. Нима қиласан ксрили-иб, — йигит шундай деб сукинди. Йигитали унга эътироз билдириш ортиқча эканини фаҳмлади.

— Ҳа, тоға, индамай қолдингиз? Гапимнинг чатағи булса айтовринг.

— Гапингизнинг чатағи шуки, ҳаммамиз бу дунёга меҳмонмиз, бу бирламчи. Иккиламчиси — беш қул

баробар эмас. Курмаганнинг кургани курсин, дейишганини эшитганмисиз? Одамнинг қорни туйиб, чунтаги қапнайса, узидан кстади, тугёнга келади. Босар-тусарини билмайди. Буниси миллатга қараб буладиган иш эмас.

— Энди тоға, узимизнинг бойлар бир нима қилса ярашади. Ҳар ҳолда узимизники-да. Булар-чи?.. Одам-мисан дейишмайди. Буламни пивохонадан ҳайдаб чиқаришибди энағарлар.

— Тугри қилишибди.

— Ис, тоға, бу нима деганингиз? Жудайла ён боса-врманг-ла буларга.

— Ён босаётганим йуқ. Пивохонада утирган йигитларни курсам, гашим келади.

— Энди ичмасангиз мазасини билмайсиз-да. Ишдан кейин шундан булмаса ҳордиқ чиқмайди.

Йигитали ҳайдовчининг гап уқмайдиганлар хилдан эканига ишонч ҳосил қилиб, у билан суҳбатни давом эттирмади. Йигит ҳам яна бир-икки гап айтгач, тинчиди. Йигитали шаҳарга яқин қолганида автобусдан тушди. Ҳайдовчи унга хайр ҳам демади. Йигитали айтган «раҳмат»га жавоб ҳам бермади.

Йигитали шаҳарга кираверишдаги қишлоққа бориб синглисининг оиласидан хабар олиб кетмоқчи эди. Шу ниятда йуловчи машиналарни тухтатмоқчи булди. Бироқ, юзи шилинган, уст-боши кирланган одамни курган ҳайдовчилар тухтамай утиб кетаверишди. Оқибатда у пиёда юрди. Синглиси тинч-омон экан. Бу томонларга фақат миш-мишлар, ваҳимали гаплар стиб келибди.

Йигитали уйга кириб, синглиси билан куришаётганда қуда хола айвонда, жойнамоз устида утирган эди. Йигитали намоз уқияптими ё шунчаки утирибдими, деган ҳаёлда унга бир-икки қараб қўйди. Унинг ажабланаётганини сезган синглиси изоҳ берди:

— Турклар мошинларда юришибди экан, одамларни шартга-шартта отишяпти экан. Ўлсам имон билан кетай, деб шу ҳолда утирибдилар-да.

Бу гапни эшитиб, Йигиталининг жаҳли чиқди. Кампирга яқинлашиб салом берди-да, унинг алик олишини кутмай захрини сочди:

— Қуда хола, ким нима деса ишонаверасизми? Туркларнинг ҳаммасини адирга кучиришди. Боши бузуқлар уларнинг уйларини ёқишди, одамларини ёқиш-

ди, уз кўзим билан кўрдим. Лекин одам қириб юрган туркларни кўрмадим. Қўйнинг бундай утиришини. Қирк йил қиргин булса ажали етган улади...

Кампир Йигиталининг гапларига ишониб-ишонмай яна пича утирди. Бундан Йигитали баттар хуноб булди. Чой ичишга ҳам унамай, изига қайтди.

Қуёш ботай деб қолганида шаҳарга етиб борди. Кучада қуролланган аскарларни куриб, ажабланди. Автобус кутишининг фойдаси йўқ эди. Яна пича юрди. Маҳалласига яқинлашганида димоғига куюк ҳиди урилди. Ёнғин асосан учган, фақат ашлақасерларда нималардир ҳануз тутар эди. Кучасига бурилишни билан иккита қуролли йигит рўпарасидан чиқиб, уни тўхтатди. Ҳе йўқ, бе йўқ, иккала қулини кутартириб қўйиб тинтиб чиқди. Йигитали жосуслар ҳақидаги фильмларда шунақа қилишларини кўрган эди. Аввалига йигитларнинг бу қилиғини ҳазилми, деб ҳам уйлади. Қулини туширмоқчи эди биттаси автомат қундоғи билан елкасига уриб «Стоять!» деб бақиргач, «ёспирай, буниси қандоқ булди?!» деб қўйди. Аскар Йигиталининг камарига осилган пичоқни қинидан чиқариб чироққа тутди. «Холодное оружие» деб шеригига курсатди. Сўнги қинга ишора қилди-да, Йигиталига «сними!» деб буюрди. Йигитали камарни бушатиб, қинни чиқариб бергач, пичоқни жойлаб, чунтагига солди-да:

— Пошли, — деб, яна елкасига туртди.

— Ис, қасққа пошли? — деди Йигитали. У русчани дуруст билмагани учун ярим русча, ярим ўзбекча қилиб тушунтирмоқчи булди. — Моя дом ҳов анави ерда. Моя жсна, детиларим ҳам кутиб туришибди. Қасққа пошли?

Аскарлар унинг гапларига қулоқ солмай, қундоқ билан туртиб, изига қайтишга мажбур қилишди. Йигитали гузардан утиб келатганида усти ёпиқ иккита юк машинаси турганини кўрган, аммо эътибор бермаган эди. Уни машина ёнида турган зобитга рўпара қилиб, пичоқни беришди. Йигитали унга ҳам шу маҳаллада туришини айтиб, тушунтирмоқчи булди. Зобитнинг боши гарангмиди, унинг гапларини эшитишни ҳам истамади. Йигитларга имлаган эди, улар дарҳол Йигиталининг қўлтигидан олиб, машинага чиқаришди-да, орқасидан эшикни ёпишди. Ичкари қоронғи эди, кимдир йуталди.

— Оёққа эҳтиёт булинг, биродар, — деди кимдир. Овоз танишга ухшади.

— Овозингиз танишга ухшаяпти. Шу ерликмисиз? Мен, Йигиталиман.

— Ис, Йигитали, тозаям тупланибмизми, а? Мен Хамдамалиман. Соё буйиданман. Қўшнингиз Юсуфалининг тоғасиман. Хабар олгани келувдим, денг. Мен нолон шомни уқиб кета қолай, дебман. Шу ердан угаётсам, аскар боллар тухтатиб туришибди, денг.

Йигиталининг тахминича бир соатча туришди. Яна икки киши сафларига қўшилди. Улар ҳам қариндошларидан хабар олгани келганлардан эди. Шундан сунг машина жойидан жилди. Куп утмай улар узларини милисахонада куришди. Йигитали илгари бунақа жойда булмаган, бунчалик куп милиса борлигини тасаввур ҳам қилмаган эди. «Кичкина милисахонада шунча одам ишларкан-да, а?» деб ажабланишди. У фавқулодда ҳодиса муносабати билан қўшни вилоятлардан ердамга қўшимча куч келганини қасрдан билсин?

Уларни нимқоронғи, дим, сассиқ бир нарсанинг ҳиди келиб турган бир хонага киритишди. Хона тирбанд эди. «Епирай, — деб уйлади Йигитали, — шунча одамни тулаб нима қилишар экан?» «Шунча одам» сафи орта берди. Ётиш, ёнбошлаш қасқда, тик турган ҳолда тунни утказишга туғри келди. Тонг отгач, бирин-бирин чақираверишди. Хонада одам камаяверди. Йигитали номини эшитганда «бу гурхонадан қутулганим рост булсин-а» деб Худога шукр қилди. У чақирилганлар билан бир-икки оғиз гаплашиб, қуйиб юборишяпти, деб уйлаган эди. Туғри, айрим одамлар гумондан нари булиб, уйларига қайтишарди. Айримларга эса қачон рухсат тегиши номаълум эди. Йигитали ана шу иккинчи тоифа одамлар руйхатига киритилиб, шаҳар қамоқхонасига жунатилди.

3

Тонгда уфқ қонталаш эди. Гуё кимдир кеча тукилган қонларни бир идишга эринмай туллагану тунни билан эрмак қилиб осмон этагини буюб чиққандай... Хушқайфият одам учун тонг отишини кузатишдан завқлироқ юмуш йуқ. Ҳатто энг уйқучи одам ҳам тонгда қўшларнинг сайрашини бир эшитади. Эшитиб бир роҳатланадию сунг уйқусини келган жойидан давом эттиравелади.

Кеча адирга келиб жон сақлаган одамлар учун тонгнинг бундай сурури йуқ. Бу дилларни андуҳлардан

тозатамоқ учун яна неча тонг отмоғи лозим экан? Бир неча лаҳзада вужудга эғалик қилиб олган ранжлан холи булмоқ учун неча кун, неча ой, неча йиллар даркор экан?

Кеча хуфтонга яқин келтирилган чодирлар, тушаклар ҳаммага етмади. Уйқу асосан болаларга ҳукмини утказди. Катталар деярли ухлашмади. Зелихон Исмоилбей билан уша бир чеккадаги дунгликда утирди. Аҳадбей ҳам уларга қушилган эди. Исмоилбей «болаларнинг ни ёлғизлатма», деб изига қайтарди.

Исмоилбей кунботишга қараб узоқ утирди. Зелихон ибодатнинг тугашини тоқат билан кутди. У намоз уқиганларни кўп курган, назарида ибодат бир неча лаҳзада тугагучи эди. Шу боис Исмоилбейнинг узоқ утириши унга ажабланарли туюлди. Сунг: «Оғам илмли одам, қандай ибодат қилишни билади. Балки ҳамма шундай узоқ уқир, мен аввал эътибор бермагандирман», деди.

— Ҳуббул Ватани минал иймани...

Исмоилбей бу гапни пичирлаб айтган булса-да, Зелихон эшитди. Эшитди-ю, аммо тушунмади. Ибодат давомида уқилгучи дуо деб уйлаб, индамай утираверди. Бир неча нафасдан сунг Исмоилбей яна тилга кирди:

— Менинг Ватаним шу томонда, — деди у кунботарга тикилганича. — Ватани севмоқ иймондан. Менинг эса Ватаним йуқтур. Мен Ватандан юз угирмадим. Ватан мендан юз угирдими? Ё Оллоҳ, Ватани йуқнинг иймони буларми энди?..

Йиллар утар, балки асрлар утар, аммо ҳеч ким, ҳеч қачон уларнинг ватангадо булиб қолишлари сабабини аниқ айта олмас. Балки бу фақатгина қиёматда аён бўлгуси синоатдир? Тугри, унга қадар аҳли илм, аҳли қалам турли гумонларини баён этаверарлар, кимларнидир айбларлар, кимларнидир оқларлар... Банда туқиган гаплар уткинчи эканини фаҳм этмайми, баҳслашаверарлар...

Зелихон Исмоилбейга оғир булганини билиб турса-да, чолнинг дарди у учун бегона эди. Чунки унда Ватан туйғуси йуқ эди. Тугри, дастлабки қамалганида шунга ухшаш бир туйғу бир уйғонди, аммо тарбияга муҳтож бу туйғунинг умри қисқа бўлди. Онгида охират тушунчаси булмаган одам шайтоннинг улжаси ҳисобланади. Шайтонга тобе одам қалбида эса бундай туйғуларни тарбия этмоқ мутлақ мумкин эмасдир.

Машойихлардан бири куйиб айтган эканки,   Раббим, мен баъзи кимсаларнинг  олоига  айрон қоламан: улимнинг му ақќақлигини билгани  олда, қандай қилиб хурсандчиликка берила олади? Жа аннам азобининг  ақлигини билгани  олда қандай кулади? Воқсан шундай. Улим билан юзма-юз келиб қолган дамдагина одам дунёда қувонч, хою  авас борлигини унутади. Аксинча, ягона қудрат со ибини эслайди. Яна бир неча йил,  ки, майли, бир неча ой, у  ам мумкин булмаса бир ойгина, бир кунгина,  еч булмаганда соат  ки даќиќа умр к ришни истайди. Кечagina уларнинг  аслига бу нарсалар келмаган, дунё фаќат қувончлардан иборатдай беташиши утиришган эди. Мана энди кутилмаганда узларини адирда бошпанасиз к ргач,  асллари охират билан банд булди. Ота-оналар фарзандларига, болалар эса волидайн умрига барака беришни с раб Яратганга Ёлбордилар. Умр буйи Олло  номини тилга олмаганлар  асли  ам шу билан банд...

Яна машойихлар дерларки: бу дунёда моли омонат, узи эса ме мон булмаган бирон кимса йуќтур. Ме мон деган келади, кетади. Омонат эса буюрилган ваќти етганда эгасига қайтиб берилмоғи жоиздир. Бешафќат  асг бу  аќиќатни бир  амлада аён этиб, одамларнинг юмуќ кузларини очди.

Зелихон яна жимиб қолган Исмоилбейнинг енига яќинроќ сурилди.

— Оға, — деди у, —  али  ушимдан кетган пайтимда тушга ухшаган галати нарса к рдим.

Исмоилбей унга қаради. Чолнинг қарашида «қанақа туш?» деган савол зухур эди. Зелихон гапини давом эттириш мумкинлигини фа млади:

— Бошимга зарба тушиши билан  аммас  гир айланди, кейин атрофимни зулмат ураб олди. Иккита шарпа келиб, қултиќлаб к тарди. «Яхши булди, булардан қуѓқаради», деб уйлалдим. Шарпалар қултиќлаб к тарганича мени чир айлантириб баландга, жуда баландга олиб кетишди. Худди са родаги гирдобга тушиб қолгандай булдим. Кейин бирдан зулмат тугаб, сруғликка чиќдик. Агроф шу даражада сруг эдики, к зларим қамашиб кетди. «Бунни нимага олиб келдиларинг,  али му лат бор», деган галати овоз эшитилди. Кейин яна гирдобга тушдим, яна зулматда қолдим. Шарпалар мени ерга етќизиб, йуќ булишди. Кейин кuzимни очсам... Йигиталининг айвонида ётибман.

Зелихон жавоб кутиб, Исмоилбейга тикилди. Исмоилбей бир оз уйга толди-да, чуқур хурсинди. Сунг:

— Бунинг таъбирини айтишга фикрим ожиз, — деди. — Валлоҳи аълам, Тангрим жонингни қайтариб берибди. Бунинг маъноси шуки, энди саёқ юришингни ташла. Қалбингни зангдан тозала.

— Қалб занги? — Зелихон кулимсирати. — Роса зур гапларни топиб гапирасиз, тоға. Ҳозир намоз уқиётганингизда нима учундир менинг ҳам уқигим келди. Шунинг учун сизга яқинлашиб утирувдим.

— Ҳа-а... — Исмоилбей қулини унинг елкасига қуйди. — Дилингдаги қулфни Тангрининг узи очибди, валлоҳи аълам. Бу — яхшилик аломати. Иймон келтир, биласанми?

Зелихон бош чайқади. У жиноятчилар тақдирини ҳал қилувчи жаъми қонунларни ёд биларди. Шу ёшга кириб, учтагина муқаддас сўздан иборат калимани айта олмади. Исмоилбей калимани айтди, у қайтарди:

— Ла илаҳа иллоллоҳ...

Бир неча марта қайтарди. Ҳар айтганида вужудини эзиб турган нимадир қочгандай булаверди. Уша «нимадир»ни у билмас эди. Енгил тортаётганини ҳис қилиб туриб «қалбнинг зангдан тозаланиши шу булса керак», деб уйлади.

Шу пайтда эллик қадамча наридан даъватчининг овози эшитилди. У атрофига ун-ун беш чоғли одамларни туплаб Ватан, озодлик ҳақида гапирарди. Аввал Зелихон, сунг Исмоилбей туриб, давра сари юрдилар.

— Аёлларимиз месхестияликлар орасида эркак зоғидан борми, дейишяпти. Хуш, айтинг-чи, биз итмизми, ким ҳайдаса думимизни қисиб қочаверадиган. Ўзбекларни биз қариндош дердик, орқадош дердик. Улар номардлик қилдилар.

Шу пайт давра орасидаги бир йигит қулини баланд кутариб қичқирди:

— Қонга қон!

Унинг бу қичқириғи Исмоилбейнинг бошига гурзи каби урилиб, товонига қадар зириллатиб юборди. Баданига қалтироқ югурди:

— Зинҳор! — деб юборди у. Тупланганлар давра четидаги қарияга ажабланиб қарадилар. — Зинҳор! — деб такрорлади Исмоилбей. — Худодан қурқинглар! Ўзбекларни айбламанглар! Нон берган жон олмайди.

— Ватан бир боғдир. Бу боғнинг дарахтлари инсон қони ила сугорилмаги керак, — деди даъватчи. Исмоилбейнинг лаблари титраб «Астағфируллоҳ!» деди-ю, бошқа гапиролмай қолди.

— Чиройли гапирдинг, — деди Зелихон унга яқинлашиб. — Лекин бу боғ сеники эмас-ку? Боғни яшна-тиб юбординг келса, ана, қулингга қурол ол, Месхетияннга бор. Уйингга кириб олганларни ҳайдаб чиқар. Қулингдан келадими бу иш?

Даъватчи бу гапдан гангиди, бироқ сир бой бермаслик учун Зелихонга дағдаға қилди:

— Сен кимсан узинг? Қасқдан келиб қолдинг?

— Мен — чеченман! Мен ҳам Ватанидан ҳайдалган инсон боласиман. Сен вайсашга уста экансан. Аммо сен бизга жой берган, нон берган, улганларга кафан берган узбекларни билмайсан. Сен унда йуқ эдинг. Кеча тухумни ёриб чиқиб, бугун элга ақл ургатасанми? Билиб қуй, овозингни ўчирмасанг, кскирдагингни мана шу бармоқларим билан сугуриб оламан. Бу панжа шунақа ишларга мулжалланган. Анча-мунча кскирдакларни сугуриб, роҳатланган. Кимсан, дединг, а? Билиб қуй, мен қамоқдаги карамшурваларни ичиб катта булган одамман. Пачакилашиб утирмайман. Мен милисангдан ҳам, ҳукуматингдан ҳам қурқмайман. Ҳамманг бола-чақаларинг билан индамай утирларинг. Яна ким «қонга қон!» деса шу ерда қон қусиб қолади. Мен — чеченман! Чеченлар бир сузли булади, ҳа!

Даъватчи гапиролмай қолди. Даврадагилар аста тарқалишди.

— Уларни қурқитиб юбординг. — деди Исмоилбей

— Қурқитганим йуқ. Агар яна гапирса, ростданам қилардим шу ишни. Ҳамма галвани мана шунга ухшаганлар бошлайди. Юзта милтиқ топиб, тарқатинг, анави гул йигитлар олади. Бу аҳмоқ эса олмайди. Биринчи булиб қочади.

— Булар сарка тоифа одам булади. Қуйларни кушхонага бошлайди, узи эса омон қолади. Шунақалардан узинг асра, эй Тангрим!

Бу орада тушак, чодир келтиришди. Зелихон битта тушакни олиб келиб, дунгликда ёлғиз утирган Исмоилбейга тушаб берди.

— Оға, ётиб дам олинг.

— Сен узинг ётавер. Мен бу тунни Оллоҳнинг зикри билан утказарман. Аҳадбейга ҳам етдими тушак?

— Ҳа, болаларига жой қилиб олди.

Исмоилбей айтганидай қилиб, ухламади. Яндоқ срга тиз чуқиб утирганича ибодат билан машғул булди. Зелихон тушакка ёнбошлади. Унга халал бермади. Бир-икки кузи илингандай булди. Субҳга яқин қаттиқ мудроқ босди. Исмоилбейнинг азон чақиригини эшитиб, уйғонди. Исмоилбей ургатганидек таямум қилди, унга эргашиб намоз уқий бошлади. Исмоилбей фарз намозини уқиб, қаъдага утирганича қимир этмади. Зелихон анчагача тоқат билан утирди. Бу орада уфқ қонталаш булди. Атроф ёриша бошлади. Зелихон нима қиларини билмай, кечаги воқсаларни эслаб утираверди. Аҳадбей келмаганида, билмайди, қанча утирар эди... Аҳадбей ён томондан келди. У ҳам отасининг намоз уқиётганини кузатган, узоқ утириб қолганидан ажабланган эди. Отасига яқинлашаётиб тиззаси устидаги унг қулининг курсаткич бармоғи кутарилганича қотганини кўрди. Отаси одатда ташаҳхуд уқиётганида бу бармоғини бир кутариб қуярди. Ҳозир эса бармоқ қотиб турибди.

-- Ота, — деди Аҳадбей Исмоилбейга яқинлашиб. Садо булмагач, энгашиб, уни слкасидан ушлади.

Исмоилбей углининг бағрига беозоргина бош қуйди. Аҳадбей отасини бағрига маҳкам босганича нима қиларини билмай қотиб утираверди. Зелихон иргиб урнидан турди-да, чолнинг рупарасига утди. Исмоилбейнинг кузлари очиқ, бармоқлари хануз кунботар томонни курсатиб турарди.

4

Бир неча дақиқалик саросимадан сунг барчалари бир муаммо устида бош қотирмоққа мажбур булдилар: майит қасрга ва қай ҳолда кумилади? Зелихоннинг ҳаёлига бобосининг қисмати келди. Бобоси қайтиш қилганида кафанни уй эгаси берган эди. Исмоилбейга ким беради? Бу масала оғир эмас. Ҳукумат вакиллари топиб беришар. Аммо қасрга дафн этилади? Ҳассол ким? Қасрда ювади? Агар пешингача дафн этилмаса, бу иссиқда... Оқсоқоллар турлича фикр билдиришди. Вакилнинг боши қотди. Бунақа ҳолатда купчиликнинг маслаҳатига қулоқ солинаверса ош пишмайди. Зелихон буни яхши билади. Аҳадбей отасига ухшаган мумин одам, ким нима деса кўнаверади. Шу сабабли Зелихон узича тадбир белгилаб, амалга оширишга киришди:

— Хужайин, менга машинангни бериб тур. Чолни қишлоқдаги қабристонга кумамиз, — деди у қатъий оҳангда.

— Йуқ, мумкин эмас. Аҳволни куриб турибсиз, — деди вакил.

— Нимага мумкин эмас? Қишлоқда узбеклар тура-дими? — Вакил бош ирғаб тасдиқлади. — Менга қара, хужайин, сенга тушунмайроқ турибман. Сен узинг узбекмисан, ахир?

Вакил бу саволдан довдиради. Одамларга бир-бир қараб олиб, узбек эканидан хижолат чеккандай «ҳа» дсб қуйди.

— Иккидан бири, — деди Зелихон унга қаттиқ тикилиб, — ё сен узбек эмассан, ё узбекларнинг кимлигини билмайсан. Исмоилбей оғам кеча «Нон берган — жон олмайди» деган эди. Билиб қуй, нон берган кафалик ҳам беради, мазоридан жой ҳам беради. Сени қара-ю, яна узбекман, дейсан. Узбек булганинда уликнинг устида бунақа мажлис қилиб утирмасдинг. Машинангни бер, Аҳадбей иккаламиз тушамиз.

— Яхши, машина бераман, — деди вакил, — омма, мен сизларни огоҳлантирдим. Бир гап булса мен икки киши учун жавобгар эмасман.

— Қурқма, хужайин, менга тегишмайди. Мен чеченман. Улдиришса, мана, Аҳадбейни улдиришар. Бир кишига жавоб берасан.

— Биз ҳам борамиз, — деди қариялардан бири, — икковинг шуппайиб кутариб борасанларми?

— Сизлар шу срда дуо қилиб утиринглар. Икковимиз шуппайиб қолмасмиз.

Зелихон айтганидай булди. Улар юк машинасида йулга чиқдилар. Хотинлар қий-чув билан қолдилар. Зелихон дафн маросими қандай булишини яхши билмас эди.

— Ҳозир қасққа борамиз? — дсб суради Зелихон Аҳадбейдан.

— Қишлоққа, — деди Аҳадбей унинг саволидан ажабланиб, — узинг айтдинг-ку.

— Қишлоққалигини биламан. Туғри мазорга олиб бормаймиз-ку?

— Ҳа... балки мачитга борармиз?

Қишлоққа кираверишда учраган биринчи кишидан «мачит қасрда?» дсб сурашди. У берилган саволга аввал тушунмагандай булди. Қайта сурашгач, бош ирғаб

«қишлоқда мачит йуқ», деб жавоб берди. Зелихон билан Аҳадбей «энди нима қилдик?» деган маънода бир-бирларига қараб олдилар.

— Чойхона борми? — деб суради Зелихон йуловчидан.

— Бор-да. Турига юриб чапга бурилсангиз тузарга чиқасиз. Чойхона ашатла.

Ховуз лабидаги сурида икки оқсоқол понушта қилиб утирарди. Аҳадбей машинада қолиб, Зелихон тушди-да, уларга яқинлашиб, салом берди. Чоллар уришларидан туриб, қушқуллаб сурангач, меҳмонни понуштага таклиф қилдилар. Меҳмон утириб, фотиҳа уқилгач, унга чой тутдилар. Зелихон чойдан бир хушлади-да, муддаога кучмоқчи булди:

— Оталар, мен чеченман, анави машинада қолган шеригим — турк. — деди.

Сийрак соқолли чол кулимсеиради.

— Меҳмон, сизнинг кимлигингизни сураганимиз йуқ-ку? Чеченмисиз, бошқамисиз, бизга меҳмонсиз, бизга шуниси бас.

— Раҳмат, ота, замон алгов-далгов булганига шунақа дедим.

— Э меҳмон, замонни қуёвринг, ҳозир дийдор ганимат. Насибангизда бор экан, қишлоғимизга келдингиз. Бир пиёла чой ичдингиз. Насибангизда булмаса, туя суйиб чақирсак ҳам келмаган булардингиз. Шерингизни ҳам чақиринг, чой ичсинлар, нимага тушмаяттилар.

— Машинада яна бир одам бор... Шерингизнинг отаси...

— Хастамилар, ётибдиларми?

— Жон бердилар яқинда, намоз уқиб туриб... Турклар адирда, биларсизлар. Кумиш керак, мусулмонча қилиб.

Қариялар «Оллоҳ раҳмат қилсин», деб юзларига фотиҳа тортдилар.

— Оталар, хафа булмайсизлар, бир гап айтай?

— Ҳеч қанақа гап айтманг, меҳмон, биз тушундик. Сиз чой ичиб утиринг, хўбми, қани, Сотволди, тур.

— Тухта, ховлиқмасанг-чи, гаплари булса айтсинлар. Меҳмон, ранжиманг, Ҳайитали тоғангиз сал шунақароқ. Айтовринг гапингизни.

— Айтмоқчиманки... чиқимини тулаймиз.

— Астағфируллоҳ! — деди Ҳайитали оқсоқол. — Сотволди, эшитдингми? Шунақа гап чиқишини билга-

ним учун айтманг, девдим. Энди меҳмон, айтишга-ку, айтдингиз, а? Энди пича уялинг. Бизларни ким деб уйладингиз?

Ҳайитали гапира-гапира суридан тушиб, кавшини оёғига илди. Сотволди оқсоқол унга эргашди. Зелихон учинчи пиёладаги чойни ичишга улгурмай Ҳайитали оқсоқол куринди. У чойхона сари эмас, машинага қараб юрди. Аҳадбейга қараб: «Энди бандалик-да, иним, худо сабр берсин», деди-да, ҳайдовчи ёнига утирди. «Қани ҳайданг иним», деб йул курсатди. Зелихон югуриб келиб жойидан жилаётган машинага чиқиб олди.

Машина бир уй қаршисида тухтади. Бу ерда бир неча одам тупланиб турган эди. Зелихон ҳам, Аҳадбей ҳам бу уй Ҳайитали оқсоқолники эканини кейинроқ билишди. Майитни уйга олишгач, Ҳайитали Аҳадбейга яқинлашди.

— Иним, отангизнинг биродарлари, қуни-қушни, қариндош-уругингиз бордир, а?

— Бор, — деди Зелихон уртоғи учун жавоб бериб. — Адирда қолишган.

— Нимага қолишди? Нимага келишовурмади?

Зелихон ҳам Аҳадбей ҳам бу саволга жавоб беролмай кузларини олиб қочишди. Ҳайитали ҳам саволига жавобни талаб қилмади.

— Сиз, иним, — деди Аҳадбейга қараб, — ичкарига кириг. Ғассолга қарашасиз. Сиз эса мен билан юриг, — деди Зелихонга. Зелихон «қасққа?» деб утирмай, унга эргашди.

Адирдаги қуни-қушни, Исмоилбейнинг биродарларини олиб қайтишганда дафн маросимига лозим булган юмушлар бажариб булинган эди. Ҳовлига жой қилинган, катта қозонда эса шурва қайнаб турарди.

Аҳадбей машинадан тушаётган орқадосларини куриб, йиғлаб юборди. Отасининг жони узилганидан бери кузига энди ёш келди. У отасининг улганидан, ёки унинг қадридан эмас, қишлоқдагиларнинг оқибатидан ҳаяжонланиб йиғларди.

Ҳайитали оқсоқол чурткессар, бир сузли эди: дафн маросимидан кейин ҳам меҳмонларга ижозат бермади. Шомга яқин вакил хавотирланиб етиб келди. Вақтида қайтмаганлари учун улардан упкалади.

— Қишлоғимизда авбошлар йуқ, Худога шукр. Шу ерда тураверишсин. Бийдек чулда нима бор экан?

Чолларни уринтириб қўйибсиз, иним, — деди Ҳайитали унга.

— Бошқа чорамиз йўқ, отахон, қишлоғингиз тинч, биламиз. Лекин бу ерда турклар борлигини билса, шаҳардаги бетамизлар етиб келиб бир балоларни бошлайди. Адирда буларни аскарлар қуриқтайди.

— Туртта-бешта безорини жиловлай олмасангиз, нима қилиб ҳукумат булиб юрибсиз, иним, шу ҳам ишми? Ёмонга ёмон булинг, шартга-шартга отинг-да, вассалом!

— Айтишга осон... — деб миңгирлади вакил, сунг Зелихонга «бу галвани сиз бошлаб эдингиз, энди узингиз эпланг бу ёғини» дегандай нажот кузи билан боқди. Зелихон Ҳайитали оқсоқолга, унинг ҳамқишлоқларига миннатдорлик билдириб, қарияларни машинага таклиф этди.

5

Уша дунглик... Яна икки киши... Яна шом... Аммо шом азони эшитилмайди. Ҳеч ким намоз уқимайди. Дунгликдан икки қадам нарида Аҳадбейнинг оиласи, қушни хотинлар, болалар...

Аҳадбей билан Зелихон қонталаш уфққа тикилишган. Айтадиган сузлари йўқдай... Жим... Жимликни болаларнинг овозлари бузади:

— Зарине, кел, меҳмон-меҳмон уйнаймиз. Сен меҳмон буласан...

— Уйнамайман. Ҳали ҳайдаб юбординг-ку. Сенга меҳмон бўлмайман...

Болаларнинг суҳбатига Аҳадбейнинг хотини қушилади:

— Зарине, уйнай қол, Гулсине меҳмонни ҳайдамайди, у узбек эмас.

Бу гап хаёлга берилган дустлар қулогига уқдай урилди. Аҳадбей сапчиб урнидан турди-да, хотинига яқинлашиб юзига тарсаки туширди. Бунга ҳам қаноат ҳосил қилмай тепди. Яна тепмоқчи бўлганида Зелихон уртага тушди.

— Нимага урасиз? Гуноҳим нима? — деди хотин йигламсираб.

— Сен аҳмоқ одам айтадиган гапни айтдинг, — деди Зелихон.

— Қайси гап? — деб ажабланди хотин.

Аҳадбей унга жавобан сукинди. Зелихон уни слкасига қулини қуйиб нарига бошлади. Хотин жавраб қолаверди.

— Парво қилма, хотин зоти нима гапирганини узи ҳам билмайди, — деди Зелихон дустига тасалли бериб.

Атрофга қоронғилик чука бошлади. Катта чодир яқинида овқат улашилди. Улар боришмади. Яна кунботарга тикилганча жим утирдилар.

— Бармоқларини туғрилаш мумкин булмади, — деди Аҳадбей.

— Нимага кутарган эканлар, билмайсанми?

— Намозда шунақа одатлари бор эди. Бир куни сурасам, пайғамбар афандимиздан суннат дедилар. Муҳаммад алайҳиссалом намоз уқиб утирганларида тоғ қулай бошлаган экан. Намозни бузмай курсаткич бармоқларини кутарганларининг узида тоғ қулашдан тухтаган экан.

— Мен «Месхетиям шу ёқда» деб курсатмоқчи булганмилар, деб уйлабман.

Аҳадбей бош чайқайди-ю, енгил хурсинди. Сунг узига узи гапиргандай деди:

— Қунма булбул, қунма булбул

Дарахт шохига,

Налар келди, налар келди

Юртим бошига...

— Нима дединг, тушунмалим?

— Болалигимда отам шуни ҳиргойи қилиб юрардилар. Халқ қушиғи, дер эдилар.

Бу гапдан кейин Зелихон кеча тундаги суҳбатни едга олди. Исмоилбей Ватан ҳақида гапира туриб «Агар сендин тонар булсам, насибам оҳу зор улсун», деб хурсиниб қуйган эди. Зелихон бу гапни хотирасига муҳрлашга ҳаракат ҳам қилмаганди. Ҳозир нечундир эслади. Эслаб туриб, баданида худди минглаб чумоли баробар урмалагандек сесканди.

Ярим тунга қадар суҳбатлашиб утирдилар. Тонгга яқин бир-бирларига суянган ҳолда пинакка кетдилар. Зелихон бир тутамгина уйқусида икки марта чучиб уйғонди. Ҳар сафар енига Исмоилбей келиб хурсинади-да, қулоғига шивирлайди: «Агар сендин тонар булсам, насибам оҳу зор улсун».

Эрталаб «тулга ҳозирланинлар» деган буйруқ берилди. Пешинга яқин турнақатор булиб автобуслар кўринди. Қасққа боражакларини ҳеч ким билмас эди. Кимдир умид билан «Мессхетиямизга олиб боришса эди», деди. Дам утмай бу умид «Мессхетияга қайтар эканмиз» деган ҳақиқатга айланиб, тирналган қалбларга малҳам булди.

Автобуслар шаҳарга яқинлашастганда Зелихон Аҳадбей билан хайрлашди.

— Қасрга борсанг ҳам, сени топаман. Бу ерда қиладиган чала ишларим бор.

— Тинч юр. Биз билан ктавер. Чала ишларинг чалалигича қолаверсин.

— Ҳозир кста олмайман. Сени топаман...

Автобус аэропорт ёнидан утастганида Зелихон тушиб қолди. Автобуслар шошилмай, секин юришарди. Зелихоннинг назарида улар одамлар қалбидаги дардининг оғирлигини тортолмастгандай эди. У автобуслар ортидан келаётган ҳарбийлар машинаси куздан йуқолгунча кузини йулдан узмади. Шу ҳолда турганида ушаниш овоз қулоғи остида яна шивирлади: «Агар сендин тонар булсам, насибам оху зор улсун...»

IV БОБ

I

Зоҳид Маҳмуд Эҳсоновни суроққа чақиришга чақирди-ю, кейин туғри қилдимми, деб боши қотди. Шу ҳолда гаранг булиб утирганида хонасига майор Солиев кириб келди. Зоҳид унга Жамшиднинг уйига боргани, утай онаси билан гаплашгани ҳақида гапириб берди. Қисқа ҳисоботнинг охирида Маҳмуд Эҳсоновни чақиртирганини ҳам айтиб «бунисига нима дейсиз» деган маънода майорга тикилди. Майор унинг нигоҳидаги саволни туғри уқиб, жавоб берди:

— Бекор чақирибсан. Унинг кимлигини билардингку? Асадбек купроқ шунинг маслаҳатига юради, дейишади. Бу Чувринди Асадбекнинг боши, Кессакполвон деганлари оёқ-қули.

— Демак, чақиртириб туғри қилибман. Демак, ҳамма ишларнинг тепасида шу одам турган. Демак, калаванинг учи шунинг қулида. Демак...

— Демак, — деди Солисв истехзо билан, — демак, сен ҳали ҳеч нарсага тушунмабсан. Ма, уқи. — У ён чунтагидан бир варақ қоғоз чиқариб, Зоҳидга узатди.

Зоҳид ёзувларга бир куз югуртириб, ксйин майорга ҳайрат билан қаради. Сунг яна уқиди.

— Мурда аввал ёриб курилган? Бош мия, буйраклари олинган? Уша ёндирилган мурдами? Қасқдан чикди бу гап?

— Аввалги экспертиза хулосасини амалиётчи талаба ёзган экан. Буларни ёзиш шартмасдир, деб уйлаганмиш. Булим бошлиғи бугун билиб қолиб, менга қунгироқ қилди. Узр суради. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолсин, деб ялинди.

— Бировга жон ширин, бировга жой ширин, — деб тунгиллади Зоҳид. — Бунақа бошлиқларнинг онасини...

Зоҳид уша булим бошлиғининг онасини нима қилиш лозимлигини айтди-ю, тилини тислмагани учун Солисвдан ҳижолат булди. Бир томондан, газаб, бир томондан, ҳижолат исканжага олди. Майор «узига келиб олсин», деб индамай утирди. Зоҳид одати буйича, бир вараққа қандайдир формулалар ёзди, учирди, яна ёзди. Фикрини сал жамлаб олгач, майорга қараб кечирим суради.

— Бу қушимча хулосасиз ҳам мурда Жамшидни ки эмаслиги бизга аниқ эди. Мурданинг кимлигини энди аниқлаб булмас. Фалокатга учраган, уликхонада эгасиз ётган балки бирон мсҳмондир.

— Бу томоша уларга нима учун керак? Шунга ақлим стмаяпти.

— Уларга, деганинг ким?

— Асадбскка-да.

— Бу ишни Асадбск қилган, деб ишоняпсанми?

— Ахир Жамшид деб кумишибди-ку? Уликхонадан бизнинг рухсатимизсиз олишган. Қалбаки ҳужжат тайёрлашган.

— Эҳсоновга шуларни айтасанми?

— Айтмайинми?

— Арқонни узун ташла. Улар бизни лақиллатмоқчи булишибдими, майли, лақмага ухшаб куринавср. Биз Жамшидни қилиришимиз керак.

— Тирик деб уйлайсизми?

— Билмадим. Балки тирикдир. Балки улдириб кумиб ташлашгандир. Ҳар ҳолда, улар Жамшиднинг ти-

рик эканига ишонимшиминизни истааштаганга ухшашади. Экспертиза хулосасидаги камчилик бекорга аниқланмагандир. Булим бошлиғи индамай қуя қолса ҳам буларди.

— Яна бир гумон бор: балки иккала улимнинг қотили бир эканига ҳам ишонтиришмоқчидир? Биринчиси — чинакам қотиллик. Жалол Комилов қийнаб улдирилган. Балки қотил Жамшиддир? Бугун уни улдига чиқариб, эртага бошқа ҳужжат, бошқа ием билан тирилтиришса-чи? Иккинчиси қотиллик эмас, шунчаки уйин. Бир неча кун аввал улдирилган одамнинг эркаклигини кесиб ташлашдан мақсадлари нима? Қотилнинг услуби шу, дейишмоқчимми? Жамшид аввал бир қизни зўрламоқчи булгани учун қамалган. Эркакликнинг кесиб ташлангани шунга ишора эмасми? Ҳа, айтмоқчи, марҳумнинг буйрақлари нега йуқ булди? Жигар эзилган, бош майиб. Ҳар ҳолда, машина уриб юборган булса керак. Буйрақларнинг кимга кераги бор?

— Илмий тадқиқот учун олишгандир. Буйрақни кучириб утказиш маркази бор, эшитмаганмисан? Буйраги қурий бошлаган одамлар шунақа ҳодиса бўлишини кутиб ётишади. Қизиқ-а, улмай қолиш учун бошқа бир одамнинг улишини кутиб ётишади.

— Ҳа... — деди Зоҳид, снгил хурсиниб, — улмай қолишнинг турлари куп.

Шу пайт хонага Ҳамдам кириб келди. Куринишдан кайфияти яхши эди. Зоҳид билан куриша туриб «битта ошга тушдинг, прокурор» деб қуйди.

— Зоҳидни битта ош билан қурқита олмайсан, — деди Солиев. — қотилни топган булсанг, қуй сўяди. Ароқ-шароғи мендан.

— Буниси ҳам булади, — деди Ҳамдам кафтларини бир-бирига ишқаб, — бугунгиси битта ошга арзийдиган гап. Зоҳид, акангнинг таги қимирлаб қолганга ухшайди.

— Қайси акамнинг?

— Собиқ бошлиғинг, капитан Мирсултонов аканг эмасми? Ху-уш... биздан утган икки-уч ишни шаҳар суди қайтарган эди. Бугун юқорида капитанни бурашибди шекилли. Ҳозир менга ҳасрат қилиб қолди. «Жойимга биров куз тикиб турибди, эзмасдан туғрисини айта қолишмайдами?» дейди. Мен ҳам туғрисини айтдим-қуйдим. «Акахон, — дедим, — айб узингизда,

қурқоқлик билан узоққа бориб булмайди. Қулга тушган жиноятчи албатта фалончининг уғли булади ёки пистончининг жияни, ё қушниси булади. Бусиз илож йук. Ҳамманинг кунглига қараб иш тутсақ, эрталаб қулга олиб, кечқурун узр сураб чиқариб юборавсрамиз. Шунинг учун ҳам бизни биров бир тийинга олмайди», дедим. Шунақа, прокурор, йиглаб юборай деб утирибди аканг.

Зоҳидга бу гаплар малол келди. Айниқса Солиевдан ҳижолат булди. Унга карамасликка тиришиб:

— Ҳамдам ака, бировнинг ташвишидан қувонганимни аввал курганмидингиз? — деди.

— Бунинг нимаси ташвиш? Сен ҳақиқатпарастсан-ку? Ҳақиқат истар эдинг, русбга чиқяпти. Уз урнига номуносиб одам кетадиганга ухшайди.

— Уз урнига муносиби келадими? — деди Солиев унинг гапини булиб.

— Буниси энди Худога боғлиқ. Бупти, бу гапим ёқмаса, ёқадигани ҳам бор: битта инсофли одам топилди. Шоир экан. Гувоҳликка чақирмасликка минг марта қасам ичириб, кейин бир машинанинг номерини айтди. Керак булади, деб ёндафтарига ёзиб қуйибди. Айтгиси келади-ю, қурқади — у курак чунтагидан бир парча қоғоз олиб Солиевга узатди. Майор қоғозга куз югуртирди-ю, бестоқат қараб турган Зоҳидга узатди.

— Яна уша таксопаркми? — деди Зоҳид ажабланиб. — Нима, бу тасодифми?

Солиев «билмайман» дегандай елкасини қисиб қуйди.

— Иккидан бири: ё тасодиф, ё кимнингдир бефаҳмлиги.

— Ёки, — деди Солиев, — бизни кимдир майна қилмоқчи, лақиллатмоқчи. Шу учинчиси туғри булса керак. Рақибни ҳеч қачон бефаҳм деб уйламанглар. Агар шундай уйласанглар, узларинг калтафаҳм булиб қоласанлар. Таксопаркка бормагандирсан?

— Қаранг, шу ишга келганда фаҳмим узунлик қилиб, бордим, — деди Ҳамдам кесатиб. Ҳайдовчи Сайфи Турдиев. Уч кунга рухсат олиб Учариққа кетибди. Укаси қамоқда экан. Эртага ишга чиқади.

— Эртагача Учариқ билан боғлана оламизми? — деб суради Зоҳид майор Солиевдан. У майорга туғридан-туғри иш буюраверишдан андиша қилиб, баъзан

шундай савол билан мурожаат этарди. Солиев бу шнинг муҳимлигини билгани учун телефон гушагини кутариб, керакли булим билан суҳбатлашиб топшириқ берди.

— Бугун кун исиди, — деди Ҳамдам елпиниб. — Прокурор деса, савлатингдан эшак ҳуркадию, хонанга битта кондиционер қўйдирсанг булмайдими? Уртоқ майор, сиз телефонда гаплашгунингизча мен калтафаҳмлиқ давосини уйлаб топдим. Айтайми?

— Айт, — деди Солиев кулимсираб, — пичинг дарсидан баҳонинг аъло, қани гапир-чи, узунфаҳм.

— Духтир ёзиб берган зур дори бор. Номи «Витамин-П». Уни топиш учун ҳозир шогирдингиз навбагчи машинани чақиради. Икки соатга «махсус топшириқ» билан бир жойга бориб келамиз. Қасққа, деб сурамайсанми, прокурор?

— Сурамайман, гапингиздан қитмирликнинг ҳиди келиб гурибди.

— Қитмирлик эмас. Ҳали бу таклифим мойдек ёқиб, менга раҳмат, акахон, ҳам дейсан. Хуллас, гап шуки, сен машина чақирасан, биз утирамиз, кейин анҳор буйидаги узинг билган пивохонага борамиз. Сен битта, мен иккита пиво ичамиз. Жаз-буз дегандай, а?

Зоҳид Ҳамдамнинг мақсадини англаб, жилмайди. У анҳор соҳилидаги кўримсиз пивохонани биларди. Ҳамдам «бу пивохона эмас, мишмишхона, ҳар қандай ахборот шу ерга оқиб келиб, жамланади», дерди. Ҳамдам пивохона хужайини билан узаро оғзаки шартнома тузиб олган эди. Бу шартномага мувофиқ Ҳамдам уни назоратчилардан ҳимоя қиларди, у эса барча мишмишларни оқизмай-томизмай Ҳамдамга стказарди. Ҳам тижорат, ҳам сиёсат, деганларидай, Ҳамдам ҳам булаётган ёки содир булиши кутилаётган воқсалардан огоҳ этиларди, ҳам бақалоқнинг зиёфатидан ҳузур топар эди. Айнан шу мишмишхонадаги гаплар унга баъзан чигал масалаларни счишга ёрдам берарди. Зоҳид бунини билгани учун ҳам жилмайиб:

— Раҳмат, акахон, — деди, сунг Солиевга юзланди. — Мақсуд ака, бу топшириқни бажармасак булмайдими. Фаҳмни чарҳлаб кслайлик.

Бир неча дақиқадан сунг уччовлари машинага утириб, эски шаҳар томон юрдилар. Бозордан утганларидан сунг йўл буйида икки-учга гишт устига қўйилган буш пиво идишлари кўринди.

— Куча ҳаракатининг янги белгилари, — деди Зоҳид кулиб.

— Милицияда энди иш бошлаганимда устозим буларди, урушда жанг қилган, ҳалол инсон эди, — деди Солиев. — Аммо ҳаёлпарастроқ эди, бечора. Уша одам, ҳадсмай туқчилик бошланиб, жиноят камаяди, дерди. Туқчилик ҳам бошланди, эркинликни ҳам бериб юборишди. Мана аҳвол. Хоҳла молингни сот, хоҳла узингни сот. Пул топиб узингни хурсанд қилсанг булди.

Майорнинг гапларини эшитиб келатган Ҳамдам бир шумликни уйлаб машинани тухтатди. Пастга тушиб йул ёқасидаги буш шишаларни бир чеккадан йиғиштира бошлади. Тол соясидаги пивови шишаларни олаётганида сал нарида турган хотин «ҳай-ҳай»лаб югуриб келди.

— Хой, балойи нафс, нима қилобсан?

— Мусодара қиялпман.

— Кимсан узинг, мусодара қиласан?

— Мелисаман.

— Курсат қоғозингни.

— Ана, — деди Ҳамдам машинани курсатиб.

— Бунақа мошин Ҳайдар жиннида ҳам бор.

— Қани юр, булмаса. Мошинга утир, Ҳайдар жиннини мелисада айтасан.

— Ҳа, балойи нафс, пивони қуй жойига. Ҳаққингни берай. Шунс сотмасам болаларем оч.

— Боланг ҳозир оч эмас, ёлгон гапирма. Ҳозир олиб бориб қамайман, кейин оч қопали.

— Ҳай, ҳай совуқ гап гапирма, бачам. Уртоғунг дуруст бача экан, сен нодуруст иш қилма.

— Қайси уртоғим?

— Дониёр-да. Эрталаб келадс, ҳаққини оладс, кетадс. Қамайман, демайде, сенга ҳам берайинмс?

— Дониёрни ҳам қамайман, — деди Ҳамдам жиддий тусда. Аёл «Дониёрни қамаса каттароқ киши экан», деб уйлаб, довдиради. Ҳамдам Дониёр деган йиғитни танирди. Унга ҳам бир қитмирлик қилиб қуйгиси келиб аёлга қатъий тарзда буюрди: — Ҳу-уш, бугунча сени қамамайман. Шу кучадаги ҳамма чайқовчиларга айтиб чиқасан: агар шу ишни йиғиштирмасаларинг, Сибирга олиб бориб қамайман. Дониёрга ҳам айт, генерал келиб сени сукди, деб айт.

— Иби, сиз гинролми?

— Ишонмайсанми? Қоғозимни курсатайми?

— Ишондим, уртоқ гинрол. Ҳаммаси ест булади. Уйда халадийнада муздаги бор, олиб чиқайми? Сизга тскун.

— Пора бермоқчимисан?

— Пора эмас, болангдан айланай гинрол. Ёрдамчиларингиз ичсун, дуо қилсунлар.

— Сен буюрган ишимни бажар. Машинанинг нумерини курдингми? Ёдлаб ол, Дониёр сурайди. — Ҳамдам шундай деб юкхонаси эшигини енди-да, машинага утирди. Аёл: «Бу ростдан гинрол булса, нима учун шиша йиғиштириб юрибди», деб уйламади ҳам.

Машина юргач, Ҳамдам қилган ишидан завқланиб, хохолаб кулди.

— Дониёрни танийсан, а? Анави юмшоқ суиургичи? Буларни соққани келганида хотиндан бу гапларни эшитади. Генерал ким экан, деб боши қотади. Машина номерини билгач, прокуратурадан ким келибди, деб пайтавасига қурт тушади.

Зоҳидга ҳам, майорга ҳам Ҳамдамнинг бу шумлиги маъқул келиб, кулимсираб қуйишди.

Анҳор соҳилидаги пивоҳона буш, куйлаги тугмачаларини ечиб, елкасига кирланган сочиқ ташлаб олган хужайин ҳисоб-китоб билан банд эди. Йул четида тухтаган «Волга»ни, ундан тушаётган Ҳамдамни куриб, ирғиб уридан турди-да, йул-йулакай куйлаги тугмаларини солиб уларга пешвоз чиқди.

— Ҳисоб-китоб қалай, қуруғидан тушиб турибдими? — деди Ҳамдам у билан сурашиб.

— Ҳа, энди сизлар бор, ҳисоб ҳам қойили мақом-да.

— Ҳисобинг биз билан эмас, лулилар билан битади. Лулилар пивофурушликни урганганларидан бери яйраб қолдинг, а?

— Ҳа, энди акахон, тирикчилик, узингиз биласиз. Жойни қаерга қилай?

— Шу сурайдиган гапми? Мана бу йигитни танийсан, а?

— Ҳа. Акахон, камнамо?

— Бу ҳозир прокурорларнинг каттаси булиб кетган. Машинасини курдингми?

— Курдим, қойили мақом. Муборак булсин, акахон.

— Бу киши шу прокурорнинг устози. Билдинг, а, шунга қараб муомала қилавер.

— Муомаланинг зур ибизда-да. Чехникдан олиб куйибман.

Улар пивохоначанинг орқа томонига утишди. Хужайин бақалоқ булгани билан чаққон эди.

— Акашон, каллангиз гиж-гиж ақл-да. Келиб жуда яхши қилибсизлар. Иссиқни қаранг, ямламай ютаман, дейди. Бугун қирқдан ошар, а?

— Шу ҳам иссиқми? — деди Ҳамдам. — Элик булганда эди, суякларга сал иссиқ утарди.

— Гапни ҳам оласиз, а? — деб қоринларини селкилатиб кулди хужайин.

— Биз юз даражада қайнайдиган одамлармиз. Қирқинг нима экан.

— Гапни ҳам эзвордингиз.

— Узинг стмиш олти булиб олибсан шекилли?

— Ҳа энди, акашон, кеча купайиб кетган экан. Қултомицидан сабуҳий айламасак бош оғриқ босилмайди.

— Эшитдингизми? — деди Ҳамдам майорга қараб. — Похмелни «сабуҳий» дейдилар, бу акам. Одамларнинг иссиги утгиз олти булса, бу акашонники ҳамиша стмиш олти. Ароқдаги қирқ даражани қушиб юрадилар. — Ҳамдам унинг қорнига қулини бигиз қилди. — Бу қорин эмас, ресторанинг омбори.

Солиев бу ҳазилдан кулиб куйиб, пивохоначани хужайинига зимдан назар ташлаб куйди.

Муздек пиводан ичишастганда хужайин гойиб булди. Дам утмай иккитадан нон орасига қуйилган кабобни кутариб келди.

— Шунини тамадди қилиб туринлар. Димламани ҳам бошлаб куйдим. — У шундай деб изига қайтмоқчи эди, Ҳамдам тухтатди:

— Янгиликлардан гапир.

— Янгилик унча йўғам. Кеча туққизинчи қаватдаги битта жувон узини ташлабди. Аввал узини осмоқчи булган экан. Сал эси оғиброқ қолган экан, дейишди. Эри...

— Хун, буни биламан.

— Бошқа гап йўқ, булмасам.

— Бордир, эслаб кўр. Битта одамни осиб, ёқиб юборишибди-ку?

— Э, уми?... — Хужайин сал довриаб Солиевга хавотир билан қараб куйди.

— Гапиравер, — деди Ҳамдам унинг хавотирини сезиб. — Сени суроқ қилгани келишгани йўқ. Димла-

мангни мақтаб олиб келганман буларни. Хуш, одамлар нима дейишяпти?

— Ҳа, энди одамларни биласиз-ку?

— Гапни ямлама.

Хужайин гапимни биров эшитиб қолмасин, дегандай қаддини сал эгиб, пастроқ овозда деди:

— Асадбекнинг одамини улдириб кетишганмиш. Асадбек уни уз углидай яхши кураркан. Шунинг учун узининг уйидан чиқаришибди.

— Буниси ёлгон, — деди Ҳамдам. — Шеригининг уйидан чиқаришган.

— Эшитганимни айтдим, узимдан қушмадим.

— Хуп, ким улдирибди?

— Бири у дейди, бири бу дейди.

— «У», «бу»нинг оти борми?

— Ҳосилбойваччанинг Шомил деган йингити бор экан, ушанинг иши дейишяпти. Яна биттаси Мойсянмиди... ушанинг одамлари ҳам чатоқ эмиш-да. Асадбек билан винзаводни талашишаётган экан.

— Яна?

— Булди.

— Бу димламангни хом пиширибсан. Гапларингга беш кетмадим. Бор, овқатга қара. Ҳа, шопирнинг қорини туйғаз. Юкхонада шишалар бор, лули хотинларинг бериб юборишди. Сенга дуойи салом, уша. Шунинг ҳисобига шопирга ҳам бер пивонгдан, уйига борганида ичар. Билиб қуй, уша одамни Асадбекнинг узи улдиртирган. Яна бировга гуллаб қуйма.

Хужайин узоқлашгач, Зоҳид Ҳамдамга норози қисфада боқди.

— Нега ундай дедингиз? Гуллаб қуйма, деганингиз билан бугуноқ оламга сяр?

— Менга шуниси керак-да. Шу гап Асадбекка стиб борсин. Буни асп юриш дейдилар.

2

Анвар Элчинни йуқлаб келганида чиндан ҳам хуш кайфиятда эди. У бир неча йилдан бери руҳиятдаги узгаришларни кузатиб, бу кун кайфияти яхши ё ёмон булишини тонгдаёқ сезадиган булиб қолган. Мана шу сезги руҳига узи хужайин эмаслигини англаган. Баъзан сабабсиз ҳолда кунгли равшанлашиб кетади. Баъзан эса ғашланади. Биров уни уришмайди, сукмайди. Лекин кунгли ғашланиб юраверади.

Бу тун уйқуси яхши булмаса ҳам тетик ҳолда уйғонди. Нонушта пайти чой узатаётган хотини ширингина жилмайиб қуйди. Мана шу жилмайиш унга ёқиб кетди, туйғуларини қитиқлаб уйғотди. Онаси булмаганида шартга туриб, бағрига олиши тайин эди. Онаси ҳам нонушта пайти насихатларини, ҳасратларини унутиб, Хонзода келинига ёшлигидаги ажиб воқсаларни сузларди. Ишга отланиш чоғида хотини яна бир жилмайиш билан кунглига навбатдаги чироқни ёқди. Бу сафар жилмайгани учун эридан мукофотини олди.

— Нимага эрталабдан жилмайиб қолдинг? — деди Анвар уни бағридан бушатиб.

— Жилмайиб булмайдими, хумрайиб юрайинми?

— Энди айтаман-да. Бескорга жилмаймасан?

— Бескорга эмас, ҳаққини олдим-ку?

Бу нозли гапдан сунг бир жилмайишнинг ҳаққи икки ҳисса тарзида тақдирланди.

— Ойим айтдилар, эрингизга эрталабдан жилмайсангиз, уйингизга фаришта киради, дедилар.

— Яхши гап экан. Олдинроқ айтмайдиларми шу гапни.

Анвар кузатган: яхши кайфият билан уйдан чиқса, автобус ҳам дарров кела қолади, одам куп булмайди, энг қизиғи — фақат чиройли қиз-жувонларни учратиб, кунгли яйрайди. Аксинча, дили хуфтон тарзда чиқса, автобусни узоқ кутади, одам куп бўлади, хунук қиз-жувонларни куриб, гаши келади.

Бугун малоҳатли қиз-жувонларни куриш насиб этган. кузи эди. Автобусда, худди тайин уюштиргандай, биттагина жой буш эди. Анвар гузаллигини таъриф этмоққа суз ожиз бир қиз рупарасига утирди. Қараб қизни ҳижолат қилмай деса ҳам, кузи қурғур буйсунмади. Қиз бундай суқли қарашларга куниккан ёки бесиб кетганми, беспарво ҳолда дераза оша кучага куз тиккан эди. Анвар бехиёти равишда:

Лабинг малоҳати гавго қупорди оламдин,

Шакарни буйла киши қайда курди шурангиз, —

дсб юборгиси келди-ю узини тутди. Манзилига етганида уни биров буйнидан буғиб туширгандай булди. Автобус изини кузлари билан упди — чунки унда малоҳат соҳибаси бор эди. Упа туриб алам қилди: сен ҳам одаммисан, дсб бир қараб қуймади-я!

Институтга кираверишда турхалта кутарган урта ёш киши уни тухтатди:

— Жиян, шу сэрда ишлайсизми? — деб суралди у.

— Ҳа, — деди Анвар унга салом бериб.

— Менга бир одам керак. Холидий деган олим. Шу сэрда ишлар экан?

Анвар бу номни эшитиб унга зимдан куз югуртирди. Куринишидан камбағалгина, содлагина киши. Турхалтада иккита китоб. Белбоққа уралган нарса нон булса керак. Шимлари гижим. Поездда шу ҳолда етгандир. Ювилавериб ҳолдан тойган куйлак ёқасининг учлари шойигулнинг баргларига ухшаб буралиб қолган. «Қариндошига ухшамайди. Қизиқ, нимага керак экан?»

— Холидий домлангиз ҳали келмагандирлар. Иш вақти булгани йуқ.

— Чой-пой ичиб келсаммикин? Икки соатдан бери шу сэрдаман. Поезддан тушиб туғри келаверган эдим.

— Ис, шунақами, юринг, булмаса, чой-нойни бирга ичамиз.

У «қандай буларкин?» деб истиҳолага бориб утирмай, Анварга эргашди. Анвар хонага кириб чой қуйди. У киши турхалтадан белбоғни олиб, очди. Битта нон, уч-тўрт қант-курсни уртага қуйди. Нонни синдирди-да:

— Олинг, жиян, мозорбосди, — деди.

Чой ичаётган маҳалда Анвар сурамаса ҳам, узи муддаога кучди:

— Мен мактабда тарихдан дарс бераман. Уч-тўрт кун бурун битта китобча қулимга тушиб қолди. Чиққанига анча булган экан. Мана, — у турхалтадан китобчани олиб Анварга узатди. — «Қишлоқларда Совет ҳокимиятини мустақкамлашда партия ячейкаларининг рўли» экан.

— Биладан, кўрганман, — деди Анвар, китобни қулга ҳам олмай.

— Билмайсиз, жиян, — деди меҳмон китобни варақлаб. — Китоб асосан Шотура, Султонобод, Мушкетди қишлоқлари мисолида ёзилган. Битта гапи ҳам ҳақиқатга туғри келмайди.

— Унчалик эмасдир, — деди Анвар. — Шу иши учун бу одамга фан дуктури деган илмий унвон берилган.

— Э бало берилмайдими, менга деса! Ёлғон гаплар ёзилган деяпман-ку, сизга! Ун стти-ун саккизинчи йилларда бу қишлоқларда партиянинг урвоғи ҳам булмаган. Партия нималигини билишмаган. Ҳамзанинг

«Фаргона фожиаси» деган асарини эшитганмисиз? Фақат уқиганман, деб ёлгон гапирманг.

— Уқиганман, дессам нега ёлгон булади?

— Ана курдингизми, сиз ҳам бунинг тарихини билмайсиз. Бу асарнинг номигина қолган, холос. ЧеКа уни уша йиллариёқ йуқ қилиб юборган. Бу асарда Ҳамза дашноқларнинг ёвузлигини тасвирлаган экан. Томошани Тошкентда бир мартагина курсатишган. Иккинчисида ЧеКа босган. Кейин Турккомиссия Фаргонани текшириб, Ҳамзани ҳақ деб топган. Дашноқларга чора кургандай булишган. Ана ушандан кейингина маҳаллий миллатдан партияга олиш керак, деган масала кутарилган. Биринчи болшевик пайдо булганда босмачиларни қириб битиришган эди. Холидий деганингиз тарихчими узи?

— У, нимасини айтасиз, тарихчи булганда ҳам зурларидан.

— Э, ургилдим.

— Чойни ичиб булганга ухшайсиз, а? Мен сизни бир хонага кузатиб қуйсам. Улмас Акром деган бир йигит шу даргоҳнинг хужайини. «Менга Холидий домла ксраклар, китобларини уқиб, атай йуқлаб келдим», дейсиз. Бошқа гапни айтмай турасиз. Холидийни дарров чақиртиради. Ана ундан кейин айтасиз.

Анвар шундай деб уни қабулхонага бошлади. Котибага мсҳмонни таништиргач, изига қайтди. Яна бир неча дақиқадан сунг содир булажак воқсани куз олдига келтириб узича жилмайиб қуйди: ...аввалига Улмас Акром ҳам, Холидий ҳам қувонади. Китобимни уқиб, зиёрат қилгани келибди, деб талтаяди. Сунг... тарих уқитувчисидан эшитадиганини эшитиб, етти қават териси шилиниб тушади. Улмас тарих уқитувчисини «иззат-икром билан» кучага қадар кузатиб қуяди. Сунг котибадан мсҳмонни ким бошлаб келганини сурайд...

Куп утмай ҳамхоналари келишди. «Энг кичик илмий ходим» Анвар билан саломлашиб, ҳол-аҳвол сурагач, китоб варақлашга тушди. «Э гофил банда, — деб уйлади Анвар, — тарих илмини сувдек ичиб юборсанг ҳам, Холидийга муте булиш илмини эгалламасанг, шу ҳолда қоғоз титиб умрингни утказасан. Сен ишга вақтида келдинг. Аҳмоқ булиб жойингда утирибсан. Бошқаларга қара, даҳлизда туришибди. Устозга салом бериш учун унинг йулини пойлашяпти. Улар тарихни титгани эмас, устозларини зиёрат қилгани келишади. Сен аҳмоқ эса,

зисрат қилишга буйнинг ёр бермагани учун кичик илмий ходим маоши билан пенсияга чиқасан. Улганинда миянгни очиб қарашса, гиж-гиж ақлни куришади. Академик булса керак, деб уйлашади. Сен эса кичик илмий ходимсан. Афсуски, ақлни тирикликда ҳам, улгандан кейин ҳам куриб булмайди...»

Гулнора кириб, Анварнинг хаёли булинди. У шошиб кириб, шошиб саломлашиб, сумкасидан бир нимани шошиб олди-ю, шошиб чиқди. «Устоз келгунга қадар, пайтдан унумли фойдаланиб, сотадиган матахини кўрсатиб олиши керак», деб уйлади Анвар.

Анварнинг мулжалидаги ярим соат утгач, даҳлиздаги ҳаракатлар тинди-ю, эшик очилиб, кадрлар булимнинг мудираси куринди. Анвар уни кургани ҳамон, қизиқ ҳангомани келган жойидан давом эттираётгандай гап бошлади:

— Сиз ишонмайсизу Собиржон, булган воқеа эмиш, — деди «энг кичик илмий ходим»га қараб, — қассоблар думбоқ хотинларни уғирлаб, суйиб сотишайтган эмиш. Мана, кеча кечаси бир эркак заҳарланиб улибди. Бозордан олган гуштдан заҳарланибди. Текшириб қарашса, уз хотинининг гушти экан. Қаранг-а, баъзи хотинларнинг, — Анвар шу сузларни чертиб-чертиб айтди, — гушти заҳарли буларкан, а?

— Сиз менинг орқамдан юринг, — деди мудира жеркиб.

— Қасққа? Жиннихонагами? — деди Анвар уридан туриб.

— Очиқ гурга, ундан ҳам нарига, — деди мудира жаҳл билан.

— Очиқ гурдан нарига булса, дсмак, дирсктор чақираётгандир...

Анвар янглишмаган эди. Мудира уни кузатиб кириб «Яна хизмат борми?» дегандай бошқонга қаради. Улмас Акрот «ишингизга боравсринг» дегач, бурилиб чиқди.

Анвар бир нарсада — бу суҳбатда Холидий ҳам иштирок этар, деб янглишган эди. Улмас Акротнинг ёлғизлигини куриб, кузига тикилганича жилмайди.

— Бугун хурсандга ухшайсанми? — деди Улмас Акрот.

— Жиннилар шунақа булишади. Бскордан-бскорга кулаверишади.

— Жиннилингини бошқа срда қил. Ҳалиги уқитувчини сен бошлаб келдингми?

— Қайси уқитувчи?

— Узингни гулликка солма.

— Ҳа, эрталаб бир киши турган экан. Икки соат пойлабди, бечора. Устознинг китобларини уқиган экан, зиёрат қилгани келибди. Ҳар ҳолда қора халқ-да. Халқ уз отасини кургиси келса, айбми? Шу ерда пойланг, деб бошлаб келдим. Нотугри қилибманми?

— Анвар, сени бошқалар билмаса ҳам мен яхши биламан. Нималарга қодир эканингни ҳам биламан. Юрагингда нималар яширингани ҳам менга маълум. Майнавозчиликни йиғиштир. Устоз билан олишма. Узингни уйла. Олдинлари сен айтмоқчи булган гапларга йул йуқ эди. Энди ҳамма дарвозалар очилди. Истаганча гапир, истаганча урган, истаганингда шим қил. Фурсатдан фойдаланиб қолсанг-чи?!

— Чиройли гапиряпсан. Истаганча илм қилиш мумкин, тугри. Лекин сен истаган илм жамиятга кераксиз булса-чи?

— Майдалашма!

— Хуп, майдалашмайман. Унда сен менга бир масалани счиб бер: қадим-қадимда аждодларимиз одам гуштини оддий таом сифатида сйишган. У дамларда сьвойи булишган, нодон булишган. Улар қорин туйдириш учун бир-бирларини аввал улдириб, сунг гуштарини сганлар, тугрими? Хуш, энди-чи? Бир-бирларининг гуштарини тирик ҳолда смайдиларми? Тирик ҳолда сб битирадилар. Алҳазар!

— Ҳамиша шундай булиб келган. Буни узинг яхши биласан. Фалсафа сукимай квякол. Мен сенга туст сифатида айтман бу гапларни.

Анвар унга тикилиб қаради: «Астойдил гапиряптими с тил учуда гапириб аврамоқчими? Е устозининг топширигини бажаряптими?» Шу нафаснинг узида гойибдан бир овозни эшитгандай булди: «Нима учун ҳаммадан хавфсирайверасан? Нима учун одамларнинг холисона яхшилик қилишларига ишонмайсан?» Улмас Акромга нисбатан кунгли юмшай бошлаган маҳалда бошқа бир овоз гулдираб келди: «Ишонма, айтаётган эркинлигига ҳам ишонма. Мсҳрибонлигига ҳам ишонма. Жону дили амал, шуҳрат булган одамдан яхшилик кутма!..»

Шу овоз кучлилик қилиб, юмшай бошлаган дилни яна тошга айлантирди.

— Ишонмайман, — деди у беихтиёр.

— Нимага ишонмайсан?

— Гапларингга. Масалан, эркин равишда илм билан шуғулланишимизга. Тизгин Масковда экан, эркинлик ҳақида гапирмай қуя қол.

— Гапни сиссатга бурма.

— Ана, курдингми, дарров қурқасан. Бизда илм билан шуғулланиш эркинлиги йуқ. Бизда амалпарастлик эркинлиги, дунёпарастлик эркинлиги, ҳақиқат кўзига чуп тиқиш эркинлиги, лаганбардорлик эркинлиги бор. Булардан устозинг тула фойдаланиб, маза қилиб яшади. Энди сен шундай яшайсан. Сунг сенинг шогирдинг. Шундай кетавсеради занжир реакцияси булиб. Сенга бир ҳикматли гап айтайми?

— Булди қил, бошимни говлатиб юбординг. Сен билан гаплашган одам барака топмайдиган булиб қолибди. Сен илмда орқада қолиб кетаётганинг учун бошқалардан гина қилма. Айб узингда, бутун кучингни жағларингга берибсан. — Улмас Акром столи устидаги бир варақ қоғозни олиб, унга узатди. — Хавфсизлик қумитаси архивидан фойдаланмоқчи эдингми? Рухсат беришди. Мана бу одамга телефон қилиб, истаган пайтингда боришинг мумкин.

Анвар қоғозни олиб буклади-да, эътиборсиз нарсадай чунтагига солди.

— Кетавсерайми?

— Ҳа.

— Гапим ичимда қолмасин, ҳалиги ҳикматни айтай: бу жинниларнинг гапи эмас: «Саҳли Суьлукий дебтурки, ман тасаддара қабла авониҳи фа қад тасаддо ли ҳавониҳи». Англадингми?

— Тушундим, бор кетавср.

— Йуқ, тушунмадинг. Тушунганингда сапчиб кетардинг. Мени тезроқ чиқариб юбориш учун шундай деяпсан. Бу ҳикматнинг маъноси шуки, кимда-ким вақтидан олдин бошлиқ булса, узининг хорлигига мутасадди булади. Яна ҳам содда айтилса, ласқатсиз одам бошлиқ булиб олса, одамлар кўзи олдида узини ўзи хорлаган булади.

— Йуқол, аҳмоқ!

— Ана, айтдим-ку, тушунганинг энди аён булди, — Анвар унга бир жилмайиш ҳадя этиб, хонадан чиқди.

У жиннихонада утган ҳар бир куни учун булардан шу зайлда ўч оламан, деб ўйларди. У ўз назарида хужумга утган, булар эса ҳимояда эдилар. Булар Асадбек номини эшитибоқ гангиб қолдилар, деб ўйларди. Унинг кўп нарсаларга етадиган ақли Холидийни ганги-

тиш мумкин эмаслигига стмас эди. Холидий ажабланиши мумкинدير, аммо гангимайдиган тоифадан эди. Анвар жиннихонада нур билан гаплашганида эшитганларини унугаъзган эди: «Сен унинг келажакни кура билиш хусусияти борлигини билмайсан. Унга эртага нима булиши маълум». Анвар Улмас Акромнинг жиғига тегаетганида Холидий уни куздан йуқотиш чораларини излаётган эди.

3

Анвар пешинга қадар хуш кайфиятда юриб, тушликдан сунг архивга бориш учун рухсат сураб кетди. Улмас Акром алдамаган эди, чиндан ҳам архивда истаган ҳужжатни берадиган булишди. У бувасига оид маълумотни куриш истагини билдирган эди, икки кун ичида топиб куядиган булишди. Ишга қайтишни ихтиёр қилмай, Элчинни кургиси келиб, унинг уйига йул олди. Утган куни ҳам уйида ҳеч ким йуқ эди. Бугун ҳам дарвоза берк. У дустига ҳазилнамо нома битди-да, найча қилиб ураб, калит солинадиган тирқишга тиқиб, уйига жунади.

Хотинининг ишдан қайтишини кутмай, узи ошга уннади. Оқшом чоғи уйга кириб келган Хонзода эрини ошхонада куриб «куз тегмасин-сй» деб кулимсиради.

— Эрталабки жимайишининг ҳаққини адо этияман, — деди Анвар.

Ош сузилаётган дамда Элчин кириб келди.

— *Қайнона, сузилаётган ош сузилишида кириб келаркан,* — деди Анвар унга пешвоз чиқиб. Анвар унинг гашига тегуш учун атайин «қайнона» эмас, «қайнота» деган эди. Элчин ҳозир қитмирликни кутарадиган аҳволда эмасди. Шу сабабли дустига хумрайиб қаради. Анвар ҳам ҳазили уринсиз булганини сизди. Элчиннинг ёноғидаги кук доғни куриб: «Ҳа, тинчликми?» деди. «Утин тегиб кетди», деди Элчин тунгиллаб. У Рисолат кампир билан сурашиб чиққач, меҳмонхонага утишди. Ош икки лаганга сузилди. Элчиннинг қорни оч булса-да, томоғидан овқат утиши қийин эди.

— Биз кундошларга ухшаб қолибмиз. Менинг кайфиятим яхши булса, сеники чатоқ. Сеники яхши булса, меники чатоқ. Нима гап, дилингни ёрсанг-чи?

— Узи ёриладиган булиб турибман.

— Ичасанми?

— Борми?

— Топамиз. Лекин мени зурламайсан.

— Зурлаган — угри.

Анвар китоблар орасига яшириб қуйган шишани олиб очди-да, пислани лим-лим қилиб тулдирди. Элчин бир кутаришда ичиб, хурсиниб қўйди. «Дарди оғир, ошнамнинг», деб уйлади Анвар.

— Қуй яна.

— Ошдан с.

— Олдин қуй, кейин сйман.

Элчинни эзаётган дард икки писла ароқнинг кучи билан тарқайдиган анойи дардлардан эмасди. Элчин ароқни ичиб булганидан кейин ҳам ош смади, тунд ҳолда утираверди. Анвар ҳам тоқат қилиб, унинг гап бошлашини кутди. Ароқ деганлари дардни снгиллатмасам ҳам одамни сайратади. Ниҳоят, Элчин тилга кирди. У Анварга эмас, худди узига узи гапиргандай сузларди:

— Менинг суратим одам... Аслида мен илон булшим керак эди. Уларни бугиб қийнашим лозим эди, қонларини суриб лаззат топмоқчи эдим. Мен уларнинг кузларини уймоқчи эдим, тилларини суғуриб, қулларини синдириб, қулоқларига қурғошин қуймоқчи эдим. Умримнинг мазмуни шу эди... Илонман, десам... чувалчанг эканман... мен уларни бугиб роҳат қила олмадим...

— Йигла, туйиб-туйиб йигла, жуда ярашар экан, — деди Анвар кесатиб.

— Анвар, сен индамай утириб қулоқ сол. Мени аҳмоқ қилишмоқчи. Жамшиднинг улимини менинг буйнимга илишмоқчига ухшайди.

— Жамшидинг ким?

— Асадбекнинг содиқ қулларидан эди. Мен уни улдиришим керак эди.

— Сен? Нима учун?

— Шунинг учунки... у... у... Ҳароми...

— Булди, тушундим.

— Ҳа... тушундинг... Уни улдиришибди. Худди Шилимшиққа ухшатиб...

— Шилимшиқ ким?

— Индамай утир, дедим сенга... Шилимшиқни мен улдирган эдим. Қара-я, уни қармоққа узлари илинтириб, шундай тайёргина қилиб менга тортиқ қилишувди. Нимага шундай қилишганига ушанда ақлим стмабди. Мақсадлари Жамшид экан... Зайнаб шу ҳаромини яхши курар экан. Узини осибди-я!..

— Улибдими?

— Йу-уқ... у улса ҳозир мен бу срда утирмас эдим. Улигим ахлатхонада ётган буларди. Зайнаб тирик экан, мен тирикман. Мен уни... яхши кўра бошлаган эдим... Одам кспатасига кира бошлаган эдим... Балки у алам устида ёлгон гапиргандир, а? Лекин барибир дилни яралади. Бу яра тузалмайди.

— Агар қотилликни сенинг буйнингга илишмоқчи булишса, айтиш керак.

— Кимга?

— Кимга? — Анвар уйланди, бирдан эсига Зоҳид тушди. — Акамнинг бир шогирди прокурор булган. Ҳалол бола. Олиб борайми?

— Йу-уқ, аралаштирма уни. Мен Асадбекдан қурқмайман. Охиригача олишаман. Ўлсам уларман, улишим аниқ, аммо орқага чекиниш йуқ. Қуй яна.

Элчин пиёла бушатиб урнидан турди.

— Буш келиш йуқ, огайни, сен гапларимни унут. Дардимни сенга тукдим, урнига адоват уруғини сепдим. Бу уруғ ҳадсмай униб чиқади, кўрасан.

Элчин шундай дсб бир оз гандираклаган ҳолда уйдан чиқди. Анвар кузатиб қуймоқчи эди, унамади. Шу буйи ярим тунгача тентираб юрди.

Анвар эрталаб барвақтроқ йулга чиқиб прокуратура томон кетди.

V БОБ

1

Пивохонадан чиқиб машинага утиришгач, Ҳамдам ҳамроҳларига сақич узатди:

— Пивонинг ҳидини олади. Ҳар ҳолда ишга борарсизлар, а?

Машина урнидан жилгач, Зоҳидга қараб деди:

— Намозовнинг уйида яқин орада булдингми? Уша кучадан утиб кстайлик.

Зоҳид унинг мақсадини Шариф Намозов яшайдиган кучага бурилишганда англади. Лола кучасида кукрак кериб турган иморатлар қаторида бостирмага ухшаб гарибгина қуринувчи уй олди қурилиш майдонига айланган эди. Ёгочлари чирий бошлаган эски дарвоза энди темирдан булибди. Сувоқдан чиққан болохона эса савлат тукиб турибди. Пештоқсиз уй томи очиб

ташланган, офтобнинг утлинафасига қарамай, усталар ишлашяпти. Машина уй қаршисидан утаётганида секинлади, аммо Ҳамдамнинг буйруғи билан тухтамади. Дарвоза олдида Насиба қушни аёл билан суҳбатлашиб турар эди. Эри қамалиб чиққанидан бери, айниқса катта қурилиш бошланганидан бери атрофдаги ҳар бир ҳаракатга чучиброқ қарайдиган булиб қолган бу аёлнинг секинлаб утаётган «Волга»ни сезмаслиги, Зоҳид билан Ҳамдамни кўрмаслиги мумкин эмасди. Насиба уларни кўрди, таниди. Гапирётган гапидан алаҳди, ранги узгарди. Қушни аёл буни сездди. «Нимани кўриб бунчалик узгарди?» деган муаммо билан орқасига уғирилди.

Ҳамдамнинг режасида Насибага дуч келиш кўзда тутилмаган эди.

— Бизни кўргани яхши булди, — деди у. — Эри келиши билан айтади. Намозовнинг тинчи бузиладиган булди.

— Бугун нечта арининг уясига чўп суқдинг узи? — деди Солиев кулиб.

— Мен манови одил прокурорга ҳақиқат қанақа булишини курсатиб қуймоқчи эдим. «Бу одам олим экан», деб бино қуйган эди. Мана, олимнинг аҳволи. Олимда ҳам жигилдон бор, жигарим. Сенга маслаҳатим: буни ҳам тинч қуйма. Бурчакка сиқиб олиб боравер. Шундай сайраб берадики... Асадбек қафасга тушиб қолганини узи ҳам билмай қолади.

— Сенинг ишинг осон, — деди Солиев. — Кўрдинг, гирибонидан бўғдинг, қафасга тикдинг.

— Ҳамдам ака қадим замонда миршаб булишлари керак эди, — деди Зоҳид, майорни қувватлаб. — Ўғрини ушлардилару қўлларини кссардилар, тамом-вассалом.

— Қадим замон сен уйлаганчалик булмаган, — деб эътироз билдирди майор Солиев. — Жиноятчини қози суроқ қилган, гувоҳларни эшитган. Гуноҳ аниқ исботланганидан кейин жазо берган. Каттагина подшолик зиндонига нари борса уттиз-қирқ одам сиғади. Тёмур замонасида уғирлик деган нарса унутилган экан. Бир бола бошига бир товоқ олтин қуйиб мамлакатнинг кунчиқар чегарасидан пискда юриб кунботардаги чегарасига етгунча йигит ёшига старкану аммо товоқдаги олтинга биров тегмас экан. Бундан хулоса шуки, қадим замонда ҳукм қатъий булган. Одамлар гуноҳлари учун қандай жазо олишларини билганлар, билганлари

учун қурқиб, узларини тийганлар. Уғирлик қилдими, гуноҳи исботландими, тамом, қули кесилади. Бошқача жазо булиши мумкин эмас. «Бу угри бекнинг амма-холасига жигар экан, жазони енгиллаштиринг, илтимос, қулига игна санчиб қуя қолинг» дейилмаган. Яқинда бир йигитча «утмишда темир қошиқ булмаган, шавлани қандай сйишган, а» дейди. Сенларнинг гапларинг ҳам уша боланикидан қолишмайди. Назарларингда одил суд ун еттинчи йилдан кейин пайдо булган, а?

— Энди биз билганимизни гапирамиз, ака, — деди Ҳамдам. — Лекин қадим замонда фақат адолат булган, деган гапингизга қушилмайман. Гуноҳни исботлаш учун иккита гувоҳ керакмиди? Уша замонда иккита аҳмоқ, иккита ғаламис, иккита иғвогар топилмаган, дейсизми? Минглаб каллалар уша ғаламисларнинг гувоҳлиги билан узилгандир? Зиндонда кам одам булишига бошқа сабаб бордир. Подшолар жиноятчиларни қайта тарбиялаш билан шуғулланишмагандир. Жиноят қандай жазога лойиқ? Улимгами? Кесилсин, осилсин, чопилсин, тамом! «Беш йилдан ун йилгача ахлоқ тузатиш колониясига юборилсин» деган гап булмаган, дейман, а? Улар тўғри қилишган. Мана, Асадбекни юз йил ахлоқ тузатиш колониясида сақланг, фойда булармикин?

— Адашганлар-чи? — деди Зоҳид, унинг гапини булиб.

— Адашганларми? — Ҳамдам бир оз уйланди. — Агар чиндан ҳам адашган булса, кечириб керак. Агар адашган одам қамалса, ундан бири тузалади, бир қисми аламзада булади, бир қисми қамоқдаги «жиноят малака ошириш курсида» таълим олиб чиқади. Лекин ким адашди, ким астойдил тавба қилди, билиб булмайди-да. Сен раҳм қилган одамни биттаси шу Намозовми? Энди у тамом булган олим. Ҳалқумини ҳаром қилдими, энди нафсини улса ҳам тиймайди.

Машина дспара ички ишлар булими қаршисида тухтаб, Ҳамдам тушиб қолди. Куп утмай майор Солиев машинани тухтатди. «Ҳамдам билан қиладиган ишим бор», деб у ҳам тушди.

2

Зоҳид Чувринди билан учрашувга тайёрланиш учун атайин барвақтроқ келатган эди. У Маҳмуд Эҳсоновни Элчиннинг тўйида курган эди. У ҳақда жуда оз нарса

биларди. Билганларининг қай бири ҳақиқат, қай бири миш-миш, ҳали фарқига бормаган эди. Дастлабки учрашув чигални счишдаги дастлабки уриниш булмоғи мумкин. Зоҳид шу соҳага кирганидан бери кун одамни суроқ қилди. Лекин бугунгисининг бошқачароқ булишини кунгли сезарди. Ҳар ҳолда лақаби «Чувринди» булгани билан кисавур ёки йултусар эмас, ҳатто, бу олам ибораси билан айтилганда, «торпедо» — бир-икки пулдорни ҳимоя қиладиган зурлардан ҳам эмас. Асадбеклар ҳақида суз кетгудай булса, майор Солиевнинг унга ҳамиша юқори баҳо бериши бежиз эмасдир.

«Тарози палласини у томон босиб турибди, — деб уйлади Зоҳид. — Мен улар ҳақида оз нарса биламан, улар эса мени беш қулдай яхши билишади. Ҳатто акамнинг қотиларигача билишади. Мен уларни жиноятчи деб гумон қиляпман. Менга тегишли тарози палласида фақат гумон бор. Гумон пуфакка ухшайди. Шишиб, баҳайбат тус олавериши мумкин, аммо тош босмайди. Аксинча, вақти келиб ёрилса, одамни шарманда қилади».

Зоҳид шу хаёллар билан идорасига яқинлашиб, Анварни курди-ю, ажабланди. Ҳатто «бирон кори ҳол будимикин?» деб хавотирланди.

— Ҳабиб ака тинчмилар? — деб сўради салом-алиқдан сўнг.

— Ҳабиб акангизнинг ишлари беш. Масковдан нари Лондонга жунаб қолибдилар. Халқаро академияга аъзо буладилар, деган хабар эшитдик.

Зоҳид Анварни ичкари бошламоқчи булди. Анвар ишга шошаётганини баҳона қилиб, унамади.

— Кеча бир гап эшитиб, шуни айтгани келган эдим, — деди у, соатига қараб олиб. — Тунов куни бир одамни осиб улдириб, ёқиб юборишган экан, эшитгандирсизлар?

— Эшитдик, — деди кулимсираб Зоҳид.

— Ҳа-я, — деди Анвар ҳам кулимсираб, — сизлар эшитмаган, билмаган гап булмайди-ку. Хуллас, уша йигит Асадбекнинг одами эмишми?

— Шунақа миш-миш бор.

— Аниқ гап эмасми, ҳали?

— Исботланмаган гап биз учун миш-миш.

— Хуп, миш-миш булса була қолсин. Менинг бир жонажон дустим бор, Элчин, эшитганмисиз? Уша Асадбекнинг куёви булган. Ун йил утириб келди.

— Эшитганман.

— Лекин бегуноҳ қамалганини билмайсиз. Хотинини улдирмаган эди.

— Тухмат билан кетганмиди?

— Балки тухматмасдир. Айбни буйнига олган, у ужар. Нимага шундай қилганини мен ҳам тушунмайман.

— Буйнига олган булса... балки жаҳл устида ёки кайфда...

— Йу-уқ, унақа боламас у. Одам улдиrolмайди. Одам улдириш осон эканми?

— Қийинми?

Анвар «калака қияптими ё жиддий сураяптими?» деб уйлаб Зоҳидга қаради. Зоҳиднинг кузларида қувлик нишонаси йуқ эди. Шу сабабли саволга жавоб беролмай уйлашга мажбур булди.

— Билмадим, — деди ниҳоят. — Ҳар ҳолда қийин булса керак. Одам қуй эмас, пичоққа буйинини тутиб берадиган... Гапнинг қисқаси, Асадбек куёвидан гумонда экан.

— Қанақа гумон?

— Тушунмадингизми? Менинг уша улдирилган одамимда қасдинг бормиди, дегандай қилибди.

— Нима учун гумонсирайди?

— Ҳайронман... билишимча, Ноиланинг улимида унинг ҳам ҳиссаси булгандир-да.

— Буни дустингиз айтдими?

— Йуқ, бу узимнинг гумоним, — Анвар шундай деб Зоҳиднинг жиддий тикилиб турган кузига қараб, кулимсиради.

— Нимага куляпсиз? — деди Зоҳид ажабланиб.

— Яхши ҳам хонангизга кирмаганим. Тикка туриб олиб шунчалик суроққа тугяпсиз, ичкарида кечгача тергов қиларкансиз-да, а?

— Ишимиз шунақа-да, хафа булманг.

— Ҳазилландим. Бу срга келишимдан мақсад — уша улим билан шуғулланадиган одамни танисангиз тайинлаб қуйсангиз, Элчиндан гумон қилиб юрмасин, игволарга учмасин. Асадбекдан ҳар балони кутиш мумкин-да. Кур ҳассасини бир марта йуқотар экан, кузи очиклар икки марта йуқотмасин, тагин.

— Яхши, айтиб қуяман. Лекин... уртоғингизни суроққа чақиришга тугри кслади-да.

— Нима учун?

— Ҳақиқатни ойдинлаштириш учун. Уни гумондан халос этиш учун.

— У одам улдирилганида Элчин Фарғонада эди. Кеча келди. Мен узим икки марта уйига бордим. Дарвозаси берк эди.

— Сиз хавотир олманг, беғуноҳ одамни гумонга қурбон қилдириб қўймасмиз.

Анвар хайрлашиб, изига қайтар чоғида Зоҳиднинг саволларини бир-бир эслаб, «оғайнимга ёрдам бераман, деб ишини чалкаштириб юбордим шекилли», деб келганига пушаймон еди.

Зоҳид учун эса бу кутилмаган учрашув, кутилмаган гаплар калавани яна чигаллаштирди. «Ҳамонки Асадбек куёвидан гумонсирабдим, бунда бир гап бор. — деб уйлади у. — Ажаб... нима учун айнан Жамшидни улдирди, деб гумон қиляпти? У ҳолда Жалоул Комиловни ким улдирган? Куёвидан гумонсирабдим, демак... гуруҳлар уруши эмас бу. Унда Мақсуд аканинг фикрлари тугри бўлиб чиқади. Гуруҳлар ҳали олишув учун пишиб стилмаган, олишувнинг бошланишига асос йуқ ҳали. Хуш, унда ким? Балки бирон-бир гуруҳ Элчинни узига оғдириб олишга ҳаракат қилгандир. Асадбекнинг гумони шундадир?...»

Зоҳиднинг ҳасли Чувринди келгунига қадар шу муаммолар билан банд бўлди. Маҳмуд Эҳсонов айни айтилган вақтда, бир дақиқа нари-бери қилмаган ҳолда келди. У билан бирга хонага ёқимли атир ҳиди ҳам кирди. Чувринди кун иссиқ бўлишига қарамай, оқ-пуштига мойил костюм кийган, қизил галстук боғлаб олган эди. Сочларини силлиқ тараган, унғ қулининг кўрсаткич бармоғига тилла узук таққан одамни биров «Чувринди» деб чақирса, кулгили ҳолат юз берарди.

Чувринди башанг кийингани билан ҳаракатида, қарашларида, ҳол-аҳвол сўрашаётганидаги овозида кибр сезилмади. Унинг бу қадар маданиятли була олишини Зоҳид ҳатто уйлаб ҳам кўрмаган эди.

Уларнинг орасида — уриниброқ қолган ёзув столи. Аслида, ҳаётнинг қитмирликлари олдида ожиз қолишмаганида илм бобида баҳс юритиши мумкин бўлган икки одам прокуратура маҳкамасида юзма-юз утирар эди. Юзаси иссиқ чойнак изларидан доғланган бу стол жуда кўп одамни кўрган, аммо илм кўчасидан нари кетишга мажбур бўлганларнинг учрашувига энди гувоҳ бўлгандир. Уларнинг тақдирларида юзма-юз келиш бор экан. Маълум бир нуқтада илм кўчасидан бурилмаганла-

рида эли, айни фурсатда қайси бир илмий кенгашда даврининг муҳим илмий муаммоси буйича баҳс юритган буларми эдилар. Зоҳид ярим йулда бошқа кучага бурилди. Чувринди ҳали илм кучасига яқин ҳам келмаган эди. Катта шаҳарга уқирман, деган умидда келли-ю, бошқача «уқиш»га кириб қолди. Бу «уқиш»ни аъло даражада адо этгани учун «муаллим»лари уни уз ёшларида олиб қолдилар. Унинг зийрак ақли қачондир шу маҳкамада суроқларга жавоб беражагини биларди. Шу сабабли остона ҳатлаётганида гувоҳ сифатида чақирилганига шукр қилиб қуйди.

— Ёлгон гувоҳлик бериш қонун буйича жазоланажагини эслатиб қуймоқчиман, — дсб гап бошлади Зоҳид, расмий оҳангда.

«Баланд дорга осилмоқчига ухшайди-ку», дсб уйледи Чувринди. У Зоҳидга бир оз тикилиб турди-да, кулимсиради.

— Ёлгондан Худонинг узи асрасин. Ёлгон гувоҳлик бериш учун атай келган аҳмоққа ухшайманми?

— Бу срга фақат аҳмоқлар келади дсб уйлайсизми? Саволга савол билан берилган жавоб Чувриндини зийрак торттирди. Гарчи у айни дамда кибрдан узоқ булса-да, Зоҳидни менсимай турган эди.

— Айтдим-қуйдим-да, — деди у, ҳазил оҳангига кучиб.

— Расмиятчилигимиз шунақа, узр, — деди Зоҳид, гап оҳангида бир поғона пастга тушиб. Сунг қоғозқалам олиб, расмиятчилигини давом эттирди. — Исми шарифингиз, туғилган йилингиз...

Чувринди айтиб турди, у ёзди. Расмиятчилик тугагач, асосий мақсадга кучилди:

— Жамшид Суннатуллаев кимингиз булади?

— Танишимнинг угли.

— Нима учун сизникидан чиқарилди?

Чувринди «Билмайсизми? Ажаб... Мен эсам Жамшиднинг уйига борганингиздан хабардорман. Мен билан мушук-сичқон уйнаманг», дегандай қараб турди.

— Отаси ана кетаман, мана кетаман, дсб ётибди. Билмай қуя қолсин, дедим. Шум хабарни эшитса, ажалдан олдинроқ уларди, шундай эмасми?

— Балки... Отаси билан яқин дуст эдингизми?

— Яқин десам ҳам булади. Аммо дуст эмас эдик. У кишининг ёшлари улуғроқ. Мен кооператив очаётганимда ёрдам берганлар. Лимонад цехини бирга очган-

миз, десам ҳам булади. Винзаводда қули гул усталардан булган эканлар.

Бу гапни эшитган Зоҳид ёзишдан тухтаб, уйланиб қолди. «Винзавод? Қули гул эканми?»

— Цехни қачон очгансиз?

— Икки-уч йил булди. Ҳаммаси қонуний равишда булган.

«Угай онаси қамоқдан чиқаришга ҳам ёрдам берган девди. Қамоқдан чиққанига ун икки йилдан ошган-ку?»

— Жамшиднинг отаси билан ҳам уша кезлари танишганмисиз?

— Шунақа шкилли, аниқ эсимда йуқ.

— Хотираңгиз... яхши эмасми?

— Хотирамдан нолимайман, аммо ким билан қачон танишганимни аниқ эслаб қолишим лозим, деб уйламаган эканман. Бугундан бошлаб шу хатони тузатаман. Бугун — учинчи июн, бир минг тўққиз юз саксон тўққизинчи йил. Шанба. Соат, — у шундай деб, билагидаги тилла соатга қараб олди. — Соат ундан ун беш дақиқа утди. Прокурор Зоҳид Шарипов билан танишиш бахтига муяссар булдим.

Зоҳид истехзо билан жилмайиб қўйди.

— Сизга ярашмас экан.

— Нима ярашмас экан?

— Майнавозчилик. Ундан ташқари, хотираңгизга узгартиш киритинг, Зоҳид Шарипов прокурор эмас, прокуратура терговчиси.

— Яхши, компьютерга ёзиб қўйилди, — Чувринди шундай деб курсаткич бармоғини чаккасига тиради.

— Жамшидни охириги марта қачон кўрган эдиңгиз?

— Улимидан бир кун олдин.

— Ёқилган мурданинг Суннатуллаев эканига аниқ ишонасизми?

— Бошқа одам деб уйлайсизми?

— Мен ҳозирча ҳеч нима деб уйламайман. Мурда Суннатуллаевники эканини қасрдан билдиңгиз?

— Машинаси турибди-ку?

— Сизга ким хабар берди?

— Билмадим, уйга кимдир телефон қилибди.

— Нотаниш одамнинг хабарига ишондиңгизми?

— Машинаси турибди-ку?

— Мурданинг афтини таниб булмасди. Жамшиднинг алоҳида белгилари бормиди?

— Қанақа алоҳида белгилари?

— Масалан... бир оғги калта эмасмиди?

— Чулоқ, демоқчимисиз? Йуқ, соппа-соғ эди... —

Чувринди шундай жавоб берди-ю, «нима бало, чулоқ мурдани топишган эканми?» дсб ичидан зил кетди.

— Демак, уни бир кун олдин кўргансиз.

— Ҳа, бир кун олдин ишда эди.

— Қасрда ишларди, мактабдами?

— Мактабда нима қилади? Мснда, лимонад цсхида ишларди.

— Биздаги маълумотларга қараганда, мактабда дуррадгор экан?

— Билмадим. Балки менга келгунича ишлагандир. — Чувринди шундай деди-ю, ичида Кссакполвонни сукди: ҳамиша ишни чала қилади.

— Суннатуллаев уйланганмиди?

— Йуқ, аёлларга тоқати йуқ эди. Нима учун қамалганини билсангиз керак. Менга бир ёрилиб, «туҳматга қолганман» дсвди. Аёлларга ишонмай қуйганди.

— Отаси оғир ётибди, дсйсиз. Тузалиб кетса-чи? Сиздан хафа бўлмайдимми?

— Аввал тузалсин-чи? У тузалиши мумкиндир, аммо уғли тирилмайди-ку? Ё тирилтириш қўлингиздан ксладими?

— Кслмайди, айниқса ёқиб юборилган мурдани тирилтира олмаймиз. Жамшидда кимнинг хусумати булиши мумкин?

— Билмайман, мумин бола эди. Биров билан жанжаллашганини кўрмаганман.

— Қизиқ... Мурда ёқиб юборилган... — Зоҳид «мурданинг буйраги олинган» демоқчи булди-ю, «ҳозир вақти эмас» дсган қарорга кслиб, узини тутди. Иккиланганини билдирмаслик учун гапини бир маромда давом этди: — Машинага эса тегилмаган. Бу сизга ғалати туюлмаяптими? Қотил нима учун ҳеч нарсага тсгмади экан?

— Бу менга эмас сизга ғалати туюлиши керак. Сиз мендан лимонад нима учун бемаза, дсб суранг, нима кам солинганини аниқлаб, айтиб берай.

— Балки бу ажабланарли ҳолни уйлаб кўргандирсиз, дсбман. Унда бошқа саволга жавоб беринг: нима учун мурдани ўликхонадан берухсат олдинглар?

— Уликни олишга ҳам рухсат керакми? Бордик, сурадик, беришди, кўмдик. Улик «қачон мени кўмишаркин, қачон рухсат беришаркин», дсб махтал булиб

Ўтмайди-ку? Мурда қочиб ҳам кетгани йуқ, аниқ бир жойда ўтибди, керак бўлса кавлаб олаверасизлар, шунақа одатларинг ҳам бор шеклилли?

— Бу гапингиз ҳам туғри. Мана, уқиб куриб, имзо чскинг, — деди Зоҳид қоғозни узатиб, — агар лозим бўлиб қолса яна безовта қиламиз. Хизматчилик, қотилни топмагунимизча тинчий олмаймиз.

— Қотилни топишга ишонасизми? — деди Чувринди қоғозга имзо чска туриб.

— Юз фоиз ишонаман, — деди Зоҳид қатъий тарзда. Бу гапдан Чувринди мийиғида кулимсираган бўлса-да, Зоҳиднинг тик қарашига бас келолмай кузларини олиб қочди.

— Омадингизни берсин, — деб хонадан чиқмоқчи бўлганида Зоҳид тухтатди:

— Ҳа, айтмоқчи, эксгумация лозим бўлса, сизни яна безовта қиламиз.

— Тушунмадим?

— Эксгумация... Узингиз айтдингиз-ку, мурдани гурдан кавлаб олиш-да. Отаси ўтган бўлса, яқин киши-си сифатида сиз қатнашишингиз керак.

Чувринди «чақирсангиз қатнашармиз» деб хонадан чиқди.

VI БОБ

I

Ровийлар дерлар: дунёда севинтирувчи бирон нарса йуққи, кетидан хафа қилгувчи бир нарса келмаса.

Тоғ қишлоғининг этагидаги ғарибгина уйда ғарибгина кун курувчи эр-хотиндангина иборат бу кичик оила бошига тушган ташвишлар ҳеч кимнинг бошига тушмасин. Уларнинг дардларини баён этмоққа қалам ожиз. Бу дардларни фақат тирноққа зор одамларгина ҳис қила олишар. Йуқ, бу эр-хотинни Яратган фарзанддан қисмади. Никоҳларидан бир йил утар-утмас угил курдилар. Ғариб кулбалари севинчга тулди. Сунг... севинч кетидан ғам кириб келди. Бу ҳол оз эмас, яна олти карра такрорланди. Болалари дам ўшга стмай, дам энди тили чиқиб ширин бўлган маҳалда уларни доғда қолдириб кетаверишди. Охир-оқибат ҳомила нишона берган дамдан бошлаб ҳам умид, ҳам қурқинч билан кутадиган булишди. Туртинчи фарзандни ерга қуйгач, ирим қилиб бир-

бирларини «Турди» деб чақира бошлашди. Еттинчисида Худо марҳамат қилди. Бир йил эмас, роппа-роса йигирма йил умр берди. Келин туширдилар. Улар набира курмоқ умидида бахтиёрлик ичра чумиб яшай бошладилар. Еттинчи угилнинг умри ҳам омонат эканини улар қасрдан билишсин! Дунё абадий истиқомат жойи эмас, балки уткинчи улароқ қолувчи бир кулба эканини ҳамма ҳам вақтида билавермайди. Ёзда угил хашак уримига кетди-ю, изсиз йуқолди. Угилнинг на тириги топилди, на улиги. Келин уйларида узоқ яшаб қолмади. Уйига кетди. Эрининг қайтишига ёки топилишига умид қилмади. Кампир «келиним сабр қилмагани учун ҳам углим топилмади», деб то сунгги нафасигача уни айблади. Унинг назарида келин сабр билан кутса эди, Оллоҳга йиглаб муножотлар қилса эди, у қайтиб келарди.

Аввал қишнинг совуқ нафаси сезилди. Сунг тоғларнинг, унинг этагидаги қишлоқларнинг айбини беркитмоқчи булгандай қор ёға бошлади. Биринчи қор уларнинг фарзандларидай узоқ турмади. Бир кунда эриб кетди. Иккинчиси эринмай ёғди. Юрганда тупиққача ботадиган булди. Ҳали олтмишга бормаган, лекин куриниши камида стмиш ёшли чолларга ухшаб қолган оила бошлиги уша куни танчани очиб, айвондаги жойини ичкари уйга кучирди. Келини кетиб қолганидан бери икки-уч кунда бир қозон осишарди. Бугун танчага чуғ зарур булгани сабабли учоққа ўт қаланди.

Эрталаб, хурозлар ҳали субҳ кирганидан дарак бермай туриб уларнинг қулоғига чақалоқ овози эшитилгандай туюлди. Иккиси ҳам ширин тили юргандай ботди. Овоз тинмади. Эр кезини очиб, қаддини хисл кутарди.

— Турди, эшитяпсанми? — деди. — Чақалоқнинг овозими ё шамол увилляяптими?

— Шамол шунақа увиллаганми ҳеч қачон? Қарангчи, балки мушукдир?

Эр урнидан туриб ташқарига чиқди. Дам утмай эшикни зарб билан очиб, қулида курпачага уралган чақалоқ билан ичкари кирди.

— Турди, тура қол, тезроқ. Биров чақалоқ ташлаб кетибди.

— Вой улайин, вой улайин, чақалоқни ҳам ташлаб кетадими?

Хотин қора чироқни ёқди. Эр курпачага уралган болани танча устига ётқизди. Биғиллаб йиглаётган чақалоқ бирдан жимиб қолди.

— Нима қилдингиз? — деди хотин қурқиб. Чирокни эрининг қулига тутқазиб, қурпачани очди. Чақалок муңчоқ каби кузларини мултилатиб унга қаради. Хотиннинг назарида жилмайиб қуйгандай ҳам бўлди.

— Вой улайин, кимнинг боласи экан, а? Ун кунлик ҳам эмасдир?

— Кимникингини қуявер, бизга ташлаб кетишибдимми, демак, Худо шуни прода қилибди. Қара-чи, қизмикин ё уғлимикин?

— Аввал печкани ёқинг. Мен сизга кеча айтувдим ёқинг, деб. Тутунидан безорман, деб ужарлик қилдингиз.

Уй исиди, боланинг йургаги счилди — уғил экан.

— Турди, ҳукуматга билдириб қуйсамми? — деди эр.

— Ҳукуматга билдирсангиз нима, билдирмадингиз нима? Билдириб туриб берворармидингиз. Худо бизга насиб қилди, дедингиз-ку?

Кун ёришгач, эр ташқарига чиқиб қордаги изга кузи тушганида юраги бир нарсани сезгандай жиз этди.

— Бир одамнинг изи қолибди, — деди уйга қайтиб кириб. — Турди, бу бола бегона эмасга ухшайди. Юрагим сезяпти, узимизнинг набира булса керак-ов... Келининг юкли эди, бир марта хабар олмадинг.

— Унақа деманг, хабар олганман. Бир оғи бор деди. Бу эмасдир?

— Мен қудамникига бориб келай.

— Болани сизлар ташлаб келдиларингми, дейсизми?

— Менда ҳам калла бордир. Бунақа демасман...

У уйига бушашиб қайтди: келини ун беш кун бурун шаҳарга кетган эмиш...

Болага Маҳмуд деб исм қуйишди. Икки уй наридаги ҳамсояларининг келини эмизиб турди. Кейинроқ эчки сотиб олишди. Бола уч ойли бўлганида келин шаҳардан қайтганини эшитиб, эр яна қудасиникига борди. «Қизингиз юкли эди, нима булди?» деб сураб, «бола улик туғилибди», деган жавобни эшитди. Эшитди-ю, баданига муз югуриб, тахта бўлиб қотиб қолди. Тили гапга келмади. Оллоҳнинг ҳар нарсага куникувчи бу содда бандаси «улик туғилган булса қасрга кумдинглар, нима учун бизга хабар қилмадинглар, тирикми, уликми, боламиздан зуррисд эди, нима учун шаҳарда туғди, нимадан уялди, бола валади зино эмас эди-ку?..» деган саволларни бермади. Қудасининг гапини огир

юкдай ортмоқлаб, уйига шумшайиб кириб борди. Бу шум хабар хотинининг жонини суғуриб олгандай булди. Яхши ҳамки, йиғи деган нарса бор, шу йиғи билан жонини қайтарди. Сунг қисмат қойимни бошламоқ қасдида қудасиникига отланди. Эр остонага туриб олиб, унга йул бермади. Чақалоққа термулиб утириб, тунни бедор утказишди.

— Турди, уларнинг гапига ишонма, ёлгон айтишди, — деди эр. — Маҳмуд — боламизнинг боласи, аслида исмини Ёдгорбек деб қуйсак буларкан.

— Бир қарашдаёқ кунглим сезган, бегона эмас, узимизнинг набирамиз. Сиз лақмасиз, уларнинг гапига ишониб утирибсиз.

— Ишонмадим, Турди, ҳеч ишонмадим. Маҳмуджоннинг чап курагида доғ бор, эсингдами, боламизда ҳам бор эди.

— Бурни ҳам худди узи.

Бола улғайгани сайин унинг юзларида, қилиқларида, гапларида, овозида... отасига ухшашликни топаверишди. Айни чоқда, келинларининг, келин-ку, ёш кўп нарсага ақли етмайди, қудаларининг бу қилиқларига тушунишмади. «Остонага ташлаб кетмай, «бола эсон-омон туғилди, энди узингиз боқиб олинглар, қизимизни боласи билан эр олиши қийин» дессалар олам гулистон эди-ку?..» деб уйлаб, уйларига стишолмади.

Кунлар, ойлар, йиллар утаверди. Бола улғаяверди. Ота-онасини сурайдиган булди. Улар угилларининг тирик эканига, қачондир қайтиб келишига ишонишарди. Қачон келинларига ташлаб кетилган, уларга ҳақ қайтишига, боласини бағрига босишига ишонч бор эди. «Даданг билан аянг узоққа кетишган, яқинда келишади», деб болани алдашар эди. Бир куни эр «Мардонқул шаҳарда келинингни курибди, суюқоёқ булиб кетган экан, регистронда уз кузи билан курибди, энди боламга «онанг улган», деб қуя қолайлик», деди. Фикр хотинга ҳам маъқул булди, аммо айтишолмади.

Ун турт ёшга қадам қуйган йили куз серёғин келиб, пахтани териб олиш оғирлашгани сабабли қуйироқ синфларнинг уқувчиларини ҳам сафарбар қилишди. Ана шунда эр-хотин хашак уримига кетиб қайтмаган ёлғиз угилларини эслашди. Кунгилларига безовталиқ оралади, сунгроқ бу безовталиқ юракдаги ғам тоши билан бостирилди. Аввалига Маҳмуджонни юбормаймиз, дейишди. «Пахта сиёсати нозик масала, борма-са боланг қамалади», деб қурқитишгач, ноилож қолиш-

ди. Болани куз ёши билан кузатишди. Эр ҳам йиғлади, хотин ҳам йиғлади — болани сунгги марта кураётганларини кунгиллари сзди. Дийдор қисматга қолди.

Болаларни чулдаги бир бостирмага жойлаштиришди. Ота-оналари бағридан илк дафъа узоқлашган болалар совуқда қунишиб, бемаза овқатдан кунгиллари айниб, тунлари бир-бирларининг пинжигга кириб, тонг оттиришарди. Тераётган пахталарининг тайини булма-са ҳам бунда яшашга мажбур эдилар. Чунки юқорига борувчи маълумотларда фалон булимда қирқ саккизга норасида бор дейилмайди. Билъакс, «фалон булимда қирқ саккиз азамат об-ҳаво инжиқликларини мардонавор снгиб, фидокорона меҳнат қилмоқда» деб ёзилади. Қор аралаш ёмғир тиниши билан далага ҳайдалувчи бу «азаматлар» кунига уч-гурт кило эмас, қоғозда олтмиш-стмиш кило тераётганларини билмас эдилар. «Еган овқатларингга лойиқ термаяпсанлар!» деган миннатдан тезроқ қутулиб, уйга тезроқ қайтиш илинжида шу бостирма остида яшардилар.

Ун саккизинчи куни Маҳмуд ланж ҳолда турди. Унг биқинида оғриқ сзди. Кунгли айниб, қайт қилди. Нонуштада иштаҳаси булмади. Иситмаси кутарилди. Синф раҳбарига аҳволини маълум қилган эди, у: «Далага чиқсанг, тузалиб кетасан, угил бола чайир булиши керак», деди. У чайир булиш учун яна уч кун шу аҳволда юрди. Биқинидаги оғриқ кучайди. Овқат смяётгани учун ҳолдан тойди. Туртинчи куни саҳарда, ҳамма ухлаб ётган маҳалда уриндан турди-ю, катта куча сари юрди. Ёмғир шивалаб турган эди: бирпасда мушук боладай ивиди. Катта, оғир этигини судраб бирон машина кўриниб олиб кетармикин, деган илинжда юраверди.

Ниҳоят, машина чироғи кўринди. Машинага қўл кутаргани эсида, чироқ нуридан кузлари қамашгани, боши айлангани ҳам эсида, қолгани ёдида йуқ.

Машинадагилар болани кўришган, аммо тўхташ ниятлари йуқ эди. Ҳайдовчи ёнида утирган одам бирдан бақириб юборди:

— Тўхта! Нима бало, туртиб юбордингми?!

— Йўг-с, — деди ҳайдовчи тормозни босиб, — четда турувди-ку?

— Йиқилди бола.

Улар тушиб, беҳуш ётган Маҳмудни машинага олишди. Йўлни узгартириб, касалхона томон юришди.

Маҳмуднинг жигари шишиб кетган эди. Табиблар аввалига «тузалишига умид йуқ», деган тухтамга келишди. Агар уйига яқин ерда булганида шундай деб ота-онасини чақириб бериб юборишарди. Маҳмуднинг бахтига уйлари юз чақиримнинг нари-берисида эди. Бунинг устига у «пахтадан қочганим учун қамаб қуйишмасин», деб қўриқиб, кимлигини, қасрда яшаганини потугри айтган эди.

Синф раҳбари Эҳсонов уйига қочиб кетди, деб хотиржам, буваси, бувиси эса «болам пахтада» деб уйлашарди. Шу боис уни қидириш ҳеч кимнинг хаёлига келмас эди.

Бу орада, ҳеч кугилмаганда, бутун ғам-аламларни бирга баҳам курган, бир-бирига суяниб яшаётган эрхотин олдинма-ксийин боқий дунёга рихлат қилдилар. Ажабланарлиси шуки, касал бўлиб ётмадилар. Аввал Эр кетди. Тунги уйқуси абадий уйқунинг дебочаси эканини билмай кетди. Кечқурун ётди-ю, тонгда уйғонмади. Эрнинг етгиси куни айтиб йиғлаётган Хотиннинг нафаси қайтди, беҳуш йиқилди. Бир соатча алаҳсираб ётиб, жони узилди. Ҳирқираб ётган ҳолида «болам!» деди-ю, тилини тишлади...

Худди уша куни Маҳмуднинг соғая бошлаганини билиб, табиблар ажабланишди. Даволаётган табибни табриклашди. «Буни диссертация қилиш керак», деб маслаҳат беришди.

Яхшики, мактаб болаларининг бахтига йил уттиз биринчи декабрда яқунланади. Агар йил декабрда эмас, уттиз биринчи январда охирласами, улар яна бир ой қор босган далада шумтираб юрар эдилар. Қуллари, юзлари ёрилган болалар уттизинчи декабрда уйларига қайтдилар. Ана шундагина Маҳмуднинг йуқолгани маълум бўлиб, қидир-қидир бошланди.

Синф раҳбари топиб келганида Маҳмуд анча соғайган, оёққа туриб қолган эди. Синф раҳбари бу бевош болани уришди, сукди, гина қилди, охири бувиси билан бувасидан ажраб қолганини маълум қилиб, изига қайтди.

Синф раҳбари уқувчисининг соғ-саломат эканини билиб, кунгли тинчиди. Шум хабарни айтиб, уз елкасидаги ташвиш тоғини мурғак вужудга, мурғак юракка ағдариб кетди. Аждодларимиз фалакнинг айланишига қараб, ун икки мучални белгилаб, ҳар мучалга жониворлар номини берганлар. Дейдиларки, ким қайси мучалда таваллуд топса фъели уша жониворга ухшаб к-

тади. Агар шу рост булса, яна бир — ун учинчи мучал жорий этилиб, бесфаросатларни шунга жамламоқ ва бу мучалга эшакнинг номини бермоқ дуруст буларми эди. Агар шундай қилинса, синф раҳбари шубҳасиз эшак йилида тугилган булар эди.

Шум хабарни эшитганидан сунг Маҳмуд икки кунгача узига келолмай юрди. Учинчи куни шомдан сунг оёқлари уни беихтиёр касалхона яқинидаги темир йул сари бошлади. Буваси ва бувиси қабрини, қишлоқни, уйни зиёрат қилиш деган тушунча ҳали унда йуқ эди. У фақат бир нарсани — ёлғиз қолганини ҳис этарди. Ёлғизлик чорасини шаҳардан изламоқчи булган эди. Балки онамни топарман, балки отам ҳам шаҳардалир, деган умид уни касалхонадан стаклаб чиқди. Унинг назарида шаҳар — маъмурлик қасри эди. Барча меҳрибон, саховатли одамлар, донолар шаҳарга тупланган, дсб ҳисобларди.

Вагон оғаси «онасини излаб кетаётган» касалхона кийимидаги болага раҳм қилиб, тушириб юбормади. Аксинча, булмасига олиб кириб, чой-нон билан сийлагач, боладаги «ҳамма яхши одамлар шаҳарда» деган фикр қатъийлашди. Аммо шоҳбекатда унга биров қарамади, эътибор ҳам бермади. Нима қилишни, қасрга боришни билмай, кун буйи шу бино ичида санқиб юрди. Бир-икки ташқарига чиқди, касалхонанинг юпун кийимида совқотиб, тез изига қайтди. Қорни очди. Касалхонада қоғозга ураб олган икки бурда нонни еди. Қоронги тушганида силласи қуриб, уриндиққа чузилди.

Ҳайдар (унда «Кессакполвон» «унвони»га мушарраф булмаган эди) уша кеч «ов»да эди. Касалхона кийимида гужанак булиб ётган болага аввал эътибор бермади. Ўлжа қидириб бир оз айлангач, болани туртиб уйғотаётган милиционерга кўзи тушди. Болани бу ерга дайдиб келиб қолганини дарров сезиб, уни қутқармоқчи булди. Тез-тез юриб яқинлашди-да, қаддини кутараётган Маҳмудни елкасидан қучди.

— Калла пишдими, братишка, — деди худди яқин одамини суйгандек, сунг милиционерга қаради: — Бу менинг укам, тоби йуқ, шаҳардаги духтирга курсатгани олиб келганман.

Милиционер Ҳайдарни танирди, шу боис унинг гапига «ишониб» нари кетди.

Ҳайдар боланинг юзига қараб, кейин пешонасига кафтини босди.

— Иситма бор-ку, қасқдан қочиб келяпсан, чувринди ука, — деди.

Маҳмуд айтди.

— Юр, духтирга олиб бораман, — деди Ҳайдар.

«Шаҳарда яхши одамлар куп», дсб уйлади Маҳмуд.

Ҳайдарнинг ёши катта бўлгани билан новча, хипчиндай қилтириқ Маҳмуд билан буйи қарийб барабар эди. Маҳмуд боши айланиб юролмагани учун уни опичиб олди. Узун болани опичиб юриш ташқаридан қараган одамга кулгили туюлар эди.

Шу-шу уларнинг тақдирлари боғланди. Аввал Асадбекникида яшади, сунг, Асадбек уйлангач, Ҳайдар билан бирга турди. Асадбек қимордан кура угирлик дуруст, дсб ҳисоблагани учун Ҳайдар билан ишлади. Асадбек уни қиморга яқин йўлатмади.

Ишлар юришиб, бел бақувватлашгач, уй-жой қилди, уйланди. Онасини ҳам топди...

Аниқроғи, сураб-суриштириб, Ҳайдар топди. Бир куни Асадбекка:

— Онасини топдим, аммо шалағи чиқиб кстибди,— деди.

— Курсатиб қуй, умидвор булиб юрмасин, — деди Асадбек.

— Кунглини чуқтириб нима қиламиз?

— Курсин, ҳаётнинг қанақалигини билсин.

Ҳайдар Асадбек амрини бажарди. Маҳмуд онасини шармандали ҳолда кўрди. Аввалига ишонмади. Ҳайдарнинг далиллари ҳам кор килмади. Туғилиб усган қишлоғига бориб келганидан сунггина ишонди.

Ишонди-ю, яна бир улиб тирилди. Касалхонада бир улиб тирилган эди, бу сафар улди-ю, бошқа одам булиб тирилди. Дунё кузларига жирканч ҳолда, сассик балчиқ ҳолида куриниб, ҳамма нарсадан нафратлана бошлади. Ҳатто яқинлари булиб қолган Ҳайдар билан Асадбекдан ҳам нафратланди. Онасини бу ҳолда курсатгани учун Ҳайдарга нисбатан бўлган нафрати то ҳануз сунмаган, бу нафрат вужудининг аллақасерида уйғонмоқ учун худди буйракдаги тошдай фурсат пойлаб ётарди.

2

Прокуратура маҳкамасидан чиққан Чувриндининг кунгли хира эди. У пахтадан қочган кезлари ҳаётида илк марта қамалиб қолишдан қурққан эди. Синф раҳбари-

нинг қамоқдаги даҳшатлар хусусида гапирганлари ҳамон эсида. У дамда бу гапларнинг аксари лоф эканини болалар билишмас эди. Уқитувчига ишонишарди, қурқишарди. Биринчи марта Ҳайдарга қушилиб угирлик қилганида яна қурқди. Беш-ун кун эшик тиқ этса ҳам милиционер кириб кслаётгандай чучиб тушаверди. Кейинчалик бу қурқув анча чекинди, аммо уни бутунлай тарк этмади. Уни ҳамиша ақл билан иш куришга мажбур этувчи ҳис ҳам ана шу қурқув эди.

Ровийлар дерларки, бу алдоқчи ҳаёт киши билмасдан сб-ичиб қуядиган заҳарга ухшар. Киши заҳар борлигидан бехабар ҳолда уни иштаҳа билан ер ва билмаски, унда уз улими яшириндир. Чувринди саятгани аста-сскин таъсир этувчи заҳар эканини аниқ билмасада, бахтиёрлик ичра яшай туриб бахтсизликка учрамокдан қурқмоқ лозимлигини ссзиб турарди. Омалнинг фоҳиша хотин каби эканлиги, бугун сенга кулиб турса, эртага бошқага илжайиб қаражаги ҳам унга аён эди.

Бугунги ташриф унинг учун айтарли жиддий аҳамият касб этмаса-да, кунглини хира қилди. Бунақа маҳкамаларга ҳатто шунчаки саломлашиб чиқиш учун ҳам киргиси йуқ эди. Зоҳиднинг чақирув қогозини йиртиб ташлаб, бу идорадаги танишларига сим қоқиб қуйиши ҳам мумкин эди. Аввало иш чувалашмасин, дсди. Ужар, ҳақиқатпараст деб таърифланаётган Зоҳидда шубҳа уйғотишни истамади. Қолаверса, руҳидаги нафси улдира олган терговчини яқиндан бир кўриш иштиққи тугилди.

Асадбек ҳсч ёлғиз юрмасди. Бу табиий ҳол. Катта одамнинг ташвиши ҳам катта булади, атрофидаги хавфи ҳам. Кесакполвон атрофидагиларга кадрили намойиш этиш учун, оғайнисига тақлид қилиб, у ҳам доимо бир-икки йигит билан бирга буларди. Бу гуруҳда фақат Чувриндигина ёлғиз юрарди. У бировга тақлид қилишни хушламас эди, қолаверса, гавдасига, кучига ишонарди.

Шаҳар марказидаги уч қаватли бино сртуласига жойлашган қароргоҳига кстатуриб машинасини куп қаватли иморатлар орқасида қолиб кстган маҳалла сари бурди. Маҳаллага урушдан илгари асос солингани учун иморатлари унчалик ҳашаматли эмасди. У машинасини сувоқлари кучиб туша бошлаган уй қаршисида тухтатди. Бу уй бир вақтлар Асадбекларнинг макони эди. Уй эгаси бир ксчада уйни ҳам, хотинни ҳам Асад-

беска бой бериб, аламига чидай олмасдан узини осиб куйган эди. Асадбек у билан қалин дуст булмаса-да, узаро яқинликлари бор эди. Шу сабабли унинг улимидан ҳам изтироб чекди, ҳам жаҳли чикди.

— Эринг аҳмоқ экан, — деди маъракалари утганидан сунг. — Уй ҳам, хотин ҳам топиладиган нарса, жон топилмайди. Ксча ютқизган булса, бугун ютарди. Мен унга уйни бушат, хотинингни бер, деб қисталанг қилмовдим. Ҳозир ҳам бундай дсмайман. Уй узингга буюрсин. Хоҳласанг эрга тег. Фақат эрингни қиморга яқинлаштирма.

Аёл нима учундир эрга тегмади, Асадбеклар даврасидан узоқлашишни истамади. Дам-бадам шу уйда қиморбозлар йиғиладиган булишди. Хотин уларнинг хизматини урнига қуйиб юраверди. Умри шу зайлда утиб, олтмишни қоралаганда ёлғизлигини ҳис қила бошлади. Бу орада Чувриндининг онаси ҳам чиройини, ёшлигини бой бсра борди. Бозори чаққон хонимнинг ишлари орқага кста бошлади. Майхурлик уни одам кспатасидан чиқариб ташлади. Ҳали у срда, ҳали бу срда хор ҳолида ётиб юрганида Чувринди уни шу уйга олиб келди. Уй бескасидан «куз-қулоқ булиб туринг» деб илтимос қилди. Чувринди уни она сифатида қадрламаса ҳам, одам сифатида раҳми ксларди. Куча-куйда улиб-негиб қолмасин, деб хавотирланарди.

У ҳовлига кириши билан айвон пойдеворига суянганича бошини осилтириб ухлаб утирган онасини курди. У ахлатхонада ағанаб ётганми куйлагига қараб булмайди, сонлари тўлиб кетган. Селаги окиб ётирган онасини куриб, ижирганди. Шу хотин энди эллик ёшдан ошди, деса биров ишонмас эди. Айвонда уй бескаси куриниб, саломлашгач, изоҳ берди:

— Икки кун куринмай кетди. Тиланчилик қилиб пул топганми, билмайман.

Чувринди ёнидан пул чиқариб, унга узатди:

— Қанча ичса, шу срда ичсин, кучага чиқарманг.

— Шериклари билан ичмаса кунгли жойига тушмайди-да. Анави куни учтасини бошлаб келибди. Хафа булманг-у, киритмадим. Қуни-қушнилардан уяламан-да.

— Тугри қилибсиз, — Чувринди шундай деб, онасига яна бир қараб олди. — Телефон қиламан, ҳали олиб кетишади.

— Қасққа?

— Диспансерга.

— Даволаб булармикин буни?

— Даволаб булмаса ҳам уша ерда ётсин.

Чувринди шундай дсб чиқиб кетди.

Уч қаватли бино ертуласида уни Бутқа олатдагидек жилмайган ҳолда кутиб олиб, «шу ердалар» дегандай им қоқиб қуйди.

Кессакполвон билан гаплашиб утирган Асадбек утирган ерида қул узатиб, куришди.

— Зайнаб тузукми? — дсб суради Чувринди, унинг қаршисидаги уриндиққа утириб.

— Янганг ёнида қолган. Телефон қилсам тузук, деяпти. Духтирга яхшилаб тайинладингми?

— Узимизнинг одам. Тузалгунича ёнидан жилмайди.

— Прокурор нимага чақирибди?

— У-буни суриштирди... Жамшид масаласида.

— Кавлаяптими?

— Ҳа, энди бир урениб куради-да.

— Ҳайдар, кавказликларингни рупара қилмоқчи эдинг-ку?

— Улар тайёр, прокурор озгина кавлаштирсин, бирдан рупара қилсак, хитлашади. Кеча шупирни изига тушишди. Шупир бугун Учариқдан келса, таппа босишади. У оғзидан гуллайди. Ҳаммасини пишитиб қуйганман. Ош тайёр, узи сузиб олади.

— Каллангни ишлат, ош тагига олмасин.

Кессакполвон «бир-икки марта тагига олдирганмидим?» демоқчи булди-ю, Асадбекнинг кайфияти ёмон эканини эслаб, индамай қўя қолди.

— Бек ака, заводдаги йигитлар хунук хабар етказишди, — деди Чувринди.

— Яна нима булибди?

— Шариф қуруғидан тортаётган¹ эмиш.

Бу гапни эшитиб, Асадбек Кессакполвонга қаради.

— Нимага менга қараяпсан, мен ургатибманми?

— Йигитларнинг гапига қараганда, сиз қуйган жонон билан тортаркан, — деди Чувринди.

— Булмаган гап! У чекмайди. Нинадан олиши тугри, лскин қуруғидан тортмайди.

— Маҳмуд, жонон буники булса ҳам сенга бир иш бор: агар уша ургатган булса, четини йириб, оёғидан дарахтга осиб қуй. Шарифни духтирга рупара қил, тузатсин.

¹ Наша чёкяпти, деган маънода.

— Бормайман, деса-чи?

— Боргиси келмаса, уласи қилиб калтакла. Қон чиқмайдиган жойига ур. Калтақдан қурқади у хунаса.

— Қиличнинг ўзи дуруст эди, буни бекорга талтайтирдинг. Фойдаси тегадиган олим, деб елкангга чиқариб олдинг. Ана энди ўзи бошингга утириб олиб куллатиб ётибди.

— Учир, ақлинг етмаган ишларга аралашма. У бугун булмаса, эртага керак булади бизга. Маҳмуд, духтирдан сўра, неча кунда тузатаркин, шунга қараб, Португалияга боришини ҳал қил.

Азалдан шу: Асадбек бир ишни амалга оширмакчи булганида Кесакполвон тушунибми, тушунмайми, фикр билдирса, «ақлинг етмаган ишга аралашма», деб шарт кесади. Бошқа одамга бу ҳақоратдай ёки камситишдай туюлиши мумкин. Кесакполвон эса бунақа жеркишу, сўкишу, лаънатлашларга кўникиб кетган. Оғайнисининг сўккани сўк оши, ургани ун оши, дейиш ноурин, чунки Асадбек унга ҳеч қачон қўл кутармаган. Чувриндини ёшликдаги хатолари учун бир-икки урган, аммо Кесакполвонни чертиб ҳам қўймаган.

Асадбекнинг ҳозирги жеркиб бақириси саҳродаги қумга сингган томчидай бетаъсир бўлди — орага ноқулайлик чўкмади.

— Жамшиднинг ўрнига кимни берсан? — деди Асадбек Кесакполвондан.

— Чақирайми, шу ерда, — Кесакполвон шундай деб ўрнидан турди. Эшикка яқинлашиб, қия очди-да, Бутқага имлади.

Хонага қорувли, мушаклари ўйнаб турган, қалин қошлари туташ бир йигит кирди. Сақич чайнаб турган бу йигитнинг турқи Асадбекка ёқмади.

— Кавш қайтарма, бу ер сенга молхона эмас! — деди жеркиб.

Йигит сақич чайнашини тўхтатиб, кўзини луқ қилганича тураверди.

— Ташқаридаги аканг билан солишсанг эплейсанми? — деб сўради Чувринди Бутқага ишора қилиб.

— Менга чут эмас.

— Шунақасидан иккита булса-чи?

— Эплаштираман.

— Нимага ишониб айтяпсан бу гапларни?

— Ўзимга ишонаман.

— Ҳозир чиқиб ушани мажақлаб ташла, десам бажарсанми? — деб сўради Асадбек.

— Мажақла десангиз, мажақлайман, — деди йигит уйлаб ҳам утирмай.

Жамшид билан дастлабки учрашувда ҳам шундай савол беришганди. У саволга сукут билан жавоб қилган эди.

— Улдир, десам-чи?

— Улдириш керак булса, улади.

— Кейин-чи?

— Кейин... сиз нима десангиз шу.

Асадбек урнидан турди. Йигит без булиб қотиб тураверди. Асадбек худди ташқарига чиқмоқчидай эшик томон юрди. Аммо йигитнинг ёнидан утаётганида кескин бурилди-да, унинг жағига мушт туширди. Зарбани кутмаган йигит чайқалиб кетди. Нима воқса юз берганини тушуниб стмасидан қорнидан тепки еб букчайди, букчайди-ю, гарданидан мушт еб йиқилди.

— Бир қоп гушт-ку, бунинг, — деди Асадбек жойига утириб. Шу дамда яна Жамшидни эслади. Жамшид ҳам шундай синалган, аммо зийраклик қилиб муштга чап берган эди.

— Мен сени эркак деб юрсам, ҳеббим экансан-ку, — деди Кесакполвон йигитга. — Яна Бутқадан иккитасини ёпиштираман, деб кериласан-а?! Бутқа сендақадан унтасини сихга териб қуяди. Нафас олиб, чиқаришга улгурмай қоласан. Тур урнингдан, туққан хотинга ухшаб ялпаймай, тур!

— Бек акамга қул кутаролмайман-ку, — деди йигит узини оқламоқчи булиб.

— Қул кутариб ҳам кўр-чи! — деди Кесакполвон. — Мен сенга қул кутар, демадим, ҳеч булмаса узингни ҳимоя қилмайсанми?

— Айтмагандингиз-ку?

— Узингни ҳимоя қилишингни ҳам биров айтиб туриши керакми? — деди Чувринди.

— Бор, ишингни қилавер.

Йигит чиқиши билан Асадбек Кесакполвонга савол назари билан қаради.

— Зўри шу эди. Ҳали ёш, урганиб кетади. Билиб турибман, сен Жамшидга ухшаганини хоҳлаяпсан. Йигитлар орасида унақаси йўқ бошқа.

— Жамшидни гапирма! — деб бақирди Асадбек.

Жамшидни кумиб келишганидан бери, айниқса қизи Зайнаб узини осиб қуйганидан бери Асадбек юрса ҳам, турса ҳам содиқ йигитини уйларди. Кузини юмди дегунича, жингалак сочли Жамшид куринаверарди. Бу

ҳолни у уткинчи деб уйларди. Кейинги кунлар ичи Жамшидни улимга ҳукм қилганидан укина бошлаган ҳам эди. Бошқа одам томонидан бу исмининг тилга олиниши юрагини жизиллатиб куйдириб турган чўғ устига сепилган мой каби эди.

— Менинг олдимда уни эслай кўрма!

Аёнлар унинг руҳидаги узгаришдан бехабар, ҳали ҳам газабдан тушмабди, деб уйлашди. Шу пайт эшик очилди-да, Бутқа Чувриндини имлаб, «телефонга» деб куйди.

— Ким экан, шу хонага улавермайсанми?

Бутқа сирли равишда бош чайқаб куйгач, Чувринди ажабланиб, урндан турди. Остона ҳатлаши билан Бутқа секин шипшиди;

— Духтир чақиряпти. Бек акамдан яширадиган гапи бор, шекилли?

Чувриндининг назарида табибнинг овози титраётгандай бўлди, шу сабабли хавотирланиб:

— Зайнаб соғми? — деб суради.

— Зайнаб-ку соғ... — деди табиб мужмал оҳангда. — Боласи тушди. Шунини Бек акамга узингиз ёстиги билан айтасизми?

— Янгам қасрдалар?

— Қизларининг ёнида йиглаб утирибдилар. Энг муҳими, Зайнаб омон қолди. Хавотир олманглар, ун-ун беш кунда осққа туриб кетади. Кейсерово қиламизми, деб чўчиб турувдик, бу ёгини Худонинг узи снгиллаштирди.

Чувринли «хайр» деб гўшакни жойига куйгач, бир оз уйланиб турди. Табиб узининг зиммасидаги оғир вази-фани унинг елкасига ағдарган эди. У хонага қайтганида Асадбек ҳам, Кесакполвон ҳам жим утирган эди.

— Нима гап? — деди Асадбек Чувриндининг бушашиброқ турганини сезиб.

— Касалхонадан экан... Зайнабнинг соғлиги яхши. Фақат... боласи тушибди.

— Нега тушади? — деди Кесакполвон. — Негача яхшироқ қарамадиларинг, демадингми?

Чувринди «нима деяпсиз, эсингиз жойидами?» дегандай им қоқди. Асадбек Кесакполвонга «жим бул» деб куйди-да, хаёлини бир срга жамлаш учун бармоқларига тикилди.

Қизининг юкли эканини билганидан бери дам-бадам туғилажак набирасини кўз олдига келтирмоқчи буларди. Шириндан-ширин чақалоқ тушларига кирарди.

«Тушимда яна чақалоқ курдим», деб суюнганида хотини Манзура лабини тишлаб бош чайқаб қуярди-ю, таъбирини айтмасди. Таъбири... демак, шу экан-да? Асадбек урнидан туриб, эшик томон юрди. Бир-икки одим босгач тухтаб, Чувриндига қаради.

— Элчинга хабар бер. Шов-шув қилмаларинг. Одамларнинг билмагани маъқул.

Кесакполвон кузатаман, деган мақсадда урнидан турган эди, Асадбек «утиравер, эргашма», деди. Кесакполвон остонага қадар кузатиб бориб «ёлғиз қолдирманглар», деб Бутқага имлагач, жойинга қайтди.

— Бугун жа жирилаб қолдингми? Прокурор билмасдан думингни босиб олдимми? — деди Кесакполвон уриндиққа ястаниб утириб.

— Бир ниманинг ҳидини олганга ухшайди, — деди Чувринди унинг қаршисидан жой олиб. — Очиқ айтмади-ю, аммо сездириб қуйди. Улик чулоқмиди?

— Нима?

— Бир оёғи калтамиди?

— Мен қасқдан биладан, юргизиб куриб олибманми? Битта улик топиш керак дединг, топиб келдим. Энди менинг бошимни оғритма.

— Ўхшамаганидан топилибди-да. Бек акам-ку, ишондилар. Прокурор дарров ишонадиганмас.

— Ҳей, акоси, эгасиз уликлар тахланиб турган жой борми? Ё Ҳайдар аканг жингалак соч улик туғиб бериши керакмиди?! Айтавер, сен айтсанг, улик туғиб бермаган — номард!

— Жаҳлингиз чиқмасин, шошилинича булган иш... Чорасини уйлашимиз керак.

— Сен бола, бир хил пайтларда жа узингдан кетяпсан.

— Ҳайдар ака, сиз шу гапни куп айтасиз, мен ҳам бир хил жавоб бераман: менинг мақсадим бир — ҳаммамиз бежавотир яшайлик. Биз қилкуприкда юрадиган одамлармиз. Буларнинг қачон оёғи тойиб кетаркин, қачон йиқиларкин, деб умид билан тикилиб турган кузлар мингта. Узимиз эҳтиёт булмасак, биров бизни эҳтиёт қиладими, бизга бировнинг жони ачийдими?

— Бу ишинг яхши, гап йўқ! Лекин оширворма, бола. Қил куприкда юрсак ҳам қулимиз узун, пастда йиқилишимизни кутаётганлар куп булса, тепада қулимиздан ушлаб қоладиганлар ҳам бор. Шунини унутма, булар-булмас гапларни Бекка айтаверма.

— Бек акамга нима дебман?

— Бугунги гапинг шарт эмас эди. Шариф масаласини узимиз ими-жимиди тугриласак ҳам буларди. Орага жононни қушиб, мени айбдор қилиб қуйдинг.

— Ими-жимиди иш қилишга ҳаққимиз йуқ. Бек акам ҳамма нарсадан хабардор булишлари ксрак. Унг қулнинг ишини чап қул билмаса чатоги чиқади.

— Сенга ақл ургатган мен аҳмоқ, — деди Кесакполвон жилмайишга ҳаракат қилиб. — Эҳтиёт бул, бола, жиғингни эзиб қуймайин. Илдизимга болта ураман, деб уриниб юрма.

Кесакполвон бу гапни ҳазил оҳангида айтаётган булса ҳам Чувринди ҳазил таги зил эканини фаҳмлади. Аммо сир бой бермаслик учун жилмайиб қуйиб жавоб берди:

— Ҳаммамизнинг илдизимиз бир. Яшамоқ ҳам бирга, улмоқ ҳам бирга.

3

Асадбек қизи ётган хонага кирмади. Тугри, одатда ичкарига эркак зоти қуйилмасди, лскин Асадбек утмоқни ихтиёр этса, истисно тариқасида бу қоида бузилуви мумкин эди. У қоидани бузгиси келмади, демоқлик лофга яқин гап булар. Асадбек қизи олдида узини айбдор ҳис қилар, ана шу ҳис Зайнабга рупара булишига йул қуймас эди. У қизининг мунгли кузларига ботиниб қарай олмасди. Фарзандга илашган бир мисқол бахтсизлик отага юз ботмон миқдорида оғир бахтсизлик юмил бўлиб элажагини қизи йўқолиб топилганидан сунг ҳис этди.

Табиббошининг хонасида утирганида даволовчи табиб тиб илмига хос тилда хасталик сабабларини баён қилди. Унинг гаплари Асадбекнинг қулоғига кирмади. У қовоқларини уюб, бир нуқтага тикилганича утирди. Табиб гапини тугатиб, жим булгач, унга қаради-да:

— Янганни чақир, — деди.

Эллик учинчи йилда укаси Самандарнинг ҳеч қутилмаганда шамоллаб, улыб қолиши юрагига битмас жароҳат солган эди. Бу жароҳат йиллар утиб ҳам тузалмади. Билъакс, яраланган жангчи баданида қолиб кетган темир парчасидай дам-бадам қузғолиб азоб бериб турди. Бадандаги темир парчасини жарроҳ олиб ташлаши мумкин, аммо яраланган руҳга даво йуқ... Биринчи фарзанди тугилганида бахтиёрлик денгизи узра сузди. Бироқ, бу денгизнинг пуртаналари ҳам бор эди. Бола

йуталса ёки иситмаласа Асадбек шайтонлаб қолай дерди. Бола тузалмагунича минг хаслга борарди. Танчанинг бир четида ётган укаси куз олдига келаверарди. Самандарнинг иситма оташида ёниб айтган сузлари қулоғи остида жаранглайверарди: «...самалуг, қанотийни пастлаб ут...»

Дунё юзини курмай утган набираси яна жароҳатини янгилади...

Манзура остона ҳатлади-ю, қаддини букиб утирган эрига яқинлаша олмай, тухтади. Назарида эри «Ҳс, ношуд!» деб сукиб қоладигандай эди. Асадбек хотинига қаради, унга раҳми келди. Манзурага яхши гап айтгиси, кунглини кутаргиси келди. Лекин гап тополмади. Рупарасидаги буш стулни курсатиб, «утир» деди. Иккови анчагача жим утиришди.

— Бир ойдан кейин угилларинг келишади. Икковини баравар уйлаб қуямиз, — деди Асадбек жимликни бузиб. Купдан бери хаслини банд этиб келатган бу фикрни айнан шу дамда, уйда эмас, айнан шу сзда айтишига сабаб, хотинининг зимистон кунглига умид чироғини ёқиш эди.

— Худо уша кунга стқазсин, — деди Манзура титроқ овозда.

«Ҳозир яна бир нарса дессам йиглаб юборади», деб уйлади Асадбек.

— Сен пиқиллама, ҳали ёш, истаганича бола кураверади.

— Айтганингиз келсин, илойим... дадаси... болани олиб кумиш керак. Бу сздагилар ташлаб юборишадди.

— Ҳа, ҳа, албатта, — Асадбек шундай деб, телефон гушагини кутариб, лозим рақамни терди. Уч қаватли уй ертуласидаги телефончи қизлар унинг овозини таниб, дарров, хос хонани уладилар. Гушакни Чувринди кутарди.

— Маҳмуд, — деди Асадбек, — Ҳайдар аканг бу срга стиб келсин. Сен узинг Элчиннинг уйига бориб тур, қабристонга одам юбор. Болани кумиш керак.

Шундай деди-ю, гушакни жойига қуйди — ортиқча гап-сузга ҳожат йўқ эди. Табиббоши дарсга кеч қолган боладай эшикни аста очиб, қаради.

— Кираверинг, — деди Асадбек унга марҳамат қилиб. — Айтинг, болани тайёрлаб қуйишсин...

— Олиб кетасизларми? — деди табиббоши ажабланиб. — Одатда купчилик...

— Мен купчилик эмасман...

Ҳайдар етиб келиши билан Элчиннинг уйига жунашди.

...Асадбек қабристонларда куп марта булган. Аммо бу сафар узи ҳам англамаган галати бир кайфиятда кириб, галати бир кайфиятда чиқди. Илгари у баҳайбат қабртошларга эътибор бермас эди. Бугун не учундир бу тошлар гашига тегди. Гарчи ер остида, индамаслар оламида ётганлар бир хил либосда, бир хил куринишда булсаларда, уларнинг тепалари турли ҳолда безалган: бир қабр шунчаки сомон сувоқ қилиб қуйилган, бошқаси устида оқ мрамар, қора мрамар... ҳатто ҳайкаллар... Буй баравар бир ҳайкал қулини куксига қуйиб турибди. Шом қоронғусида утган одам қурқиб кетиши ҳеч гапмас — худди майит ер остидан чиқиб «Хуш келибсиз, қани, ичкарига марҳамат», деб тургандай...

Баҳайбат қабртош ёнида боланинг қабри бир уюмгина тупроқ булди. Худди болалар ҳаммомпиш уйнашга туплаган тупроқдайин...

4

Қуёш ботаётган маҳалда Манзура касалхонага — қизи ёнига, Асадбек хувиллаб ётган уйига қайтди. Унинг кунгли ёлғизликни истаётган эди. Танҳо қолиб, танҳолик исканжасида эзила бошлади. Уйга кирди, ҳовлига чиқди. Худди йуқотган бир нарчасини қидираётгандай ивирибди. Қовоғимнинг пайқиртирмоқчи булганида, дарвозахонада таниш овоз эшитилди — Жалил! У одати буйича, биров эшитса-эшитмаса дарвозахонадаёқ гапини бошлаб юборган эди.

— Сен ҳам одамга ухшаб уйингда утирар экансан-ку, а? — деди у Асадбек билан саломлашгач.

— Дайдиб юрганимни курганмидинг? — деди Асадбек, уни айвонга бошлаб.

Жалил икки киши бемалол сиғадиган юмшоқ уриндиққа утириб, чордана қуриб олди-да, фотиҳа қилди. Сунг «ширин сузлик» билан ҳол суради:

— Ҳа, тинчликми, қовоғингдан қор ёғиб турибди?

— Қовоғим жойида, қор ёғаётгани йуқ.

— Бекор айтибсан. Мен девор булмаса кучани курадиган одамман. Манзуранг қани?

— Касалхонада.

— Ана, биламан-да! Зайнаб тузукми?

Асадбек «Зайнабнинг тоби йуқлигини қасқдан билдинг?» дегандай унга ажабланиб қаради.

— Менга бунақа қарама. Ҳовлига утувдим. Эшитдим. Зайнаб узини осиб қуйганмиш. Шу ростми узи?

— Рост...

— Нима гап утувди?

— Ҳеч гап.

— Бскордан-бскор одам узини осарканми? Қалланг-ни ишлатиб курмадингми?

— Сасима. Ишинг булмасин.

— Ишим-ку, булмайди, огайничалиш. Сенга ачинаман-да. Ҳар ҳолда қиз уртогимсан. Жаҳлинг чиқса ҳам рост гапни айтайми?

— Айт.

— Пули купнинг ақли камроқ буларкан. Худо сенга бойлик бердими — берди. Обру берди, хуллас, нимаики хоҳласанг ҳаммасини берди. Эвазига биттагина иш буюрди, шуни қилмайсан, а?

— Нима иш?

— Намоз уқиш-да! Уқисанг улиб қоласанми?

— Вақти-соати келар.

— Масжид қурдирганинг нимасию узинг намоз уқимаганинг нимаси?

— Ишинг булмасин, дедим.

— Хуп, ишим булмаса булмай қуя қолсин. Ҳозир жаҳлинг чиқиб турибди, гап ёкмайди сенга. Лекин билиб қуй: мендақа огайнини бошқа топа олмайсан.

— Ким узини мақтарди?

— Хуп, мен аҳмоқман. Лекин билиб қуй: уша аҳмоқ ошнанг сенинг фақат бугунингни эмас, охира-тингни ҳам уйлаб гапиряпти бу гапларни. У дунёда мен жаннатда юрсаму сен дузахда юрсанг, менга алам қилади.

Бу гапни эшитиб Асадбек кулимсиради.

— Нимага ишшайяпсан? — деди Жалил аччиқланиб.

— Узинг намозни қачон бошладинг?

— Ярим йилдан ошди.

— Жаннатга кириш учун ярим йил намоз уқиш старли эканми? Сенга ҳозирнинг узида «жаннатга кирасан» деган патта бериб қуйишдими?

— Сен бола мени масхара қилма. Мен ярим йил намоз уқиб, эрта-индин улиб берадиган аҳмоқ эмас-

ман. Худо ҳоҳласа, юзга кириш ниятим бор. Ҳассага суяниб, мункиллаб юрганинга бир қулайин...

— Узинг мункаймайсанми?

— Йуқ, менинг суягим меҳнатда қотган. Маишатни зур қилган одам тез мункаяди. Кам еб, сабр қилиб юрган одам қариганида ҳам бақувват буларкан.

— Қаригунча йугон ингичкалашиб, ингичка узиларкан...

Бир оз асабий ҳолда бошланган суҳбат шу зайлда юмшаб қоронги тунга қалар чүзилди. Жалил Зайнабни ҳам, булиб утган нохуш воксаларни ҳам бошқа эсламади. Узининг содда гаплари билан ошнасининг кунглини овлаб утирди. Уйига кстишга ҳаракат ҳам қилмади. Асадбек ичкаридан курпачалар олиб чиқиб, ҳовлидаги сурига урин солди. Яна аллақанча вақтгача суҳбатлашиб ётдилар. Жалил «эрталаб ишга бораман» дсб курпага бурканганида тун яримлаб қолган эди.

«Чиндан ҳам бунақа ошнани топа олмайман», дсб уйлади Асадбек.

Асадбек шу пайтгача ҳовлидаги сурида ётмаган эди. Шунинг учун ҳам болохонадаги йигитлар бу тунни янада сергак ҳолда утказдилар.

VII БОБ

I

Аэропорти кираверинида йиглаб турган аёл Зелихонга танишдай туюлди. Бу гуштдор аёл туркларни олиб кетган автобус карвони изига куз тикканича йигларди. Ичкаридан узун буйли, қорин қуйган, башанг кийинган Селим чиқиб келгач, ун беш кун илгари эрини жон-жаҳди билан ҳимоя қилган бу хотинни таниди.

— Нима қилиб турибсан, кир ичкарига! — дсб жеркиди Селим.

— Бувимларни кўрдим,— деди аёл йигидан тўхтамай.

— Кўрган булсанг, яхши, тирик экан. Кейинроқ топамиз. Осмонга чиқиб йуқ булиб кстишмайди, улмай қолганига қувонсанг-чи! — Шундай дсб узига яқинлашаётган Зелихонга кузи тушли-ю, ранги оқариб кетди: — Зели оға?

— Кўрнишинг бинойи...— деди Зелихон унга бош-

дан-оёқ разм солиб.— Уйинг ёнмаганга ухшайди, а? Бури билан шундай шартлашганмидинг?

Аёл эрининг қулидан ушлади.

— Юринг, бу ерда турмайлик.

— Сен ичкарига киравер, қурқма, эрингни сб қуймайман. Буни ит сса, ит ҳам ҳаром улади.

— Агар яна тегсангиз дод соламан, милиса чақираман,— деди аёл.

— Милисанинг эрингни ҳимоя қилишдан бошқа ташвиши йуқми? Бор, деяпман, эркакларнинг гашига сен аралашма. Ҳозир буни чертишдан ҳам ҳазар қиламан. Буни уриш билан иш битмайди, буни биратула отиш керак!

Бу гапдан кейин аёлнинг эҳонаси чиқиб, эрига қалқон булмоқчи эди, Селим уни сийтаб ташлади:

— Ичкари кир, дейилгандан кейин кир. Болаларга қара!

Аёл эрига буйсуниб, ичкарига кирди.

— Мен бунчалик буларини кутмаган эдим,— деди Селим узини оқлаш ниятида.

— Қанақа булади, деб уйловдинг?

Селим «билмайман» дегандай елка қисди.

— Бури қасрда?

— Билмайман, уни ушандан бери қурмадим.

— Нега кетяпсан, сенга тегишмабли-ку?

— Билиб буладими, бугун булмаса, эртага...

— Шундай уйни ташлаб кетаверасанми?

— Пича вақт утсин, тинчисин, келиб сотиб кетарман.

— Сотолмайсан.

— Нега, Зели оға?

— Уйингни бугуноқ ёқаман.

— Йуқ, Зели оға, болаларимга раҳмингиз келсин, мени хонавайрон қилманг.

— Сени хонавайрон қилиб буларканми? Нечта чамадон билан кетяпсан.

— Куп эмас,— деди Селим довдираб,— олтига. Кичкина чамадонлар.

— Бошқалар,— Зелихон автобуслар карвони кетган томонга қараб қуйди,— битта куйлак билан кетишди. Оғам Исмоилбейга кафанни узбеклар беришди.

— Оғам улдиларми?

— Ҳа... менинг бобомни ҳам узбекларнинг узлари кафанлаб кумишган эди. Шу нарсага ақлинг стадими сенинг?

— Ҳа, тушунаман. Емонлик ишташмас эди.

— Йуқ, тушунмайсан. Тушунганинда олтига чамадонни лик тўлдириб қочмас эдинг. Бошқалар билан бирга булардинг. Сен хунагани барибир отаман. Қасққа борсанг ҳам излаб топиб, отаман. Туплончам булганида ҳозироқ отар эдим. Майли, яна озгина яшай қол. Озгина булса ҳам дарбадарлик нима эканини билиб қуй.

— Зели оға, ундай деманг, сизни ҳурмат қиламан.

— Ҳурмат қилмай қуя қол. Бор, ичкарига кир, хотинингнинг юраги ёрилиб кетмасин. Сен мени кутгин, бир кунмас-бир кун уйингга кириб бораман. Агар бир бало бўлиб қамалиб кетсам, одам юбораман. Сени улдириш энди менга қиёмат қарз!

Зелихон бу гапларни атайин уни қурқитиш учун айтган эди. Унинг назарида Селимга битта уқ кифоя эмас. У бундан буёнги ҳаётини қурқувда, талвасада утказиши лозим эди.

Селим чиндан ҳам қурқди. Аммо шу оннинг узида Зелихондан осон қутулаётганига қувониб, хайр-маъзурни насия қилгани ҳолда ичкарига кирди. Бундан Зелихоннинг аччиғи чиқди. Ичкари кириб бир адабини бермоқчи ҳам бўлди. Шу онда қандайдир бир ғойибона овоз: «узинг-чи, жонингни сақлаб қолган одамга хайр ҳам демай кетмоқчисан-ку?»— деди. «Ҳа-я,— деди у узига узи,— Йигиталига учрашмай кетсам, дуруст бўлмас». Шу қарорга келиб, шаҳарга қатнайдиган автобусга утирди. У Йигиталини кига бу усти-бош билан бориб бўлмаслигини, соқчилар купайгани, шубҳали одамлар ҳибсга олинмоғи мумкин эканини биларди. Шу боис аввал Надяни кига бормоқни, ювиниб-тараниб, сунг Йигиталига учрашмоқни афзал кўрди...

...Эшик дарров очилмади. Қунғироқнинг иккита қисқа, учта узун жиринглаши ҳам ичкаридагиларга таъсир этмади. Қунғироқни қайта-қайта босавергач, эшик қия очилиб, сочлари тузгиган, унғ қул бармоқларига сигарет қистирган Надя кўринди.

— Зея, сенмидинг? — деди у хушламаган бир оҳангда.

— Надуля, меҳмонни яхши кутиб олмаяпсан? — деди Зелихон ичкари кириб, унинг белига қул юбориб,— нима бўлди, тинчликми?

— Жонимга тегдиларинг, ҳаммаларинг! — Надя шундай деб унга эш бермай, ошхона томон юрди. Газ плитаси устидагигугуртни олиб, сигаретни тутатди.

Зелихон ажабланиб, катта хона эшигини аста қиялатиб, ичкарига муралади: икки йигит диванда бир-бирининг елкасига бош қуйиб ухлаб утирибди, яна бири устол оёғини қучоқлаган ҳолда қотган. Димоғига наша ҳиди урилиб, бурнини жиийрди. Зелихон бу йигитларни танимади. Ичкарига кириб унғ томондаги ётоқ эшигини очди. Икки уринли каравотда ётган, чап қулоғининг остидан оғзигача тиртиғи булган йигитни дарров таниди — Федя. Устига бостириб бориб, буғиб улдиргиси келди. Лекин бу уйда гувоҳ борлигини эслаб, узини тутди. Гижим ёстиққа қараб, заҳарли жилмайди — Надянинг ҳозиргина шу уридан туриб чиққанини фаҳмлади. Ошхонага чиқиб, унинг белидан кучди.

— Надуля, базм зур-ку? Ҳалақит берибман-да? — деди уни эркалаб.— Бсармон тортишибди-ку?

— Бунинг Бури эмас, тунғизнинг узи бўлибди. Кечадан бери тортишади. Қасқдан келишди бу бошимга битган балолар? Узинг қасқда эдинг? Башарангдан ит ҳам қурқади.

— Олатасирнинг ичида юрибман.

— Сенга ярашмас экан.

— Нима ярашмайди?

— Эгасиз уйларни умаришни айтяпман. Бу Академикнинг иши эмас, ё шунчалик тубанлашиб кетдингми?

Зелихон «дустим билан бирга эдим», димоғчи булди-ю, «барибир тушунмайди», деб индамай қуя қолди.

— Ичасанми? — деди Надя қопқоғи очилган ароқ шишасини қулга олиб.

— Йук,— деди Зелихон.

— Мен билан озгина ич, юрагим тарс ёрилай деяпти,— шундай деб икки қадаҳни тулатди-да, бирини олиб, суз айтмаёқ ичиб юборди.

— Сенга нима булди? — деди Зелихон.

— Нима булганини сезмаяпсанми? Дузахнинг эшиги очилиб кетганга ухшайди. Қурқяпман. Худди уйимга бостириб кириб, ёқиб юборишаётганга ухшайди.

— Бу ерларга қачон келгансан?

— Бу нима деганинг? Шу ерда туғилганман.

— Шу ерда туғилсанг ҳам бу одамларни билмас экансан.

— Ҳозир ҳеч кимни билиб булмайди.

— Надуля, сен бу ердан кетишинг керак. Истасанг, олиб кетай?

— Нима угун?

— Анавиларнинг изига тушишган. Буларга қушиб сени ҳам жойлаб қуйишмасин. Ғалваларнинг бошида шулар туришди. Белгили одамлар. Булар қутулиб, сен эса тутилиб қолишинг мумкин. Уйда қурқиб утирувдим, деган гапингга ишонишмайди.

— Шунга айтгани келдингми?

— Ҳа.

— Овора булибсан, мени ҳеч ким илинтира олмайди.

— Академикнинг гапига кирмаганлар хор булади, билиб қуй. Мен бекордан-бекорга гапиравермайман.

Надя бир оз уйланди. Шу пайт Зелихон ҳаёлига яхши фикр келди:

— Надуля, менга игна бер,— деди у.

Уйга ботиб турган Надя бу гапдан кейин ажабланиб, унга қаради.

— Нима қиласан? Сенинг бунақа одатинг йуқ эдику?

— Одам узгариб туради, Надуля. Игна бер. Доридан ҳам бер, купроқ бер.

— Купроқ? Купроқ учун купроқ пул керак, яхши йигит.

— Мен сендан қарз булиб қолганманми ҳеч? Доридан беру узинг кет бу ердан. Пулни кечки пайт олсан. Қасрда булишингни айтсанг бас.

— Шу ерда тур,— Надя хожатхонага кириб, эшикни занжирлади. Бир оздан сунг бешта целлофан халтачадаги кукунни узатди:

— Бори шу.

— Надуля, сен менинг қуёшимсан! — Зелихон шундай деб томоғидан унмоқчи эди, у узини олиб қочди.— Сен кетавер, Надуля, мен Бурининг узига келишини кутаман. Унда ҳисоб-китобли ишим бор.

— Ҳали-бери узига келмайди, роса тортиб, улгудек ичган. Сен шу ерда тур.

Надя ярим соат мобайнида нарсаларини йиғиштирди-да, бир-икки кун мобайнида қасрда булишини айтиб, чиқиб кетди.

Надя чиқиб кетиши билан Зелихон ишга киришди. Хожатхонага кириб қорадори кукунини излади. Надя, гарчи узоқ йиллардан бери уғрилар билан бирга булса-да, хотинлигига борган, хожатхонага кириб, кукун қасрда булиши мумкин эканини билдириб қуйган эди. Зелихондай тажрибали уғри учун кукун конини топиш

огир вазифа эмасди. Катта-кичик турли қувурлар утган мури эшигини очиб, диққат билан куздан кечирди. Унинг зийрак кузи қувурлар ортидаги ингичка, пишиқ оқ канопни илғади. Канопни аста тортди. Бир қулоч узунлигидаги канопга пишиқ капрон халта боғланган, халтада эса сотиш учун тайёрлаб қўйилган йигирмага яқин халтачалар бор эди. Зелихон яна бешта халтача олди-да, халтани жойига туширди. Сунг чиқиб, румолчасини хуллагач, қули тескан эшик тутқичларини артди. Кейин кукунга сув қушиб, суюлтирди. Федя ётган хонага кирди-да, ҳар эҳтимолга қарши унинг оёқларини боғлади. Сунг резина ичак билан билагини маҳкам боғлаб, қул томирларини аста шапатлади. Томир буртиб чиққач, игна санчди. Ҳам нашинг, ҳам ароқнинг кайфидан беҳуш ётган Федя қимирлаб ҳам қўймади. Микдори анча оширилган қорадори томирдаги қонга қушилиб, уни йўқлик дунёсига олиб кетмоғи лозим эди. Катта хонадаги йигитлар қисмати ҳам шу эди. Ишни бажариб булгач, уларнинг чунтакларини кавлаб, пулларини ола бошлади. Ерда ётган йигитнинг чунтагидан чиққан тугилган румолчани счиб, тилла тишларни курди-ю, ғазабига чидолмай унинг қорнига тспди.

Зелихон бармоқ излари тушиши мумкин булган жойларни яна бир карра артгач, уйдан чиқди. Шу яқин орадаги телефонга бориб, милицияга қўнғироқ қилди. «Туркларнинг уйини ёққанлар» қасрда ётганлиги ҳақида маълумот берди. Орадан ярим соат утгач, милиция машинаси келиб, тўхтаганини куриб, хотиржам кетди. Марказий магазинга кириб узига янги устбош олди, сартарошхонага утди, ундан ҳаммомга тушди. Шундан кейингина Йигиталиникига қараб кетди. Йул-йулакай китоб дуконидан муқоваси чиройли иккита қалин китоб сотиб олди.

Кечагина қисмат содир булган ерда энди осойишталик ҳукм сурмоқда эди. Ёнган уйлар, кучада юрган қуролли аскарларгина нотинчликдан дарак бериб турарди. Соқчилар башанг кийинган, сочларига оқ оралаган, китоб кутариб олган бу одамни тухтатмадилар. Зелихон ҳам атрофига аланглаб, уларда шубҳа уйғотмади. Фақат Исмоилбейнинг счиб кетган уйи олдида бир зум тухташга мажбур булди, тескари қараб утиб кета олмади. Уша томонда Исмоилбей хўрсингандай булди, сунг гўё пичирлади: «Қунма булбул, қунма булбул...»

Йигиталининг эшиги очиқ эди. Зелихон ичкари кириб, айвонга яқинлашгач, овоз бериб чақирди. Йигиталининг хотини ҳовли эгагида, қўйхонада экан, Зелихонни куриб, аввал танимай бир оз довдиради.

— Мен қушнингиз Аҳадбейнинг ошнасиман. Анави куни Йигитали акам мени қутқариб қолувдилар, раҳмат айтай деб келдим.

Аёл энди уни таниган булса ҳам дарров жавоб қайтармади. Зелихоннинг назарида у нимадандир чуқистгандай эди.

— Йўқ булсалар майли, раҳматимни стказиб қуярсиз. Яна айтингки, Исмоилбей оғам оламдан утдилар. Кеча кумдик. Аҳадбейларни бугун самолётга утқазиб олиб кетишди. Жойлашиб олишганидан сунг сизларга хат ёзишди. Унгача уйларида хабардор булиб турарсиз... Хабар оладиган уй ҳам қолмабди...

— Тўхтаг, у кишим уйдалар, дам олаётувдилар,— аёл шундай деб, шошилганича уйга кирди. Дам утмай бошини оқ белбоғ билан боғлаган Йигитали кўринди. Зелихон унинг унг кузи атрофи кукариб қолганидан ажабланди. Назарида бурни ҳам шишгандай эди.

— Бошга тушганни куз кўрар экан,— деди Йигитали, худди Зелихон уни айблагану энди узини оқлаш лозим булгандай.— Емаган сомсага пул тулаб келдим. Сизлар билан хайрлашганимдан бери уйга эндигина стиб келдим.

Йигитали шу куча бошида соқчилар тўхтатишганини, тунни тор қамоқхонада утқазганини айтиб берди.

— Шу пайтгача биров «нима учун ёнингда пичоқ олиб юрибсан?» демовди. Қаранг-а, шу ҳам қурол ҳисобланаркан. Бошимга бало булди-да. Аввал бир номард йигитнинг қулига тушиб қолдим. «Бўйнингга оласан, шерикларингни ҳам айтасан», деб туриб олди. «Энди улдим, шу қамоқда чирийман» деб уйладим. Йўқ, Худонинг раҳми келди. У номарддан мана бу,— Йигитали куз остини силаб қўйди,— эсдалик булиб қолди. Урнига бир инсофлиси суроқ қилди. Бахтимга маҳалладан йўқлаб боришди, барака топишсин. Автобуста адирга бориб келганим ҳам бахтимдан булган экан, буни қаранг-ки автобус нумерини эслаб қоған эканман. Шопир йигитни бугун эрта-матан топиб келишди. Шундан кейин чиқаришди, денг. Шунда ҳам тилхат ёзириб олишди.

— Қанақа тилхат? — деб суради Зелихон.

— Бсрухсат ҳеч қасққа чиқмайман, деб тилхат бер-

дим. Шу ешга чиқиб, борган ерим бу еғи Марғилон, бу еғи Фарғона булди. Қуқон билан Тошкани телевизорда курганман, энди қасққа борардим?

Йигитали соддалигига бориб, туҳмат балосидан бутунлай қутулдим, деб уйлаётган эди. Бу соҳани ишдан-игнасигача яхши билувчи Зелихон эса дуппи тор келиб қолиб, айбдорлар топилмаса, яна Йигиталига епишишлари мумкинлигини ҳис этди. Шу сабабли суҳбатлаша туриб, у ен-атрофда яшаган туркларнинг исм-шарифларини сураб-билиб олди. Йигитали Зелихон нима учун синчков булиб қолди, деб уйлаб ҳам утирмади. У орадан бир ой утиб, Аҳадбей ва бошқа қушнилари номидан езилган миннатдорлик мактубини олади. Худди шундай мактуб обкомга ҳам келиб, матбуотда эълон қилинади. Йигитали бу мактублар Зелихон қули билан езилиб, Кавказдан жунатилганини билмайди. Орадан икки ярим ой утиб, яна турмага тушай деганида шу мактуб жонига ора киргандагина Зелихон билан булган сунгги суҳбат едига тушади...

3

Зелихон охирги самолёт билан қайтди. Туғри Элчинникига кириб, у билан хайрлашмоқчи, эрталабки рейс билан Адлерга учиб кетмоқчи эди. Элчиннинг елғиз шумшайиб утирганини куриб, кетишга шошилмади. Булиб утган воқсаларни эшитгач, боши қотди.

— Уқилоннинг хийласига тан бермасдан бошқа илож йуқ,— деди Зелихон,— буни аввал бошдан ҳисобга олишимиз керак эди. Оддий масалага ақлимиз етмабди. Аҳмоқ одам бу даражага кутарилмайди, туғрими? Сен билан мен уни аҳмоқ қилмоқчи булибмиз. Энди сен бу ерлардан кетишинг керак.

— Нима учун?

— Энди Зайнаб сенга хотин булмайди. Туғиб берганида Асадбекнинг соясида роҳат қилиб яшайверардинг. Зайнаб сен билан яшамаса, Асадбекка керагинг йуқ. Жамшиднинг улимини сендан кураётган булса, энди тинч қуймайди. Бугун булмаса эртага улдиради сени. Лаш-лушларингни йиғиштиру мен билан бирга кет.

— Сиз қасққа кетмоқчисиз?

— Ҳозирча Адлерга. Кейин уйлаб кураман. Балки ота юртимга борарман. Балки Сочида дам оларман. Хуп, де, мен билан бирга кетавер.

— Уйлаб курай... Шу туришимизда ҳозир оҳанрабо-нинг икки қутбига ухшаб қолибмиз. Сизни қон ота юртга тортяпти, мен эсам ота юртни ташлаб чиқиб кетишим керак.

— Сафсатаангни қуй. Ота юртимнинг «Зелихон қачон келаркин?» деб кузи учиб тургани йуқ. Мени Қувасойда ўки Фарғонада курган булишлари мумкин. Анави хунаса Селим эсингдами, шулар ўлгон гувоҳлик ҳам бериб юборишдан тоймайдилар. Галвалардан четроқда юра турай. Кейинроқ қайтиб келаман. Сен ҳам, мен ҳам огайни, бу дунёга улим билан беркинмачок уйнагани келганмиз. Улим тур ташлайди, биз эса чап берамиз, улим йулларимизга қопқон қуяди, биз эса зийраклик қилиб сакраб утиб кетамиз. Оғзимизни очиб лалайдикми, тамом!

Зелихон шундай деб соатига қаради:

— Телевизорни қуй, «Время»ни курайлик-чи?

Бир неча дақиқадан сунг Фарғонадаги фожиалар ҳақида хабар берила бошлади. Мухбир жангарилар тушган катга юк машинаси Қўқон сари катга тезликда бораётганини хавотир билан баён қилар эди. Вертолётдан туриб олинган тасвирда калтаклар билан «қуролланган» йигитлар куринди. Мухбир уларнинг гиёҳванд эканликларини қайта-қайта таъкидлади.

— Вой галварслар! — Зелихон шундай деб тиззасига урди-да, урнидан туриб кетди.— Эшитяпсанми? Гиёҳвандлар экан?! Тугри, наша чекиб, балки устидан ароқ ҳам ичиб олишгандир бу хумсалар! Қараб тур, улар Қўқонга эсон омон этиб олишади. Кейин ўша ерда туполон бошлашади.

— Нега жаҳлингиз чиқяпти, ўлгон гапиряптими?

— Рост гапиряпти! Лекин бу хумсаларни нима учун тухтатишмаяпти?! Қара, тепадан вертолёт билан кузатиб боришяпти. Вертолётни пастлатсин, болаларнинг кайфи учиб қочиб қолишади. Йулга биттагина тракторни кундаланг қуйсин, қасққа утишади булар? Сен банкни уриб шу йулдан қочгин, қанча юришга улгураркинсан? Йу-уқ, кимгадир керак бу. Кимдир шу болаларнинг Қўқонга этиб боришини истаяпти. Улим турини ёйиб турибди буларга, булар эса нодон қушга ухшаб узларини тугри шу турга уришади. Булар турга чап беришни билишмайди.

Зелихон шундай деб телевизорга яқинлашди-да, муштлиди. Тасвирдаги машина бир сапчили-ю, сунг йулида давом этаверди.

— Сиз бировлардан гумон қиляпсиз. Ким қилади бу ишларни? Қирғин кимга ксрак?

— Агар сиёсатчи булганимда калламни ишлатиб, сенга аниқ жавоб берардим. Мен оддийгина ўғриман. Ҳамиша гумонда юриш менинг касбим. Бировга ишонган куним мен тамом буламан. Бир одамдан эшитганман — сиёсатни фоҳишага ухшатган. Сиёсат бировга вафо қиладиган нарса эмас экан. Шунинг учун ҳам саволларингга ҳеч ким, ҳеч қачон жавоб бера олмайди.

Зелихон бу кеч иситилган кабобдан озгина еб, туйиб ароқ ичди. Эрталаб Элчиндан икки минг сум қарз олди-да, Адлерга учиб кетди.

VIII БОБ

I

Зелихон телсвизорни жаҳл билан муштлаган маҳалда Асадбек уз уйида аёнлари қуршовида утирар эди. У ҳам мухбирнинг гапларидан гижиниб, сукинди. Кесакполвон эътиборсиз ҳолда, Чувринди эса жағини муштига тираб, диққат билан қулоқ тутарди. Мухбирнинг сузлари тугаб, Масковдаги Олий кенгаш сессияси уланди. Фарғонага келиб кетган раҳбар депутатлар талаби билан сузга чиқиб тушунтириш бера бошлади. «Жанжал қулупнойдан чиқди», деб ишонтирмоқчи булганида Асадбек унинг етти пуштини уқиб ташлади.

— Маҳмуд,— деди у,— ҳозир шу телсвизорни қанча одам куриб турибди?

— Бир-икки юз миллион бордир? — деб жавоб берди Чувринди, диққатини булмаган ҳолда.

— Бир ўзи шунча одамни аҳмоқ қила оламан, деб уйлаяптими?

— Гапига ишонмаяпсанми? — деди Кесакполвон суҳбатга қушилиб.

— Сен ишондингми?

— Ишондим нимаю ишонмадим нима?

— Ҳа сенга барибир. Сен ишқи йуқ эшак, дарди йуқ кесаксан.

— Сал пастроқ туш,— деди Кесакполвон сал ранжиганнамо оҳангда.

— Пастга тушсам, тушмасам, шунақасан. Кеча депутатга қушиб сени жунатсам буларкан.

— Қасққа?

— Фарғонага?

— Кетдими? — деди Чувринди, телевизордан куз узиб.

— Учириб қуя қол,— деди Асадбек. Чувринди буйруқни бажарғач, кечаги воқеани айтиб берди: — Кечга яқин телсфон қилиб қолди. «Ака, аҳвол чатоқ, мен билан Фарғонага бориб келмасангиз булмайди», дейди ҳошлиқиб. «Нима гап?» дессам, «йулда тушунтириб бераман, аэропортга ксавсеринг», дейди. Аҳмоқ булиб борибман. «Сиз у томонларда куп одамларни танийсиз. Мени уша ердан сайлашган булса ҳам ҳеч кимни танимаймаман, снмда юринг», дейди. Қип-қизил аҳмоқ, уша депутатинг. Онасини учқурғондан курсатмоқчи булдим, жойи эмас, дсдим.

— Яхши қилибсан, бу туполонни тинчитиш бизнинг ишимиз эмас,— деди Ксакполвон.

— Сизни бир балога гирифтор этиши мумкин эди,— деди Чувринди.

— Ҳа-да! Уша заҳоти Академикнинг гапларини эсладим. Бало экан, у Академик! Ушандаёқ сезган экан-а. Мен борғудай булсам, бизнинг буйнимизга илиб қуйишлари ҳам мумкин эди. Бундан қутулиб булмайди. Катта галламисликнинг иси кслиб турибди. Анали думбулнинг «қулупнайдан чиққан жанжал», деб туришини қара!

— Буларга аралашмаслик ксрак. Сиёсатдан узоқроқ юравсрайлик,— деди Ксакполвон.— Бизнинг сиёсат мана бу,— у шундай деб чунтагига шапатилаб қуйди.

— Чунтак ҳамиша тулиб туриши учун бу сиёсат қасққа бориб, қасрда бурилишини аниқ билиб туриши ксрак,— деди Чувринди.— Буларнинг узгаришини вақтида пайқамай қолсангиз, бир кунда шип-шийдам буласиз.

Чувриндининг бу гапи Асадбекка маъқул келди. Ксакполвонга қараб «Бу сенга ксавсурлик эмас», демоқчи булди-ю, «яна жириллаб бермасин», деб индамай қуяқолди.

— Бск, хабаринг борми, винзаводнинг тушуми анча камайди. Уйлаб кур, олиминг эплай олмайди заводни. Олимлигини қилиб юравсрсин, майли, лскин Қилични жойига қуймасак булмайди.

— Мен тупурган тупутимни қайтиб огзимга олмайман,— деди Асадбек.

— Ужарлик қилма, бурнига сув киргандир.

— Маҳмуд, сен аниқлаб кур, нима учун тушум камайибди?

— Аниқлашнинг ҳожати йўқ,— деди Чувринди хотиржам оҳангда.— Ҳайдар акам туғри гапиряптилар. У заводни эплай олмайди. Қуруғидан тортишга берилиб кетибди. Хонасига кирган одам дарров билади. Яна тортмайман, деб тонади. Ёйдиганини еди.

— Духтирга курсат, девдим-ку?

— Олиб бордим. Духтир бир илож қиламиз, деди. Лекин духтирдан дорини олиб чиқиб, бу еқда яширинча тортиб юравсриши ҳам мумкин. Иродаси буш унинг. Агар хуп, дессангиз бир таклиф бор.

— Айтавер.

— Қилични чиқартириш керак. Лекин уни урнига қуйиб булмайди.

— Нега? — деди Кесакполвон ажабланиб.

— Негаки, утириб чиқди, деган номи бор. Яна партиядан учириб қуйишган. Жойига қуймоқчи булсак, юқоридагилар хитланишади. Тикланиб олгунича Шарифга ердамчидай булиб турсин, аммо ҳамма ишни уз қулига олсин.

Асадбекка бу таклиф маъқул булса ҳам «Уйлаб курай», деди.

— Куп уйлама,— деди Кесакполвон.— Заводга харидор чиқиб турибди. Оғзингдаги луқмани олдириб қуймагин тагин.

— Ким экан уша харидор? — деди Асадбек жеркиб.

— Бегона эмас, уканг Ҳосил-да. Бир жойда «винзавод бизга ҳам насиб этиб қолар» дегандай гап қилибди.

— Тушини сувга айтсин,— деди Асадбек.— Винзаводга яқинлашадиган одам ҳали отасининг белида юрибди.

Бу гапдан кейин Кесакполвон билан Чувринди маънодор равишда куз уриштириб олишди. Улар ташвиш булуги Асадбек боши узра ҳамон куланка ташлаб тургани учун унинг жиғига тегадиган гаплардан узларини тияётган эдилар. Винзавод тақдири эртага қолдирилмай шу бугуноқ ҳал этиладиган масалалар тоифасидан булгани учун Кесакполвон эҳтиётлик билан шамаъ қилиб қуйган эди.

Гарчи Асадбек катта кетган булса ҳам, аёънларининг ташвиши бекор эмаслигини фаҳм этди.

Манзура ҳали ҳам касалхонада булгани учун ошхона болохонадаги йигитлар ихтиёрига берилган эди. Улар овқатланиб булишгач, хизматдаги йигит дастурхонни йигиб олди.

— Ҳалиги гапни домлангдан сурадингми? — деди Асадбек Чувриндига қараб.

— Сурадим,— деди Чувринди, чойни қайтара туриб.— Кунгиллари нима истаса шуни қилсинлар, кичикроқ худойи булса худойи, каттароқ ош бергилари келатган булса, унга ҳам йул бор, браверсинлар, деди.

— Ҳа, худойи қилмоқчимисан? — деб суради Кесакполвон Асадбекдан.

— Шунга бошим қотиб турибди. Бир нима қилиш керак-ку? Анави куни, Жалилдан суровдим. Ош-пош берсамми, дссам бобиллади. «Нсваранг улик туғилганига қувониб ош берасанми?» дейди. Шунга ҳайрон бўлиб Маҳмудга «домлангдан сураб кур» дсвдим. Домла бунақа деб турибди.

— Домланинг айтганини қиласиз-да, Жалил ака домла эмас-ку?

— Домла эмас, туғри, лскин одамлар ичида куп юради, паст-баландни биллади. Собитхон қорининг этагидан ушлаб юради, у-бу гапларни эшитиб урганган.

— Бунақа гапларни мен ҳам унча яхши билмайман. Лскин менга қолса ҳеч нима қилмаганинг дуруст.

— Нега?

— Масжид қурдирыпсан, шунинг узи стади. Худойи булса, шунчалик булади-да. Домлаларнинг гапларига учаверма. Об-ҳавога ухшаб гаплари ҳам узгариб туради. Худойига бориб, ош-овқатни сб, кстишида яна чунтакка куз тикиб турадиган домлангни мен сариқ чақага ҳам олмайман.

— Унақа дсманг, Ҳайдар ака, улар берсангиз олишади, бермасангиз ҳам дуо қилиб, индамай кетишади.

— Ёнини олма уларни. Бск худойи қилса, унтаси келиб қул қовуштириб туради. Жалил қилсин-чи, унтаси унта баҳона қилади. Отарчи нимаю улар нима?

— Унчалик эмас, Ҳайдар ака, яхши билмасангиз гапирманг.

— Хун, мен яхши билмайман. Лскин шунда ҳам сен билан гаров уйнайман. Сен каттароқ нарсангни

тик. Бек, сен худойи қил, уша куни, уша соатга битта камбағал номидан домлани айттираман. Кейин сен айттирасан. Қани, кимникига келаркин?

Агар болохонадаги йигит тушиб, бир одам йуқлаётганини айтмаганида уларнинг баҳси яна пича чузилиши мумкин эди.

— Ким экан? — деди Кесакполвон, энсаси қотиб.

— Собитхон қори номидан келганмиш.

— Оббо,— деди Кесакполвон,— Ҳизрни йуқлаётган экансан-да?

— Чақир, кирсин,— деди Асадбек.

Дам утмай урта буйли, истараси иссиқ, бежирим муйлабли бир йигит кириб, қироат билан салом берди. Асадбек саломга алик олиб рупарасидан жой курсатди-да:

— Қалай, қори яхши юрибдиларми? — дсб суради.

— Худога шукр, дуо дсб юбордилар. Қорим... аҳволлари пича оғир.

— Нима булди?

— Яраланганлар.

— Яраланганлар? Нимага яраланади?

— Қуқондаги воқсаларни эшитгандирсизлар?

— Чала-чулпа эшитдик.

— У срда ҳам қулупнайдан жанжал чиқлими? — деди Кесакполвон кесатиқ оҳангида.

Йигит газстага уроғлиқ нарсани узатди:

— Хоҳласангиз кўринг.

Маҳмуд газетани очиб, видсокассетани олди-да, савол назари билан Асадбекка қаради. Асадбек «қуявср» деган ишора қилгач, видсомагнитофонни улади. Телеэкран пирпираб туриб, сунг Қуқон манзараси кўринди: одамлар оқими марказга шошилади... марказда, машиналар айлана ясаб утадиган йулларда одамлар тирбанд. Болалар қизиқиб, дарахтларга чиқиб олишган... Осойишта оломон бирдан тўзиди...

— Аямай уқ узишди,— дсб изоҳ берди йигит.— Болалар улди, катталар улди... Қорим ҳам шу срда эдилар.

— Шунча одам нимага тупланди узи? — дсб суради Кесакполвон.

— Митинг булиши керак эди.

— Қори қасрда, касалхонадами? — дсб суради Асадбек йигитдан.

— Ҳа, ётибдилар. Сизни эсладилар. Сизни курмоқчилар.

— Мени? — Асадбек ажабланди.— Иши бор эканми?

— Гаплари бор шекилли,— йигит шундай деб кетишга рухсат сўради.— Мен бу кассетани депутатларга курсатишим керак. Шунини деб доволон ошиб келдим. Бугун буни топширсам, эртага саҳарлаб, Худо хоҳласа, қайтаман. Қоримга нима деб қўяй?

— Уйлаб кураман.

— Имкон топилса борадилар,— деб изоҳ берди Чувринди.

Бу изоҳдан кўнгли хотиржам бўлган йигит хайрлашиб чиқди.

— Эсинг жойидами? — деди Кесакполвон, меҳмон чиқиб кетгач.— Нима дединг? Билиб гапирдингми?

— Нима дебман?

— Ҳозир бориб буларканми уша ёққа? Курдингми нима бўлганини? Бек, сен уйлаб ҳам утирма, бормайсан!

— Бир нарсага ҳайронман, Қори нима учун мени эслаб қолди?

3

Айрим ишлар мулоҳазанинг интиҳоси улароқ амалга оширилгани айримлари эса кўнгли муҳими билан бўлади. Кўп ҳолларда кўнгли ҳукми мулоҳазадан устун туради. Асадбекнинг Қўқонга бориши масаласи ҳам кўнгли ҳукми асосида ҳал этилди. Вазиятнинг оғирлиги, бормоқлик — жонни хатарга қўймоқлик ила баробар эканини билса ҳам, Кесакполвон «борма!» деб вайсаб турса ҳам йулга отланди. «Эрталаб йулга чиқиб, шомгача бориб қайтамиз», деди у. Асадбек бир қарорга келгач, аёнлар ожиз қоладилар. Бу сафар ҳам шундай бўлди — Асадбек эрта тонгда Чувринди ҳамроҳлигида йулга чиқди. Жамшиднинг урнига тавсия этилган яна икки йигит Асадбекнинг кўнглига утирмагани учун Чувриндининг узи унга ҳамроҳ бўлди. Доволондан ошгунларига қадар эркин қўшдек эдилар. Қўқонга яқинлашганлари сайин машинани тез-тез тўхтатишга тўғри келди. Машина обдан текширилгач, соқчибошига «улим тўшагидаги қариндошларини кургани кетаётган»

ларини» тушунтиришга мажбур булишарди. Улар пешинга яқин касалхонани топиб бордилар.

— Сен духтирлар билан гаплаш,— деди Асадбек Чувриндига,— касали нима, шу срда тузатса буладими ё бошқа ёққа олиб бориш керакми?

Чувринди буйруққа итоат этиб, табиблар хонаси томон юрди. Асадбек эса Собитхон этган хона эшигини очди. Уч кишилик хона турида, дераза ёнида Собитхон шипга куз тикиб чалқанча ётар, икки каравот эса буён эди. У Асадбекни овозидан таниб, бошини бурди.

— Ҳа, Қори, тузукмисиз? — деди Асадбек, саломлашгач.

— Худога шукр,— деди Собитхон хаста овозда.— Мен сизни уринтирганимдан ҳижолатдаман. Аслида узримни уша сиз курган биродарим орқали айтиб юборсам ҳам буларди, аммо узримни аз тахи дил қабул этдингизми ё йуқми, уз қулогим билан эшитай дедим.

— Қанақа узр?

— Мен сизни ранжитган эдим. Мошинамнинг йуқолишида сизни гумон қилиб эдим. Мен ҳам Оллоҳнинг гуноҳкор қулиман-да, бу дунё моли учун сизга туҳмат қилибман.

— Э, Қорижон, шуни уйлаб юрибсизми, куйинманг. Бунақа гапларга урганиб кетганман. Мен гумонлару миш-мишлар орасида яшайдиган одамман, сиздан хафа эмасман. Мен ҳақимда миш-миш чиқмай қолса бир нарсамни йуқотгандай гангийдиган бўлиб қолганман.

Гапнинг бу зайлда ҳазилга бурилиши Собитхонга таъсир этмади. У кузларини маъюс тиккан ҳолда:

— Мендан рози булинг, Бск ака,— деди.

— Э Қорижон, нима деяпсан, ёш одам, дарров...

— Гап ёшда эмас. Кимдан қачон омонатини сурмоқ Оллоҳнинг узигагина маълум. Розилик фақат жон ҳалқумга келгандагина суралмайди. Муъмин айбини тушуниб этгани ҳамон биродаридан розилик сураши ксрак. Мен сизнинг олдингида айбдор эканман, то сиз рози булмагунингизча Оллоҳ менинг бу гуноҳимни кечира олмайди. Розилик шунинг учун суралади. Рози булинг, Бск ака.

Асадбек ҳеч иккиланмасдан «Розиман» дейишга тайёр эди. Айтишга оғиз жуфтлади ҳам, аммо ана шу оддийгина суз тилидан учишга қийналди. Назарида шу сузни айтиши билан, юзидан нур ёғилиб турган бу одам жон бсрадигандай эди.

— Бек ака, уйланиб қолдингиз, рози эмасмисиз?

Хавотирли бу саволдан сунг суз бсихтиёр учди:

— Розиман, Қорижон, розиман. Сиздан хафа эмасман. Тугри, ушанда сал жаҳлим чиққан, шунинг учун сизга қаттиқ гапириб юборганман. Лекин кунглимда кир сақлаб қолмаганман.

— Қаттиқ гапларингиздан мен ҳам хафа эмасман. Сиздан розиман,— Собитхон шундай деб чуқур нафас олди.— Оллоҳнинг қудратини қаранг, вужудим бирдан снгиллашди. Биз гофил бандалармиз-да. Биримиз бу дунёни севиб яшаймиз. Биримиз жирканиб яшаймиз. Мен Оллоҳ берган шу бир тутам умримда дунёдан жирканиб яшадим, шунисига қувонаман.

— Жирканиб? — Асадбек Собитхоннинг гапига тушулмади.— Нимага жирканиб яшайсиз?

— Гапимни бошқачароқ англадингиз чоғи? Бу дунёни севиб охиратни унутмоқ дегани. Бу дунё ҳаёти, ҳою ҳаваслар бир соя кабидир. Биласиз, соя бирданига гоийб булиб, кишини гафлатда қолдиради. Ҳазрат Али, разийаллаҳу анҳу, дср эканларки, дунё ҳаёти билан охират ҳаёти бир эркакнинг айни бир вақтда никоҳида булган икки хотин кабидур, бири мамнуи булса, иккинчиси куявсради. Бир куни Муовиянинг, Оллоҳ ундан рози булсин, ҳузурига икки юз йил умр курган бир одам келибди. Муовия «Шунча йил яшабсан, дунё ҳаёти назарингда қандай куринди?» деб сураганида у киши «Балоли йиллар, фаровон йиллар... Кун утади, тун утади. Тукқан тугади, улган улади. Тукқан тугмасайди — мавжудот тугарди. Улган улмасайди — ср юзи ундагиларга тор булиб қоларди», дебди. Муовия «Тила тилагингни», дебди. У киши «Утган умримни орқага қайтар ёки яқинлашиб келаётган ажалимни даф эт!» деб сурабди. Муовия «Менинг бунга қудратим стмайдир», дебди. Шунда у киши «Ундай булса менинг сендан тилагим йуқ», деган экан.¹ Ана шунақа...— Собитхон шундай деб тин олди. Баданида огриқ қузғолдими, кузларини юмди. Бир неча нафасдан сунг кузларини очиб, Асадбекка қаради.— Шунақа, Бек ака. Умр изига қайтмайди, ажални ҳам даф этиб булмайди. Чақалоқлигимизда қулоқ остида чақирилган азон товуши билан уқилажак жаноза намози

¹ Бу ҳикматлар имом Ғаззолийнинг «Мукошафатул қулуб» («Қалбларнинг кашфнети») асаридандир. (Мирализ Аъзам узбекчалаштирган.)

орасида бир тутамгина умримиз бор. Ўа айюҳаннасу инна ваъдаллоҳи ҳаққун фала тағрурраннакум-улҳайатуд-дунйа ва ла йағурранакум биллоҳим-ғурур². Қаранг, Бек ака, «Сизларни дунё ҳасти алдаб қўямасин», деб ким айтяпти? Дунёни яратган айтяпти. Дунё ҳастини уни яратгандан ҳам яхшироқ билувчи бошқа зот бўлиши мумкинми? Йуқ... Зинҳор йуқ,— Собитҳон яна бир оз кизини юмиб, сунг очди.— Яхшилаб уйлаб қаралса, бу дунё ҳастидан тубанроқ нарса йуқ. Дунёни йиқилишга юз тутган деворга ҳам ухшатишади. Деворнинг йиқилажагини билган ҳолда унга суянамиз, а? Дунё ҳастини сирпанчиққа ҳам ухшатади. Бу сирпанчиқда ҳеч кимнинг оғи собит туролмайди... сирпаниб яшаймиз... Кейин эса... сунгги зиёратгоҳга қараб жунаймиз. Сунгги зиёратгоҳимиз — қабр. Бу зиёратгоҳни ҳеч эсламаймиз, эслагимиз ҳам келмайди. Ажални унутишда бир-биримизни ортда қолдириб кетганмиз. Ажал ёшга қарамайди: ёш экан, яна пича яшасин, демайди. Амалга ҳам қарамайди: амалдор экан, тегмай турайлик, пича айшини сурсин, демайди. Бойлигига ҳам қарамайди: туплаган шунча бойлигини ташлаб кетаверадим, тухта, бойлигини сарфлаб олсин, демайди. Вақтисоати едим, тамом. Аввал «фалончи касал экан» дейишади. Кейин «дарди огирлашибди», дейдилар. Сунг «васият қилганмиш, рози-ризалик тилаганмиш, дейдилар. Ниҳоят, «омонатини топширибди, Худо раҳмат қилсин», деб дуо қиладилар. Сунгги дуо шундай булса Яратганга шукрлар қиламиз-а. «Ис, уша улибдим, яхши булибди, қугулибмиз», дейишликлан Узи асрасин. Хуллас, кейин ёғоч отга миндирадилар. Қабрга элтадилар. Кумадилар. Ким оҳ дейди, ким дод дейди, ким жимгина хўрсинади. Уша фалончи эса бошини гувалага қўйиб жимгина ётаверади, умр буйи туплаган бойлиги эса бу дунёда қолаверади. Бойнинг бошига пар ёстик, камбағалникига тош қўйилганини ҳеч эшитганмисиз? Бойликни олиб кетиш имкони булганида эди Оллоҳ таборак ва таоло бандаларига мурожаат қилиб, «дунёга алданманглар», демас эди. Маййитни қўйиб, жамоат тарқалгач, Мункар ва Накир сўроқни

---

² Мазмун будир: Эй инсонлар, албатта Оллоҳнинг (қапта тириштириш ва бу дунёда қилиб утилган яхши-ёмон амалларнинг мукофоти жазосини бериш тўғрисидаги) ваъдаси (ваъдадир). Бас, харгиз сизларни дунё ҳасти алдаб қўямасин! Ва харгиз сизларни, Оллоҳ (барча гуноҳларни кечириб юбораверади, деб) алдагучи (шайтон) алдаб қўямасин. («Ал-малонна» («фотир») сурасининг бешинчи ояти. Алоуддин Мансур таржимаси.)

бошлайди. Камбағал етган лаҳадга гурзини кутариб бостириб кириб, амалдордан «кечирасиз, вақтингиз борми, бугун қабул қила оласизми?» деб сураб утирмайди. Барчанинг қисмати бир... Ана шунақа...— Собитхон гапириб чарчади. Чуқур-чуқур нафас олди.— Бек ака, яна «менга ақл ургатяпти», деманг. Хаёлимга тусатдан келиб қолган гапларни айтдим. Бек акам келиб қолсалар айтарман, деб атайин тайёрламовдим бу гапларни. Аҳли муслимнинг вазифаси бир-бирига давват қилиш. Сиз масжид қурдиряпсиз. Мен ушанда ноурин гап айтиб эдим. Топган пулингизнинг ҳаром-ҳаллоллигини ажрим қилиш ҳуқуқи менга берилмаган. Бу Оллоҳнинг узигина биладурган нарса. Қандай топишингиздан қатъий назар, уни фойдали ишга сарфладингиз, буни инкор этиб булмас. Сиз бу пулларни фаҳш ишларга сарфлаб юборсангиз ҳам буларди. Оллоҳ дилингиз қулфини ўзи очсин.

«Айтадиганини айтиб олсин», деб жимгина тинглаётган Асадбекка бу гап малол келди:

— Дилингиз қулфини? Дилим қулфлоглик эканми?

— Аччиғингиз чиқмасин, Бек ака. Зинони, зулмни, ҳаром ишларни тарк этмаган одам чин муслим була олмайди. Мен сизни мана бу йулдан юринг, деб зурламайман, манда бундай ҳуқуқ йуқ, Менинг вазифам — айтиб қуйиш. Бек ака, очигини айтсам, келишингизга ишонмаган эдим.

— Мен ҳам очигини айтай: дастлаб осғим тортмади. Лекин кунглимда бир истак уйғонди.

— Бу Оллоҳнинг қудрати-да! Бизни учраштиришни лозим топибди, узига шукр. Биродаримиз тасвирини курсатдиларми?

— Ҳа, курсатди.

— Бу ҳолга нима дейсиз? Даҳшатми?

— Ҳа, даҳшат... аммо нима дейишга ҳайронман.

— Сиздайин ақл эгалари, куч эгалари ҳайрон булиб турса... Одамлар қузғолишди. Эркака бошлаш фурсати етмадими экан?

Асадбек бу саволга дарров жавоб бера олмади. Шунга ухшаш гапларни у аввалроқ депутат Орзубек Болтасвдан ҳам эшитган эди. Асадбек, гарчи шундай дегувчиларга ҳайрихоҳ булса-да, узининг қалбида, руҳида бу туйғу йуқ даражада эди. Бундай туйғу биринкки одамнинг даввати билан уйғона қолмайди. Аниқса ёш утиб қолгандан сунг ватанпарварга айланиш

қийин, жуда қийин. Собитхон Асадбекка ухшаганлар бирлашиб, одамларни эргаштириши мумкин, деб уйлаб хато қилган эди. Асадбеклар тор бир хум ичида улғайишганини, уларнинг дунёқарашлари ҳам, туйғу-лари ҳам шу хум қадар эканини англай олмаган эди. Асадбек масжид қурдириб, узи намоз уқимагани каби, шу Ватанда яшаб, ватан туйғусидан бенасиб эди. У винзаводни қулдан чиқармаслик учун жон фидо қилар даражада олишмоғи мумкин, аммо «юрт эрки учун жон фидо қила оласанми?» деган саволга «нима учун мен фидо булишим керак экан?» деб жавоб бериши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Шу сабабга қура Собитхон саволига дарров жавоб қайтармади. Алҳол у «Ҳозиргина охиратни гапириб алаҳсираётган бу қори нима учун гапни сиёсатга бурди?» деб ажабланди.

Собитхон ундан жавоб кутиб толиқди. Кузларини юмди-да:

— Қани эди, бир мард чиқиб «Ўзбекистон узига мустақилдир, Ўзбекистон ҳеч кимга буйсунмайдир!» деб жар солса. Шу хитобни эшитиб кетсам армоним қолмас эди, — деди.

— Қорижон, духтирлар билан гаплашиб, олиб кетайми?

— Қуллуқ, Бек ака. Шу гапингизнинг узиёқ менга жон бергандай булди. Дардни оллоҳ берди, шифосини ҳам узи беради, иншооллоҳ. Шифони шу ерда берадими, бошқа ердами, фарқи йуқ.

Асадбек яна бир оз суҳбатлашиб утириб, сунг хайрлашди. Чувринди уни даҳлизда кутиб турган эди. Йул-йулакай ҳисоб берди:

— Яраси оғир экан, ҳозирча қимирлатмаслик керак, дейишди. Жони омон қолса ҳам, оёқлари ишдан чиқиши мумкин экан.

— Яхши, кейинроқ олиб кетамиз. Бунақа одамлар улмаслиги керак. Сен... кириб духтирни рози қилиб чиқ, яхшироқ қарасин.

Қуқондан чиққунларича ҳудди суҳбатларини биров пойлаб, эшитиб қоладигандай жим кетишди. Сунгги текширувдан утишгач, Чувринди:

— Нимага чақиртирган экан? — деб суради.

— Мошинасини уғирлатганида бир-иккита сассиқ гап айтувди, эсингдами? Шунга рози-ризолик суради.

— Рози-ризолик? Нима, аҳволи шунақа оғирми?

— Буни сен биласан, духтир билан сен гаплашдинг.

— Духтир яқин орада улади, дегани йуқ.

— Билиб булмайд, духтир сезмаган нарсани кунгил сезади. Лекин тили заҳар булса ҳам дили тоза, яхши одам. Домлалар орасида фақат шуни еқтираман. Лекин куп гапларига, ишларига тушунмайман. Мана шу митингга бурини тиқиб нима қиларди? Етишмовчилик жойи булмаса, обруси баланд, топар-тутари ҳам ёмонмасдир. Ибодатингни қилиб юравермайсанми?..

— Ҳозир халқпарвар булиш — муда. Ким билан гаплашсанг «халқим», «халқим» дейди.

— Ушаларнинг ярмиси «халқим» эмас, яхшилаб кулоқ солсанг «халқум» дейди.

— Бу гапингиз ҳам туғри, — деди кулиб Чувринди.

— Қорининг яна бир гапига тушунмадим: у ҳам мени бу гапваларга аралашимни истаяпти шекилли. Хайронман, мен аралашганим билан нима узгаради? Маҳмуд, улар мени ким дсб уйлашади узи? Одамларнинг ярми мени уғри, муттаҳам, каллакссар, ярми эса кулида миллион аскарлари бор маршал Жуков дсб уйлайди шекилли, а?

— Парво қилманг, одамлар уйлайверишади. Биз чайқалиб турган денгиздаги томчилармиз, баҳайбат тулқинларни тухтатиш, денгизни тинчлантириш қулимиздан келмайди.

Шаҳарга шом қоронғисида кириб боришди. Асадбекнинг хаёли йул буйи Собитхоннинг гаплари билан банд булди. Қанча уйламасин, қорининг асл муддаосини англаб етмади. Муддао унчалик мураккаб эмас эди: Собитхон одамларнинг қузғолганини куриб, уларга бошчилик қила оладиган Дукчи эшон, Намоздск ёки Мадаминбскдск бир довурак уғлоннинг майдонга чиқшини умид қилганди. Бу зотларнинг жон фидо этмакка ҳам рози қилган туйғуларнинг Асадбекда йуқ эканини у бечора қайдан билсин?

IX БОБ

I

— Сайфижон, эсон-омон бориб келдингми, уканг тинчми, чиқай дсб қолдими? Сени анчадан бери бир йигит кутиб турибди. Ҳов ана, мошинанг олдида.

Автобаза дарвозаси олдида кутиб олган қоровулнинг бу гапидан Сайфи унчалик ажабланмади. Чунки

уни сураб келадиган одам куп. У Ҳамдамнинг ким эканлигини билиб, сал чўчигандай булди-ю, аммо саросимага тушмади. Чунки милициядан одам келишини ёки чақирилишини биларди. Уларга нима дейиш, кимларни курсатиш ҳам олдиндан пухта равишда белгиланган эди. Унинг вазифаси аниқ — дарров гуллаб қуймай, бир оз таранг қилгач, кавказлик икки йигит ижарага олган ўрни курсатиб қуйиш.

Ҳамдам машинанинг орқа уриндигига утириб, Сайфини ҳам утиришга таклиф этди.

— Учариққа нима сабабдан бордингиз? — деб суради Ҳамдам.

— Укам уша сзда утирибди. Майда-чуйда ташлаб келдим. Вақтида мойлаб турилмаса, қийнашади.

— Ким қийнайди?

— Билмагандек сурайсиз, а?

— Укангиз нима гуноҳ қилган эди?

— Дуконидан озгина камомад чиққан экан.

— Озгина деганингиз қанча?

— Ўтгиз минг...

Бу гапни эшитиб Ҳамдам ҳуштак чалиб қўйди.

— Камида ун йил қатнар экансиз-да?

— Ун икки йил беришди, ноинсофлар.

— Учариққа қачон жуновдингиз?

— Йигирма туққизинчи майда.

— Учариққа бир кунда, боринг, ана, икки кунда бориб келса булади. Куп юрвормадингизми?

— Учариқда бир кун булдим. Кейин Бухоро, Самарқанд дегандай... айланиб келдим.

— Йигирма саккизинчида ишдамидингиз?

— Ҳа.

— Қаерларда булдингиз, кимларни олиб юрдингиз, эслай оласизми?

— Шаҳар катта булса, ким қул кутарса тухтаймиз. Айтган жойига олиб борамиз. Пулини оламиз. Қулимиз рўлда, кўзимиз йўлда, ҳаслимиз пулда. Отнинг калласидек план қўйиб қўйган, бажаришга мажбурмиз.

— Машина янги экан?

— Ҳа, хужайинлар бир тантилик қилиб юборишди.

— Қачондан бери ишлайсиз?

— Ярим йил булиб қолди.

— Ярим йилда янги машина олибсиз, омадингиз бор экан. Омад кимга кулиб боқади, биласиз, а?

— Омади борга-да.

— Йуқ, харажатдан қочмайдиган мард одамга, топдимми?

— Сизлар билмайдиган нарса йуқ.

— Сиз менга ёқдингиз, дангал гаплашаркансиз. Мен мард йигитларни яхши кураман. Энди би-ир мардлик қилиб юборасиз: йигирма саккизинчи майдаги воқсани айтиб берасиз.

— Қайси воқсани?

— Бизни қайси воқса қизиқтириши мумкин?

— Билмадим.

— Жиноятга алоқадор ҳеч нимани курмадингизми? Хул, вақтини айтай: тахминан соат олти билан сттининг уртасида. Шаҳардан чиқувчи катта йул ёқасида. Эсладингизми?

— Йу-уқ.

— Қани, машинани ҳайданг.

— Қаёққа?

— Ҳайдайверинг-чи, кучага чиққач, айтаман қаёққа юришингизни.

Сайфи уз урнига утириб машинани юргизди. Ҳамдам «чапга», «унга» дсб утирди. Шаҳарни ксшиб утиб катта йулга чиқишди. Мурда ёқилган ерга яқинлашганда Ҳамдам:

— Жуда тез ҳайдар экансиз, сал сскинлатинг, табиатни томоша қилгим келяпти, — деди.

Сайфи мурда ёқилган дарахт ёнидан утаётганида унг томонга қараб ҳам қуймади. Йулдан куз узмай кетаверди. Бир чақиримча юришгач, Ҳамдам машинани орқага қайтаришни суради. Сайфи қайтишда ҳам сир бой бермади. Бир-икки чақирим юришгач, Ҳамдам машинани яна орқасига қайтарди. Мурда ёқилган ерга етгач, «тухтатинг» дсб буюрди.

— Шу ер кузимга яхши куруниб кетди, — шундай дсб машинадан тушди. Сайфига «сиз ҳам тушинг», дсб буюрди-да, тарвақайлаб усган дарахт сари юрди. — Бир-икки улфат билан ёнбошлаб олиб пивоҳурлик қиладиган маза жой эканми, а? — деди Ҳамдам ҳамроҳига савол назари билан қараб.

— Ифлос-ку? — деди Сайфи ажабланганича елка қисиб. — Йул бети, шовқин. Улфатчилик қиламан, десангиз зур жойлар бор.

— Ифлосликка ифлос. Лекин тозаласа булади... Шу ерда улфатчилик қилиб утириб, кейин битта шеригимни осиб қуйсаму ушанда сиз шу йулдан утсангиз, курармидингиз?

— Билмадим. Тез юрадиган булсам, у ёқ-бу ёққа қарамайман.

— Улик ёниб турса-чи? Кузингиз тушади-ку? Шунда тухтайсизми?

— Аниқ бир нарса дейишим қийин.

— Тухтамай утиб кставерасизми? Ахир у ёнаётган улик укангиз булиши ҳам мумкин-ку?

— Совуқ нафас қилманг, ака, товонимгача зириллатиб юбордингиз.

— Ҳа, гапим сал қупол чиқди. Узр. Лекин... уша одам кимнингдир укаси ё акаси, ё отаси, ё эри... Борингки, ҳеч кими йуқ фирг стим. Осилиб туравераци, ёниб туравераци... Хафа булманг, баъзан калламга шунақа бемаъни хаёллар келиб қолади.

— Ишингиз шунақа-да. Йул четида одам бошини қашиса ҳам машинага қул кутараётганга ухшаб туюлади менга. Сизга эса сал шубҳали куринган одам жиноятчи булиб куринавераци, туғрими?

— Қойилман, топдингиз! — деди Ҳамдам совуққина жилмайиб.

У сир бой бермай турган Сайфига қараб таажжубланди: «Пихини ёрган жиноятчи ҳам бунақанги без булмас. Ранги ҳам узгармайди-я... Ким бу узи? Шунчалик устами? Мени лақиллатмоқчими ё шоир машина номерини адаштирганми? Бу келмаганми?..»

Сайфи жилмайишнинг сохталигини сзди. Инспекторнинг гапларидаги илмоқни ҳам фаҳмлади. Мушуксичқон уйнаётганини ҳам билди. Аммо унинг нима учун туқ мушук сингари улжасини уйнаётганига тушунмади. Сайфи бу вазифани буйнига олганида милисахонага бир-икки чақиритиб сурашганидан кейин айтиб берарман, деб уйлаган эди. Ишнинг бу тарзда бошланиши уни бир оз гангитди. Ҳамдам уйинни яна бир оз давом эттирганида довдираши эҳтимол эди.

Ҳамдам уни синовли назари билан куп таъқиб этмади. «Қани, кетдик», деди-да, машина сари юрди.

— Акахон, ҳали куп юрамизми? — деди Сайфи шаҳар марказига яқинлашганида. — Узингиз биласиз, отнинг калласидай план бор. Бу ёғи тирикчилик...

— Тирикчиликми, тирриқчиликми? — деди Ҳамдам кесатиб.

Сайфи узини мажбурлаб кулди:

— Гапни ҳам қийиб юборар экансиз.

Ҳамдам «милисахонага қараб ҳайда», деса Сайфи қийналмай юрган буларди. Машинани ҳали унганга, ҳа-

ли чапга буравсериб чарчади Ҳамдам худди шаҳар кучаларини билмайдигандай уни роса сарсон қилиб, ниҳоят узи ишлайдиган ички ишлар булимига стиб келди. Сайфини суроқ қилиш учун ўз хонасига эмас, балки айбланувчилар вақтинчалик сақланадиган темир панжарали тор ва зах хонага бошлади. Панжарали эшик шарақлаб очилганида Сайфининг эси чиқиб кетаёзди.

— Кир, — деди Ҳамдам совуқ тарзда.

— Нимага? Гуноҳим нима?

— Қурқма, киравер. Бу ер бизнинг духтурхонамиз. Унутилган нарсалар шу ерда эсга тушади. Бу ерда тузалмайдиганлар учун бошқа духтурхонамиз ҳам бор. У ерда унча-мунча дори-дармон қилинади, — Ҳамдам уни гарданидан ушлаб ичкарига итарди. — Йигирма саккизинчида юрган йулларинг эсингга тушиб қолса, чақирасан.

Эшик шарақлаб ёпилиши билан Сайфи лаҳадга тушиб қолгандай сесканиб кетди. Бир неча соатга эмас, бир умрлик қамоққа тушгандай баданига қурқув титроғи югурди. «Ҳаққингиз йуқ!» деб бақирмоқчи эди, узини тутди. Ҳайдар акасининг гапларини эслади: «Сени қамаб қуйсалар ҳам чурқ этма. Кейинроқ гапириб берасан. Улардан қурқдим, шу сабабли дарров айтмадим дейсан. Укангни вақтлироқ қутқариш учун озгина жабр чексанг улиб қолмассан». Сайфи кавказлик икки йигит оғир жинойт қилган булса ҳам, бунга менинг даҳлим йуқ, деб уйлаётган эди. Ҳали, мурда осилган дарахт ёнида довдирамаганининг сабабларидан яна бири — мурда ёқилган пайтда у нарироқда, машина ичида эди. Бу томонга қарашга қурқиб, писиб утирганди. Йигитлар мурдани осиш учун илгичка сим арқон тайёрлашганганини курган, «сим арқонда осишмоқчимиз?» деб ажабланган эди. Уша кунги кечқурунги поезлда жунаб қолгани учун шаҳардаги гап-сузлар, миш-мишлар ҳали қулогига стиб келмаган эди.

2

Ҳамдам Толипов хонасига кириб сигарет тутатди. Уриндиққа ястаниб утирди-да, оёқларини стул устига чалиштириб қуйди. У Сайфини жинойтчилардан бири деб ҳисобламаётган эди. Сайфи унинг учун чигални счишдаги кичик тугунча эди. Ҳамдамга икки нарса

қоронги: Сайфи қайси туланинг одами? Нима учун машина номерини яширмади? Қотиллар нима сабабдан этақларининг бир учини узлари кутариб қўйишди? Тасодифми бу ё пухта уйлаб қилинган ишми? Ҳамдам икки-уч соатдан сунг уни олиб чиқиб, қорнига мушт туширсам сайраб қолар, деб уйлаган эди. Шу утиришида ҳаслига ажойиб фикр келиб, урнидан туриб кетди. Телефон гушагини олиб лозим рақамни терди. Зоҳид хонасида экан, гушакни дарров кутарди.

— Шопирни топдим, — деди Ҳамдам, «суюнчи бер», дегандай бир оҳангда.

— Нима дейди? — деди Зоҳид, бу гапни арзимас хабардай қабул қилиб.

— Ҳозирча жим. Без булиб утирибди. Парвойи фалак. Уша дарахтнинг тагига ҳам олиб бордим. Кузини луқ қилиб олган, гуси ҳам узгармайди-я! Бунақасини энди қуришим. Тудага киришдан олдан сурбетликдан имтиҳон топширган бўлса керак. Лекин у бугуннинг узиде сайраб беради. Сайратмасам отимни бошқа қўяман.

— Яна муштми? — деди Зоҳид норози оҳангда.

— Э йуқ, уртоқ прокурор, ҳозир қанақа давр? Қайта қуришми? Ҳа, шундай. Толипов ҳам узини қайта тарбиялаган. Шундай бир ишни уйлаб қўйдимки, сендақадан юзтаси, комиссар Катанидан унтаси қойил қолиб, рупарамда қул қовуштириб туради.

— Қанақа иш?

— Сен соат олтида мурда ёқилган дарахт яқинига келиб тур, курасан. Агар Мақсуд акани топсанг, яна яхши.

— Рупарангизда қул қовуштириб туриш учунми?

— Ҳозирча пичинг қилавер, майли, аммо соат олтида «акахон, қойилман, сизга!» деб юборганингни узинг ҳам билмай қоласан. Сен олтида уша срда бул. Мен бир оз кечикиб бораман. Ҳа, сенинг вазифанг индамай, жим туриш.

Зоҳид унинг айтганларини бажаришга суз бергач, гушакни жойига илди.

Соат беш яримда Сайфини панжарадан бушатди.

— Қани, юр, — деб кўча томон бошлади.

Унинг дағал муомаласи Сайфини ташвишга солди. «Бир балога гирифтор қилмасайди», деб қўрқди.

— Бояги жойга ҳайда, — деб буюрди Ҳамдам машинага утиргач. Кейин сўради: — Канистрангда бензин борми?

— Йуқ, — деди Сайфи ажабланиб.

— Йулда олвол, ун литр стади.

— Узоққа борамизми?

— Узоққа... шунақанги узоққи...

Сайфини энди росмана қурқув уз турларига урай бошлади. Бармоқларига титроқ югурди. Ҳамдам буни сезиб, қувониб кетди. Сайфи йулда тухтаб, бензин олди. Хужалик моллари дукони ёнидан утаётганида Ҳамдам машинани тухтатди-да:

— Икки қулоч арқон олиб чиқ, — деб буюрди.

— Қанақасидан?

— Мол боғлайдиган, пишиқроқ булсин.

Сайфи бу буйруқни ҳам бажарди.

Катта йул ёқасидаги уша дарахт ёнида бир «Волга», унинг ёнида эса Зоҳид билан майор Солиев туришарди.

— Моторни учириб, калитни менга бер, — деди Ҳамдам. Сайфи титроқ бармоқлари билан калитни узатди.

— Эсладингми? — деди Ҳамдам кўзини дарахтга тикиб.

— Нимани?

— Узингни овсарликка солма. Нимани сураётганимни билиб турибсан. Йигирма саккизинчи майда бу срга ким билан келгансан, нима иш қилгансан?

— Бу срга биринчи келишим.

— Шунақами? Қани, туш машинадан, — Ҳамдам шундай деб арқонни қулига олиб, машинадан тушди. — Юкхонани оч, канистрни ол.

— Нимага?

— Олавер, менга керак.

Кунгли ёмон бир шумликни сезган Сайфининг оёғидан мадор қочди. «Волга» ёнида турганларга хавотир билан қараб, Ҳамдамнинг буйруғига итоат этди. Дарахт остига боришганда Ҳамдам арқондан сиртмоқ ясади. Сайфи кўзларини жавдиратиб, атрофга аланглади.

— Қочишни уйлама. Бир қадам нари-бери қуйсанг, отиласан. Ёрдам ҳам кутма, машинасини тухтатиб ёрдам бсрадиган аҳмоқ йуқ бу срда.

— Нима қилмоқчисиз? — деди Сайфи титроқ овозда.

Унинг бу ҳолатидан Ҳамдам мамнун булди — унга айнан шу керак эди.

— Сени осмоқчиман, — деди хотиржамлик билан. — Кейин... ёқаман.

— Ҳаққингиз йуқ!

— Нега ҳаққим булмас экан, ҳаққим бор, оғайни. Бу шохга иккита одам осилди. Сен учинчиси буласан. Биз эса қотил топилмади, деб ишни ёлди-ёлди қилиб юбораверамиз.

— Ҳаққингиз йуқ! — деб бақриб юборди Сайфи.

— Сенинг ҳаққинг бормиди?

— Мен улдирганим йуқ!

— Ким улдирди?

— Билмайман.

Ҳамдам тескари қаради. Унинг ҳаракатини диққат билан кузатаётган Сайфи ҳам бошини бурди. Шу заҳоти Ҳамдам чаққонлик билан буйнига сиртмоқни ташлади. Сайфи арқонни икки қули билан чангаллаб, жон ҳолатда бақриб юборди. Зоҳид у томон интилиб қадам қуйган эди, майор Солиев тухтатди.

— Йигирма саккизинчида келганмисан? — деб сурари Ҳамдам.

— Келганман, — деди Сайфи жон талвасасида.

— Нима учун эрталабдан бери мени лақиллатасан?

— Айтсанг, улдирамиз, дейишган. Бола-чақанг гаровда дейишган...

— Ким?

— Билмайман, танимайман уларни.

— Нечта одам эди?

— Иккита... улар бу ернинг одами эмас, тили бошқача эди.

— Бу ерда «Жигули» ҳам бор эдими?

— Бор эди, бир жингалак сочли йигит турувди.

— Кейин нима булди?

— Гаплашишди. Кейин менга жавоб беришди.

— Уришишмадими?

— Йуқ.

— Осишганда қасрда эдинг?

— Менга жавоб беришди, кетувдим.

— Ёлгон гапирма! — Ҳамдам шундай деб арқонни тортди. — Улик ёнаётганда ҳам шу ерда булгансан. Машинангни кўрганлар бор.

— Ҳа... Ҳа... мошинангда қимирламай утир, дейишди. Утирдим. Бола-чақам гаровда эди...

— Сен ҳозир ҳам гаровдасан. Икки йулинг бор: ё уша одамларни бизга топиб берасан, ё шу ерда кумирга айланасан.

— Мен уларни танимайман... Кира қилиб олган эдим. Лекин бир уйга кириб чиқишган эди. Балки уша сзда туришар?..

Режа буйича Сайфи бу гапни суроқнинг ۋ учинчи ۋ туртинчи куни айтиши лозим эди. Иш шу даражада тезлашиб, мураккаблашиб кетдики, айтмасликнинг иложи қолмади.

Қайтишда машинани Ҳамдам ҳайдади. Сайфи қил куприқдан ўтиб, аранг омон қолган одам ҳолига тушган эди. У укасини қамоқдан чиқариш, ҳеч булмаса муддатиини камайтиришга ۋрдам сураб Ҳайдарга мурожаат қилгани учун энди узини узи лаънатлади. Тўғри, укасига жони ачийди. Лекин, ҳозир аён булдики, узининг жони янада ширинроқ экан. Дастлаб унга вазифа осон куринган эди. Икки кавказликни ижарадаги уйдан олади, уликхонага боради, улар уликни ураб олиб чиқишади, сунг катга йул ۋқасидаги дарахтга осишади, тамом вассалом. Милиса сураган тақдирда фақат уликхонага борилганини айтмайди. Кавказлик йигитлар ижарада турадиган уй курсатиб қўйилади, холос... Сайфи бир-икки суроққа чақиривади-ю, сунг ҳоли қўйивади, деб уйлаган эди. Агар унинг изига Ҳамдам тушмай, бошқа одам, масалан Зоҳид тушганида балки шундай булармиди... Бир кунда гуллаб қўйгани учун энди Ҳайдардан қўрқа бошлади. «Бу балки ۋлгондан қўрқитгандир, Ҳайдар ака пуписа қилиб утирмас», деб юраги орқасига тортиб кетди. «Балки узимни мошинадан ташлаб, биратула қутулуб қўя қолсаммикин», деган хунук фикрга ҳам борди. Шу онда Ҳамдам худди унинг фикрини уқигандай бир қараб олди:

— Сен қўрқма, — деди у, — сенга тегишмайди. Бизга тўғрисиини айтиб, ۋрдам берсанг жонинг омон қолади. Керак булса, одам қўйиб сени қўриқлаймиз. Алдайидиган булсанг, уларга шерик ҳисобланиб, халта-хуржунингни кутариб жунайсан. Бу уйин шунақа булади: ۋ остидан, ۋ устидан!

Бу сафар «чапга», — «уинга», деб Сайфи йул курсатиб турди. Эски шаҳарнинг тор кучаларидан утишаётганда ун қулдаги темир дарвозани курсатди:

— Шу уйга кириб чиқишган.

— Адашмадингми?

— Йўқ, ана, чап томондаги ахлатхона эсимда қолган.

Ҳамдам «яхши», деди-ю, машинани тухтатмади.

— Тухтатмайсизми?

— Негә?

— Ушламайсизми?

— Бу ёғини узимга қуйиб бер. Сен бугунги ишингни бажардинг. Энди оғзингга қулф уриб, жим юр. Учариқ-туртариқ қилиб жунаб қолма. Шаҳардан бир қадам нари-берига чиқмайсан, тушундингми?

Сайфи «тушундим», дсб бош иргали. У фақат Ҳамдамнинг бу гапига эмас, балки булардан ҳали-бери қутулмаслигига ҳам тушуниб етди.

Куприкдан утгач, Ҳамдам машинани тухтатиб, тушиб қолди. Сайфи узоқлашиши билан, изма-из келаятган «Волга» тухтади.

— Тўқсон биринчи уй экан, — деди Ҳамдам, машина эшигини очиб. — Одам чақириниш ксрак. Унгача мен бир қараб чиқаман.

Ҳамдам машиналар оқимига муқобил юриб, тўқсон биринчи уй эшигини тақиллатди. Иккинчи марта тақиллатганида ичкаридан «ҳозир» деган заифгина товуш чиқди. Сунг дарвозанинг бир табақаси мунгли овоз чиқариб қия очилди-да, узун сингли куйлак кийган кекса аёл кўринди.

— Келинг, болам, — деди у, Ҳамдамнинг саломига алик олгач.

— Келинингиз билан ижарага уй қидириб юрувдик. Сизникида буш жой бор, дсб эшитдим.

— Вой, болам-сй, сал ксч келибсиз-да. Жой бориди, одам қуйиб қуйдик. Сиз оилангиз билан турмоқчимидингиз? Нечта болангиз бор?

— Биттагина. Уч ёшда.

— Вой, аттанг-с, биз боп экансизлар-а, чолим қайсар-да, сабр қилайлик, дссам, кунмади. Иккита йигитни бошлаб келиб, жойлади. Чулчитми-сй, тилига тушунмайман. Бир пайдо булади, бир кўринмай кстади. Бунақаси менга ёқмайди, болам. Чол-кампирга оилали одам афзал-да. Бола эрмак булади, лозим булиб қолса, иссиқ-совуқдан ҳам хабар олиб туришади. Сиз, болам, ноумид булманг-а, ҳали чолим келсин, бир гаплашай, буларга жавоб берсин.

— Ижарачиларингиз шу срдами?

— Шу срда булмай қолишсин. Уйқуга тўйишмайди булар. Ақли булса, шом кирганда ухлармиди...

Ҳамдам эрта-индин хабар олажагини билдириб, изига қайтди. Куп утмай, қушимча кучлар етиб келгач, турт йигитни ёнига олиб, яна дарвоза олдида пайдо бўлди.

— Вой, чолим ҳали келмадилар, — деди аёл ажабланиб.

— Холажон, бир гап айтаман, фақат сиз ваҳима қилманг. Мана бу йигитлар милисадан, ижарачиларингизни куришмоқчи. Сиз улар ётган уй эшигини курсатинг, узингиз тез четга чиқинг, — деди Ҳамдам.

— Вой ула қолай, вой Худо урди, — деди аёл.

— Ваҳима қилманг, дедим-ку.

Аёл қули билан чап томондаги эшикни имлаб курсатиб, узи туғридаги айвон сари юрди. Титроқ овозда нимадир деди.

Ҳамдам эшикни зарб билан тепиб очиши билан турт йигит отилиб ичкари киришди. Донг қотиб ухлаб ётган йигитлар қимирлаб ҳам қуйишмади. Хонтахта устидаги бушаган ароқ идишлари, димоққа урилган наша ҳидидан ҳаммаси аён эди. Йигитларнинг бетларига шапатилаб, сув сепиб аранг узларига келтиришди. Улар уйғонгандай булишса-да, ҳали кайфдан қутулмаган, нима булаётганини англаб етмаган эдилар. Уларнинг қулларига кишан уриб олиб чиқилгач, Зоҳид аёлни чақириб, хонага кирди-да, кўздан кечира бошлади.

— Курпа-тушаклар меники, айланай болам, — деди аёл қўрқибгина. — Улар қуп-қуруқ келишган. Ҳали ижара пулини ҳам беришмовди.

— Буларнинг узлари излаб келдимиз ё биров илтимос қилдимиз? — деб суради Зоҳид.

— Чолим бошлаб келувдилар.

— Чолингиз ҳозир қаердалар?

— Қайдам... Балки самоворхонададирлар?

Зоҳид «топиб келасизми?» дегандай қилиб Ҳамдамга қаради. Бу қарашнинг маъносини англаган Ҳамдам индамай ташқарига чиқди. Зоҳид бир чети ёстиқ остидан чиқиб турган суратни олди — Жамшид кулимсираб турибди.

— Мана бу йигит ҳам келиб турармиди? — деб суратни аёлга курсатди.

— Йўқ-а, — деди аёл суратга дурустроқ ҳам қарамай. — Буларни ҳеч ким сураб келмади.

Зоҳид токчадаги буш целлофан халтачалар билан қон теккан эм игнасини куриб:

— Хола, энди бу хонага кирмай турасиз, ҳеч нарсага тегманг. Нарсаларингизни текшириб булганимиздан кейин оласиз, — деди.

Бу орада ҳовлига гавдали, аёл «чолим» дегани билан кўриниши чоллик мартабасига етмаган, оёқлари оғир гавдани кутаришга мажолсизлигиданми, урдак каби лапанглаб юрувчи уй эгаси кирди. Зоҳид у билан саломлашгач, аёлга берган саволларини қайтарди. Узи кутганидск, тайинли жавоб ололмади: чол чойхонада утирганида бу йигитлар жой сураб келишган, дурустгина ақча беришмоқчи булишган, вассалом.

Экспертлар келиб хона кўздан кечирилгач, қўлга илинарли ашёвий далил ҳам топилмади.

3

Терговни ташқаридан кузатган одам бу йигит узининг исмини ҳам дуруст билмас экан, дсб уйлаши мумкин. Зоҳид исми-шарифини уч марта сураганида уч хил жавоб берди. Зоҳид «бу лақиллатмоқчимиз ё дорининг таъсиридан ҳали қутулмадимиз?» дсб уйлади. Иккинчи йигит ҳам шундай ҳунар кўрсатгач, терговни кечиктирди.

Эртасига уларнинг гаплари пойинтир-сойинтир булмади. Бу вақт ичида майор Солиев уларнинг кимлигини, қамоқхоналарда бсармон утиришганини аниқлади. Зоҳид аввал ёши каттароғи — Пестрашвилини суроққа чақирди.

Расм-русм буйича дастлабки маълумотларни сураб, ёзиб олгач, асосий муддаога кўчди:

— Йигирма саккизинчи майда қасрда эдингиз?

— Йигирма саккизинчи?.. Неча кун олдин булган бу йигирма саккизинчи?

— Ун кун булди.

— Э, гражданин началник, ун кун олдинги гап эсимда турадимиз? Кеча қаёқда эдим, билмайман.

Зоҳид Жамшиднинг расмини узатди:

— Бу йигит ким?

Петрашвили суратга узоқ тикилди.

— Танимайман.

— Ёстигингиз тагида экан?

— Балки кампирнинг углидир. Уйда ҳар хил расм кўп эди.

— Чол-кампир ҳам танишмади. Аммо... шеригингиз таниди.

— Шеригим таниган булса узидан сурайвер, нега мендан сурайсан?

— Ҳайдовчи ҳам таниди.

— Қайси ҳайдовчи?

— Сизларни олиб борган. Биз уни топдик.

— Ҳар куни унта машинада юрсам, унта ҳайдовчи танийди мени. Началник, туғриси айт, сен буйнимга нима илмоқчисан? Айтавер, келишамиз, мен бунақа ишларга урганиб кетганман.

— Йуқ, келишолмаймиз, гражданин Петрашвили.

— Нега гражданин, деяпсан, сен аввал айбимни исботла, қама, ундан кейин гражданин, деявер.

— Гражданин началник деб аввал ким айтди?

— Менми? Ҳа... мен бунақа суроқларда утиравериб урганиб кетганман. Ҳали бунақа суроқларни куп курсам керак.

— Йуқ, куп кўрмайсиз, буниси охиргисидир.

— Нега энди? Чиқариб юбормоқчимисан?

— Йуқ, энди чиқиш тушингизга ҳам кирмайди. Эндиги ҳукм биттагина уқ булади.

— Қурқитма, началник. Қурқадиган аҳмоқлар улиб кетишган. Менга қара, сен ёш экансан, мен сендақаларнинг купини курганман. Сен бошни қотирмагину мақсадингни айт. Фақат майда безориликни тиркама. Обруйим тукилишини истамайман.

«Ҳали бунда обру ҳам бор-а?!» деб кулиб қўйди Зоҳид.

— Гап бундай, Петрашвили, биз обруйингизни тукмасликка ҳаракат қиламиз: буйнингизга биратула қотилликни иламиз, маъқулми?

— Қанақа қотиллик?!

Петрашвили бу саволни хотиржам тарзда, худди яқин ошнасига «Қасққа кетяпсан, аҳволларинг яхшими?» деб сурагандай берди. Қамоқларда куп юрганидан шундай совуққонмиди ё табиатан безмиди, Зоҳид фарқлай олмади. У яна Жамшиднинг расмини уртага қўйди:

— Шу йигит ўлдирилган.

— Бунақа шилта ишни менга илма, началник, овра буласан, исбот қилолмайсан. Бу қилиғингдан вишканинг ҳиди келиб турибди¹.

— Ҳа, ана, билар экансиз-ку?

— Далил керак.

— Мана битта далил, — деди Зоҳид суратни қулига олиб.

¹ "Отинга ҳукм" маъносида.

— Бизни кайфлигимизда қулга олгансан. Суратни узинг ташлаб қуйгансан. Сурат чепуха, шу боланинг калласини узиб ёнимга ташлаб қуйганингда ҳам исботлай олмайсан.

Кавказликнинг иккинчиси ҳам қарийб шундай жавоб берди. Икки кундан сунг Зоҳид Сайфини чақиртирди. Сайфи қатор турган етти киши орасидан икки кавказликни таниди. Шундан кейин ҳам улар йигирма саккизинчи майда катта йул буйида булганларини тан олишмади.

Х БОБ

1

Бу хабар Ҳосилбойваччага хуш ёқди. Набирасининг улик туғилиши нима экан, кимда-ким Асадбек улибди, деб келса катта суюнчи беришга ҳам тайёр эди. Айрим хотинлар «бирон нохуш гап чиқармикин» деган илинжда уззукун қушнисиникига қулоқ тутади. Бақир-риқ-чақир-риқни эшитса, ёинки бирон ташвини шабадасини сезса, қувонади. Қушнисининг томи узра кулфат булутини курса-ку, уникида байрам деяверинг... Ҳосилбойвачча ҳам шу тоифадан эди.

Янги йил арафасида Асадбекнинг қизи йуқолганини эшитганида қалбини шодлик офтоби бир ёритиб утган эди. Элчинни куёв қилганида бу офтоб яна булут орасига яшириниб, уни икки ут орасига ташлади: Асадбекнинг мақсадини билолмай, каловланди. Элчинни купнинг ичида масхара қилмоқчи булганида ҳам шу ҳол юз берди. Жамшиднинг етиб келиб, Элчинни оғир аҳволдан қутқариши Ҳосилбойваччага «Асадбекка тегишли одамни хор қиладиган ҳали туғилмаган», деган маънони англатган эди.

Ҳосилбойвачча учун Асадбек йулдаги тоғ, уни қандай қилса-да, ағдариши, кемириб булса-да, тугатиши лозим эди. Айланиб утиш мумкин эмас — тоғ орқа томондан ҳам босаверади. Зайнабнинг угирланиши — бемалол хужумга утса ҳам булади, деган ишора эди. Асадбекка ҳамла қиладиган довюрак топилибдими, десмак, юришни бошлаш вақти етибди. Элчинни туйга таклиф этиш — шунчаки бир синов эди. Зайнабнинг улик бола туғиб, касалхонада ётиши уни қатъий хужумга киришишга даъват этди.

У хушхабар олиб келган Шомилнинг қулидан гургуртни олиб, туртта чупни чиқарди. Учтасининг бошини бирлаштириб, туртинчисини ёқди-да, тезлик билан шу учта чупга тутди. Пов этиб ёниши билан пуфлаб учирган эди, туртала чупнинг боши қовушиб, учоёқли минорага ухшаб қолди. Шомил хужасининг маҳорати-га беш кстиб, кулиб қуйди.

— Шомил, мана буни қара, Асадбек Элчинни куёв қилди, Жамшид улдирилди, қизи узини осди, боласи улик туғилди... Ҳамма воқеаларнинг боши қовушмаяптими?

— Шунга ухшайди, — деди Шомил уйлаб ҳам утирмай. У собиқ шогирдини, ҳозирда эса хужайинининг ақлига тан берган, шу боис айтганларини мулоҳаза қилиб ҳам утирмас эди.

Ҳосилбойвачча чуп устини бармогининг учи билан босган эди, «минора» сочилиб кетди.

— Асадбекни кимдир чинор деган эди. Чинорнинг ичини қурт ся бошлабди. Четдан томоша қилиб тураверсанг, ғирт аҳмоқ буласан. Темирни қизигида босиш керак, дейишганми? Асадбекнинг қизи ётган касалхонада одамнинг борми?

— Бор. Ўзимга тегишли бир жонон бор.

— Менга Зайнаб керак.

— Олиб чиқайми? — деди ажабланиб Шомил.

— Қани уйла-чи, ё томинг кетганми?

Ҳосилбойвачча уйлаш учун фурсат бергандай жим қолди, сунг узига ўзи гапиргандай деди:

— Зайнаб у срдан гиёҳванд бўлиб чиқиши керак. Жононинг уни игнага ургата олармикин?

— Мен айтсам, ургатади.

— Ургатсин, аммо эҳтиёт булсин. Биринчисини узига сездирмасин. Ўзи ҳам олиб турадимми?

— Олганда-чи!

— Агар қовун туширса, мен сени ҳам, уни ҳам танайман.

Бу пуписага жавобан Шомил тиржайиб, ғилай кузларини уйнатиб қуйди. Шомил хужасининг бу пуписаси қуруқ эмас, амалга ошуви муқаррар эканини билгани каби, Ҳосилбойвачча бу тиржайишнинг маъносини яхши англайди. Бу тиржайишга ғилай кузларнинг уйнаши қушилгани — «кунглингиз туқ булаверсин, шу ишни эпламасам, бу дунёда нима қилиб юрибман», деганидир.

Шомил музлатгични очиб ундан тунука идишдаги фин пивосидан олди-да, бирини очиб хужасига узатди. Иккинчисини очиб, бир кутаришдаёқ бушатди. Ҳосилбойвачча бир-икки ютум ичиб, узига қайтарди. Шомил «сизники табаррук» дегандай тиржайиб уни ҳам бушатди.

Зайнабни қулга киритиш фикри Ҳосилбойваччада анча бурун уйгонган эди. Жувоннинг узини осиши бу хаёлни ҳақиқатга тезроқ айлантириш имконини яраггандай булди. Боланинг улик туғилиши эса имкон дарвозаларини кенг очиб юборди. «Узини осдими, демак, чорасиз қолган, — деб уйлади у. — Отасига ишончи йуқ. Отасининг ҳукмида яшаш жонига теккан. Ҳамма нарсага эга аёл бекордан-бекорга узини осмайди...»

Ҳосилбойвачча Зайнабни қулга киритган тарзда нима қилишни ҳам уйлаб қуйган. Зайнаб буйин бергач, уни қуйнига олмайди, бирга булмайди. Тугри, куриниши, қад-қомати бинойи, ёш... лекин отарчининг сарқитига кун қолибдими, деган маломатга тоқати йуқ. Балки кайфчиликда тотиб кураар... Зайнаб — йигитларники. Кимга ҳады этишни Шомил биледи. Зайнабнинг биринчи вазифаси шу — йигитлар кунглини овлаш. Бу қилиги эртами-кечми, отасига маълум булади. Асадбек қизининг нақадар ифлослигини уз кузи билан курса яна-да яхши! Унгача Зайнабнинг яна бир юмуши бор — уйдаги гапларни етказиб туради. (Буниси энди Ҳосилбойваччанинг хом хаёли. У Асадбекнинг уйда, айниқса хотини, фарзандлари ҳузурда ишдан гапириш одати йуқлигини билмайди). Ҳосилбойвачча гиёҳвандларни яхши биледи. Хумори тутганида қорадори учун отасинигина эмас, қулида булса бутун дунёни ҳам сотиб юбореди.

Шомил хужасининг уйга толганини куриб индамай утираверди. У шунга урганган. Ҳосилбойвачча ярим кун уйланса, ярим кун жим утиради. Дунёни сув босиб кетса ҳам жим утираверади, хужасининг хаёл суришига ҳалал бермайди. Ҳосилбойваччанинг Асадбекдан фарқи шуки — бир узи уйлайди, бир узи ҳукм чиқаради. Унинг бу одати Чувриндига ухшаган ақлли аъёни булмагани важҳидан эмас, балки уз ақлининг мукамаллигига ишонганидандир. «Шу пайтгача уз ақлимга суяниб панд смай, шу даражага етдимми — демак, нотугри иш қилмабман», деб уйлайди. Кимдир углига «сен чинор сояси булма, чинорнинг узи бул», деган экан. Шу ҳикмат Ҳосилбойваччага жуда ёқиб қолган. Ушанда умри мазмунини чинор булмоқлик учун курашдан иборат, деб

белгилаган эди. Чинор булмоқлик — бировнинг ақли, бировнинг маслаҳати билан битмайди. Бировнинг ақли билан ишлаш — чинорнинг эркин усаётган шохларини кесиб туриш демакдир. Ҳосилбойвачча бунга тоқат қилолмайди. У чинор шохларининг эркин усмоғини, янада кенгроқ майдонни қамраб олмоғини истайди.

— Сен Қиличдан хабар олдингми? — дед суради Ҳосилбойвачча хаёл суришни бас қилиб.

— Хабар олдим. Ишлари ништяк. Қачон чиқариб оласизлар, дейди. Ўтган кучи уйига ҳам келиб кетди.

— Қачон чиқариб оласизлар, дейдими? Уни биз чиқариб олмаймиз, ким тиққан булса, уша чиқаради.

— Қанақасига?

— Шунақасига. Бир жойда «Винзаводни Қиличдан бошқа одам эплай олмайди, бизга ҳам винзавод насиб қилиб қолар», дедим. Бу гапим уша кунисқ эгасига стиб борган булиши керак. Асадбек аканг Қилични чиқариб олишимга йул қуймайди. Унинг икки чораси бор: биринчиси — Қилични уша ёқда йуқ қилиб юбориш, иккинчиси — тезроқ чиқариб олиш ҳаракатини бошлаш. Унга иккинчи чора маъқул келади. Чунки заводни олимчаси эплай олмайди. Буни аҳмоқ одам ҳам дарров сезиши мумкин. Асадбек чиқараверсин, Қилич мсров, ундан эмас, биздан миннатдор булади. Уни ҳеч бир чиқимсиз қулга киритамиз.

— Чиқариб олишганини узлари айтишса-чи?

— Ишонмайди. Ундан ким хабар олиб турди? Зурлардан ким ҳимоя қилди? Менми? Сен, томи кетган аҳмоқ, «Қиличдан хабар олиб тур», деганимда бурнингни жийирган эдинг. Энди тушундингми? Буни бир уқ билан икки қусни уриш, дейдилар. Мен уларнинг карталарини чалкаштириб ташладим. Яқинда қулларида кузирлари қолмайди. Ушанда банкка урамиз. Қойилмисан?

— Мен сизни биринчи кўрганимдаёқ қойил булганман.

— Сен ҳозир бир иш қиласан: Қилични бир-икки соатга сураб, шу ерга олиб келасан. Мен бир унинг суҳбатини олай.

Шомил «бундан осонроқ иш йуқ», дегандай тиржайиб, урнидан турди. Аммо узига булган ишончи бу сафар панд берди: лагерда комиссия бор экан, Қилични чиқара олмади. Хужасига кунгироқ қилиб вазиятни билдиргач, «комиссия кетганидан ксйин олиб келасан», деган буйруқ олди.

Қилич Сулаймонов Асадбекка ёқиб қолган олимпнинг бурнини ерга ишқаб, тавбасига таянтирмоқчи бўлиб, узи қазиган чоҳга узи тушганини билмай ҳам қолди. Агар Ҳосилбойвачча сотмаганида бу кургуликлар йуқ эди. Асадбек бир-икки сукиб, уришиб, кейин айбидан утарди. Ҳосилбойвачча нима учун сотди, деб ҳайрон бўлиб юрганида Шомил келиб, янада баттар ажаблантирди. «Сотгани нимаю энди меҳрибончилик қилгани нима?» деган муаммо уни бир нафас булсин, ҳоли қуймади. Лагер зурларининг тегажқлик қилмаётгани, айниқса, уйга бориб келишга рухсат теккани унда умид уйғотиб, Ҳосилбойваччага нисбатан булган газаб утини учира бошлади.

Уйга бориб, хотини, фарзандларини куриб йиглаб юборди. Худди еш боладай йиглади. Кейин эса... авваллари апоқ-чапоқ бўлиб юрувчи оғайниларининг хабар олмай қуйишганини эшитиб, юраги баттар эзилди.

«Қиличхон ака, хизмат борми?» деб қул қовуштириб турувчилар, «Қиличбой ошнам, сендан бошқа ҳеч кимим йуқ бу дунёда, ошнам ҳам, акам ҳам, отам ҳам узингсан», дегувчилар, «Қиличбек, ула-улгунимча қарздорман, сендан тонсам — Худо урсин!» деб онт ичувчилар қайларда қолишди экан? Қиличдан ҳазар қилдиларми, ё Асадбекдан қурқдиларми?

— Эсон-омон кутулиб чиқай, бу даюслар билан ҳисоб-китоб бошқача бўлади, — деди Қилич хотинига.

— Қуйинг, тинч яшайлик. Худога солинг, жазосини Худо берсин уларни, — деди хотини.

Қилич белгиланган вақтда лагерга қайтди. Биров ундан «қаёқдан келяпсан, ким чиқарди сени?» деб сурамади. Ётоққа кириб, олиб келган смак-ичмақларидан бир улушини хона тўрида давра қуриб утирганларга берди. Таомил шу: уйдан олинажак ҳар нарсанинг сараси шуларга берилиши шарт. Айримлар «узим смасам емай, қулоғим тинч булсин», деб ҳаммасини тутқазиб қўя қолади.

Қилич бу ерга бир йил олдин келган эски таниши Шоалини таклиф этиб, каравоти устига кичик дастурхон тузади. Нон устига нориндан солиб меҳмон қила бошлади.

— Норинни курсам, доим бир воқса эсимга тушади, — деди қулиб Шоали, бир чимдим норинни оғзига

олиб бориб. — Бир қадрдонимиз бошқа вилоятдан келин туширадиган булди-ю, биз уша ёққа туй олиб бордик. Ксчаси посздга утириб, эртаси азонда манзилга стдик. Иззат-икром зур булди. Бир маҳал қарасак, норин кирди. Биз олиб борган тугунлар ичида норин ҳам бор экан. Етиб келишгунча норин совуб қолибди, деб истишибди, денг. У ерларда норин қилишмас экан-да...

— Ҳар жойнинг таомили узига яраша-да, — деди Қилич кулиб.

Шоали нориндан иккинчи ё учинчи олишида хона туридаги даврабоши урнидан туриб, буларга яқинлашди. Куйлак кийишни ёқтирмаганиданми, ё баданидаги хилма-хил суратларни куз-куз қилишни яхши курганиданми, ярим-яланғоч юрувчи бу Зур бировга бсжиз яқинлашмас эди. Унинг кимгадир яқинлашуви ё мушт тушириш билан, ё буйнига бир нима илиш билан яқушланарди. Шу сабабли Қилич унинг узи томон келаетганини кўриб, хавотирланди.

У Қиличга рупара булди-да:

— Братан, бу ёққа қараворинг, — деб эшик томон юрди.

«Нима гуноҳ қилибман, ё овқатдан бир нима чиқдимми?» деб ҳадиксиради Қилич.

— Братан, келганингизга тўрт ойдан ошдимми? — деди Зур, эшикка стмай тухтаб.

— Ошди, — деди Қилич, бир қадам берида тухтаб.

— Биров чертдимми?

— Йуқ.

— Нимагалигини биласизми?

— Йуқ.

— Қош-кузингиз чиройли булгани учун эмасдир, а? У ёқдаги бойвачча братанларнинг ҳурмати бор. Улар нима деса, бизга закон, гап йуқ. Лекин ҳаддингиздан ошсангиз, отечайт қиласиз. Сиз кимни сийлаяпсиз, биласизми.

— Ҳа, биламан. Эски танишим.

— Уни ҳеч ким овқатга таклиф қилмайди, сезмаганмисиз?

— Йуқ.

— Каллаварам экансиз. У билан ҳеч ким бирга овқат смаслиги керак. Закон шунақа.

— Нега?

— Негами? У бир пайтлар мент булган.

— Йуғ-е, у дукон мудири эди.

— Узидан суранг. Биз янглишмаймиз. Законни бузганнинг иши чатоқ булади. Амма-холасига қараб утирмаймиз.

У шундай деб Қиличга қаттиқ тикили-да, жойига қайтди.

Шоали Қиличдаги узгаришни бир қарашда сизди:

— Нима гап? Овқат берма, деяптими?

— Ҳа... мент булган дейди.

— Булар ҳар балони билишади. Уттиз йилча олдин ҳарбий хизматдан қайтганимда ун кунча милисада ишлаганман. Ёшликда қизиқиш булган-да. Ушанда алам раҳматли қулоғимни бураб, бушатиб олган эдилар. Шу срада эслатишди бунн. Буларнинг қонуни бутунлай тескари: у ёқда бир ҳужжат тулдирсак, узинг қамалганмисан-йўқми, қариндошларинг ичида судланганлар борми ё йўқми, чет элларда қариндошларинг борми, деб суриштиришди. Булар эса «милисада ишлаганмисан, милисада қариндошларинг борми, комсомол ё коммунист булганмисан», деб суриштириб, шунга қараб муомала қилишади. У ёқда озгина харажат қилиб ҳужжатни эплаштириш мумкин. Бу ёқда гапнинг ҳам фойдаси йўқ, пулнинг ҳам. Сиз билан биз уларнинг қаторида бўлишни истасак ҳам давраларига қабул қилишмайди. Биздан нафратланишади. Таклиф қилганингизда рад этиб, тушунтироқчи эдим, сизга муносабатлари узгача, индашмас, деб уйлабман.

— Уттиз йил олдинги гапнинг буларга қандай фойда-зарари бор?

— Ҳеч қандай. Фақат улар уз қонунларини бузишмайди. Уларнинг қонуннда имтиёз, изоҳ, сабаб деган гаплар йўқ.

— Буларга таъсир утказадиган одамлардан илтимос қилиб кўрайми?

— Қайдам? Фойдаси булармикин? Баъзи масалаларда уларга Худонинг узи ҳам бас келолмас, — Шоали шундай деб хўрсинди. — Ҳа, майли, бошга тушганни кўз кўрар... Болалигимизда адам раҳматли бузоқ олиб берган эдилар. Қарасак, ҳаммаёғини кана босибди. Биттадан терганмиз. Биласизми, Қиличбек, биз уша кана босган бузоққа ухшаймиз.

Қилич кулимсиради:

— Қуйсангиз-чи, Шоали ака, ухшатишга топган жониворингизни қаранг. Ҳеч булмаса буқа денг... — деб гапни ҳазилга бурмоқчи бўлди.

— Биз буқа булолмаимиз, йул беришмайди бунга. Одамлар бизларга ҳавас қилишади, а? Пулни қоплаб топади, сгани олдида, смагани кетида, дейишади. Тугри, топамиз. Лекин топганимизнинг ҳаммасини узимиз смаймиз-ку? Харидордан бир сум уриб қолсам, менга ун тийини қолади. Лекин ҳамманинг кузи олдида мен угриман, мен муттаҳамман. Туқсон тийинни сб етганлар билан ҳеч кимнинг иши йуқ. Улар фариштага ухшаб юришади. Чиройли гапиришади, чиройли кийинишади. Уларга қараб туриб этагида намоз уқигинг келиб кетади. Ичи ёриб қаралса-чи? Ҳамма бузуқликларни куриб, кунглинг ағдарилади. Ҳа... Биз бузоқмиз. Канани ҳеч ким тергани келмайди. Силламини қуритишиб, сунг яхши семирмади, берадиган қони кам деб, қассобга оширишади, — Шоали шундай деб фотиҳа уқиди. — Жойимга борай, қараб-қараб қуйишяпти, яна сизга осилиб юришмасин.

Қиличнинг танишига меҳр кургазгани бсиз кетмади — понуштада унга нон «стмай қолди». Сал нарида угирган Зурнинг қараб-қараб қуйишидан билдики, бу кечаги қилмиши учун берилган мукофот. Янада ойдинроқ айтилса — огоҳлантириш. Ишга кстаётганида бир йигит қаттиқ туртиб утди. Узр сўраш урнига тиржайиб қуйишидан фаҳм этдики, булар билан ҳазиллашиб булмайди. У кун буйи бир нарсани уйлади — бу срдан чиқариб олишга Ҳосилбойвачча журъат этолмас, Асадбекдан ёрдам сўраш керак. «Хат ёзиб чиқараман, ё хотиним бориб оёғига йиқилади. Шунча азоб чекканим стар».

Шу фикрга келиб турганида унга «шаҳарни бир айланиб келиш учун» рухсат беришди.

Лагер дарвозасидан сал наридаги машина олдида Шомилни куриб, ажабланди. «Тинчликмикин?» деб кунглига хиралик оралади. Шомил «Тезроқ юр», дегандай қул силтаб, жойига утирди. Қилич қаламини тезлатди.

— Буссинг гапи бор экан, — деди Шомил.

— Қанақа гап?

— Билиб қуй: Бусс яхши гапи булса чақиради. Ёмон гапи булса узим етказиб қуя қоламан. Сен унинг оёғини ялашинг керак, билдингми?

Улар кириб келишганда Ҳосилбойвачча ширакайф булиб олиб бир қиз билан маишатни бошлайман, деб турган эди. Шомил бунақа ҳолатга куникиб кетгани учун ҳеч бир мулозаматсиз ичкари кириб стол устида-

ги фин пивосидан биттасини очиб, ичди. Қилич Асалбек ҳузурига кўп кирган, аммо бунақа ҳолатни учратмаган эди. Маишатга ишқибоз булган Кесақполвон ҳам бундай қилиқ қилмасди. Шу сабабли Қилич ичкари киришни ҳам, кирмасликни ҳам билмай, остонада туриб қолди.

Ҳосилбойвачча унга бир қараб қўйди-ю, қизни эркалашда давом этди. У бефаросат эдими ё «қуриб қўй, бу дунёда мен истаган ишимни қила олиш қудратига эгаман», демоқчи булдим — буниси Қиличга қоронғу.

Ҳосилбойвачча қизнинг бақбақасидан чимчилаб Шомилга қаради-да:

— Қалай, зурми?

— Гап йуқ, шикалад! — деди Шомил, кейин Қиличга қаради. — Қоққан қозикдай туришини қараиғ уни, киравермайсанми? Узингнинг аканг-ку!

Қилич узидан бир неча ёш кичик «уз акаси»га яна бир марта салом бериб, ичкари сари икки-уч қадам қўйди.

Ҳосилбойвачча қизни тиззасидан тушириб, «нариги хонага кириб тур», деди-да, Қиличга рупарасидан жой курсатди. Шомил чаққонлик билан қадаҳларга коньяк қўйиб аввал хужасига узатди. Ҳосилбойвачча афтини бужмайтириб, «ичмайман», деб қўл силтади. Қилич ҳам рад этмоқчи эди, Шомил:

— Сен ич, — деб буюрди.

Қилич унинг амрини бажарди.

— Нимага чақиртирганимни биласанми? — деди Ҳосилбойвачча.

— Билмайман.

— Мен сени сотдим, а?

Қилич жавоб бермай, бошини эгди.

— Сотдим. Нега туғри гапдан қурқасан? Нима учун сотдийкин, деб уйламадингми?

— Ўйладим.

— Хуш, нимага сотдим?

— Минг уйласам ҳам сабабини билмадим.

— Билиш учун ақл керак. Ақл кимда булади? Ақл одамда булади. Сен одаммисан? Шомил бу одамми?

— Афти-башараси ухшайди.

— Афти-башара итда ҳам, эшакда ҳам бор. Билиб қўй — сен одам эмассан. Сен, — Ҳосилбойвачча унга тикилганича уйланди-да, сўнг сўзини давом этди. —

Сен — гунг титадиган қунғизсан. Маконинг гунг, емишинг гунг. Шунинг учун дунёни гунгдан иборат деб уйлайсан. Мен сени Бек акангга сотдим. Мени сотқин деяртгандирсан, а?

— Йуқ.

— Шунинг учун ҳам аҳмоқсан. Сен хоинлик қилдинг. Сени едириб-ичираётган одамга хоинлик қилиб, менинг агарудимдаги гунгни титмоқчи булдинг. Шомил, уз хужайинига хоинлик қилган гунгқунғиз менга халол хизмат қилиб берадими?

— Бунақаси булмаган.

— Ана, эшитдингми, балони билади бу гилай. Ҳали бунақаси булмаган, деяртимми, демак, булмаган! Лекин сени менга кераксан. Керак булганинг учун сотдим. Хоинлик учун жазоланишинг лозимлигини билишинг керак эди. Менинг нималарга қодир эканимни билиб қуйишинг шарт эди. Энди сени чиқариб оламан. Сен Асадбек акангда ишлайверасан, лекин менга хизмат қиласан. Шунга розимисан?

— Розиман.

— Дарров рози булма, аввал уйла. Бек акангдан қурқмайсанми?

— Сиз борсиз-ку?

— Менми? — Ҳосилбойвачча кулди. — Мен сени деб Бек билан олишмайман. Эпласанг уйнайсан бу уйинни, эпламасанг утиравер.

— Эшлайман.

— Шомил, эшитдингми? Эплар экан. Демак, уйинга кирди. Карталар тарқатилди. Кунга нима тикасан?

— Билмайман, айтганингиз.

— Жонингни, — деди Шомил гилай қузини уйнатиб.

Бу гапдан Қилич бир қалқиб тушди.

— Нима, қурқяпсанми? — деди Ҳосилбойвачча. — Битта жонинг билан қутулсанг катта гап. Бу еқда болачақанг бор...

— Фақат... болаларимни уртага қушмайлик.

— Узинг биласан. Мен айтдим-қуйдим. Шунга қараб уйнайверасан.

Ҳосилбойвачча шундай деб урнидан турди-да, ксришиб қуйиб, қиз кириб кетган хона сари юрди.

Шомил қуйиб узатган коньякни бир қутаришда бушатгач, Қилич изига қайтди.

Зайнаб... Кузлари ғамгин боқувчи, сочлари парижон тузиган Зайнаб... Этаги тупигини беркигиб турган, енги бармоқларининг учларига қадар тушган ҳарир оқ куйлақда. Оққуш каби сузиб юради. Жавдираган кузлари ниманидир ахтаради.

«Зайнаб, нимани қидиряпсан? — дейди Элчин.

— Боламни... болам қани? — дейди Зайнаб йигламсираб. Сунг ҳеч кутилмаганда Элчиннинг бугзига чанг солиб, буга бошлайди... — Боламни топиб беринг, боламни...»

Элчин бугилиб, хириллай бошлайди.. Ана шу ҳирқироқ уни уйғотиб юборди. Юмшоқ уриндиққа ястаниб, оёқларини узатиб утирган эди. Кузи илинибди. Соатга қаради: ун дақиқагина мудрабди. Шу уйқусида курган туши — Зайнаб.

Кундузи касалхонага борган эди. Одатдагича қайнонаси билан куришиб қайтди. Қайнонаси ҳам камгап: «Соғлиги яхши, ётибди», деган гапдан нарига утмайди. Элчин бугун «урнидан туриб, юряптими?» деб сураб, «ҳа, юряпти» деган лунда жавоб олди. «Юраётган булса, нима учун чиқмайди?» деб сурамоқчи эди, исғалигини узи билгани учун саволдан узини тийди.

Зийрак Манзура куёвининг кузларига қараб, сурамоқчи булган суроғини англади. «Ҳузурингизга қандай чиқсин? Жон аччигида бемаъни гапни айтиб юборди. Энди юзи шувут. Бундан кейинги турмушинлар қандай булади, мен ҳайронман», демоқчи булди-ю, куёвидан садо чиқмагани учун индамай қуяқолди. Сукут билан берилган саволга жавоб ҳам сукут билан булди.

Боласини кумиб келганидан бери Элчиннинг кузига дунё қоронғу булиб куринади. «Боланг улик туғилди», деган хабарни эшитганида аввалига «бу чиркин дунёнинг сассиқ ҳавосидан нафас олиб яшашни истамабди» деган хаёлга борди. Болани тупроққа топширгач, гуё юрагидан бир нарса узилди, гуё уша «бир нарса» ҳам тупроқ остига кумилди. Уша — «бир нарса» нима эди? Умидми эди? Бу дунёда бахт ҳам мавжудлигини англатиши мумкин булган нажотми эди? Умид улдими, нажот кумилдими? У ҳолда бу дунёда нима қолди? Фақат қасосми? Фақат қурқувми? Фақат ҳасадми?.. Энди яшамоқдан мақсад надир? Улик руҳи

Эндигина қайта жонланаётган эди, юрагида куз юмиб ётган меҳр эндигина уйғонаётган эди. Алҳол бу руҳнинг тирилмоғига ҳожат борми? Бу юракка меҳр лозимми энди?..

Элчин ақл-ҳушидан айрилиб, девона ҳолига келди, дейиш ҳақиқатга хилофдир. Агар у девонаваш булганида эди, бу дунёда яшаб юрмоғи осонроқ кечарди. Молдунёсини кўпайтириш учун қумурсқадай гимирлаб, кези келганида эса ваҳший ҳайвон сингари бир-бирини гажийдиган одамлардан кулиб юравсарди.

Унинг эси жойида эди. Оқни қорадан ажрата оларди. Аммо катта шаҳарга келиб, чорраҳада гангиб турган одам ҳолида эди — қайси кўчага киришни аниқ билмасди. Қамоқда эканида тузган режалари хом экан, туздан солинган қаср экан — бир ёмғирнинг зарбига ҳам дош беролмади — эриб кетди. Асадбек билан шердек олишаман, деб уйлаган эди, аммо ганимнинг қўли эмас, уз номига яраша арслон эканини ҳисобга олмабди. Энди нима қилсин? Зелихон кетди. Қачон қайтиши номаълум. Суянадиган тоғи уша эди. Энди кимга суянади, кимдан маслаҳат сўрайди? Анварданми? У фалсафа суқишдан бошқа нарса билмайди. Бугун келиб «Асадбекнинг отасига таалуқли архивни урганилман, зур одам булган экан катта қайнотанг», деб кетди. Элчиннинг дарди қайда-ю, Анварники қайда!

Анвар гапириб-гапириб, узи ҳам чарчаб, Элчинни ҳам чарчатиб кетди. У кетгач, Элчин юшоқ уриндиққа ястаниб, кўзи илинибди...

Элчин кўнгили хиралиги тарқалармикин, деган ниётда ҳолига чиқиб муздек сувда ювинди. Бир оз роҳатлангандай булди. Аммо бу ҳузур узоқ давом этмади. Уйга қайтиб кириши билан этагига илашиб юрган дардли уйлар яна вужудини қамраб олди. Куз олдига оқ либосдаги Зайнаб келди.

«Болаңгиз туғилгандан кейин мени улдириңг!.. Мен... сизга хиёнат қилдим... Мен... Яшашни истамайман... Жамшид акамнинг ёнларига боришни хоҳлайман... Эркак булсангиз мени улдирасиз!..»

Йўқ, бу гапларни тушида эшитмади, унгида уз қулоғи билан эшитган. Баъзи одамларнинг унги қулоғидан гап кириб, чап қулоғидан чиқиб кетса, Элчиннинг икки қулоғидан кириб, тўғри юрагига бориб, муҳрланиб қолган. Буш қолди деганича гимирлаб куйдиравсарди. Ҳозир кўрган туши эски яраларни яна тимдалади.

Руҳи шу зайлда азоб чекиб утирганида эшик қўнги-роғи жиринглади. Туй мавсуми бошлангани учун уни йўқлаб келувчилар кўпайган, ҳатто жонига ҳам теккан эди. Ҳозирги ташриф ҳам шулардан биридур, деб уйлаб, гижинди. Ташқарига чиққиси келмади.

Боласини тупроққа топшириб келган куни кечки пайт қўнгироқ ҳудди шундай жиринглади. Бирор киши кўнгил сураб келгандир, деб уйлади. Айни дамда у кўнгилга таскинлик бера олувчи одамга муҳтож эди. Афсуски, уйлагандек булмади. Тавозе билан саломлашган одам уни туйга айтиб келган эди. «Туйимизни узингиз қизитиб берасиз, айтганингиздан бир сум кам берган — номард», деб гап бошлашининг узидаёқ Элчиннинг жони ҳалқумига келди. «Бу одам ташвишимни билмайди-ку», деб узини босиб, эътибори учун миннатдорлик билдириб, таклифини рад этди. У одам буни санъаткорнинг ноз-фироқи деб англаб, эланишни бас қилмади. Тоқати тоқ булган Элчин ташвишини айтишга мажбур булди. «Туй йигирма беш кундан кейин-ку, Ҳофиз ака? Ундан кейин бунақа болага аза тўтилмайди», деган жавобни эшитиб, унинг ёқасидан бугиб олганини узи ҳам сезмай қолди. «Йигирма беш кундан кейин бола тирилиб келадими?» деб буралаб сўқди. Туйга айтиб келувчи хайр-маъзурни ҳам насия қилиб жунаб қолгач, «Мени одам деб айтиб келган экан, тушунтирсам буларди...» деб қилган ишидан афсусланди. Уни одам деб эмас, ҳофиз ҳам деб эмас, балки Асадбекнинг куёви булгани учун таклиф қилаётганини Элчин фаҳм этмади.

У ҳозир эшик очгани бораётиб шуларни эслагач, яна гижинди. Эшикни очиб, башанг кийинган, тавозе билан салом бергувчини эмас, синги калта куйлак кийган, қорувли, қирғий куз йигитни куриб, ажабланди. «Адашиб келгандир», деб хаёл қилиб, унинг ёрилган лабига, шилинган ёноғига қараб қўйди.

— Элчин ака сиз буласизми? — деб суради йигит.

— Ҳа, мсн...

— Сизда зарур гапим бор. Остонадан ҳайдаманг, илтимос.

Йигитнинг гапи Элчинга малол келди.

— Мсҳмонни остонадан ҳайдайти, деб эшитган эдингизми?

— Озгина тупорилигим бор, ака, афт-башарамни куриб, гаплашмай қўясизми, деб қўрқдим-да.

— Йигитчиликда афт-башара деган шунақа бўлиб

гуради. Қани, кираверинг. Остонада туриб гаплашишининг ҳосияти йуқ, дейишади.

Йигит ортиқча такаллуф кутмай аввал ҳовлига, сунг мсҳмонхонага кириб, Элчин курсатган жойга утирди. Куз қарашларига қараб, уни бу ерга оғир дард бошлаб келганини фаҳмлаш мумкин эди. «Бу йигит ким? Асадбекнинг дастёрлариданми ё Асадбекнинг одамларидан тепки сб аламзада булганларданми», дсб уйлади Элчин. Йигит мақсадини айтишга қийналди. Бармоқларини уйнаб қисирлатди. Элчин:

— Сиз мснинг исминни биларкансиз, мен эса... — дсб гап бошлаган эди, йигит тилга кириб, сузларини булди:

— Исминим Ҳалимжон.

— Исмингиз жисмингизга мосга ухшамайди?

— Тугри, ҳалимдек эмасман. Мен узи... «чурний поясман»¹

— Зурига тушиб қолдингизми? - деди Элчин унинг юзига ишора қилиб.

— Зурларига... Гап бунда эмас. Калтак еган билан одам улмайди, ака. Қорнимга эмас, қадримга йиглайман, дсган мақол бор-ку? Бошимга бир иш тушди. Уйлаб-уйлаб чорасини топдим. Сиздан нажот истаб келдим.

— Нажот? — Элчин кулимсиради. — Мендан қандай нажот кутиш мумкин?

— Агар дардимга тушунсангиз, юрагингизда раҳмшафқат булса, ёрдам бера оласиз.

— Ҳалимжон, сиз гапни жуда узокдан бошляпсиз. Дардингизни йигитчасига шартта-шартта айтинг.

— Буладиган гап шуки, бир қиз билан аҳду паймонимиз бор эди. Отаси унамабди. Қизни уқишдан чиқариб юртига олиб кетишди. Изма-из бордим. Қизни олиб қочдим, десам ҳам булади. Унинг ҳам кунгли тоза, меники ҳам тоза эди. Никоҳ уқитамиз, дсб турувдим. Билмайман, қасрдан ис олишди, кеча кечқурун турган сримизга бостириб киришди. Қизнинг отаси, акалари бор. Акалари уришди, уларга тегмадим. Кейин яна уч-туртгаси пайдо булишди. Биттаси гилай, жуда беасв экан. Улар билан олишдим. Лекин ҳаммасига бас келолмадим. Қул-оёғимни боглаб, машинани юкхонасига босишди. Анча юришди. Кейин бир жойда тух-

¹ Шарқона уруш усулларининг усталари қора белбоғ боғлайдилар. Уларни нима учундир одамлар рус забони билан «Черный пояс» дсб атайдилар.

таб, мени юкхонадан олишди. Қарасам, дарё буйи. Хаммаёқ ахлат, тош. Сув буйлаб кетган узун қувурга рупара қилишди. Қувурнинг ичида энгашиб бемалол юрса булади. Ғилай қорнимга бир тепиб, букчайтирди. Сочимдан тортиб қувурга киритмоқчи бўлди.

— Кир, қувурга! — деб сукди.

Билдимки, кирсам — уламан. Қаршилиқ курсатишга кучим қолмаган. Бирдан хаёлимга ғалати гап келди:

— Бу ишингни Асадбек акам билсалар, уруғингни қуритворадилар, палид! — деб бақриб юбордим. Ни-мага шунақа деганимни ҳозир ҳам билмайман. Хуллас, шу гапим таъсир қилди. «Бир куннинг ичида қорангни учирасан, булмаса — уласан!» деб машиналарига ути-риб, жунаб кетишди. Асадбек деган номдан қурқишли-ми, дсмак, ё ушанинг одамлари ё ундан қурқадиган бошқа туданинг одамлари, деб уйладим. Мен Асадбек деган одамнинг номини эшитганману узларини курма-ганман. Фақат шинаванда улфатлардан сизни у киши-га куёв булганингизни эшитган эдим. Шу эсимга ке-либ, қора тортиб келдим, ака.

— Иш юришмаса, атала тиш синдиради, деган ма-қол бор. Сизнинг ишингиз шунақа булибди. Мен ни-ма қилишим мумкин?

— Агар улар Асадбек аканинг одамлари булса, бир оғиз гапириб қуясизми? Менинг бировга зарарим тег-майди. У қизни яхши кўраман, шуни деб улиб кетсам, майли, розиман...

Элчиннинг назарида бу арзон-гаров гапдай туюлди. У:

*«Киприги — ханжар, карашма — тиг,
куз ташлаш — яшин,
Гар шаҳид булмоқчи эрсанг,
Карбало шу срдадир»,*

деган қушиғи билан машҳур булганидан бери «сснинг ишқингда улишга розиман» деган ашулаларни айтиб юргани учун ҳам шундай туюлди. У ишқ йулида қур-бон булишга тайёр ошиқларни киноларда кўрган, ки-тобларда уқиган, аммо бундай рупара булмаган эди. Ҳалимжон «улиб кетсам, майли, розиман», деб уйлаб, астойдил гапирдими ё шунчаки тилидан учидими? На-ҳот муҳаббати учун жон беришга тайёр йигитлар ҳозир ҳам мавжуд булса?! Элчиннинг назарида ҳозирги йи-гитлар сақич чайнашдан бошқа нарсага ярамай қолиш-ган, уларда бундай туйғунинг мавжудлиги мумкин

эмасдай эди. Ҳалимжон айтган гапнинг арзон-гаров туюлишига яна бир сабаб шу булди. Қизиқ-да, атрофда хушсурат қизлар куп, дарахтни тепсанг шохидан барг эмас, хурилиқолар ёғилиб турса... Хуп, бирига кунгил қуйдинг, кунмади. Ана, навбатда яна унтаси кузларини сузиб турибди. Иккинчиси булмаса, учинчиси... Элчин йигитларни зимдан кузатиб, шу ҳаёлга келар эди. Ҳозир Ҳалимжоннинг сукутга берилганидан фойдаланиб, унга зимдан тикилди. Унинг лаблари, бармоқлари титрамас, кузларида ёлбориш нури йуқ, аксинча, қатъият зуҳур эди.

— Қизиқ гапни айтдингиз, — деди Элчин, сукутни узок чузилишига йул қуймай, — агар «бошқа чорангиз йуқ экан, иним, мана бу заҳарни ичингу тинчингизни топинг», десам кунасизми?

Ҳалимжон унга ажабланиб қаради:

— Калака қилинсизми, ака?

— Шунчаки сурадим-да.

— Ака, мен ҳузурингизга йиғлаб келганим йуқ. Заҳар ичиб уладиган аҳмоқ эмасман. Улсам ҳам олишиб уламан, — Ҳалимжон шундай деб шашт билан урнидан турди.

— Тухтанг, қизишманг, утиринг.

«Азал котиблари ушшоқ бахтин қора ёзмишлар, бу мазмун ила хат ул сафҳаи рухсора ёзмишлар».

— Нима деярсиз, тушунмадим?

— Жойингизга утиринг, Ҳалимжон, уйлаб курайлик-чи. Сиз менга уша йигитларнинг афт-ангорини тасвирлаб беринг. Бошлиғи гилайми? Гавдали бақувват одамми? Ёши... уттиз беш-қирқларда, а?

Ҳалимжон воқсани қайтадан баён қилди. Элчин гилайни эслади. Уни хор этган уша туйда Ҳосилбойваччанинг атрофида ишшайиб айланиб юрган гилайни курган эди.

— Асадбекнинг одамлари орасида бунақа йигитларни курмаганман. Лекин мен суриштирай-чи. Аввал уларнинг кимлигини билай, сунг чорасини излаймиз. — Шу онда Элчиннинг ҳаёлига бир фикр келиб, илмоқ ташлаб куришни маъқул топди: — Агар бу ишга Асадбек аралашса, у ҳақ талаб қилади.

— Қанақа ҳақ? Пулми? Менда пул йуқ, ака, кетмончининг боласиман.

— Пул эмас... агар у сизнинг «чурний пояс» эканингизни билса, хизматга таклиф қилиши мумкин.

— Хизматдан қочмайман.

— Нима хизмат, деб сурамадингиз-ку?

— Ака, нима хизмат эканига ақлим етиб турибди.

Одам улдир, демаса бас, — Ҳалимжон шундай дегач, қайтишга изн суради.

Кутилмаган меҳмон кетгач, Элчин анчагача ҳовлида айланиб юрди. У хизмат масаласида атайини илмоқ ташлаган эди. Яқингинада елғиз қолганидан сиқилиб турувди, бу йигитни Худо етказдими, билмайди. Нима учундир бир суҳбатдаёқ унга ишонгиси келди. «Асадбек ҳаммани ҳам хизматга олавермайди, қайси йул билан булса-да, бу йигитни тавсия этиш керак», деб уйлади Элчин.

Ҳалимжоннинг қиз учун олишиб улиш ҳақидаги гапи Элчиннинг ҳаслига урнашиб қолди. У ҳам узини чин ошиқлар сафига қушарди. Ноиласини севарди. Аммо Ноилага етишолмаган тақдирда улиши мумкин ё мумкин эмаслигини уйлаб курмаган эди. Ноилага осонлик билан етишгани учун балки шундай булгандир. Ҳа... осонлик билан етишган эди, осонлик билан ажради. Ана ушанда улимни буйнига олди. «Қамашсин, отишсин», деди. Катта хато қилганини кейинроқ англади. «Бу йигитнинг ақли жойида, улса ҳам олишиб улади», деб уйлади Элчин.

У нима қилишини режалаштиргач, Ҳосилбойваччаникига қараб йул олди.

Ҳосилбойваччанинг ҳовлиси Асадбекникига нисбатан кенроқ ва шинамроқ эди. Фавворали ҳовуз уртасига қурилган шийпонда Ҳосилбойвачча Шомил билан нард уйнаб утирарди. Элчинни қаршилаган йигит уни шийпон ёнига қадар кузатиб келиб, орқасига қайтди. Ҳосилбойвачча уйиндан бош кутармаган ҳолда Элчиннинг саломига алик олди. Элчин Ҳосилбойваччанинг олифтагарчилик қилишини кутган эди, аммо бунақа тункалик қилар, деб уйламовди. Бундай «лутф»га эътибор бермаган бўлиб, икки қадам нарида турганича уйини кузатди. Шунда Шомилнинг билагидаги черков тасвири диққатини тортди. «Майда уғрилардан экан-да», деб қуйди. Уйини кузатиб, яна бир нарсани сзди: Ҳосилбойвачча гирром уйнади. Катакларни тулдиришда тошчаларнинг тушишига қарамасди. Шомил эса худди буни пайқамагандек, тиришиб уйнади.

— Морс! — деди Ҳосилбойвачча хурсанд ҳолда.

— Тош яхши тушмади, — деб узини оқламоқчи булди Шомил.

— Тош яхши тушиб турса қозоқ хотин ҳам ютали, — Ҳосилбойвачча шундай дсб керишиб, Элчинга юзланди. — Келинг, Ҳофиз ака, нимага турибсиз, утиринг. Нечук биз ғарибу гураболарни йуқлаб қолибсиз?

Ҳосилбойвачча «кслиб куришар» дсб уйлаган эди, Элчин буни «унутгандай» Шомилнинг ёнидаги буш курсига утирди.

— Тоққа тоғнинг иши тушмас экан, одамга одамнинг иши тушиб тураркан.

— Шомил, эшитдингми? Ҳофизда ақл куп. Нардга ҳушингиз қалай, бир ташлашамизми?

— Ҳоҳишингиз.

— Морс булмасангиз, дуппингизни осмонга отасиз, — у шундай дсб доналарни терди.

Элчин қарасаки, яна уйинни ғирромдан бошлади. «Нотугри юряпсиз», дсб утирмай у ҳам ғирромга утди.

— Юришларингиз сал бошқачароқми? — деди Ҳосилбойвачча буни сезиб.

— Юришларим бинойи. Мен рақиб таклиф этган усулда уйнашни яхши кураман.

— Мен... рақибманми сизга?

— Мен уйинни назарда тутяпман.

— Ҳаёт ҳам нардига ухшайди.

— Буни сезмаган эканман.

— Сиз балони сезасиз, Ҳофиз, — Ҳосилбойвачча шундай дсб уйинни бас қилди. — Энди айтинг, қандай шамол учирди?

— Бу акамнинг шамоллари, — деди Элчин Шомилга қараб қуйиб.

— Шомил, одам учирадиган шамолинг бор экан, а? Қойилман, — деди кулиб Ҳосилбойвачча. — Шомолинг Ҳофизники учирибдими, ёмон эмас экансан. Нима бало қилиб қуйди, бу ғилай? Қаттиқроқ аксирвордими?

— Шунақа булибди, жиянимга қараб аксирибди.

— Жиянингиз ким?

Элчин воқсанинг қисқа тафсилотини айтди.

— Иложсиз иш экан, қизнинг отаси билан олдибердимиз бор. Жиянингизга жон ширин булса, куристин. Бизнинг яхшилигимиз шу.

— Олди-бердини Бек акамга қуйиб берсангиз-чи?

Ҳосилбойвачча «наҳот шу ишдан Бек хабардор?» дсгандай Элчинга тикилди. Кеча Шомил ишни ниҳоясига стказмай, «йигит Бекнинг номини айтди», дсб баҳона қилганида етти пуштини уқиб, буралаб суккан

эди. «Кучадаги учраган иприсқи Бекнинг номини айтса чучийверасанми!» деб бақирган эди. Элчиннинг ташрифи Шомилнинг гапларини тасдиқлаб уни уйлан-тирди. Элчин Ҳосилбойваччанинг қарани маъносини англаб, хотиржам, ҳатто бир оз кулимсираган ҳолда тураверди. У бир нарсадан ташвишда эди — агар Ҳосилбойвачча бу гапга ишонмай, Асадбекка телефон қилгудай булса, иш олдинга силжмай, Ҳалимжоннинг тақдири узгаришсиз қолуви мумкин эди. Ҳайриятки, Ҳосилбойвачча бундай қилмади. Аммо у Элчинга тула ишона қолмади. «Бу ишга Бек аралашса, буни юбормас эди», — Ҳосилбойвачча шу тўхтама келиб, иш-шайди.

— Олди-бердини мен қилдим, даллолга ҳожат йўқ. Лекин бу ишнинг бир иложиси ҳам бор. Жиянингиз уйланмоқчимиз унга?

— Ҳа.

— Шомил, қиз қанақа экан узи?

— Шикалад!

— Унда қизни табаррук қилиб бераман. Кейин уйланаверади. Ҳа, уйланганидан кейин ҳам келинпошша у-бу хизматларни қилиб юради. Розимисиз?

Элчиннинг газаби қузғаб, лаби учди.

— Тошни яхши ташламаяпсиз, бой, — деди у нардига ишора қилиб.

— Тошни яхши ташламасам ҳам ошиқни яхши тепаман. Меники ҳамини олчи!

— Омадингизни берсин, — Элчин бу хилдаги гаплар яхшилик билан тугамаслигини билиб, уридан турди.

— Ҳофиз, сиз қарта ҳам уйнаб турасиз, а? Билиб қуйинг, мен доимо туз кузир билан уйнайман. Сизнинг қулингизда кузир йўқ, дама топпон бор. Эҳтиёт булинг.

— Бой, мен анчадан бери қарта уйнамайман, шахматга урганганман. Шохни иккита пиёда билан мот қилишга урганиб кетганман. Шунга узим ҳам ҳайрон булиб қоламан.

«Ширин суҳбат»га шу билан якун ясалди. Элчин қандай «лутф» билан кутиб олинган булса, шундай «лутф» билан кузатилди. У шундай булишини кутгани учун ҳам бу срга келган эди. Ҳозир Ҳосилбойвачча Ҳофизни хор этганидан қувониб утирибди. У билмайдикки, Ҳофиз режаси буйича ҳозир Чувриндиникига боради. Чувринди унинг гапларини диққат билан эши-

тади. Ҳалимжон унда ҳам қизиқиш уйғотгач, телсфон гушагини кутариб, лозим рақамни теради-да:

— Бой, женсоветга раис булган эмишсанми, мубо-рак булсин, — деб гапни калта қилади. Мана шундан кейингина бу ишга Асадбек аралашганини англаб, ала-мини Шомилдан олади. Узича «шу қизни барибир та-тиб кураман», деб аҳд қилади.

XI БОБ

1

Чувринди машинани дарвозасига тақаб тухтатиши билан дарахт соясида утирган киши қаддини ростлади. Баланд буйли, слкалари кенг бу кишини бир қараш-даёқ таниб, юраги увишди. Неча йилдан бери бу одам билан учрашишдан чучийди, узини ундан олиб қоча-ди. Қишлоғига борган кезлари уни бир-икки узоқдан куриб, рупара келмаслик учун йулни бурди. Қишлоқда Ҳовуз полвон исмини олган бу одам ҳам инсоф қилиб уни таъқиб этмади. Учрашиш у ёқда турсин, уни уйла-са ҳам юраги увишарди. Чувринди билиб қилган куп-гуноҳлари орасида мана шунисини ҳеч кечиролмайди. Ҳовуз полвон қамоқдан чиқиб келиб уни яхшилаб дуп-послаганида, ҳеч булмаса сукканида бунчалик қийна-либ юрмас эди. Билагида девнинг кучи бор бу одам-нинг кенг фёъл эканини купчилик билмаса ҳам Чув-ринди яхши билади.

Маҳмуд дастлаб уни курганида ёш бола эди. Улар-нинг қишлоқларида бешта ҳовуз буларди. Учтасидан одамлар сув ичарди, бири мол ҳовуз, бири от ҳовуз эди. Сунбула тугиб, сув тиниш олдидан боғланиб, ҳо-вуз пича қуригилиб, сунг лойқадан тозаланиб, қишга тайёрлаб қуйишарди. Ҳовуз полвон қишлоққа шу дам-да кириб келган эди. У ҳақда Маҳмуд дастлаб бобоси-дан эшитди. «Бир полвон келиб, ҳовузни узийла тоза-лаб қуйибди-я...» деган эди. Унга Ҳовуз полвон деган исми ҳам бобоси қуйган. Ҳозир ҳеч ким уни Эгамбер-ди тоға, деб чақирмайди. Бу қишлоқда ҳам, бошқала-рида ҳам ҳовузга ҳожат қолмаган, у ҳам ҳовуз тозала-майди, аммо Ҳовуз полвон деган ном унга ҳануз сало-бат, иззат бахш этиб туради.

Маҳмуд чувринди ҳолида шаҳарга келиб, Кесакпол-вон билан ишлай бошлаган кезлари эди. Бир куни

бозор муюлишида пойлоқчилик қилаётганди. Узига ухшаган икки бола гушт бозорда «ов»да, муюлишдан утгандан кейинги чойхонада эса Кесақполвон пистирмада эди. Болаларнинг «ов»и юришмай, чунтак кесаётган маҳалда сездириб қуйишса шу муюлиш томон қочишарди. Қулларидаги борини Маҳмудга беришарди-ю, йулни чойхона сари буришарди. Чунтаги кесилган жабрланувчи чойхонадаги пистирмага дуч келгач, тухматчига айланарди-ю, бир-икки тспки, мушт сб, сувга буккан мушук ҳолида изига қайтарди.

Маҳмуд чувринди шундай масъул вазифани бажариб турган онда:

— Маҳмуджон болам, сенмисан? — деган жарангдор овозни эшитиб, бир чучиб тушди. Орқасига қаради-ю, Ҳовуз полвонни куриб қувониб кетди. Буйнидан маҳкам қучоқлаб олди. Полвон ҳовуз тозалаётган пайтда болалар чуғурлашиб атрофидан кетмай қолишарди. У ҳам чарчадим демай, шопмуёловини бураб улар билан уйнашга вақт топарди. Баъзан болаларга от булиб берарди, уч-гурт бола уни миниб олиб, ҳовуз атрофида «сайр» қилишарди. Бу манзарани курган катталар ҳам мириқишарди. Етим булгани учунми, Маҳмудга нисбатан полвоннинг мсҳри булакча эди. Шу мсҳрдан фойдаланиб Маҳмуд «от»ни кўпроқ минарди...

— Бу ерда нима қилиб писиб турибсан? — дсб суради Ҳовуз полвон.

— Битта танишимни кутиб турибман, бозорга кириб кетувди, — деди у.

Ушанда «Ҳовуз полвон тоғам гапимга ишондилар», дсб уйлаган эди. Ҳовуз полвоннинг анча кузатиб турганини, унинг нима юмуш билан банд эканини фаҳмлаганини кейинроқ англаб етди.

— Юр, мен билан, — деди Ҳовуз полвон.

— Қаёққа? — деди Маҳмуд ҳадик билан. — Қишлоққами?

— Йуқ... Узим шу келишда қишлоқдан келяпман. Пахсачи журналарим бор, ёзи билан пахса урамиз. Кузга бориб, ҳовуз тозалайдиган вақт етганда қишлоққа қайтамиз. Юр, менга қарашасан.

Маҳмуд гушт бозор томонга уғринча қаради. Болалар «ов»ни яхши тамомлаганлар шекилли, куринишмади. Бундан кўнгли хотиржам булган Маҳмуд унга эргашди. Уч кун бирга булди. Лой тспишди, чой қуйди, ош-овқатга қарашди. Улар янги барпо булаётган маҳал-

лада турт-беш иморатни баҳолаб олишган, бутун бу бино пахсасини уришса, эртага бошқасига кучишарди. Пишиқ гиштдан қурилган ҳашаматли уйнинг ошхонаси уларга бошпана эди. Ҳовуз полвон аввалги йили ҳам шу маҳаллада ишлагани учун одамлар уни яхши таниб қолишган, ҳурмати қишлоқдагидан кам эмас экан. Ҳашаматли иморат эгалари чала-ярим кучиб чиқишган, ертула эшиги олдига баҳайбат ит боғлаб қуйилганидан бу ерда қулга илинарли мол-ҳол борлигини англаш мумкин эди. Туртинчи куни бозорга тушиб Кесакполвонга дуч келди. Қасрда йўқолиб юрганини айтиб, ҳашаматли уйни ҳам тилга олди. Кесакполвон ундан яна баъзи нарсаларни сураб билди. Эртасига ишдан қайтишганда итнинг улиб ётгани, ертула эшигининг очилиб қолганини куриб куз олдига дарров Кесакполвон келди-ю, қурққанидан юраги қинидан чиқиб кетаёзди.

Ҳовуз полвон «Ё, қодир Худо!» деганича аввал итнинг тепасига борди, сунг ертулага тушиб чиқди-да, уй эгаларини хабардор қилиш учун кетди. Бир соатга қолмай уй эгаси, ит стаклаган милисалар стиб келишди. Итни ертулага олиб тушиб ҳид олдиришган эди, Ҳовуз полвонга қараб вовуллайверди. Уни олиб кетиш учун шугина кифоя булди. Худони уртага қуйиб ичган қасамларига эътибор беришмади. Улар қасамга ишонишмади, итга ишонишди. Ҳовуз полвон милисанинг машинасига чиқаётганда орқасига угирилиб бир қаради. Ана шу қараш Чувриндининг хотирасига муҳрланиб қолган...

Орадан йиллар угиб, қишлоғини қумсаб биринчи марта борганида итдан қурққан мушук боладай писиб юрди. Болаликда орттирган дустидан «Ҳовуз полвон тога куринмайдиларми?» деб сураб, «шаҳарда уғирлик қилиб қамалиб кетганлар», деган жавобни эшитди. Бу жавобдан сунг «Полвон тога билан учрашиб қолсам, мени урса ёки шарманда қилса-я», деган ҳадик кутарилди. Ҳадик урнини узига нисбатан нафрат эгаллади. У Ҳовуз полвонни қамалган, деб гумон қилгану аммо куп утирар, деб уйламовди. У пайтда қулидан ҳеч нима келмасди. Угри ким эканини билса ҳам айтишдан қурқарди. Кейинроқ гуноҳини ювиш йулларини қидирди. Қишлоқдаги уртоқларига «Полвон тоғам туй қилсалар албатта хабар беринглар» деб тайинлаган эди. Улар хабар юборишди, аммо боришга узида мардлик стишмади. Тўсна бериб юборди, аммо Ҳовуз полвон қайрилиб

Ҳам қарамабди — пулни қандай ураб берган булса, шу ҳолда қайтиб олди.

Мана, орадан неча йил утиб уз дарвозаси олдида учрашиб турибди. Чувринди худди ушандаги каби «Полвон тоға!» деб буйинидан қучгиси келди. Салом бергач, қучоқлашиб қуришиш мақсадида қулларини икки ёнга ёйди. Лекин Ҳовуз полвон унинг шаптини қайтарди — унг қулини узатиб қуя қолди. Атайини шундай қилдими ё одати шумиди, Чувринди билолмади.

— Полвон тоға, нега уйга кирмай бу ерда утириб-сиз? — деди Чувринди гина оҳангида.

— Мен уйингни кургани келганим йуқ, зарур ишим бор сенда, — деди Ҳовуз полвон. Унинг гап оҳанги узгармаган, гина ҳам, араз ҳам, пичинг ҳам йуқ эди. Чувринди қишлоқдан чиқиб кетганидан бери одамларнинг турли тарзда гапиришларига урганиб кетган. Туйда бир хил оҳанг, мажлисда бошқа... Гап оҳанги ҳам суҳбатдошнинг мартабасига қараб булади. Ҳовуз полвондай бир хилда гапирадиганлар кам. Чувринди ҳозир ундан пичинг кутган эди. Аниқроқ айтилса, Ҳовуз полвоннинг гап билан узиб-узиб олишини хоҳлаган эди. Шундай булганда кунглини йиллар буйи босиб ётган губор кутариларди. Афсус, ундай булмади. Ҳовуз полвон узгариб турадиган буқаламун тоифа эмасди.

Чувринди кутилмаган меҳмонни уйга таклиф қилди. Ҳовуз полвон у жарлик билан рад этди. Меҳмон қатъиятлик билан зурлайвергач, ноилож ичкари кирди.

Меҳмонхонада дастурхон тузоғлиқ эди. Келди-кетди куп булгани учун дастурхон ҳамиша шундай турарди. Бундан бехабар Ҳовуз полвон «меҳмон келар экан», деб уйлади.

— Маҳмуджон болам, утир, гапимни айтаману кетман, — деди у.

— Полвон тоға, оловга келдингизми, мунча шошасиз?

— Уйингни меҳмон босадиганга ухшайди, онга тушган пашшадайн утирмайин.

Чувринди унинг мақсадини тушуниб, кулимсиради: — Хотиржам утираверинг. Келинингиз меҳмон келиб қолса, шошилмайлик, деб шундай тузаб қуяди. Сиздан булак азиз меҳмонимиз йуқ. Кестишни хаёлингизга ҳам келтирманг.

Ҳовуз полвон бир оз хотиржам тортса-да, шинам безатилган уйда яйраб утиролмади. Гул солинган бу деворлар, уймакор шифт уни босаётгандай булаверди.

— Уйинг бинойи, — деди Ҳовуз полвон. — Мен билан юрганинга бунақа уйда яшамас эдинг. Қочиб туғри қилган экансан.

Чувринди хотини узатган чойни олиб, меҳмоннинг рупарасига утирди. Узр айтиш мавриди келганини англаб, суз бошлади:

— Полвон тоға, ушанда...

Ҳовуз полвон унинг мақсадини дарров фаҳмлаб, гапиришга йул қўймади.

— Маҳмуджон болам, уйингни кўрдим, агар хуп десанг, ҳовлида утирсак. Ёз булди уйга кирсам, юрагим сиқилаверади.

Меҳмоннинг истаги дарров бажарилди. Ҳовлидаги сурига утиришлари билан икки косада лағмон келтирилди. Ҳовуз полвон мулозаматни кутмаёқ косани қўлига олди. Кичикроқ коса унинг бақувват панжасида пиёладай куринди. Чувринди уридан туриб, ошхонага борди-да, хотинига «каттароқ коса йуқмиди, яна бир коса олиб бор», деб танбсҳ берди.

Ҳовуз полвон асли қушни хужаликда яшаркан. Бир томони хужалик камбағалроқ, бир томони аёлманд булганидан анча қийналибди. Икки кило гуручни дамлаб ош сб, қорни тўймаган оилани тасаввур этинг. Ҳовуз полвон тўйса, болалар тўймайди, болалар тўйса — у оч қолади. Хуллас, бойроқ ҳисобланган хужаликка келиб, бошпана сурайди. Хужалик бой булса, ортиқча жой ҳам булмайди. Раис бақувват бу одамдан бир иш чиқармикин, деб ҳовуз тозалашда қарашишни таклиф этади. Ҳовуз полвон қарашиш у ёқда қолиб, бошқаларни аралаштирмаёқ бу ишни бир узи бажариб ташлаган. Унинг овқат сўйиши ҳам ишига қараб эди. Қишлоқ аҳлининг лой отиши шарт эмас, унга овқат стказиб бериб турса бас эди.

От ҳовуз Чувринди яшайдиган уйнинг ёнгинасида эди. Ҳовуз полвон шуни тозалаётганда бирдан ҳовлига кетма-кет палахса-палахса лой туша бошлайди. Ҳовуз полвон «Ҳой мироб, овқат берасизми ё йуқми!» деб бақиради. Икки-уч йил ичида у Маҳмуднинг бобоси билан дустлашиб, шундай ҳазил қилишга ҳадди сизиб қолган эди.

— Ҳозир, ҳозир, — деб шошган эди бобоси ушанда. — Худо сенга ухшаган полвонларни лой сўйдиган қилиб ярата қолса нима булади, а? Қишлоқдагилар сени курса, ошхонасига қулф уряпти...

Чувринди иккинчи косада лағмон келгач, бобосиннинг уша гапини эслаб кулимсираб қўйди. Бобосиннинг ёши Ҳовуз полвонникидан анча катта, лекин худди тенгдошдай муносабатда буларди. Буларнинг дўстлиги ҳам, ҳазиллари ҳам бегараз эди. Чувринди бу дўстлик ҳақида куп уйлаб: «Миннатсиз, риёсиз дўстликдан одамлар нега қочадилар?» деб ажабланарди. Худо уни смоқ-ичмоқдан, мол-дунёдан қисмади, айнан шундан қисди. Унга Собитхон айтган бир гап маъқул келиб, яхши эслаб қолган эди. Собитхон: «Расулиллоҳ «ҳақиқий дўстларни купайтиринглар, булар яхшилик кунларда зийнат булурлар, бало тушганда бошпанадирлар» деганлар», деб эди.

Дуруст, аммо ҳақиқий дўст топиш осонми экан? Чувринди мана шундан доғда. Баъзан юраги сиқилганида бор молимни битта дардкаш дўстга алмашардим, деб уйларди...

Ҳовуз полвон косадаги овқатга қул узатмади.

— Илгариги полвон тоғанг йуқ энди, — деди у. — Қариганда бир коса овқат ҳам куплик қилиб қоларкан.

— Қаридим, деманг-е.

— Қаридим, болам... қаридим. Энди сен ҳадёб тураврма, жим утир, гапимни эшит. Мени бу срга бир дард бошлаб келди. Шунини айтволай. Гапимнинг аввали шуки, сен у ишдан ҳижолат тортмагин, болам. Бола эдинг, куп нарсаларга тушунмагансан. Мен сени айбламайман. Мендан узингни олиб қочиб юрганнингни биламан. Айбингни тушунибсан, шунинг узи катта гап. Без булиб юрганнингда адабингни бериб қуярдим. Энди... мақсад шуки... кичигим сал бевшоқроқ чиққан. Узим у ёқда булиб, тарбияси бошқачароқ кечди-да. Ҳа, майли, Худо инсоф бериб қолар. Хулласи, шу супра қоқди уғлим кечаги ола-туполондан сунг бир-икки ошнаси билан Фарғонага тушибди. Турклар ташлаб кетган уйларга киришибди у аҳмоқлар. Назаримда ул-бул кузига чиройли қуриниб олган-ов... Ана энди қамоқда утиришибди. Айб иш қилган экан, қамашсин, жазосини тортсин. Бунисига розиман. Лекин... қамоқда баттар бузиладими, дейман-да. У ёқни узим кўрдим, биламан. Мен-ку, эсимни таниганимда тушдим. Бу болаларнинг эси йуқ ҳали, яхши-ёмонни ажратмайди. Иккита боши бузуқнинг орқасидан эргашиб кетворади... Бу дардимнинг бир томони, дардимнинг ярали томони ҳам бор... Уғрининг боласи уғри булибди, деган таънани кутариб юролмайман.

Бошимни эгса шу таъна эгади, улдирса ҳам шу улдиради мени...

— Куюнманг, Полвон тога, мен бир суриштириб кураман.

— Ҳа, суриштир, омма, бир менинг уғлимни эмас, ошналарини ҳам чиқартирасан. Уғлим чиқиб, улар қолса инсофдан булмайди.

— Хуп, тога, мен суриштирай. Агар масковлик терговчилар қулига тушмаган булса, йули осонроқ.

— Э, нима деяпсан, масковликми, бу ерликми — барининг жигилдони бор. Жигилдон бор жойда иш битмай қолмайди. Сен гаплашовур. Сураганини товиб берамиз. Пули йуқлигидан келди, дема. Пул бор, Худога шукр. Гаплашадиган лаб-даҳан йуқ, бизда. Сенинг довругингни эшитганмиз.

Ҳовуз полвоннинг «узим у ёқда булиб, тарбияси бошқачароқ кечди-да», деган гапи Чувриндига оғир ботди. «Сен туфайли қамалмаганимда боламни яхши тарбия этар эдим, уғирлик билан қулга тушмас эди, сенга бош эгиб ялинмасдим...» деган маънода англади. «Ҳамонки шундай экан, боланинг бу ҳолга тушишига мен айбдор булиб чиқаман. Уни қамокдан қутқариб қолиш ҳам менинг зиммамда. Хуп, унда нима учун «суриштириб кураман», дсб ланжлик қиляпман?!» У шундай дсб узидан узи нафратланди.

— Полвон тога, қуйнингизни дарров пуч ёнғоққа тулдириб қуймай, деган мақсадда суриштирамиз, дедим. Узим бориб утирсам ҳам уғлингизни чиқартираман.

— Ўзинг утирма, болам, бировни утиргулик қилмасин.

— Кейин уни менга топширасиз. Ҳамма ҳавас қиладиган одам булади. Уқиса уқитамиз.

— Э, йуқ, уқийдагон боламас у. Хафа булма, омма, сенга ҳам топширмайман.

— Сиз мени ҳам...

— Йуқ, сен угри эмассан.

— Бир-икки жойда лимонад цехим бор. Кооператив таксиларим бор. Мен унинг чунтагига пул солиб қуймайман. Ишлаб топади. Пул топишни урганади.

— Маъқул, аввал чиқсин, кейин мулоҳаза қилармиз.

Чувринди керакли жойларга телефон қилиб, масалани ҳал эта бошлагач, Ҳовуз полвоннинг кунгли жойига тушиб, кетишга ҳозирланди.

Чувринди бугунча қолинг, деб ялинса ҳам, Ҳовуз полвон унамади.

— Бугунги поездда қайтмасам булмайди, — деди у қатъий оҳангда.

— Паттангиз борми? — деб суради Чувринди.

— Бэ, шу пайтгача патта билан юрибманми? Бешта сум бераман, кетовраман-да.

Чувринди унинг ташвишини тушунди — кунгли бо-ласида. Бу ерда партушак солиб берсанг ҳам тиконзор-да ётгандек булади. У телефонда йигитлардан бирига патта туғирлаб қуйиш ҳақида буйруқ бергач, меҳмонга қараб:

— Поезд кетишига ҳали икки соат вақт бор, шо-шилманг, — деди.

Чувриндининг хотини танбехни инобатга олиб, па-ловни катта лаганга сузди. «Лағмонга иштаҳалари бул-мади» деб уйлаган эди. Ҳовуз полвон паловни ҳам ав-валгидек тановул қилмади. Бу чиндан қарилик таъси-рими эди ё уғил ташвиши иштаҳани бугун эдими, Чувриндига қоронги. У меҳмонга қараб туриб: «Шун-дай одамни ҳам дард енгиши мумкин экан-да, а?» деб қуйди.

Бскалда уларни калта енгли қуйлагининг тугмалари-ни киндигига қадар ечган, буйнига тилла занжир осган бир йигит кутиб олди. Хужайнинининг ёнидаги одамни куриб ажабланди. «Нозик одам деганингиз шуми?» де-гандай кўзини луқ қилиб турди.

— Булдими? — деди Чувринди унинг ажаблангани-ни сезмагандай.

— Булди, жой ништяк, — деди йигит.

— Бошла.

Икки кишилик купе дим эди. Кун иссиқлигига қа-рамай галстук тақиб олган урта яшар киши газетадан елпигич қилиб, елпиниб утирарди.

— Мана, Полвон тоға, шу урин сизники, — деди Чувринди буш жойни курсатиб. — Баҳузур ҳордиқни чиқариб борасиз. Чой-пойдан хабар олиб туришади.

Галстукли киши буйнидаги терни румолчаси билан артиб, Ҳовуз полвонга бошдан-оёқ разм солди-да, энса-си қотди.

— Бобойнинг билетлари борми? — деди у Чуврин-дига қараб.

Чувринди унга жавоб бермай, норози қиефада йи-гитга боқди.

— Билет бор, — деди йигит. Кейин энгашиб унинг кулогига нимадир деб шивирлади. — Бу еққа чикайлик тушунтириб берман...

Галстукли киши довдираб урнидан турди-да, йигитга эргашиди. Бир неча дақиқадан сунг қайтиб, нарсаларини олди:

— Адашибман, билетим бошқа вагонга экан, — деб шошганича чиқди.

Чувринди йигитга қараган эди, у бош бармоғи билан курсаткич бармогини бирлаштириб, тешик кулча ҳолатига келтирди-да, «ҳаммаси жойида» дегандай чап кузини қисиб, кулимсиради.

Чувринди Ҳовуз полвон билан хайрлашиб чиққач:

— Уни нима бало қилдинг? — деб суради.

— Икки огизгина гапирдим. Халқпарвар одам экан, умумий вагонда халқ билан бирга кетгиси келди.

2

Чувринди уйга қайтгач, каравотдаги курпачага ёнбошлади. Айвонда акалари билан уйнаб утирган кенжатоёи уни куриб «адда, адда» деб ҳаракатга тушди. Ошхонадаги юмушларини эндигина бажариб булган хотини болани кутариб келди. Кенжатоёи отасини ялаб-юлқай бошлади. Ога учун масъуд дамлар бошланди. Дунё ташвишлари унутилди. Кимнингдир ўғли улдирилгани, кимнингдир ўғли қамоқда утиргани, кимнингдир берган қарзини ундиролмаётгани, кимнингдир умид қилган амалига стишолмаётгани, кимнингдир қайғуси ёки шодлиги... ҳаммаси унутилди. У ҳозир фарзандининг ширин тилидан чиққан биттагина сўз учун дунё нима экан, жонини беришга тайёр эди. Афсус шуки, масъуд дамлар учун вақт хасислик билан ажратилган бу дунёда телефон деган матах борки, унинг асабий жиринглаши кишини бахтиёрлик уммонидан ташвиш чулига иргитиб ташлайди. Тавфиқ тути-сига стишмак насиб этгунига қадар бу чулда газзолани қувган сари сарсари кезади... Ҳозир ҳам шу ҳол юз берди. Чувринди боласининг эркалигига тўймасидан телефон бетухтов жиринглади.

— Бошқа шаҳардан шескилли? — хотини шундай деб урнидан турди-да, айвон сари илдам юрди. Гушакни қулоққа тутиб, салом-алик қилгач, эрига ажабланиб қаради-да, телефонни кутариб келди.

— Ким? — деди Чувринди боласини бағридан бұшатмай.

— Билмадим, — деди хотини, сунг ажабланганини яширмай деди: — Овозларидан Жамшиддонга ухшатдим.

— Эсинг жойидами? — Чувринди шундай деб болани унга берди-да, гушакни қулогига гутди: — Алло, ким бу?

— Менман...

Дарҳақиқат, Жамшид эди...

Чувринди хотинига қараб қўйди. Бу қарашнинг маъносини англаган хотини отасига интилиб талпинастган боласини бағрига босганича айвон сари юрди.

— Нима гап, тинчликми? — деди Чувринди, хотини узоқлашгач.

— Тинчлик, — деди Жамшид.

— Яхши кутиб олишдимми?

— Кутиб олишди.

— Унда нима учун телефон қилдинг? Жим юратур, девдим-ку?

— Жим юролмаяпман, Маҳмуд ака. Бек акамга нима гуноҳ қилдим, айтсинлар. Гуноҳим булса майли, улдирсинлар. Гинг деган — номард.

— Овозингни учир. Мишиқи болага ухшаб минғирлашингни қара! Бек акам ҳали бир нарса демәдилар. Сурашнинг мавриди келса, узим сұрайман, сени узим топаман. Уша ёқда жим юр. Е, ич, айшингни сур. Фақат бир ишқал чиқсагина телфон қил. Бошқа гапинг йуқми?

— Йуқ.

— Омадингни берсин... — Шундай деб гушакни жойига қўйди.

Аввалига Жамшиднинг бстоқатлик қилганига аччиқланди. Кейин унинг аҳволига тушунди. У ҳали узининг «дорга осилиб, сунг мурдаси ёқиб юборилгани»ни билмайди. Билгани — Асадбекнинг газабга миниб, уни улимга ҳукм этиб юборгани. Нимага газабланди — ҳеч кимга аниқ маълум эмас. Чувринди Асадбек билан бирга Элчинникига боргач, Зайнабга алоқадор бир иш булганини фаҳмлаган, аммо гумонга сұяниб иш курмасликни одат қилгани учун бу тахминга ишониб-ишонмайди. Шу фикр дастлаб хаёлига келганида «Наҳот Жамшид шу даражада аҳмоқ булса!» деб

ажабланди. Хайрлашар маҳалидаги Жамшиднинг жавдираган кузларига боқиб «йуқ, бундай қилиши мумкин эмас», деган тухтамга келди.

Асадбек ушанда буйруқни қатъий тарзда берган эди. Муҳлат ҳам оз — ҳукм эрталабгача ижро этилмоғи шарт. Уйлашга, мулоҳаза юритишга фурсат йуқ. Буйруқ бсрилиши билан Чувринди: «Балки аблаҳлик қилгандир, лекин дунёда ундан беш баттар аблаҳлар яшаб юрганида у ҳам тирик қолса буларди», деган аниқ бир тухтамга келди. Лекин унинг жонини қандай сақлаб қолиш керак — шу муаммо счилмоғи лозим эди. Асадбекни фикридан қайтариш қийин. Ягона йул — уликхонадан эгасиз улик сотиб олиш. Чувринди бу йулнинг тугри эканига шубҳа билан қаради, охир-оқибат катта ташвишларга тақалишини ҳам олдиндан кура билди. Аммо уша дамда бошқа чораси йуқ эди. Бу ишга узларининг йигитларини аралаштиришмади. Жамшидни Чувриндининг узи кузатди. Иккита кавказликни снига олиб, мурдани Кесакполвон топиб келди. Мурда снаётган маҳалдаёқ Чувринди узича «бу — иккинчи хато» деб қуйди. Шилимшиқнинг осилиб туришини ҳам у маъқулламаган эди. «Улдирди, учини олди, хумордан чиқди, энди мурдани йуқотиб юбориш керак», деди. Лекин унинг гапларига қулоқ осмадилар. «Элчин шуни маъқул курибдим, осилиб тураверсин», дедилар. Мана энди Зоҳид Шарипов дегани кавлаштириб ётибди. Чувринди ундан қурқмайди, ишнинг узлари уйлаганларича ёпилишига ишонади, аммо унғача анча бсзовта булиб юриши ёқинқирамайди. Зоҳиднинг чақурувидан сунг нозик акахонларидан бирига буни айтди. У «расм-русмларни қилиш керак-да. Хуп, деб туринг, бир оз кавлаштириб хумордан чиқсин. Сал оғса узимиз тугрилаб қуямиз», деб тинчлантирди.

Ҳозир Жамшид билан гаплашганидан сунг уйга толиб, мана шуларни эслади.

3

Элчин Ҳосилбойваччаникидан чиққач, уйлаб утирмаёқ шаҳар марказидаги уч қаватли уй томон йул олди. Бутқага учрашиб, Чувриндининг уйида эканини аниқлади.

Бу кун Чувринди Ҳовуз полвоннинг илтимосини бажариш билан овора булиб, яхшиликка олиб борувчи йул топган, ишни юритиш учун йигитлардан бирини

Эндигина Фарғонага жунатиб, кунгли тинчиган ҳолда уйга қайтган эди. Ҳали бир пиёла чой ичишга улгурмай, эшикдан кириб келаётган Элчинни куриб, ҳайрон булди.

— Ҳа, Ҳофиз, тинчликми? — деди уни уйга бошлаб.

Элчин Чувринди курсатган жойга утириб, муддаога кучиб қуя қолди. Ҳалимжон Чувриндини ҳам қизиқтириб қуйди. Йўқ, унда йигитни дарҳол хизматга олиш фикри туғилмади. Чувринди бунақа ҳолда арқонни узун ташлайди. Кимгадир яхшилик қилади. Ана шу пайтда бурунга бурунлуқ илишни ҳам унутмайди. Вақти-соати стиб, лозим булганда бурунлуқни аста тортади. Жамшидни қамоқдан барвақт чиқишига ёрдам берганида ҳам унинг садоқатли йигит булишини уйламаган эди. «Чиқаверсин-чи, балки фойдаеи тегар», деб ҳаёл қилганди. Жамшид уша яхшиликка садоқат билан жавоб берди. Асадбек Жамшиддан сунг бошқа йигитларни ёқтирмай турибди, балки шу маъқул булар, деган фикр ҳаёлини ёритиб, Ҳосилбойваччага кунгироқ қилди:

— Бой, женсоветга раис эмишсанми, муборак булсин, — деб гапни калта қила қолди.

Шундан сунг орага сукут чуқди. Элчин срёнғокнинг пучоғини бармоқлари билан эзгилаб ҳаёлга чумиб утирарди. Чувринди унинг дардини биларди. «Ҳозир дардини ёради, худди Жамшидга ухшаб саволига жавобни мендан ахтаради», деб уйлади. Янглишмади. Элчин дардини ёриб, ҳасрат қилмаса ҳам сўради:

— Жамшиднинг улимини... нега мендан курдинлар?

Чувринди саволни кутган булса-да, жавобга шошилмади. Кейин бу бир арзимас гапдай:

— Бек акага шундай туюлибди, — деди.

— Бир гумон билан бадном қилиб юборавсрасизларми? — деди Элчин.

— Бадном? — Чувриндига бу гап ёқмай, қошларини чимирди. — Сизни ҳеч ким бадном қилмади. Бек акам гумонларини шунчаки айтдилар. Агар гумонсирамай аниқ билганимизда гапимиз бошқача буларди. Жамшидни улдириш кунглингизда йўқ эдими? Уғил бола гапни айтинг.

— Уғил бола гапми? Уғил бола гап шуки... ҳали кун қон ичишим керак мен...

— Бу гапни хаёлингиздан чиқариб ташланг. Одам қулидан келадиган ишга ҳаракат қилиши ксрак. Курпага қараб оёқ узатаверинг. Агар менга ишонсангиз бир гап айтай.

— Айтинг.

— Аниқ биламан: хотинингизнинг улимига фақат Шилимшиқ айбдор, Жамшиднинг алоқаси йуқ эди. У пайтлар Жамшид гур эди, бунақа ишларга аралашмасди. Шилимшиқ билан боргани туғри, аммо аралашмаган. Бу ишда қонунчиларга нисбатан Бек акамнинг ҳукмлари қаттиқроқ булган. Сиз ушанда... — Чувринди «нодонлик қилгансиз» демоқчи эди, «яна жириллаб юбормасин», деб фикрини бошқачароқ ифода этди: — Узингизга узингиз жабр қилдингиз. Уша марддигингиз билан нимага эришдингиз? Ким сизга «баракалла, қойил, угил бола!» деди?

Бу сузлар игна уққа айланиб Элчиннинг вужудига санчилавсрди. Уқ ҳар санчилганида юраги бир ларзага тушди. Машойихлар «бедарднинг олдида бошимни огритма», деган эканлар. Элчин Чувриндининг гапини шарт булиб «Сенларда юрак деган нарса борми? Юракларинг қон ҳайдашдан бошқа юмушни ҳам биладими!» деганга ухшаш гапларни айтгиси келди. Аммо узини тутди. Туғри, у куп ҳолларда туйғунинг қулига айланарди. Туйғу қасққа ундаса уша ёққа юрарди. Баъзан туйғунинг шайтонбулоқдан сув ичиб қуйишини эса инобатга олмас эди. Элчин айрим одамларни туйғусизликда айблаб, улардан нафратланар эди. Аммо айна дамда инсонга берилган улуғ нсёматлар орасида ақл ҳам мавжудлигини, туйғу аччиқ ҳақиқат олдида ожиз қолишини ҳисобга олмасди. Чувринди ҳозир ҳақиқатни айтаётган эди. Унинг овозида ҳақорат, масхара ёки таҳдид оҳанги йуқ, самимий дуст каби оҳиста, сузларни чертиб-чертиб гапирарди. Унинг сузлари гарчи уқ каби ботаётган булса-да, Элчин учун янгилик эмасди. Қамоқда эканида дардини айтганда Зслихондан бундан бешбаттарларини эшитган. Шу сабабларга кура ҳам Чувриндига гап қайтармай утирди.

Чувринди гапларим қандай таъсир этипти, деган фикрда ҳамсуҳбатига қараб, бир оз сукут қилгач, яна сузларини давом этди:

— Мактабда Александр Матросов жасоратини гапиравсриб, тинкамадоримизни қуритишарди. У-ку, ҳар куни минг улимга дуч кславермай, деб осон улим йули-

ни топган, жонидан туйгану таппа ташлаган. Сиз ҳам ушанга ухшадингиз. Сизнинг айбингиз ҳам бор: қиморга аралашмаганингизда бу машмашалар йуқ эди. Сиз эсламасангиз мен эслайман. Уша воқеадан олдин Бек акам «Ҳофиз, қимор уйнама» дсб огоҳлантиргандилар. Энди мен бир гап айтай, сиз хафа булманг: сиз мушук-сичқон уйнашни йиғиштиринг. Сиз икки дунёда мушук булолмайсиз. Анави чечен болангизга ишонаверманг. Ҳа, айтмоқчи, куринмай қолдимиз?

— Юртига кетган.

— Яхши қилибди. Келишдик, а?

— Нимага?

— Сиз бундан буёғига ашулангизни айтиб, тинчгина юрасиз.

Элчин заҳарли жилмайди.

— Мен сиз билан сулҳ тузгани келмаган эдим.

— Тугри, сиз илтимос билан келдингиз. Лекин эски пахтани чуваганингиз учун мен омади гапни айтдим.

— Мен эски пахтани чувиганим йуқ. Жамшиднинг улими сабабини билмоқчи эдим.

— Буни Худо билади.

Шу гаплардан сунг кузлар туқнашди. Айни нафасда иккаласининг кунглига бир мазмундаги гап келган, аммо тилга кучиришга андиша қилишаётган эди. Андиша қаршисида тил ожиз қолган маҳалда кузлар бевафолик қилиб, фикрни ошкор этиши мумкин. Ҳозир шу ҳол юз берди.

— Жамшид Зайнабга... суйкалган эдими? — дсб суради Элчиннинг кузлари.

— Суйкалганини курганим йуқ, аммо уйингга борганини аниқ биламан, — деди Чувриндининг кузлари.

— Асадбек... қайнотам буни қасқдан билиб қолди?

— Ўз кузлари билан гувоҳ булди...

— Зайнаб... шилта қизлардан эмас эди?

— Бу дунё ҳаётидан ҳар нарсани кутиш мумкин...

Сунгги саволга жавобни Чувриндининг кузлари эмас, Элчиннинг кунгли айтди. Ўз саволига узи жавоб берди-ю, юрагида санчиқ туриб, бсихтиёр чап кукрагини ушлади.

— Маза қочдимиз, Ҳофиз, — деди Чувринди. Элчин жавоб бермагач, худди узига узи гапиргандай паст овозда деди: — моторни эҳтиёт қилиш керак.

Элчин урнидан турди. Эшик томон бир қадам ташлаб, Чувриндига угирилди:

— Мотор, Худо хоҳласа, слкадаги юкни манзилга олиб боришга чидайдди.

ХИ БОБ

I

Шундай одамнинг боласи?!

Анвар бундан қирқ йил аввалги тергов ҳужжатларини ургана туриб, узига тез-тез шу саволни берар, аммо тайинли мақбул жавоб топа олмас эди. Неча минг одам чақув, туҳмат қурбони булган йилларда Асадбекнинг отаси ҳеч бир чақувсиз, ҳеч бир туҳматсиз ҳолда жазога тортилган эди. Уни қамаш учун чақувнинг ҳожати йуқ эди. Ҳуқуқ илмини урганаётган талабанинг урушининг дастлабки ойларидаёқ сафарбар этилгани, қушин қуршовда қолгани, куплар қатори асир олингани, концлагердан қочгани, Югославия урмонларида, тоғларида жанг қилгани... чақувга муҳтож эмас, барчаси ҳужжатларга муҳрланган эди. Унинг айби бир — Югославия доҳийси Тито билан шахсан таниш булган. Бу ҳам туҳмат эмас. Уруш тугагач, доҳий уни бағрига босиб суратга тушган, қаҳрамонлик нишони топширган. Аввалига у ҳам Иттифоқ қаҳрамони сифатида кадр топгандай булди. Сунгроқ, Сталин билан Тито орасидан ола мушук утгач, Югославия партизанлари билан бирга жанг қилган барча совет аскарлари хоинлар руйхатидан урин олдилар. Уларга «Сен Тито қушинида жанг қилгансан» деб айб тақашмади. Унга қадар асирга тушган эдилар, қамаш учун шунинг узи кифоя эди. Терговдаги саволларнинг мазмунига қараганда улар концлагердан қочмасликлари лозим экан, жонларини гаровга қуйиб, жанг қилмасликлари шарт экан. Ўзбекистон қасқдаю Югославия қасқда?! Асадбекнинг отаси минг кеча-кундуз ё уларини билмай, ё қоларини билмай ажалнинг соясида яшади. Асадбекнинг онаси эрининг на тирик экани, на улик эканини билмай умид офтобида қовжираб ҳаёт кечирди. Минг кун-а!? Шунинг мукофотига яна қамоқ, яна айрилиқ ва ниҳоят Сибирнинг овлоқ бир ерида улим топиш. Улим топганда ҳам номини қора руйхатларда қолдириб, армон билан куз юмиш...

«Ажаб... — деб уйлади Анвар, — душман бир булса, унинг чап томонида туриб уришдинг нимаю унг томонида туриб уришдинг нима? Унг томондагилари халқ қахрамонлари, чап томондагилар эса халқ душманлари булиб чиқса... Бундан ҳам ортиқроқ аҳмоқлик булармикин бу срут жаҳонда...»

Анвар ҳужжатлар билан таниша туриб Холидийнинг суюкли шогирдларидан бири томонидан ёзилган мақолани эслади. Шогирд устозга солиқ қолгани ҳолда Югославия партизанлари сафида жанг қилганларни сиёсий онгсизликда айблаган эди. Орадан кун йиллар ўтди. Вазият ўзгарди. Аммо уша мақола ҳануз ҳаёт, қайта-қайта нашр этилаётган тарих китобларида бирон-бир нуқта ўзгармагани ҳолда турибди. Асадбекнинг отаси ҳам «ҳаракатида жиноят излари булмагани сабабли» авф этилган. «Наҳот у олимлар бундан бсхабар қолишган? — деб уйлади Анвар. — Орадан ўттиз беш йил утяпти... Бу ҳужжатларни нима учун ўғлига — Асадбекка курсатишмади? Бунга ухшаган одамлар яна қанча?..»

2

Эшакни йўқласанг қулоги куринади, деганларидай, ҳеч кутилмаганда эшик очилиб, Холидий куринди.

— Ие, мулла Анваржон, — деди у жилмайиб, — хурсандман, бағоят хурсандман.

— Мени курганингизданми? Эрталаб учрашувдикку? — деди Анвар.

— Иш билан, илм билан машғул шогирдларимни курсам, қувониб кетаман, — деди Холидий буш стол томон юриб.

«Биз ҳам шогирдлар сафига қушилибмиз-да, а? Шундай олий мақомда эканману билмай қолганимга доғман энди», деб уйлади Анвар. У бир пичинг гап отиб «устоз»нинг ғашига тегишни мулжал қилиб турганда шу идора хизматчиси кириб Холидийга ҳужжатлар тупламини узатди.

— Бу давру давроннинг қадрига етмоқ керак, — деди Холидий ҳужжатларни варақлай туриб. — Шунча йил илм қилиб ҳужжатларнинг асл нусхаларини варақлашга энди эришдик. Бизнинг фожиамиз шунда эдики, азизим, биз ҳужжат курмай, тарих илмини яратдик.

«Бу одам ҳам тугри гапирар экан-ку, а? — деб уйлари Анвар. — Хужжатга асосланмаган илм яратгани тугри, ammo хужжатни узи куришни истамаганми ё йул беришмаганми? Бу одамга ҳамма эшиклар очиқ эди-ку? Энди нима учун хужжат титкилаб қолди? Титкилаш вазифаси шогирдларидан ортмас эди?.. Қизиқ...»

Анвар муҳим иш билан банд одамдай сатрларга куз тикиб жим утираверди. Аслида уқийдиганини уқиб, аниқлайдиганини аниқлаб булган, чиқиб ктавериси ҳам мумкин эди. Бироқ, Холидийнинг ташрифи ажаблантирган, бу ташрифдан мақсад не, интиҳо не эканини билмоқ истаги уни ушлаб турарди. Холидий кузларини саҳифаларга қалаб ҳарф терар, зарур жой келганда худди ялаб оладигандай тилини чиқариб куярди. Анвар зимдан кузатар, унинг қулидаги хужжатлар кимга тегишли эканини билишга қизиқиш тобора ортарди. Ҳар балога ақлим стади, деб ҳисобловчи, ҳақиқат барибир қарор топади, бунинг учун курашмоқ шарт, деб ишонувчи Анвар бу хужжатлар туплами Холидий қулидан куп марта утгани, «устоз»нинг фикри ҳозир бу хужжатлар билан эмас, бошқа нарсалар билан банд экани, ҳадсмай тилга киражагини билмас эди.

«Душманни бир ҳамлада йуқ қилиш ҳар қандай аҳмоқнинг қулидан келади, — деб уйларди Холидий. — Худога шукур, мен аҳмоқ эмасман. Мен — мерганман. Бир уқ билан истасам ун қушни ураман. Душманни эса бошқа бир душманим қули билан янчман. Ҳамиша шундай қилиб келганманми, бу усул менга панд бермадими, бундан кейин ҳам шундай булади... Нодон бола... Хужжат титиш сенга нима беради? Хуп, ҳақиқатни англадинг, кейин нима булади? Сенинг ҳақиқатинг ҳеч кимга керак эмас. Ҳар бир даврнинг уз ҳақиқати булади. Эсинг бутун булса сен ана шу ҳақиқатни фаҳмлаб ол. Йу-уқ... бунга фаҳминг стмайди. Сенинг ҳақиқатинг жиннихонада. Қани, мени кузатаверчи. Эртага борадиган жойингга боргач, мени соғиниб қоларсан...»

Холидийнинг бу даражада дадил фикрлаши бежиз эмас эди. У кеча муҳим бир масалани счиб, кунгли шодланганди. Анвар жиннихонадан чиқиб келганидан бери унинг ичини ит таталарди. Қарийб ярим йил бадалида бу «бола»ни йуқотишни уйлаб, боши гангиди. Жиннихонадан Асадбек ҳукми билан чиқарилганини билиб анча вақтгача ҳадиксираб юрди. У умри мо-

байнида узига ёқмаган одамларни ганим деб билиб, қанчасини янчиб ташлади. Улар олдида Анвар бир кумурсқа. Олдига озгина шакар сепиб қўйса, узи билан узи овора бўлади. Аслида олишишга ҳам арзимайдиган бир «мишиқи бола». Лекин шу мишиқининг олифтагарчилигини ҳазм қила олмайди. Бу олифтагарчилик бошқа ёшларга юқмасин, дейди.

Холидий уйлай-уйлай, аччиқни аччиқ кесади, деган ақидага амал қилиб, Асадбекнинг кушандаси ким бўлиши мумкин, деб сураб-суриштирди. Асадбек ҳаммадан зур булгани билан албатта кимдир, қайси бир кавакда туриб булса ҳам унга қарши тиш қайрайди. Кимдир чалишга пайт пойлайди. Шундай одамнинг мавжудлигини, унинг номи Ҳосилбойвачча эканини билиб, қувонди. Холидий Ҳосилбойваччанинг отасини яхши танирди. Уларнинг танишлиги Ҳосилбойваччанинг болалиги утган ҳовлининг олди-соттисидан бошланган. Ҳукумат томонидан Холидийнинг хизматлари тақдирланиб, унга икки қаватли уй берилгач, у маҳалладаги ҳовлисини Омилга — Ҳосилбойваччанинг отасига сотган эди. Ушанда бир кенглик қилиб, жойнинг пулини биратула яхлит ҳолда эмас, учга бўлиб бир йил давомида тўланишига кунган эди. Омил унинг бу ҳимматини унутмай, ҳозирга қадар ҳам иззатини жойига қўйиб, ҳар курганда қуллуқ қилиб турарди.

Уғлида шундай обрули одамнинг юмуши борлигини билган Омил бу гапга ишониб-ишонқирамай ажабланди. Холидий буни сезиб, изоҳ беришни лозим топди:

— Энди Омилбек, замон шунақа бўлиб қолди. Идора бажара олмайдиган ишни уғлингизга ухшаган шоввозлар бир нафасда, хамирдан қил суғургандай дундириб қўйишяпти.

— Биронтаси қарз-парз олиб, бсрмиётибдими? — деди Омил соддалик билан.

— Омилбек... шунақа десак ҳам бўлади, — деди Холидий нохуш оҳангда.

— Йуқ, сиз қарзини қистайдиган одамларданмас-сиз. Бир дардингиз бору айтгингиз келмиётибди.

— Тўғри фаҳмладингиз. Баъзи ишларни буюртмачи-ю, бажарувчининг узигина билгани маъқул. Ҳар ҳолда, тешик қулоқ, тилнинг эса суяги йуқ. Ҳали бизнинг гапимизга Ҳосилбой нима дейдилару...

— Нима дерди, бизга бир ишингиз тушибди. Биз ҳимматни унутадиган ношукур бандаларданмасмиз. Юринг, кетдик, уйига борамиз.

— Шу срга чақира қолмайсиэми?

— Чақиришга чақираману келишга вақти буладими, йуқми...

Холидий шу гапдан Ҳосилбойваччанинг ҳавоси анча баланд эканини англади. Катта бошини яна бир марта кичик қилиш лозимлигидан дили гашланди.

Ҳосилбойваччанинг уйида меҳмон бор экан. Шомил уларни шийпонга бошлаб борди.

— Шефни чақириб булмайти. Хоҳласангиз кутинг, булмаса эртага келинг, — деди утиришга жой курсаптиб.

Бу гапни эшитиб, Омил савол назари билан Холидийга қаради. Холидий Шомил курсатган жойга утириб «кутамиз» деди. Баобру зиёфатларнинг турида виқор тукиб утиришга куниккан Холидий учун бу ҳолда кутиб утириш хорликдай туюлиб, малол келса ҳам, эрта кел, индин кел, деган гаплар чиқиб қолишини ҳисобга олиб, бу таҳқирга чидади.

«Буларнинг зиёфатини ҳам бир куриб қуяйликчи...» деб узини овутди.

Зиёфат анча чузилди. Холидий келганига пушаймон ся бошлади. Бу срга бош эгиб келишга мажбур этган Анварни сукди. «Зиёфат берувчи уй эгаси ташқарига ҳам чиқмас эканми?» деб гижинди. Итининг фсэли эгасига маълум деганларидай, Омилга углининг бу қилиғи малол келмади. Омил ҳаётида озми-кўпми хиёнат кўчасига кирган булса-да, бир нарсага — уйқуга ҳаминша содиқ қолган. Уйқунинг шарпаси сезилиши ҳамон уни ноумид қайтармаган. У фақатгина юраётган маҳалида ухлашга урганолмаган, бошиқа ҳар қандай ҳолатда мизгиб олиши мумкин эди. Огайнилари «Омилга ёстиқнинг расмини чизиб курсатсанг ҳам ухлайвереди», деб бежиз ҳазиллашишмасди. Холидийга Омилнинг бу одати номаълум булгани сабабли, утирган ерида бошини осилтириб пишиллашидан гаши келди. Рунарасида утириб пиво симираётган гилайга қараб жаҳли чикди.

«Кимсан, қандай одамсан ҳам дсмайди-я... Шунчалик димоғдорми булар. Омил тунка ҳам таништириб қуймади. Бу гилай нима қилиб утирибди узи?...» Холидий шу зайлда бир оз гашланиб утиргач, узини узи овута бошлади:

«Булар ким узи? Алифни калтак дейдиган бесфаросат одамлар. Улар учун академик ҳам бир, кучада ётган

алкаш ҳам бир. Булар одамнинг қадрини пул билан улчашади. Агар кучада юмалаб ётган алкашнинг чунтагида минг доллар булса, уларга академикдан кура шу қадрлироқ. Уша доллар учун унинг мишиғини ҳам артиб қуйишади. Агар мен олим эмас, фалончи бой булганимда бу гилай ҳозир пиво ичиб газাগига оғимни ялаб утирарди...»

Холидийнинг тоқати тоқ булиб эндигина кетишга жазм қилганда, айвонда Ҳосилбойвачча куринди. Гилай сапчиб туриб куча эшик томон тез-тез юрди. Башанг кийинган икки кишини Ҳосилбойваччанинг узи эҳтиром билан кузатди. У кучада узоқ қолмади, хайрлашув маросими ортиқча такаллуфсиз, тез тугади. Шийпонга қайтиб, аввал отаси билан, сунг Холидий билан сурашди. «Узр, куттириб қўйдим» каби лутф унга бегона эди. У отасининг ёнига утириб, яйраб керишиб, эснади.

— Чарчабсан, болам, — деди Омил.

— Бусқни танимамай турибман, — деди Ҳосилбойвачча, отасининг меҳрибончилигига эътибор бермай.

— Бу киши Холидий домла, уйни шу одамдан олганмиз-да, эсингдан чиқдимми?

— Кунда мингта одам билан муомала қилгандан кейин бунақа гаплар эсда қоладими?

— Домла ушанда бизга роса ҳиммат қилганлар. Бир ишлари тушибди. Йўқ демай, қилиб бер. — Омил шундай деб урнидан турди. — Гапларини менсиз айтаверадилар. Мен кетдим.

— Шомилга учранг, болалар олиб бориб қуйишади, — Ҳосилбойвачча шундай дегач, Холидийга юзланди. — Бугун шоирлар билан учрашадиган кун экан. Ҳали биттаси келувди.

— Мен шоир эмасан, — деди Холидий.

— Адам «домла» дедилару, барибир эмасми? — Ҳосилбойвачча шундай деб оғзини баралла очганича эснади-да, сунг пастак курси устида ётган китобчани қўлга олди. Холидий китобни курган, «булар ҳам ўқишар экан, дуруст», деб қўйган эди. Ҳосилбойвачча китобни унга узатди. — Ёзганини ўқинг.

Холидий дастхатни ўқиди: «Ўзбекнинг улуг фарзанди Ҳосилжон акамизга жоним тасаддуқ».

— Ўқидингизми? — деди Ҳосилбойвачча. — Гапини қаранг. Кучада бизни ўғри, дсб сукади. Иши тушса

жони тасалдуқ булиб қолади. Кей шоир бола, мен уриман, шундай дед сзгани уялмадингми, дедим. Мен бу китобини бошимга урамани! — у шундай дед китобни улоқтирди. — Мошинасини уғирлаб кетишибди. Шунга мингирлаб келибди. Ҳойнаҳой, сизнинг мошинангизни ҳам шимо қилишгандир. Бизга ҳиммат қилган булсангиз ҳам айтиб қўя: мен унақа майда ишлар билан шугулланмайман.

— Машинамни уғирлашганда кимга боришни билардим, — деди Холидий. Бу билан «сизларнинг даврангиз менга маълум» дед шама қилди. Сунг гапни узоқроқдан бошлаб, муддаосини баён этди. Ҳосилбойваччага унинг гаплари аввалига эриш туюлди, эснадди, керишди. Асадбек номи тилга олингач, бир оз сергакланди. Ана шунда Холидий бу серга келиб янглишмаганига ишонди.

Холидий гапини тугатгач, Ҳосилбойвачча бир оз уйланди-да:

— Шаҳарда бошқа жиннихона ҳам бор, — деди. Сунг қўшиб қўйди: — Ё бутунлай қораси учсинми?

— Йўқ, йўқ, — деди Холидий. — Унинг борадиган сри — жиннихона.

— Чиқимидан қочмасангиз булди. Эртага Шомил сизга учрайди. Ишни биргаликда пишитиб оласизлар.

Хуноб булиб кутганига яраша масала кўнглидагидай ҳал булиб, қувонди.

Ҳозир узига таниш саҳифаларни варақлай туриб Анварга ҳаслан гапирди: «Сенинг масаланг кеча ҳал булган, бола. Бир қумурсқани супуриб ташлай олмаган Холидий бу дунёда ортиқ яшамаса ҳам бўлади. Сен чиранима, бола. Агар сени янчмай туриб улиб қолсам, атрофимда йиглаб қолувчилар барибир сени янчишадди. Мен-ку, сени ёш, дед аяабман. Улар — узингнинг дўстларинг, улар аяшмайди. Мен эккан дарахтлар мева беради. У ҳеч қачон қуримайди. Сен мен эккан дарахтлар соясида қурийсан. Офтоб қурмай, сув ичолмай қурийсан. Сен тутантириқдан бошқа нарсага ярамайсан...»

Холидий ҳаслидан шу гапларни утказиб, Анварга қаради:

— Во дариг! Во дариг! — деди у саҳифаларни шапатаб. — Золим фалакнинг беасвлигини қаранг. Ким шундай бўлади, дед уйлабди-я! Имонли, инсофли, диенатли дед юрган дўстимизнинг этагига ахлат илашган

экан-у, а? Иноятуллодай одамнинг юзига оёқ қуйган экан, а? Бирга юриб биз ҳам билмаган эканмиз. Мана, ҳужжатнинг кучи қасрда! Ҳамма нарса бирдан ойдинлашди!

Анвар бу гапларни эшитиб, Холидийнинг навбатдаги найранги бошланди, деб уйлади. Иноятулло номи эшитгач, анча сергакланди. «Ҳужжатлар домла Иноятуллонинг «иши» эканми? Унинг юзига ким оёқ қуйган?»

Аҳли илм бу одамни улимидан сунг ҳам «домла Иноятулло» деб ҳурмат қиларди. Асли туркман булган бу олим утгизинчи йилларда, йигит чоғида келиб қолган, дастлабки қама-қама шамоли адолат истаб келган бу йигитни ҳам четлаб утмаган эди. Ушанда бир йилдан сунг авф этилиб, яна илмга қайтганди. Зуннуний мероси буйича Анварнинг бобоси билан матбуотда анча тортишгани сабабли унинг қамалишига шу баҳсни асос қилиб курсатувчи гаплар ҳам мавжуд эди. Холидийнинг хитобларини эшитиб, Анвар уша гумонни эслади. «Буванг ким булган, билиб қуй, жирилламай юрсанг ҳам булади» деган мақсадда атайин келган шеклили?» деб уйлаб, баданига муз югурди.

— Иноятуллони билар эдим. Бизга дарс берарди. Папиросни тутатиб олиб, уйчан ҳолда туриб гапирарди. Мен бунақа уткир тарихчини курмаганман. Бунақаси бошқа тугилмайди. Зуннуний мероси масаласида купчилик уни қоралади. Бир йил утириб чиқиши балки шундандир, Худо биледи. Урушга бориб келганидан кейин яна қамаб, йуқ қилиб юборишларига тушунолмамай юрган эдим. Турт йил урушда унга неча минг уқотишган экан, қаранг, мулла Анварбек, шу мингларча уқдан биттаси ҳам тегмабди. Лекин бир-икки бухтон уқи тегибди. Шахтада кумир қазиб юрганида фалокатдан улибди. Улимидан сунг уч ҳафта утиб номи авфи умумийга ёзилиб турса... Бухтон уқлари ёмон экан... Бу уқларни ким отганини биларсиз? Билмайсизми? Менинг азиз дустим Ҳикмат Уролов. Ювошгина, мумингина, бсозоргина... Ҳамма уни яхши куради. Иноятулло ҳам яхши курган. Аммо бир гап айтиб кетган экан. «Ҳикмат — балиқ, қулда ушлаб туриш мумкин эмас». Зур гап, а?

Анвар энди Холидийнинг муддаосини тушунгандай булди. Илмда узгариш кутилаётган дамда Холидийнинг куп йиллик фаолияти пуч эканини айтиб, унга зарба бера олувчи ягона олим — Ҳикмат Уролов

эди. Тугри, у табиатан анча эхтиёткор эди, аммо ай-тиш мумкин булмаган гапларни унингдек усталик билан айта олувчи ҳам йуқ эди. Илмда ҳалоллик ва адолат булишини истаган ёшлар уни устоз сифатида қадрлар эдилар. Холидий яқинлашиб келаётган қора булутни сезган. Қичишадиган срини аввалроқ қашиб қуядиган бу одамнинг Ҳикмат Уроловни янчиш режасида эканини Анвар шу сўзларни эшитиб англади. Нафрати жушиб, жони ҳиқилдоғига келгандай булиб, уридан турди.

— Ҳа, мулла Анварбск, эшитмайдиларми? — деди Холидий, лабини ялаб.

— Ишимни тугатдим. Бир срга зарур учрашувим бор эди, — деди Анвар.

— Ҳа, боринг. Зарур учрашувдан қолмаслик керак... Дарвоқс... мулла Анварбск, эшитганларингиз узаро гап-а?

Анвар «маъқул» ишорасини қилиб бош ирғади-да, хонадан чиқди.

«Узаро гап учун шу срга овора булиб келиб утирарканми бу одам»деб уйлади у.

3

Анвар фаввора ёнидан утаётиб, бсихтиёр тўхтади. Ҳовуз юзаси анча кирланган, Худо фаросатдан қисган одамлар ташлаган сигарет қутилари, қоғоз парчалари, яна алланима балолар сув юзасида қалқиб турибди. Кирланган ҳовузнинг нақ уртасида шиддат билан кукка қараб отилаётган сув Анварнинг диққатини тортди. Бу фаввора ёнидан кўп марта утган, ҳовуз сатҳининг ифлослигини, сувнинг шиддат билан отилишини кўп кўрган, аммо бу манзара ҳаёлини бугунгидай тортмаган эди. Уриндиқларга ҳали дарахтларнинг соялари стиб келмагани туфайли, буш эди. Анвар офтобга орқасини қилиб фавворага тикилиб утирди. Унинг назарида отилаётган сув қувурлар орқали куч билан пуркалмай, балки тоза сув ифлосланган ҳовуздан қочишга ҳаракат қилаётгандай эди. Тоза сув бир зумгина булсин бу ифлослик бағридан юлқиниб чиқади, бир зумгина булсин қуёш нурларида роҳатланади, аммо... на-чораки, бутунлай узилиб кета олмайди, яна шу ҳовузга қайтади. Сунг... яна интилади, сунг... яна қайтади... Бу орада кимдир музқаймоқни сб, қоғозни гижимлаб шу

ҳовузга ташлайди, кимдир сигаретини ут олдириб тугурт чупини чертади, кимдир тупуради... Яхшики, атроф гавжум, булмаса бошқа бемаъниликларни қилишдан ҳам тоймайдиганлар топилар. Балки қоронғида одам сийраклашгач, ундай иш ҳам булар...

Шу фикр ҳаёлига келиши билан куз олдида Холидий гавдаланди. Назарида уша бемаъни иш фақат шу Холидийнинг ёки шерикларининг қулидан келадигандай туюлиб ижирганди. Ҳовузга тупуриб утган одамни курганида Ҳикмат Уроловнинг «устоз» ҳақидаги гапини эслади.

... Бир одам ҳар куни беш маҳал уйдан атайин чиқиб, маҳалла ҳовузига тупураар экан. Маҳалла аҳли яхши гапирибди — булмабди, пуписа қилибди — фойда бермабди. Охири маслаҳат қилиб, пул туплашибди-да, «зора Худо инсоф берса», дсб уни Маккаи мукаррамага юборишибди. У одамнинг Маккага бориб биринчи қилган иши — Замзам булоғига тупурибди...

Ҳикмат Уролов бир куни шу ривоятни айта туриб «Устозинг шунақа хилидан», дсб қуйган эди.

Анвар ҳаёлини чалғитиш учун атрофга аланглади. Бу ҳам Ҳикмат Уроловнинг угити. Анварнинг арзимаган нарсадан ҳам асабийлашиб юришини билиб, «асабингиз бузилган дамда атрофга алангланг, ҳаёлингизни чалғитинг», деган эди. Анвар бир неча марта бу угитга амал қилмоқчи булди, аммо эплай олмади. Ҳозир ҳам шундай булди. Кузи унғ томондаги бинога тушиб, беихтиёр уйлади: «Қачондир шу бино сртуласида маҳбуслар сақланган экан. Улар қандай қийноқларни курганлар — билмаймиз. Қанчалари қийноқларга чидолмай неча-неча ҳужжатларга имзо чекиб беришган экан? Биз ҳозир уларни айблаймиз, муҳокама қиламиз. Олдинлари одамлар бу бинога қурқув билан қараганлар. Энди атрофида бемалол сайр қилиб юришибди. Шу бинонинг рупарасидаги майдончада мазза қилиб музқаймоқ ялашади. Қизиқ... ҳозир ҳам ертулада маҳбуслар бормикин? Пахта иши билан қулга олинганлар балки шу ердадир? Балки уларни ҳам қийнашаётгандир? Балки кимдир қийноққа чидолмай кимнидир сотаётгандир. Айни шу дамда сотаётгандир... Орадан яна эллик йил утгач, яна кимдир ҳужжатларни титиб, уларнинг қилмишини муҳокама этар, айблар. Ҳозир эса... имзолар чекиляпти, шу имзоларга қараб ҳукмлар уқилияпти... Эллик йил аввал Фалонов билан Пистончиян бу бинода гердайиб иш юритишган. Ажабки, ҳо-

зир Пистонов билан Фалончиян шундай. Бу нима? Тақдир ҳазилими ё қонуними? Яна эллик йил кейин бу бинода ким гердаиб юради?..»

Анвар бу бинодан кўзини олиб, фавворага тикилди. «Нариги бинода «устоз» утирибди. Нималарни ҳасл қилиб, қайси тирноқ остидаги қандай кирларни излаяпти экан? Ҳикмат домлага бориб айтийинми? Нима дейман? «Сизга қарши бир иш қилмоқчи» дейманми? Буни эшитиб, домла одатича кулиб қўяр. «Устозингизнинг касби шу», дейиш билан чекланар. Ичини ит таталаса ҳам сездирмас. Мен гап ташувчи бир нодон бола каби изимга қайтарман...»

Анвар ҳужжатхонадан чиқастганидаёқ Ҳикмат Уроловникига боришни мулжал қилган эди. Бир оз юриб, уйлангач, Холидийнинг мақсадини аниқ билмай туриб боришни маъқул курмади. Фавворага яна бир муддат тикилиб утиргач, оғғобда қизиб, уридан турди-да, уйга қараб кетди. Маҳаллага стганида «Элчиннинг хотини чиққандир, хабар олай, яна оқибатинг йўқ, дёб мингирлаб юрмасин», дёб унгдаги тор кучага бурилди.

Дарвоза эшиги очиқ булгани учун кўнғироқни чалмай, ичкарига кирди-да «Элчин!» дёб чақирди. Элчин дарахт соясига буклама каравотни қуйиб, ухлаб ётган эди. Анварнинг овозини эшитиб, эринибгина бошини кўтарди.

— Сен ҳам урис генералларига ухшаб жонингнинг ҳузурини биласан, — деди Анвар каравот қиррасига утириб. — Арман радиосидан «кундузи ким ухлаши мумкин?» дёб сўрашганда «Бойнинг кўёви» дёб жавоб берган экан.

Элчин унинг ҳазилига жилмайиб ҳам қуймади. Аслида Анвар ҳам ҳазиллашадиган кайфиятда эмасди. «Ошнамнинг дарди меникидан оғирроқ», деган фикрда узича Элчиннинг кўнглини кўтармоқчи эди.

— Ҳа, — деди Анвар унинг тумтайиб ётганини куриб, — қани, бир унғ томонинг билан тур-чи. Сени одам дёб кургани келдим.

— Келганинг яхши булди, уйингга бормоқчи эдим, — деди Элчин ётган ерида.

— Нечук? Биз ғарибларни...

— Бачканалашма. Масала жиддий, — деди Элчин қаддини кўтариб. — Сен анави гапни бировга айтиб-мидинг?

— Қайси гапни?

— Асадбекнинг гумонини.

— Уними? — Анвар чучмалроқ тарзда жавоб бермоқчи эди, аммо гапни айлантириб, алдагиси келмади. — Айтувдим... бир таниш прокурорга...

— Унингни аралаштирма, девдим-ку?

— Аралаштирганим йуқ. Шу масаладан огоҳ бўлиб туринг, Асадбек тухмат қилиб қолса, лаққа тушманг, десдим. Биров суриштирдими?

— Прокуратурага чақиртиришди.

— Ким?

— Шарипов дегани.

— Зоҳидми? Нима деди?

— «Қайнотангиз нима учун сиздан гумонсиради?» дсб суради.

— Нима дединг?

— Нима сабабдан гумонсираганини билмайман. Билиб қолсам, Анвар деган лақма ошнам бор, ушанга айтаман, сизга оқизмай-томизмай стказади. Кейинги пайтда шунақароқ булиб қолган, десдим.

Бу гапдан Анвар ранжиди. «Шуни одам дсб йуқлаб келдимми?» дсб афсусланди. Ҳозир унинг пичингига жавоб қайтарса гап талашиб қолишлари мумкинлигини билиб, индамади. Бошини ҳам қилиб утирди. Элчин бу ҳолатни пушаймонликдан дсб тушуниб, жаҳл отидан тушди. Бир нафаслик сукут кераксиз гаплар сели йулига туғон булди.

— Зайнаб чиқмадими? — дсб суради Анвар бошини кутармай.

— Уч-турт кундан кейин, дейишяпти.

— Тезроқ чиқса сен ҳам тинчирдинг, уйинг ҳам хувилламас эди. Хотиним онасиникига кетса, уй мени ютворай дейди. Бир кунга зурга чидайман. Тагин ҳам сен темирдан экансан.

— Сен ҳам тинчирдинг, дейсанми?.. Қайдам... Мен гурда ҳам тинчимасам керак. Жиннихонадалигингда дуненинг формуласини топганингни айтувдинг, эсингдами?

— У эсдан чиқадиган формула эмас.

— Мен ҳам бекорчиликда ёти-иб, бошқачароқ формула кашф этдим, — Элчин шундай дсб кукрак чунтагидан шапалоқдай газета парчасини олиб узатди.

Анвар газета хошиясидаги Элчин «формула» дсб атаган ёзувни ўқиди:

— «Дунё = қаллоблик + фирибгарлик + муттаҳамлик + ҳасад + игво + порахурлик + зурлик + каззоблик + фаҳш = (улим)». Формулангга унча тушунмадим?

Элчин газета парчасини унинг қулидан олиб, икки буклади-да, яна чунтагига солди.

— Тушуниш учун уқиш керак. Бунинг мактабида мен уқиб келганман.

— Шунақа доно бўлиб кетдингми? — деди Анвар кесатиб.

— Энди билдингми? Ун йил академияда уқидим. Сен битта қаллоб билан олишиб мингирлаб юрибсан. Мен қурган қаллоблар олдида сеники фариштанинг узи-ку?

— Ол-а! Сен шу фаришта билан ун йил эмас, ун кунгина бирга булсанг билардинг.

— Мен билган нарсаларни билишинг учун сен яна юз йил яшашинг керак. Мен кашф этган формула — ҳақиқат! Бунинг чораси эса ёлғиз улим. Қаллобни улдирасан — фирибгар сенга рупара булади. Фирибгарни улдирсанг, фаҳшга дуч келасан. Буларни улдириб қутулдим, деб турганингда қаллобнинг фарзанди улғайиб турибди-да. Қасққа қочасан? Бирдан-бир паноҳинг — улим!

— Сен менга тақлид қилиясанми?

— Сенга аҳмоқ одам тақлид қилади.

— Унда улимни истаб қолдингми?

— Улгим ҳам йуқ... Хоҳлаймизми, хоҳламаймизми қачондир уламиз. Унгача муттаҳамларнинг оёқлари остида хор бўлиб яшаш алам қилади. Дунёни осонликча уларга ташлаб кетиш ундан ҳам ёмонроқ.

— Кунгим хижил бўлиб турувди, юракни баттар сиқдинг.

— Ана шунақа, ҳақиқат чатоқ нарса. Ҳатто адолат-парвар олимларнинг ҳам юрагини сиқиб юборади.

— Бас қил, булмаса ҳозир ёрилиб кетаман, — деди Анвар овозини бир оз баландлатиб. — Мен бу срга бир иш билан келдим. Қайнотангга учрашишим керак.

— Нечук, қайнотамга ишинг тушиб қолибди? Бунақа одамлардан ҳазар қилар эдинг-ку? Формуламнинг яна бир исботи бу: дунё шунақаки, ҳазар қилган одамларинг қаршисида тиз чукасан.

— Формулангни қуя тур. Қайнотанг битказиб берадиган ишим битмай қуя қолсин. Бир марта жиннихонадан чиқариб бергани бутун умримга татийди. Эсингдан чиқдим, отаси масаласида илтимос қилувди. Архивни кавлаштирдим, энди натижасини айтишим керак.

— Узи нимаю отаси нима буларди?

Бу гапни эшитиб, Анвар кулимсираб, қулини унинг елкасига қуйди:

— У, куёв бола, сал пастроқ тушинг. Эртага «Элчинбой фалончининг неvara куёви» дейишса керелиб юрарсиз. Катта қайнотангизга аталган имтиёзлардан фойдаланиб машиналар, уйлар оларсиз...

— Аравани қуруқ олиб қочиш буйинча жаҳон чемпионати булар экан, бормайсанми? — деди Элчин, энсаси қотиб.

— Ҳазиллашастганим йуқ. Жиддий айтянман. Зур одам экан. Эшит...

Анвар ҳужжатларда уқиганларини бир бошдан баён этди. Элчин унинг гапларини булмай эшитди. Уридан туриб, сигарет тутатди.

— Хуш, энди нима дейсан? — деди Анвар голиб одамнинг овозида.

Элчин дарров жавоб бермади. Бир оз уйланиб тургач, буклама каравотнинг қиррасига утирди.

— Нима дердим, кессакдан олов чиқибдими? Бунақа қахрамонлар сон мингта. Сезиб турибман, сен ҳужжатларни урганиб, узингга бир нарсани кашф этгансан. Ҳозир шуни пеш қилиб, мен билан баҳслашасан.

— Сезгингдан ургулдим, сенинг. Қани, айт, нимани сездинг? — Анвар шундай деб қогозларини тартибга келтирди.

— Сезганим шуки, отаси қамалмаса, Асадбек бунақа булмас эди, яхши одам буларди, дсмоқчисан.

— Туғри.

— Унда айт: бошқа минг-минг қамалганларнинг болалари-чи? Улар ҳам Асадбекка ухшашадими?

— Ҳаммининг шароити бир хилми? Мен қайнотангнинг ёнини олмоқчи эмасман. Аммо жамиятнинг, муҳитнинг айбини ҳам четлаб утиб булмайди. Дунёда ҳамма нарса бир-бирига боғлиқ. Қизиқ нарса, эшитгин-а: уруш булмасайди, Асадбекнинг отаси жангга бормас эди. Асирга тушмасайди, Югославия партизанлари сафида юрмас эди, шундай экан, дсмак, қамалмас ҳам эди, қамалмагач, боласини яхши тарбия қилар эди. Асадбек яхши одам булса, дсмак, Ноила улдирилмасди, сен қамалмасдинг, Жамшид тирик қоларди. Ва ниҳоят...

— Ва ниҳоят, — деди Элчин, дустининг сузини булиб, — сен архивда ҳужжат титиб келиб, менинг бошимни қотирмасдинг.

— Майнавозчилик қилмай тур. Яна бир нарса...

— Яна бир нарса шуки, — деди Элчин гапни булиб, — аданг ойнингга уйланмаганларида сен тугилмас эдинг, мен ҳам мағзава гаплардан қутулар эдим.

— Ҳали гапимиз мағзава булдими? — деди Анвар ранжиб.

— Мағзава булмай нима? Унақа булмасайди, бунақа булмасайди... Бу Асадбек булмаса, бошқаси чиқарди. Униси булмаса буниси улдирарди. Жамшид Асадбекка хизмат қилмаса, ана, Ҳосилбойваччага, ҳатто Манасянга хизмат қилавсарарди. Пешонага Ёзилганидан кейин кимга хизмат қилса ҳам барибир шунақа улим топарди. Юзта-юзта қиламизми, отасанми?

— Йуқ, менга қайнотангни топиб бср.

Элчин ичкари кириб, телефон қилиб чиқди:

— Шу ерда утириб тур. Ҳозир келиб, иззатингни жойига қуйиб олиб кетишади.

4

Элчин қунғироқ қилганида Асадбек уйида хотини билан гаплашиб утирган эди. Бугун эрталабдан эти увишиб, юраги сиқилиб тургани учун кучага ҳам чиқмади. Аъёнлари кслишган эди, уларга ҳам жавоб бериб юборди. Ёлғиз қолишни истади. Хотинига аччиқ мас-тава буюрди. Овқат пишгач, иштаҳаси бугилди, бир-икки қошиқ ичган булиб, косани сурди. Кейинги пайтда елкасидан бир нима босиб, суяклари зирқирайдиган, нафаси қайтиб, юраги сиқиладиган булиб қолган эди. Шунақа пайтда одам зотини кургиси келмай қоларди. Бу ҳол бир-икки қайтарилгач, хотинига айтди.

— Вой адаси, дарров уқитиб ташлаш ксрак, — деди Манзура.

Асадбек бунақа нарсаларга ишонмас эди, қул силтаб қуя қолди. Лекин Манзура айтганини қилди: эрининг куйлаги, румолчаси, қант, чой, майиз олиб бориб домлага дам солдириб келди. Шу амалнинг таъсирими ё бошқа сабабми, кейинги бир ой анча енгил эди, нечундир бугун эрталабдан оғир булиб турди.

— Адаси, дони қолса ҳам, сувини ичинг, — деди Манзура, ялиниш оҳангида.

Асадбек хотинининг кунгли учун яна бир қошиқ ичди-да:

— Зурлама, — деди. — Кунглим гаш. Иштаҳам йуқ.

Манзура косани олиб хонтахта четига қўйди-да, бо-
шини эгиб индамай утирди.

Эрталабдан бери Асадбекнинг назарида уй ҳувил-
лаб, эгасиз булиб қолгандай туюлаётган эди. Ҳозир
хотинининг мунгайиб утиришига қараб фақат уй эмас,
вужуди ҳам эгасиз эканини, руҳи ҳам ҳувиллаб қолга-
нини ҳис қилди. Ажаб... ахир кеча ҳам, бир ой олдин,
ярим йил олдин ҳам аҳвол шу эди. Кунлик ишлар,
ташвишлар қуёш ботиши билан чекингач, эр-хотин ёл-
ғиз қолишарди. Аммо нечундир Асадбек ёлғизликнинг
тирноқлари темирдан эканини, забтига олганда бу қа-
дар аёвсиз булишини сезмаган эди.

«Тагин ҳам Манзурага қойил қолишим керак. Зай-
наб узатилганидан бери уйда бир узи... Кун буйи
қайтишимни кутади. Аввалгидай жойнамоз устида ути-
риб, қурқиб кутмаса ҳам, хавотирланади. Мен ҳақим-
даги миш-мишларни эшитади. Эшитади-ю... бу лақма
шу гапларнинг купига ишонади-я?.. Ҳе, ношуд... Кеч-
қурун эса мен ксламан... жаҳлим чиқса купиртириб
сукиб қоламан. Шунда ҳам чидайди...».

Асадбек хаёлидан шу гапларни утказиб, ажабланди.
«Менга нима буляпти? Бунақа гапларни уйламасдим.
Қизиқ...».

Узи гапирмаса хотинидан садо чиқмаслиги Асад-
бекка аён. Шу сабабли нимадир дсб, у улакса сукунат-
ни ҳайдаши лозим эди. Бугун бош табиб Зайнабнинг
аҳволини баён этган булса-да, хотинидан суради:

— Қизинг бугун-эрта чиқиб қоладими?

Манзура эрига қаради, ксйин гуноҳкор одамдай ку-
зини олиб қочди:

— Эртага чиқарамиз, дейишувди, бугун яна мазаси
қочибди. Ўзим ҳам қурқиб кетдим.

— Нима булди?

— Аъзойи баданида бирдан титроқ туриб узини
билмай қолди. Ҳар тугул, уколдан ксйин тинчиб,
ухлади.

— Касалхонадан чиқа қолгани маъқул. Касалларни
куравериб, дарди баттар ошади. Уйига қайтса, снгилла-
шади. Духтирлар кслиб, қараб туришади.

— Уйга келгани маъқулку-я... — Манзура шундай
дсб, ҳадиксираганича эрига бир қараб олди.

— Гапингни ямлама, — дсди Асадбек, нохуш бир
янгилик айтилажагини ссзиб.

— Энди... қандай яшаб кстаркин, дейман-да...

— Бу нима деганинг? Олдин қандай яшаган булса, бундан кейин ҳам ушандай яшайверади.

— Эрига ғалати гапларни айтворди-да...

— Қачон?

— Осган куни... Куёвингиз келувди-ку?..

— Нима деди?

Манзура эшитганларини бир оз юмшатиб айтишга ҳаракат қилди. То сунгги сўз тилидан учгунга қадар азобланди. Юраги тузоқдаги қуш каби потирлади. Агар уни биров бугса ёнки бугизласа, бунчалик азобланмаган булармиди... Бунақа аҳволда аёл кишининг суянадиған тоғи — йиғи булади. Аммо Манзура йиғлашга эридан қурқди. Гапира туриб дам-бадам эрига ҳавотир билан мултиллаб қараб қуйди. Гапириб булгач, қочиби чиқиб кетгиси келди. Наиложки, бундай қилолмади. Энди эрининг сўзини, ҳукмини тинглашга мажбур эди. Ҳукм Манзура кутмаган ҳолда, биргина сўздан иборат булди:

— Аҳмоқ!

Эрининг овозида титроқ сезиб, Манзура чучиди — бу яхшилик аломати эмас...

— Жон аччиғида айтди-да, — деди қизини оқлашга ҳаракат қилиб. — Ҳамма гапи ёлғон, алаmidан айтиб юборди.

— Сен аҳмоқсан! — деди Асадбек овозини кутариб. — Шу гапни айтгунича индамай турдингми? Уриб, оғзини ёриб юбормадингми?

— Вой, адаси...

Манзуранинг гапи чала қолди. Асадбек шу пайтгача қилмаган ишини қилди — чойи совиб улгурмаган пислани олиб, хотинига қараб отди. Жаҳолат билан пислани қулга олганида қандайдир ғойибона бир овоз «бундай қилма!» дегандай булди. Аммо пислани отиш учун қулга олган, десмак, отмоғи лозим эди. Айни чоқда, ғойибона овоз ҳукмидан ҳам қутула олмади — мулжални атай бузди. Писла Манзурани ёнлаб утди-да, дераза токчасига тегиб, синди. Манзура қурқувдан сапчиб, уридан турди.

— Утир! — дед бақирди Асадбек.

Манзура эндиги буладиган ҳукми, ёки ҳаракатни кутиб, титроқ бармоқларини дастурхон попуғи ортига яшириб утирди.

— Қизинг туғри эриникига боради. Гапни чува-лайдиган булса узим осаман уни!

Манзура эрига қаради. Қурқувдан жавдираётган кузларида «Кимни, куёвингизними ё қизингизними?» деган савол муҳрланган эди. Асадбек бу саволни уқди:

— Қизингга тайинла, қадамини биллиб боссин. У кучадаги бир қаланги-қасангининг эмас, Асабдекнинг қизи! Мен қизимнинг бахтли булиши учун ҳеч нарсадан қайтмайман.

Асадбек уша воқсадан сунг, вақти келса номус ҳақида гапириб қуяман, деб уйлаган эди. Ҳозир айтишни ҳам мулжал қилди. Лекин хотинининг аҳволига қараб, бугунга шуниси ҳам старли, деган тўхтама келди.

Худди шу пайтда Элчин телефон қилди. Қунгироқ овозини эшитиб, Манзура уридан қузғолмоқчи эди, Асадбек: «Ўтиравер, болалар олишади», деди. Манзура гап тамом булди шекилли, деб дастурхон устини йиғиштира бошлади. Бу орада болохонадаги йигитлардан бири деразани аста чертиб, овоз берди:

— Бек ака, Ҳофиз акам сураяптилар.

Бу хабарни эшитган Манзура эрига савол назари билан боқиб, жойида қотди. Асадбек уридан туриб «ишингни қилавер», деди-да, уй бурчагидаги юмалоқ стол томон юрди. Садаф рангли телефон гушагини қулоғига тутди-да:

— Ҳа, Ҳофиз, тинчликми? — деди.

Элчин мақсадни баён қилгунича унинг гапини булмади. Сунг:

— Уша срда утира турсин. Ҳозир машина юбораман, — деб гапни калта қилди.

Манзура ҳануз эрига савол назари билан қараб турарди.

— Ишингни қилавер, дедим-ку! Сенга тааллуқли гап эмас, — деди Асадбек зарда билан. Кейин хотинининг мултиллаган кузларига кузи тушиб, унга раҳми келди. Пича юмшоқроқ оҳангда унга далда бермоқчи булди: — Зайнабдан кунглинг хотиржам булсин. Куёвинг битта гапга ишониб кетадиган аҳмоқ эмас. Ишонганида шу пайтгача бир нарса дерди.

Телефон хабарини стказган йигит айвондан узоқлашмай, Бек акасининг амрини кутиб турган эди. Асадбек ташқарига чиқди-да: «Маҳмуд акангни топ», деб буюрди.

Жамшид йуқ булганидан бери айрим дастёрлик ишлари ҳам Чувриндининг зиммасида эди. Бир неча дақиқадан сунг йигит «телефонда Маҳмуд акасининг кутаётганини» маълум қилди.

— Маҳмуд, дам олаётувдингми? — дсб суради Асадбек.

— Хизмат булса айтаверинг, — деди Чувринди.

— Ҳофизникига утсанг, ошнаси утирибди. Шу йигитни тез олиб кел. Ҳа, ҳали сураш эсимдан чиқибди: машина масаласи нима булди?

— Оқидан йуқ эмиш. Нол туққизнинг оқидан бор. Одамлар ҳозир шунга ишқибоз.

— Одамлар ишқибоз булса олаверсин. Менга ёқмайди, уриснинг тобутига ухшайди. Узоғи билан икки кун ичида булсин. Зайнаб шунга қараб, ё эрта, ё индин чиқади. Эрининг узи уша машинада олиб чиқиши керак.

— Яхши. Калитни узингиз берасизми?

— Шунга ҳам дабдабами? Машинани олиб бор. Калитни бер. Гапни калта қил. Олифтагарчилик қилиб мингирласа эътибор берма. Ҳа, яна бир гап: йигитларингдан бирига тайинла — яхшилаб бозор қилиб, олим боланинг уйига ташлаб қуйсин. «Анжондан келувдик, бир суҳбатларини олмоқчи эдик, яна келамиз»ми дегандек гап қилсин, — Асадбек шундай дсб гушакни жойига илди.

«Олим боланинг хабарини эшитишимни сезганимдан юрагим сиқилган булса керак», дсб уйлаб, Анварнинг келишини кута бошлади.

ХIII БОБ

I

Шариф Намозовнинг қамоқдан чиқарилиши ҳақидаги хабарни олиб кирганидан бсри бу одамни Зоҳид ёқтирмай қолган эди. Кейинроқ билса, прокурор ёрдамчиси билан яқин алоқада булган бу терговчини бошқалар ҳам унча хушлашмас экан. «Узи чақа олмайди, аммо одамни сескантиради, бу — сувилон», дсб аташаркан уни. Унинг қулида тайинли иш ҳам йуқ. Ҳали у хонага, ҳали бу хонага кириб лақиллашдан бошқа нарсани билмайди. Унинг одати шуми, ё гап угирлаб юрадими — Зоҳид аниқ айтолмайди. Унга маълум булгани — «Сувилон» кириши билан тилга қулф урмоқ зарур. Қушнингни уғри тутма, аммо узингдан эҳтиёт бул, дсб бежиз айтишмаган-да.

«Сувилон»нинг суҳбатидан баҳраманд булиш бахти бугун Зоҳидга насиб этган экан.

Зоҳид эксгумация хулосаларини уқиб утирганда у кириб келди.

— У, ёш ҳамкасбим, ишдаги ютуқлар қалай, яхшими? — дед қуришди.

Уздан икки-уч ёшгина катта бу «ёшулли ҳамкасб»нинг лутфи Зоҳиднинг гашини келтирди. «Бошимни қотирмай тезроқ чиқиб кетармикин», деган уйда руйхуш бермай қуришиб:

— Юрибмиз, тупроқдан ташқарида, — дед қўйди.

— Қойилман, чиройли гап айтдингиз, — деди «Сувилон» кулиб. — Бизнинг соҳамизда тупроқдан ташқарида юришнинг узи катта бойлпк! Ишдан гапиринг, ишлар қалай?

— Буляпти.

— Тезроқ булдиришга ҳаракат қилаверинг. Лекин сизга ҳам ҳавасим келади, ҳам ачинаман. Ҳавасим келганики, зўр ишларни сизга ишониб топширишди. Эпласангиз, тез кўтарилиб кетасиз. Ачинишимнинг сабаби шуки, ҳали гўрсиз. Эплай олмасангиз, фишт, — у «келган жойингизга қараб жунайсиз», деган маънода ҳуштак чалиб қўйди. — Лекин сиз тушқунликка тушманг. Қийналсангиз, мана, биз бор. Тортинманг. Сизга шаҳар «угро»сидаги Солиев ёрдам беряптими? Омадингиз йуқ экан, ланж у одам, ишни резинкадай чўзади. Урдакка ухшаб, тумшугини балчиққа тиқиб олиб, лой титкилайди.

— Чўзса ҳам пухта ишлайди. Хом ишдан пухтаси дуруст-да.

— Янглишяпсиз. Бизнинг ишимизда энг биринчи галда тезлик туради. Билиб қўйинг, янги булган энг каттамиз бошлигимизни суҳбатга чақириб «суст ишлаяпсизлар» деганмиш. Тушундингизми? Янги раҳбарнинг талаби ҳам янгича булади. «Суст ишлаяпсизлар» дебдими, демак, биздан оперативлик талаб қилинади. Ишни чўздингми, тамом, жойни бушатавер. Мана, сиз: буйнингизда иккита қотиллик турибди. Иккита рецидивистни ушлабсиз. Нима қилмоқчисиз?

— Нима қилардим, тергов-да.

— Гўрсиз, дедим-ку. Омад қулингизга қуниб турибди-я! Гувоҳ борми, бор. Олдинги қотилликни ҳам уларнинг буйнига қўйинг-да, ёпинг ишни. Уларнинг борар сри тайин, — у шундай дед бармоғи билан ҳавода сиртмоқ шаклини чизди. — Битта қотилликка ҳам шу,

унтасига ҳам. Нима сураса, хуп денг, ваъдани каттароқ қилаверинг. Буйнига олади. Ишнинг кўзини билиш керак, ука.

Унинг гапларини эшитиб, Зоҳиднинг кўнглида бир шумлик уйгонди.

— Шунақа дейсизу талабини бажариш қийин-да, — деди у, содда одамнинг ниқобига кириб.

— Нима дейди? — деди «Сувилон» сергак тортиб.

— Қотилликни биттаси буйнига олмоқчи. Шунинг эвазига шеригини, яна икки кишини чет элга утказиб юбориши керак экан. Бу менинг қўлимдан келмайди-да.

— Э, сиз ваъдани беравермайсизми?

— Петрашвили дегани пихини ёрган экан. Аввал улар чет элга кетсин, уша ердан менга хат ёзсин, кейин мен буйнимга оламан, дейди.

— Оббо зангар-с, қалтис жойидан ушлабди. Мен бир уйлаб кўрай-чи, йули топилар, — «Сувилон» шундай дсб хонадан чиқишга шайланди.

Зоҳид бу гапни шунчаки қитмирлик учун айтган эди, унинг узгаришини кўриб, ажабланди-да, эшикка етган жойида тўхтатди.

— Сизда мабодо Маҳмуд Эҳсоновнинг телсфони йўқми?

«Сувилон» тўхтаб, орқасига угирилди:

— Маҳмуд Эҳсонов? Ким у? — дсб сўради талмов-сирагандай булиб.

— Иккинчи мурдани унинг уйдан чиқаришган-да. Асадбекка яқин одам, дсб эшитдим.

— Уни нима қилмоқчисиз?

— Ҳеч нима қилмайман. Фақат эксгумация хулоса-си билан таништириб қўяй дсвдим.

«Сувилон» бу гапни эшитиб, уйланди-да:

— Бир қарай-чи, булса айтаман, — дсб хонадан чиқди.

«Агар Эҳсоновнинг телсфонини олиб кириб берсанг, фирт аҳмоқ буласан», дсб уйлади Зоҳид.

2

— Ҳа, «Сувилон»нинг чиндан ҳам аҳмоқ экан, — деди майор Солиев, Зоҳиднинг гапларини эшитгач.

— Бечора довдираб қолган. Агар бу қилмишини эгалари билиб қолса...

— Билиб қолишса ҳам бунинг бало урмайди. Бунинг аҳмоқлигини эгалари билишмайди, дейсанми? Ҳар ҳолда, ақлли одам уларга хизмат қилмас дейман-ов...

— Ҳар қандай идорада ҳеч бўлмаса битта аҳмоқ топилади, демак, улар истаган идораларига ин қуйишлари мумкинми? Гапингизни шундай тушунишим керакми?

— Хоҳласанг шундай тушун, хоҳламасанг узинг биласан. Аниқ гап шуки, улар ҳозир истаган идораларига кириб бора оладилар. Лекин бунга битта-иккита аҳмоқни сабаб қилиб курсатиш нотўғри. Асалбекка ухшаган одамлар утган тарихда ҳам булган. Бунақалар ниҳоятда зийрак, пайт пойлашади. Агар ҳокимият қаттиққўллик курсата бошласа, булар ин-инларига кириб кетадилар, қуйдек ювош тортадилар. Шоирларнинг тили билан айтсам, бурилар қуй пустинига уралиб, пайт пойлашади. Бурининг урғочиси қучқордан қочса ҳам барибир бури туғади. Булар қуй пустаги остида урчиб ётаверишади. Ҳокимиятда бушанглар пайдо бўлса — тамом, қуй пустини счилади. Ҳозир биз шунақа даврнинг чуққисига келдик. Сен менинг «қарилик гаштини суришга» қандай кетганимни биларсан?

Зоҳид бу воқсанинг тафсилотини орқаворотдан эшитган эди, шу боис хижолатдаги одамнинг кулимсираши билан «йўқ», деб қўйди.

— Чет элда ишлаб келган икки одамнинг уйини уғри урибди. Изига тушдим. Таппа босдим. Ишонасанми, ун олти-ун еттидаги болалар. Пулга муҳтож ҳам эмас. Утрибошиси катталардан бирининг боласи экан. Ота-онаси дам олишга кетиб, уйда маишат қилиб ётган экан. Шериклари ҳам узига ухшаган такасалтанглар. Айбларини буйинларига қўйсам ҳам узларига сув юқтиришмайди. Безгина бўлиб тураверишди. «Битта телсфон қилиб олсам майлими» дсвди, «қани, нима қиларкин», деб рухсат бердим. Менинг хатоим шу булди. Бола отасининг ёрдамчисига қунғироқ қилди. Биз уғирланган моллар руйхатини олгунимизча ёрдамчи стиб келди. Аввал юмшоқ гапирди, кейин пуписа қилди. Икки соатлардан кейин боланинг отаси Ялтадан телсфон қилди. Очиқ савдо булди. Мен болаларни қуйиб юборадиган, у эса фалон-фалон нарсаларни ундирадиган булди. Савдо пишмади. Эрталаб бошлиқ чақириб турибди. Яна яхши гап, яна насиҳат, яна пуписа... Буларнинг тили бирлигини кўриб, ҳайрон қоласан. Хипчин ушлаган жойингдан эмас, эгилган еридан синаркан. Мен хипчиннинг бир

учини ушлаб аҳмоқ булиб қолавердим. Аввал турт хонали уйни бушат, эр-хотинга бир хонали ҳам булавереди, дейишди. Уғлимнинг оиласи билан чет эл хизматида экани, ҳадемай қайтишига ҳам парво қилишмади. Уйни бушатдим. Янганг билан ажралиб кетишимга сал қолди. Хуллас, иззат-икромсиз қарилик гаштини суришга кузатишди. Бир ярим йилдан кейин ҳалиги каттанинг узи қармоққа илинди. Боласининг иши қайта қузғалиб, мен яна ишга қайтдим. Мукофот тарзида менга энди беш хоналик уй ҳам беришди. Курдингми, аҳволни? Сен адолат таптана қилди, деб уйлаяпсан, а? Бскор гап! — Солиев шундай деб қул силтади. — Ҳали каттанинг айбини яна ҳам буртгириш учун мени эслаб қолишди. Ҳозирги катталар узларини адолатли қилиб курсатишга уринишяпти. Улар бошқаларга жилмайиб қарашади, бармоқлари эса бугзимизда. Бугиб туриб «нега яхши нафас олмайсан», деб бизни айблашади. Узлари эса оппоқ. Мана, кечаги раҳбарингни қара: Фарғонадаги фожианинг сабабини қулупнай бозоридан қидириб, катта минбарда лақиллатди. Энди думини тугишар, десдим, яна ҳам каттароқ амални бериб утиришибди. Юқоридаки шунақа аҳволми, пастдагиларга ажабланма.

— Пашшангни қуриб утиравер, демоқчимисиз?

— Бу энди ҳар кимнинг виждонига ҳавола. Мен кунни кўрдим. Билганим шуки, тсгирмон тоши бир хилда айланмайди. Лекин замон узгаргунча чидашга туғри келади. Кс, қуй, бу гапларни, — Солиев шундай деб тиззасига шапатилади. — Нимага чақирдинг?

— Эксгумация натижасини олдим. Дастлабки экспертиза натижаси асосан тасдиқланди. Эксгумацияга Эҳсоновни чақиртирган эдим, келмади.

— Келади, деб уйловдингми?

— Келишига узим ҳам унча ишонмаган эдим. Келмагани бир жиҳатдан яхши бўлди. Уйига боришга баҳона излаб турувдим.

— Уйида нима қиласан?

— Бир кўрай-чи, қандай яшар экан?

— Иш учун зарур деб уйлайсанми?

— Йўқ, узим шунчаки қизиқяпман.

— Қизиқмаганинг маъқул.

— Нима учун? Ахир мен ниманинг эвазига жонларини хатарга қуйганларини билишим керак-ку?

— Жонларини мол-дунё учун тикканлар, нимасига тушунмайсан?

— Тушунмайман, Мақсуд ака, тушунмайман. Хун ховлисида фаввора бордир, ҳожатхонасининг деворларига чехларнинг гулли, ялтироқ кафеллари ёпиштирилгандир, шипига кийикнинг расми чизилгандир. Шуми? Жон шунинг эвазига тикилган бўлса, арзон кетмайдами? Ахир фавворасиз ҳам, кафелсиз ҳам, кийикнинг расмисиз ҳам яшаса булади-ку? Одамлар буларсиз ҳам яшаб юришибди-ку?

— Яшаяпти. Қизиги шуки, булар ҳам бир пайтлар дабдабасиз яшашган.

— Мен ҳам шуни уйладим. Мен баъзан ҳамма нарсадан бешиб кетаман. Дадамнинг ёнларида кетмон чопиб юрганимни қумсайман. Ҳозир бориб кетмонни қулларидан олсам, кечагидан ёмон яшамайман.

— Сенинг яхши хунаринг бор экан. Мен бечора нима қилай, бирдан-бир хунарим — жиноятчини қувиб юриш.

Зоҳид Солиевнинг гапларида истехзо оҳангини сезиб, кераксиз ҳиссиётга берилганини фаҳмлади-да, қулиб қўйди.

— Сиз нима булсангиз, мен ҳам шу. Ҳозир биров менга кетмонни ишониб бермас, дейман. Сиз менга бир масалани счишда кумақлашинг: «Сувилон» аниқ мақсад билан кирган эди, мен уни бошқа йулга буриб юбордим шекилли.

— Қани, уша аниқ мақсадини айт-чи?

— Тушунмадингизми? Ишни ёпишим зарурлигини шипшитиб қўймоқчи булди.

— Сен қандай хулосага келдинг?

— Ишни-ку, ёпмайман, аммо йуналишни узгартираман. Қотилни эмас, Жамшид Суннатулласвни қидираман.

— Сабаб?

— Сабаб — Суннатулласв тирик.

— Буни улар билишадими?

— Билишмаса ишни ёпишга уринишмас эди.

— Хуш, қидирдинг, топдинг ҳам дейлик?

— Калаванинг бир учи уша йигитнинг қулига боғланган.

— Биринчи қотиллик-чи?

— Биринчиси ҳам.

Солиев қатъий тарзда айтилган бу фикрни эшитиб, стол устини ногора қилиб чертиб, уйга толди.

— Чигал, ниҳоятда чигал иш, — деди оғир тин олиб.

— Иккинчи савол худдишундан келиб чиқади. Нима учун бу чигал иш айнан менга, тажрибасиз бир терговчига топширилди. Ахир бунақа ишлар тажрибали одамга, ёки прокурор ёрдамчисининг узига топшириллар эди-ку? Бу гур бола чигал ишни счишга эриниб, қул силтаб қуя қолар, дейишдими? «Сувилон» бу ишни ёпганимдан кейин кутарилишим мумкинлигини шунчаки писанда қилмагандир?

— Тугри англабсан. Бу ёгини энди узинг уйлаб куравср. Сенга бир янгилик бор, кеча заргарлик дукони умарилган, шу ишни менга беришди. Ҳамдам эса Фаргонада...

— Шунга ҳайронман, Фаргонадаги ишлар билан марказдан келганлар шуғулланаятувди шскилли?

— Сен ҳайрон булма, уйла. Мендан кунглинг тук булсин, ёлғиз қолдирмайман. Петрашвилини суроқ қилдингми?

— Ҳа. Аммо янги гап чиқмади.

— Ундан чиқмайди ҳам. Янгисини сенга мен айтаман. — Солиев шундай деб, портфелини очиб, муқоваланган бир даста қоғозни олди-да, Зоҳидга узатди. — Танишиб чиқ, Петрашвилининг иши.

Зоҳид қоғозларни варақлаб, ажабланди. Бу жиной ишнинг юритилиши ҳақидаги расмий ҳужжатлар эмас, балки ҳаваскор изқуварнинг кузатишини эслатарди. Солиев Зоҳиднинг ҳайрон булганини сезиб, изоҳ берди:

— Тугри пайқадинг, бу расмий иш эмас. Очиқроқ гап шуки, расмий равишда жиной иш очишга имкон беришмаган. Жинойтчилар сен билан мени бир чуқишда қочирадиган булиб кетишган. Мана шу Петрашвили ҳар сафар майда угирлик ёки безорилиги учун қамалган. Буни биласан. Узини куриб, гаплашганигда ажабланмадингми? Ким эканини куз қарашининг узи айтиб турибди-ку? У асосий хизматни қамқоқалигида бажарган. Мана охиргисида вилоят каттасининг беминанат дастёри булган. Демократия дегани ҳамманинг бошини айлантирмадими? Катталардан порозилар Масковга хатлар ёзишмадими? Хат айлаиб келиб, яна уша каттанинг қулига тушдими? Ажаб ҳол, а? Қуй буриинг зулмидан шикоят қилиб, шерга арз қилади. Шер «арзни адолатли ҳал қил», деб буриинг узига оширади. Майда арзчиларнинг иши осон, бир-икки пуниса билан тинчийди. Лекин катта билан олишадиган тоифалар ҳам чиқиб қолади-ку? Катта-

нинг сирини биладиганлар гимирлаб қолса-чи? Ана шунда каттанинг калласи ишлаб қолади. Қамоқдаги Петрашвилини ёллайди. Каттанинг истаги билан Петрашвили бир кунга, ёки бир кечага, ёки бир соатга қамоқдан чиқарилади. У ишни битиради-ю, жойига қайтади. Жиноят содир булган, жиноятчи эса йуқ. Катта эса ҳамкасбларимизнинг гирибонидан олиб, булғалайди. Учинчи жиноятдан сунг менинг бир қадрдоним изга тушади. Аммо уни ҳам менга ухшатиб қарилик гаштини суришга ҳукм қилиб юборишди. У қулидан келганича кузатган, Петрашвилининг жиноятларини исботлашга уринган. Бу қоғозлар энди тилга кириши мумкин. Уша катта ҳозир жойини топиб кетган. Сен ишни яхшилаб урганиб чиқиб, Петрашвилини сиқувга ол.

— Буниси қизиқ булди, — деди Зоҳид, пешонасини силаб. — Шунақа маккорлик билан ишлаган одам нима учун бу шилта ишга илашиб қолди?

— Булар мсьёрни билишади. Петрашвилининг услуби эскирди. Энди у арзон-гаров қуғирчоққа айланган, қадри кетган. Петрашвилига қандайдир ваъда беришгандир. Бир нарсага зориқмаса, бунақа ишни зиммасига олмас эди. Уни бошқа қамоқхонага кучиришга ҳаракат қилиш керак.

— Нима учун?

— Нима учун? — Солиев бош чайқади. — Сездедингми? Петрашвили ҳам, шериги ҳам ё нашаванд, ё гиёҳванд. Бу қамоқхонада уларнинг одами бордир. Етказиб бераётгандир. Етказувчи занжирини узиш керак. Ана шунда улар хумордан тутайди. Бошини деворга уради. Бир чеким наша учун отасини ҳам сотади. Ҳозирча «мен ўлдирмаганман, мен ёқмаганман», деб турибдими, хумордан қийналганда биринчи айтадигани «мен ўлдирганман» дсйди. Қотилликни буйнига олади. Сен уларга ишонгандай буласану бошқа томондан босасан. Сен шу кунлар ичи бошлиқ билан якка-якка гаплашишга уриниб кўр. Эшитишимча, янги раҳбар уни суҳбатга чақирган. Қаттиқ талаб қуйган. Ҳозир учрашишнинг айни пайти. Фақат бу идорангдигиларга билдирма. Унгача турмада капитан Мусасев деган йигитга учраш. Курсанг, худди чумак арининг узи. Агар у ерда юзта ҳалол одам булса, юзнинг бири, биттагина булса, шунинг узи. Унга тайинласанг, кавказликларингга куз-қулоқ булиб туради.

Зоҳидга бу фикр маъқул туюлди.

Чувринди уйга ҳазин бир аҳволда қайтаётган эди. Бугун унга онасининг хасталаниб қолганини маълум қилдилар. У «яна уша эски дарддир» деб уйлаб, боришга шошилмади. Мулжалдаги ишларни бажариб булиб, бориб қарасаки, аҳвол у уйлагандан ёмонроқ. Онаси айвонда шифтга тикилиб, бемажол ётибди.

— Кайфи йуқми? — деб сўради Чувринди пешвоз чиққан уй бекасига.

— Йуқ, кечадан бери сурамайди ҳам.

— Диспансердан нима учун олиб келдингиз? — деб сўради Чувринди уй бекасидан.

— Хабар олгани борган эдим. Духтирлар олиб кетганингиз маъқул дейишди... — уй бекаси шундай деб лабини тишлади. У асосий гапни айта олмади.

Чувринди шу пайтгача онасига салом бермаган эди. Ажабки, узи истамаган ҳолда, паст овозда булса ҳам салом берди. Онаси унинг овозини эшитиб, шифтдан кузини олиб, у томон қаради. Лаблари титради. Бир оздан сунг ёноғига бир томчи ёш думалади. Бу аёлни танимаган одам уни ҳали олтмишга кирмаганига зинҳор ишонмас, камида саксон йил умр кўрган кампир, деб баҳо берар эди.

Уй бекаси асосий гапни айтолмаган булса ҳам, Чувринди унинг нима дсмоқчи эканини англаган эди. Ҳозир онасига қараб «Наҳотки?» деган фикр юрагига бир лаҳзалик снгил титроқ бериб утди. Она дейишга ҳам арзимайдиган бу шилта хотин улса бир туким ҳам қилт этмаса керак, деб уйларди. Ҳозирги аҳволига узи ҳам ажабланди. «Ачинаяпманми? Нега? Бу дунёда бор булди нимаю йуқ булди нима? Узига ярашасини олди. Итдай хор булди. Энди хорликлардан қутулади. У-ку хорликдан қутулади. Мен-чи? Исноддан қачон қутуламан?»

Чувринди онасига қараб шуларни уйларди. Шу уйлари билан юрагида гимирлаётган ачиниш ҳиссини бугмоқчи буларди.

Онаси эса... унга қараганича унсиз йигларди.

Нима учун йиглаётганини узи ҳам билмасди.

Бу дунёдан қандай армон билан утаётганини идрок қила олмасди...

Уғлига бир нима дегиси келарди, аммо тили гапга айланмас эди...

Нима десин? «Болам» десинми? Ҳаққи борми шундай дейишга. Туққанидан бери бирор марта «болам» деб суймаган, энди улари олдида шундай дейишга тил ҳам буйсунмайди. Юрагида «Болажоним!» деган фарёд уйғонади, аммо қотиб қолган тил, бу фарёдни эгасига стказиб бера олмайди. Юракнинг таржимони булмиш тил ожиз...

«Рози булгин», десинми? Қайси қилган яхшилиги учун розилик тилайди?

«Розиман» десинми? Угли зорми экан унинг ризолигига?

Бу аёлнинг ҳозирги аҳволини билган одам умр буйи Яратганга муножот этиб, «Ё Раббим, мени бу бандани ҳолига сола курма» деб зорланиб утарди.

Чувриндининг онаси «болам» дея олмаётганидан, рози-ризолик тилай олмаётганидан укинмас эди. Чунки бундай тушунчалар уни аллақачонлар тарк этиб кетганди. Тумтоқлашган ақли жаъмики нурли туйғуларни буғиб улдириб булган эди. У яна бир неча соатлик ёки бир неча кунлик умри қолганини билмас эди. Улим тушагида азоб чекиб ётарди, дейиш ножоиздир, чунки у ароқ тополмаган кезлари бундан баттар азобга дуч келарди...

Ҳозир йиғлагиси келди. Унсизгина йиғлади. Авваллари кулгиси келарди, куларди, маишат қилгиси келарди, қиларди. Ана энди йиғлагиси келди...

Ажаб манзара: она ва угил... Ҳеч қачон бирга булмаган, ҳеч қачон бир-бирига меҳр кўрсатмаган икки тирик жон. Бу дунёда нима учун яшамоқ лозимлигини англамаган икки банда. Бир-бирларига айтмоққа сўзлари йўқ...

Мудҳиш манзара: ҳадсмай жон бериши мумкин булган онасига айтмоққа угилда сўз булмаса?!

Онанинг айтадиган гапи бор. Узоқ йиллар асраган гапини айтиши керак. Бу ҳақиқатни гўрига ортмоқлаб кета олмайди.

— Келиб тур, айтадиган гапим бор, — деди она хаста овозда.

— Гапингиз булса... айтинг, — деди угил.

— Ҳозир айтмайман... Жоним узилишидан олдин айтаман.

— Нега?

— Қурқаман.

— Кимдан?

— ...

Билмайди... Чиндан ҳам шундай. Эрининг улимидан бери қурқувда яшади, аммо кимдан қурққанини узи ҳам аниқ билмади. Бу қурқув уша машъум воқсадан сунг уйғонган. Ушандан бери бу қурқув хожа, у эса чури. Шу қурқув боласини ташлашга мажбур қилди. Шу қурқув уни шаҳарга ҳайдаб келди. Ароқ ичиб, кайф қилгандагина қурқув уни ҳоли қуярди.

— Келиб тур, — у шундай дсб бошини буриб, нигоҳини яна шифтга қадади.

— Эрталаб ксламан, — Чувринди шундай дсб дарвоза томон юрди.

— Омонат гаплари борга ухшайди, — деди уй бскаси. — Келиб туринг. Айтмасалар жон беришлари қийин булади.

— Нега? — Чувринди тухтаб, унга қаради.

— Одамлар шунақа дейишади. Ксйин... ҳарна булса ҳам сизни тукқанлар, «розиман», дсб қуйинг. Ўзингиз ҳам розиликларини олинг.

— Ҳозирми?

— Йуқ. Ҳозир орқага қайтманг, эртага ксламан, деяпсиз-ку?

Чувринди уйга келгач, машинасини одатича кучада қолдирди. Уртанча угли машинани тозалаб, ичкарига ҳайдаб киришга ишқибоз.

Шом қоронғуси туша бошлагани учун унг томондаги дарахтга суяниб турган одамга эътибор бермаган эди. Дарвоза томон уч-турт қадам ташлагач, таниш овоз эшитилди:

— Эҳсонов!

Уни ҳеч ким бунақа дсб йуқламасди, шу сабабли ажабланиб, таққа тухтади. Дарахтга суяниб турган одам унга яқинлашди. Чувринди уни таниб, ҳайронлиги ошди:

— Ис, прокурор, сизмисиз?

— Менман. Сизни кутиб турувдим.

— Тинчликми?

— Эксгумацияга чақирган эдим, дарагингиз булмади. Иш купми?

— Иш-ку... купмас... Лекин очигини айтсам... Уликдан қурқаман. Гапим кулгилими?

— Мен учун кулгили эмас. Чунки кунчилик мурдадан қурқади. Тирикдан қурқишмайди, шуниси менга қизиқ туюлади.

— Қизиқми? — Чувринди Зоҳидга синовчан назар ташлади. — Тирикдан қочиб ё беркиниб қутулиш мумкин. Ҳаликининг арвоҳидан қасққа қочади одам?

— Сиз ҳақсиз. Руҳ бир ёпишса қутулиб бўлмаса керак.

Зоҳид шу гапни айтгач, «уйига таклиф қилармикин ё йўқми?» деб уйланди. Чувринди эса унинг бемалол туриб олиб гапни чузаётганидан мақсадини фаҳмлади: «Уйга кирмоқчи шекилли?»

— Овора булиб келибсиз, хизматингизда бўлайлик, — деди озгина киноя билан. — Тинтув қилгани келмагандирсиз, а?

— Тинтувга келганимда сизни кутиб турмасдим. Агар сизга м а л о л келмаса, шу ерда туриб гаплаша-всрамиз.

Зоҳиднинг кейинги сузлари Чувриндининг киноя-сига ҳамоҳанг тушди. Чувринди буни сезиб, кулимсиради.

— Менинг уйимга келганлар остонадан ноумид қайтишмаган. Шу уй қурилганидан бери дарвоза қулф нималигини билмайди. Ишонмасангиз ана, қаранг. — У шундай деб уй томон йўл бошлади. Зоҳид дарвозага куз ташлади: чиндан ҳам тутқич бору қулф йўқ.

— Мен қишлоқда тугилиб усганман. Қишлоғимизда қулфланадиган биронта ҳам эшик йўқ эди. Шаҳарда ҳам шундай қилса булармикин, девдим.

— Буляптими? — деди Зоҳид остона ҳатлаб.

— Буляпти шекилли?

«Булмай-чи — деб уйлади Зоҳид. — Бу уйга қайси ботир уғри, кимнинг юраги билан яқинлашар экан? Қулф нима экан, аслида бу хонадонга дарвоза ҳам шарт эмас...»

Чувринди уни кичик меҳмонхонага бошлади. Бу хонадонда учта меҳмонхона булиб, бири катта, иккинчиси урта, учинчиси кичик ҳисобланарди. Уччовида ҳам дастурхон ҳамиша тузоғлиқ турар, одамлар сонига, ҳамда даражасига қараб у ёки бу меҳмонхонага таклиф қилинарди. Чувринди аввалига Зоҳидни катта меҳмонхонага бошлаб қойил қолдирмоқчи эди. Кейин «буларнинг зоти қитмир бўлади, бир балони бошламасин», деб «камтарона» ҳисобланган хонага таклиф этди.

Остона ҳатлаб ҳовлига кирган одам бир қарашдаёқ хонадоннинг саришта эканини кўради. Муъжаз фаввора, шийпон, уйларнинг жойланиши — ҳаммаси рисо-

ладагидай. Агар ҳовлига товус билан кийик қуйиб юборилсами, эртақлардаги хон саройининг узи булиши мумкин.

Чувринди бир неча дақиқа Зоҳидни меҳмонхонада ёлғиз қолдирди. Бу муддатда Зоҳид уй ичини куздан кечиришга улгурди. Ҳовлида юриши керак бўлган товус меҳмонхона деворига муҳрланибди. Рассом ранг танлашга уста экану аммо меъёрни билмабди. Деворлару шифт табиат ва жониворлар тасвири билан тулган, тасвирда фақат эшагу ит бўлмаса керак. Бу рассомнинг калтабинлигими ё хужайин истагими — Зоҳидга қоронғу.

Чувринди кириб:

— Суратлар ёқдимиз? — деб кулимсиради.

— Рассом яхши экану...

— Ҳайвонот боғи қилиб ташлабдимиз?

— Ҳа.

— Мен сафарда эдим. Кичкинам кириб «уни чизинг» деса ҳам чизибди, «буни чизинг» деса ҳам чизаверибди. Мен узим бунақанги бачканаликни ёқтирмайман.

— Меъморчиликдан хабарингиз борми, дсйман?

— Нега сураяпсиз?

— Уй тартиб билан, яхши қурилибди. Меъморнинг қули сезилиб турибди.

— Буни туғри топдингиз. Бир меъмор ошнам ишбоши булиб қурган бу уйларни. Ўзимда савод йўқ. Мактабда ҳам чала-чулпа ўқиганман. Ўқишга ҳавас зур эдику, шароит туғри келмади.

— Нима сабабдан?

— Бунинг тарихини айтсам, минг бир кеча булади. — Чувринди шундай деб тузоғлиқ дастурхон устига ёйилган докани йигиштириб олди.

— Қани, марҳамат қилинг.

— Меҳмон кутятувдингизми? — деб суради Зоҳид. — Бемаврид келибман, шекилли?

— Кутаётган меҳмоним — сиз, дессам ишонасизми?

— Йўқ, ишонмайман, — деди Зоҳид кулимсираб.

— Туғри, ишонмайсиз. Ҳамма гапга ишонаверсангиз прокурор була олмас эдингиз, — деди Чувринди ҳам жилмайиб.

— Эксгумация хулосалари...

Зоҳид шундай деб гап бошлаган эди, Чувринди шарт кесди:

— Бу гапни куя туринг. Аввал таом, баъдаз калом, дейишганми?

Зоҳид «маъқул», дегандай қулини куксига қуйди.

Яхши ҳамки Чувринди сўзини булди. Дам утмай таом киритилиб, шурвани ичаётган пайтда Зоҳид майор Солиевнинг «Жамшид тирик эканига ишонишимизни иташяпти», деган гапини эслади. Ажаб ҳолат: аввалига куйдирилган мурда — Жамшид, дейишди. Энди узлари «йўқ, у Жамшид эмас эди», дейишмоқчимми? Зоҳид шурвани ича туриб Чувриндига бир-икки уғринча қаради. Чувринди хотиржам овқатланар, юзидан, куз қарашидан бирор маъно уқиш қийин эди.

«Буларда бир сир бор, — дёб уйлади Зоҳид. — Узларига ёқмаган одамни улдириб, кумиб ташлашса ҳам буларди. Намойишкорона осишлари нимани англатади? Мақсуд ака бир нарсада янглишадилар. Уларнинг мақсадлари фақатгина бизни лақиллатиш эмас. Суннатуллаев — Асадбекнинг одами. Агар уни Асадбек улдиртурса, бундай осиб қўймас эди. Изсиз йўқолган одамлар рўхатига кирарди. Бошқа туда улдирган булса, булар нега жим? Нима уғун хотиржам? Пайт пойлашяптими? Улар кутган фурсат қачон келади? Сунг қандай балоларни бошлашади? Биз одатдагидай гафлатда қолмаймизми? Наҳот буларнинг пайини қирқа олмасак?»

Зоҳиднинг қорни оч эди, шурвани ҳам ичди, кейин қуйилган хасипни ҳам сди, ноз қилиб угирмади. Ташқаридан қараган киши буларни икки қарама-қарши қутб одамлари эмас, жонажон икки дуст ширин суҳбат қилиб, овқатланяпти, дёб уйлаши мумкин эди.

Чувринди «Эҳсонов!» дёб чақирилиб, тўхтатилганида ғашланган эди. Ҳозир Зоҳиднинг айнан шу кеч келганидан узича рози булди. Зоҳид келмаганида ёлғиз утириб, онасининг ташвиши билан банд буларди. Зоҳид ташрифи билан ундаги андуҳни бир оз булса-да, чекинтирди. Айниқса гапларида расмиятчилик оҳанги йўқлиги Чувриндига маъқул келди.

«Овқат сьётганда туппа-тузук одамга ухшаркан, а? — дёб уйлади Чувринди. — Лекин мендан нима истайди бу? Наҳот мени ҳаммасини айтиб берадиган гул дёб уйласа? Хуп, ҳозир ҳаммасини туппа-туғри айтиб берайинми? Шунда ишониб, индамай кстадимми? Ишониб бупти. Яна ланжлик қилади, яна бефаросат урдакка ухшаб тумшуғи билан балчиқ титаверади. Буладиган гап шу — балчиғини титиб кунини кураверсин. Балчиқдаги

буларга см булузчи чувалчанг қайда-ю, осмондаги бургут қайда?!»

Овқатдан сунг Зоҳид икки пиёла чой ичгач, лабини сочиққа артди.

— Чойдан қуяйми? — деб суроади Чувринди, илтифот билан. Бу илтифот пардаси ортида «қани энди гапингизни айтаверинг», деган маъно ётган эди.

Овқатлана туриб бир қарорга келган Зоҳид Чувринди учун кутилмаганда қисқа гапирди:

— Эксгумация хулосасида айтарли янгилик йуқ. Мурда Суннатулласвники, деган тахминда турибмиз.

— Тахминда, деганингиз нимаси?

— Аниқ хулосага келиш учун қушимча далиллар ксрак.

— Қанақа далил?

— Буниси энди тергов жараёнида маълум булади. Сиздан бир илтимосим бор: бирор масалада безовта қилсам, аччиқланманг. Сиздан гумонсираётганимиз йуқ, фақат марҳумни яқиндан билганингиз учун у-буни сураб тураимиз.

— Ҳайрият-с, — деди Чувринди кинояли жилмайиб. — Мени гуноҳкор қилиб қуясизми, деб жоним ҳалакда эди. Энди эксгумация хулосасига келсак, у мени мутлақо қизиқтирмайди. Биз уни Жамшид деб уйлаб, иззати билан жойига қўйдик. Бошқа жиҳатлари билан шахсан менинг ишим йуқ. Мурда бошқа булса, Жамшид тирик булса, марҳамат, топиб беринг. Топсангиз, суюнчиси биздан. Мен сизнинг илтимосингизни қабул қилай. Сиз ҳам менинг насиҳатимни қулоғингизга олинг: балиги йуқ ҳовузга қармоқ ташлаб овора булманг.

— Қани, бир уриниб курайлик-чи, балки суюнчи снингизга қолар. Балки қармоққа балиқ ҳам илиниб қолар? — Зоҳид шундай деб фотиҳа қилган булди-да, урнидан турди.

«Агар ниятлари бизни лақиллатиш булса, мен уларни чалғитдим», деб уйлади Зоҳид.

XIV БОБ

I

— Куринишингдан чеченга ухшайсану она тилингда гапирмаганингга ҳайронман, — деди машина ҳайдовчиси.

Зелихон унга дарров жавоб бера олмади. Озгина сукут сақлагач, бир хўрсиниб деди:

— Мен чеченман. Ота юртимда туғилдим, бошқа юртда улғайдим. Она тилимни биламан. Гапирсангиз яхши тушунамани узим силлиқ гапира олмайман. Тил қотиб қолган.

— Тилим қотди, дейсанми? Унда сен адо булган одам экансан, огайни, — деди ҳайдовчи, орқа уриндиқда утирган Зелихонга кузгу орқали қараб.

— Гапингга тушунмадим? — деди Зелихон.

— Она тилини билмаган инсон узини одам санама-са ҳам булади.

— Тилинг жуда узун экан, — деди Зелихон аччиқла-ниб, — аммо ақлинг калтага ухшайди. Уруш даврида чеченлар бошига тушган кулфатни эшитмаганмисан?

Зелихоннинг ақл хусусидаги гапи ҳайдовчига малол келди, қони бир қайнади-ю, аммо «ҳар ҳолда бу уз қондошим», деб дарров узини босди. Зелихоннинг га-пига хотиржам жавоб берди:

— Эшитганман, лекин одамнинг узини узи унути-ши учун бу ҳеч қандай имтиёз бермайди. Инсон уз она тилини улғунича унутмаслиги керак, — ҳайдовчи шун-дай деб бир оз сукут қилди-да, сунг қушиб қуйди: — Балки улгандан кейин ҳам унутмаслиги кераклир. У дунёда қайси тилда ҳисоб берали? Сенга ухшаб русча-дамас дейман, а?

Зелихон унинг бир айтган фикридан қайтмаслиги-ни билиб, кулимсиради:

— Ужарлигингдан чеченга ухшайсан.

Бу гап ҳайдовчига маъқул келиб, хахолаб кулди.

— Нима десанг, де: мен чеченман! Ҳа, мени қийма-лаб ташласанг ҳам ҳар бир булак гуштим «мен чечен-ман!» деб ҳайқириб туради. Ана, тоғларни кўряпсан-ми? Менинг боболаримнинг боболари, уларнинг-да бо-болари ана шу тоғлар каби мағрур булишган. Отам ҳам мағрур эди, мен ҳам мағрурман. Чечен булганим учун мағрурман. Менинг болаларим ҳам мағрур. Уларнинг болалари ҳам мағрур булади. Тоғни шамол ёки ёмғир смириб тамом қилганда бизнинг гуруримиз ҳам смири-лади, уқдингми, доно одам?

Ҳайдовчи шундай деб қушиқ айта бошлади. Зели-хон бу қушиқни аввал эшитмаган эди. Айрим таниш сузлардан, қушиқнинг авжидан ватан ҳақида эканини англади.

«Бахтли одам экан, бу уjar, — деб уйлади Зелихон. — Ватани бор, гурури бор. Болалари ҳам бор. Улар ҳам мағрур. Худди тоғ чуққиларидай мағрур... Менда нима бор?»

Шу гапларни ҳаслидан утказа туриб Исмоилбейнинг гамгин чеҳраси куз олдига келиб, қулоғи остида унинг овози жаранглади: «Ватани йуқнинг иймони йуқтур...»

Зелихон ҳаслга берилиб, қушиқ тугаганини сезмай қолди. Ҳайдовчи унга аввал кузгу орқали қаради, сунг бир угирилиб олди:

— Нималарни уйлаяпсан? Қушиққа тушундингми?

— Тушундим. Ватан ҳақида куйладинг.

— Ҳеч балога тушунмабсан. Мен дедимки, агар Ватан мени суймаса мен уни суярман. Агар мени нимталасалар-да бир булагимни Қора денгизга, бирини Оқ денгизга, бирини Ҳазорга ташласалар майли, розиман, фақат бир утинчим бор: юрагимни Ватанда қолдирсинлар. Ана шунда менинг нимталарим юрагимга талпинарлар, ксларлар ва бирлашарлар! Юрак — Ватандир, Ватан — юракдир! Ким уз юрагидан воз кечади? Ҳеч ким! Эй Раббим, узга юртда жонимни олиб, жаннатдан жой берганингдан кўра, жонимни уз Ватанимда олушунинг эвазига жойни дузахингдан беравср! Энди қушиқнинг мазмунини англадингми, биродар?

— Англадим, — деди Зелихон. Кейин бир тин олдида, Исмоилбей сўзларини такрорлади: — Ватани йуқнинг иймони йуқтур...

— Яхши айтдинг. Она тилингни билмасанг ҳам, калланг жойида экан.

— Буни мен айтмадим. Бир турк оқсоқоли айтган эди. Уруш даврида уларни ҳам Ватандан ҳайдаганлар. Мусофирликда улди, Ватанига қараб туриб, жони узилди.

— Қараб туриб, дедингми? Тушунмадим?

Зелихон Исмоилбейнинг сунгги дақиқаларини айтиб берди. Ҳайдовчи гарданини силаб қуйиб:

— Ҳа-а... — деди. — Узбеклар ёмон қилишди. Улардан буни кутмаган эдим. Узбек йигитлар билан бирга хизмат қилганман. Мумин болалар эди, ҳайронман...

— Нега ҳайрон буласан? Уларни била туриб шу игво гапларга ишондингми?

— Ишонмай буладими? Телевизорда курсатиб турибди. Гапириб турибди. Каттаси ҳам айтди, қулупнай талашишибдими?

— Хафа булмагину, аммо аҳмоқ экансан. Олдинги гапларингни эшитиб сенга ихлосим ошаётувди. Бу гапларинг кунглимни айнитди.

— Хуп, мен аҳмоқман. Телевизор ёлғонни айтаётган экан, узбекларинг нимага жим туришибди? Ғурури борми узи уларнинг? Бизга тухмат қиляпти, деб дунени алгов-далгов қилиб юборишмайдами!

— Айтишга осон. Ҳозир мен чунтагимдан ингичкасим арқон олиб буйнингга ташлаб сиқай, сен эса дунени алгов-далгов қилиб бер менга.

Ҳайдовчи индамади. Йул иккига айрилган жойга яқинлашгач, машинани сскинлатди.

— Менга қара, биродар, овулингга бугун боришинг шартми?

— Нима эди?

— Шу ердан уттиз чақирим юрсак, менинг овулимга стамиз. Сен чечен булсанг ҳам ҳозир қуноқсан. Қуноқни овулимдан четлаб олиб кетсам, менга лаънат ёғилади.

— Шошилаётганим йуқ... Мени биров кутаётгани ҳам йуқ.

— Шошилмаганинг яхши, аммо биров кутмагани ёмон. Чеченни биров кутмаса ёмон, жуда ёмон.

Кичикроқ бир довонни ошиб утишгач, пастда бир қишлоқ кўринди. Аслида уларни бу ерда ҳеч ким кутмаётган эди. Ҳайдовчи дарё ёнидаги бир уй олдида машинани тўхтатди.

— Бу уй опамники, — деб ичкари кирди. Бир оздан сунг қайтиб чиқиб, Зелихонни ичкари таклиф қилди. Хонадонда эркаклар кўринмади. Аёллар тезлик билан жой ҳозирлашди. Чой қайнагунча эркаклар ҳам келишди. Дам утмай ҳовли одамга тулди. Биров Зелихонга сен кимсан, қаердан келдинг, бошингда қандай ташвишлар билан юрибсан, демади.

Бу хонадонда бир соатча утиришгач, бошқа хонадонга таклиф этилдилар. Шу зайлда ярим тунга қадар меҳмондорчилик булди. «Ҳаммани ҳам шундай кутишадими ё менгагина илтифот курсатишяптими?» деб уйлади Зелихон.

Тунда дарё буйидаги сайхонликда гулхан ёқилди. Зелихонни бошлаб келган такси ҳайдовчиси юракни ларзага соладиган ҳазин қўшиқ бошлади. Бир нафасдан сунг уч-тўрт эркак унга жўр булди. Сайхонликка одам туплана бошлади. Қишлоқдагилар ухляпти, деб

уйлаган Зелихон ажабланди. Ҳазин қушиқ охирлагач,
куй янгради. Дилни яйратди. Ёшлар уйин-кулги бошла-
дилар...

Тонгга яқин ҳайдовчи бир озгина мизғиб олгач,
йулга тушдилар. Зелихон ундан «қалай, овулим ёқди-
ми?» деган савол кутди. Ундан ҳадсганда садо чиқавер-
магач:

— Овулинг менга ёқди, — деди.

— Ҳайрон булма, сенинг овулинг ҳам худди шун-
дай, — деди ҳайдовчи.

2

Уч-тўрт одам қулочи аранг стадиган йўғон чинор
қишлоқ гузари ҳисобланарди. Чинор соясида гурунгла-
шиб утирган қариялар тухтаган машинага, ундан туш-
ган йўловчига жиддий эътибор қаратмадилар. Ҳайдов-
чи уларга яқинлашиб, салом бергач, мақсадини айтди.
Шундагина қариялар машинадан тушиб, очиқ эшикка
жағини тираб турган Зелихонга тикилиб қарашди.

Ҳайдовчи изига қайтди-да, Зелихонга:

— Аввал шуларга салом бер. Булар ота-бобонгни
эслашди, — деди. Кейин жойига ўтира туриб қушиб
кўйди: — Овулимни курдинг. Бошингга иш тушиб қол-
са тўғри боравер. Кечаги гапларимга хафа булма. Мен
тўғри гапни яхши кураман.

Зелихон унга раҳмат айтиб, келишилган кира ҳақи-
ми узатди. Ҳайдовчи бир пулга, бир Зелихонга уқрайиб
қаради-да:

— Сенинг чеченлигингга ишонмай қолдим! — деб
эшикни жаҳл билан ёпди.

Зелихон шитоб билан қўзғолган машина ортидан
бир оз қараб турди-да, пулни чунтагига қайта солиб,
огир қадамлар билан қариялар томон юрди.

Назарида бобоси оламдан утгач, бу срга келиб қол-
гандай, шу қариялар даврасига қушилгандай, ҳозир эса
даврандан ажралиб чиқиб қучоқ очиб кутиб оладиган-
дай эди. Шу фикрда даврага яқинлашгач, бобосига
ухшаган бир қарияни курди-ю, юраги шиг этиб кетди.

Оқсоқоллар саломига алиқ олишиб у билан қадр-
донлардай қучоқлашиб куришишди. Сунг давра урта-
сидан жой беришди. Зелихон булардан ҳам «тилингни
билмайсанми» деган таънани эшитмайин, деб хижолат
булиб турган эди, бобосига ухшатган қария русчалаб
гап бошлади:

— Бобонгни танирдим. У тенгсиз полвон эди. Чечен овуллар нима экан, у ёқда ингуш овуллар, у ёқда аварлар, кумиклар... Эҳ-ҳе, кураш бор жойда полвонлар ундан зириллаб туришарди. Унинг кураги бир марта ерга теккан. Уни уттиз олтинчи йилда мен енгганман. Худди шу ерда. — Қария шундай деб муйловини бураб қўйди. — Мен ёш эдим, у эса кексая бошлаган эди. Йиқитишга йиқитиб қўйиб, «устоз, кечиринг» дебман. У урнидан туриб, мени қучоқлаб, пешонамдан упди. Кейин бир тарсаки туширди. Одамлар ҳайрон булиб сўрашди: «Қучоқлаб урганинг нимаю урганинг нима?» У айтди: «Мени енггани учун қучоқлаб уидим. Кечирим сўрагани учун тарсаки туширдим» Ҳа... шунақа одам эди... Аммо отангдан полвон чиқмади. У урушга мендан олдинроқ кетган эди. Мен қайтдим, ундан дарак булмади...

Қариялар шошилмасдан, бирининг гапига иккинчиси аралашмасдан қизиққан саволларини сурай бошладилар. «Шу пайтгача нима учун келмадинг?» деган саволга Зелихон «Уй-жой, бола чақа билан уралашдим», деб баҳона қилди. Бу гапни эшитиб оқсоқоллар жим булишди. Айримлари «аттанг» дегандай бошларини сарак-сарак қилиб қўйишди. Бобосига ухшаган қария эса бургутники каби уткир нигоҳини унга қалади-да:

— Бобонг тирик булганида шу гапинг учун бир тарсаки туширарди, — деди.

Зелихон «нима учун?» деб сурамади. Ёлғони фош булганини сизди.

— Бошқа сабаблар ҳам бор, — деди бошини эгиб.

— Ўша бошқа сабабларни гапиришинг жоиз эди. Бизни бу авлоқда пупанак босиб ётган чоллар, деб уйладингми? Қамоқдан қачон чиқдинг?

— Бир йил булиб қолди.

— Нима қилмоқчисан?

— Овулга сиғсам, шу ерда қоламан.

— Овулга сендайлардан миллиони булса, миллиони сиғади. Қани, тур урнингдан, орқамдан юр.

Улар бир юк машинаси сиғадиган тупроқ йулдан юқорига қараб юришди. Қария Зелихондан чаққонроқ эди. Уч-турт қадамдаёқ илгарилаб кетди. Айланма йуллардан бир оз юришгач, пастқамроқ бир уй қаршисида тўхташди.

Ҳовлида жухори чопиқ қилаётган одам уларни куриб, ишини тўхтатди-да, пешвоз чиқди:

— Келинг, Алибек ога, — деди у қарияга, сунг Зелихонга синовчан тикилди: — Зелихонмисан?

— Ҳа, Зелихон, янглишмадинг. Мен сенга айтардим-а, бир кунмас-бир кун келади, деб... — Қария Зелихонга қаради. — Мана шу сенинг уйинг. Арслон урушдан қайтганда уйи куйиб кетган эди. Маслаҳатлашиб, шу ерга кучирдик. Сен хоҳлаган кунинг уйни бушатиб беради.

Арслон уз углини кутиб олаётган ота меҳри билан Зелихонни маҳкам қучоқлади.

— Отанг менинг қадрдоним эди. Сен туғилганда чунон яйраганмизки, сен сурама, мен айтмайин.

Уй уч хонадан иборат, иккитасини Арслон банд қилган, биттасига уй эгаларидан нимаки қолган булса, асраб қуйилган эди. Эгалланган икки хона супуриб-сидирилганда, бу хона ҳам албатта тозаланарди. Арслон Зелихонни шу уйга бошлади. Хона эгасизга ухшамас, уй бскаси ҳозиргина йиғиштиргандай саришта эди.

— Бу хона кетганларингдан бери сени кутяпти, — деди Арслон. — Бобонг билан онангни Худо раҳмат қилсин, уларнинг қайтиш қилганларидан хабаримиз бор. Алибек оғам туғри айтдилар, сени кутдик. Худога шукр, келдинг. Ота-онанг, бобонгнинг буюмлари шу ерда. Ҳатто... — Арслон кулимсиради, — сенинг иштончаларинг ҳам жавонда турибди...

У шундай деб Зелихонни ёлғиз қолдирди.

Зелихон оёғидан мадор кетаётганини ҳис қилиб, аста тиз чуқди.

Шу уйда киндик қони тукилган, шу уйда эмакляб юрган, шу уйда «она» деб тили чиққан. Бу уйда отаси, онаси, бобосининг излари бор. Бу деворларга уларнинг овозлари сингиб қолган... Балки руҳлари ҳам шу уйда уни неча йиллардан бери чирқираб кутаётгандир? Нега шу пайтгача келмади? Агар Исмоилбей улмаганида, улим олдидаги гапларини айтмаганида умуман келмасмиди бу ерларга... Шу томонларга неча маротаба йули тушди. Бир йили «овулимни бориб кўрай», деб қасд ҳам қилди. Аммо ярим йулдан қайтди, оёғи тортмади. Оёғи тортмаганининг сабаби бор — ҳали унда иймон куз очмаган эди. Руҳи жаҳолат ботқоғида биқсиб ётарди.

У урnidан туриб жавонга яқинлашди. Эшигига юзини қуйиб турди. Шу эшикни онаси неча маротабалаб очган. Қуллари тафтлари ҳануз сақланиб қолгандир?..

Орадан куп утмай ҳовлида жонланиш сезилди. Зелихон танимаган овулдошлари уни зиёрат қилгани йи-гила бошлаган эдилар.

Унинг ҳовлиси уч кечаю уч кундуз туйхонага айланди. Қуйларни олиб келганлар кимлар, суйганлар кимлар, дастурхон тузаганлар кимлар — билмайди. Уч кун давомида қишлоқнинг эрка фарзанди сифатида иззатда булди. Неча хонадонда меҳмонда булганини санайман, дсб санокдан ҳам адашди.

Туртинчи куни Алибек оқсоқол кирди.

— Энди нима қилмоқчисан, шу ерда қоласанми? — дсб суради у дабдурустан.

— Шундай ниятим бор, — дсб жавоб берди Зелихон.

— Арслон уйни бушатсинми?

— Мен суққабош булсам, битта хона ҳам етади. Уларга малоллигим келмаса бас.

— Қулингда ҳунаринг борми?

Зелихон панжаларига қараб, кулимсиреди. Гулдай ҳунари бор-а, аммо чолга пулат сандиқларни қандай очишию, кулфларни қандай усталик билан бузишини айтсинми?

— Ёмон, жуда ёмон, — деди Алибек оқсоқол. — Чечен йигитнинг ҳунарсиз булиши ёмон. Сен отбоқарга ёрдамлашасан, раисга айтиб қуйдим.

— Иш булса қочмас, яна уч-тўрт кун дам олай, — деди Зелихон.

Бу гапни эшитиб оқсоқол қалин қошларини чимирди. Бургут кузларини эслатувчи нигоҳи ёнди:

— Сен эркакмисан? Эркак одам оғзини очиб ётиши мумкинми?

Зелихон унинг чиндан аччиқланганини сезиб:

— Хуп, эртадан чиқаман, — деди.

— Ҳозироқ ишга жунайсан, қани, олдимга туш!

Зелихон қайсарлик қилмай унга эргашди. Унинг изидан бора туриб «бобом тарсаки тушириб яхши қилган эканлар», дсб қўйди.

3

«Отбоқарга қарашасан», дейилганда «ем-хашагини берарман, сугорарман», дсб уйлаган Зелихон янглишган эди. Ёши йигирма бешларда булган қорувли йигит қуриниши зиёлинамо ёрдамчисига қараб, қошларини

чимириб қуйди. Отбоқар ҳам купчилик қатори Зелихонни зиёрат қилган, унинг утмиши, ҳунари нима эканини ҳам биларди. Шу боис янги ёрдамчисини хушламайроқ қабул қилди. Бир нима деб рад этишга Алибск оқсоқолдан қурқди. Чол «Оллоҳга топширдим», деб кетгач, Зелихон дарахт соясидаги тахта уриндиққа бориб утирди.

Отбоқар унга бир оз қараб турди-да:

— Юринг, ишлаш керак, — деб отхона томон юрди.

Зелихон, «ишласак ишлаймиз-да», деб мингирлаб унга эргашди. Ичкарига киргач, отбоқар деворга суёглиқ белкурак билан узун дастали супургини олиб, унга узатди:

— Аввал гунгни бир срга тупланг. Кейин замбилгалтақда ташиб чиқасиз.

Отбоқарнинг буйруғи қатъий, қисқа ва лунда эди.

Бу буйруқдан Зелихоннинг бир энсаси қотди, бир гаши келди, бир жаҳли чиқди. Кейин узини енгилга куч топиб, аста ишга киришди. «Қамоқда ҳам бунчалик хор бўлмаган эдинг, академик, — деб уйлади у, — юра-юра топганинг гунг ташиш бўлдими?»

Бир қадам оралиқдаги гунгни сургач, белкуракни жойига қуйиб, ташқарига чиқди-да, соядаги уриндиққа бориб утирди. Саман отни қашлаётган отбоқар у томонга бир-икки норози қиёфада боқди. Сунг Зелихоннинг бемалол утириб олганидан аччиқланиб, унга яқинлашди.

— Дарров булдингизми? — деди киноя оҳангида.

— Кунлик норма битди, — деди Зелихон мазах оҳангида. — Менга қара, комсомол, шу отхонанинг ҳаммасини тозалаб чиқсам, колхозинг менга неча пул ёзади?

Бундай саволни кутмаган отбоқар бир оз уйланиб, сунг жавоб берди:

— Саккиз сўм ёзар дейман, буни суриштирмаганман.

— Агар сен тозаласанг-чи?

— Мен тозаладим нимаю сиз тозаладингиз нима? Иш бир булганидан кейин ҳақ ҳам бир булади-да.

— Йуқ, мен хашаки ишчиман. Сен эса тажрибали отбоқарсан. Сен бажарган ишнинг сифати бошқача булади. Шунинг учун сенга ун сўм ёзишар. Комсомол, кел, келишайлик: мен сенга уттиз сўм бераман, сен эса мени тинч қуясан.

Отбоқар қошларини чимирди:

— Савдони бошқача қилайлик: мен сизга олтмиш сум бераман, сиз эса менга олифтагарчилик қилмайсиз.

— Хафа булдингми, комсомол?

— Сиз шу гапларни айтишга уялмадингиз, а? Мен эсам гапингизни эшитиб, сиздан нафратландим, билиб қуйинг.

— Сен тушунмадинг, комсомол. Мен ишдан қочадиган одам эмасман. Курортда юриб, аллергия деган касал орттирганман. Касалим от гунгининг ҳидига қузийди. Нафасим буғилади. Ишла, десанг, ишлайвераман, буғилиб улсам, товонимга қоласан.

Отбоқар рост гапиряптими ё йўқми, деган маънода қараб турди-да, энсаси қотиб, нари кетди.

Зелихон савдоси пишмаганидан афсусланиб, яна бир оз утирди-да, сунг ноилож отхона томон юрди.

Уч кунлик иззат-икромдан сунг, у ҳам қишлоқнинг оддий фақирига айланди. «Энди аҳвол шуми? — деб уйлади у. — Эрталаб уйқудан уйғонаман, нонушта қиламан, сунг отхонага бориб гунг ташийман, кейин уйга қайтаман, лақиллаб утираман... балки бир бевага уйлантириб қуйишар. Уни бағримга босаман, сочидан молхонанинг ҳиди келиб туради...»

Зелихон бундай ҳаётга куникмаган эди. Шу ешга кириб бирон срда қуним ишламаган, қуним уй-жойи булмаган, шаҳарнинг олағовурига, маишатларига, димоғи жувонлардан таралувчи ёқимли ҳидларга урганган одам узоқ тоғли қишлоқнинг осойишта ҳаётига куника олармиди?

Ватан туйғуси, Ватан мсҳри деган тушунчалар эндигина уйғонаётган одам бир думалаб бошқа инсонга айлана олармикин?

Отхонадаги «меҳнат фаолиятининг» бешинчи кун и отбоқар унга «марҳамат» курсатиб, отларни қашлаб қуйишдек масъулиятли вазифани топширди. Зелихон қашқа билан муомаласини эндигина бошлаган пайтда отхона ҳовлисига оқ «жигули» шитоб билан кириб келди-да, майдончада кескин бурилиб, тухтади. Зелихон одатига кўра сергакланиб, узини отнинг панасига олди. «Жигули» ҳайдовчиси машинадан тушиб, ҳуштак чалди-да, у томон қараб «бу ёққа кел», деган маънода қўл силтади. Зелихон худди узини панага олмагандай, машина кириб тухтаганини сезмагандай ишини давом эттираверди.

— Зэля! — деб бақирди Ҳайдовчи, яна чузиб хуштак чалиб, — Зэля деяпман! Кармисан?!

Зелихон угирилиб, унга қаради. Кейин қашлагичини ташлаб, машина томон юрди. Машинага яқинлашиши билан орқа эшик очилди.

— Утир, — деди Ҳайдовчи қўрслик билан.

Зелихон унинг амрига сузсиз итоат этди. Ҳайдовчи жойига утириб, машинани яна шитоб билан жойидан қўзғотди. Отбоқар нима воқса юз берганини идрок этолмай ҳам қолди.

Зелихон орқа ўриндикда утирган қора кузойнакли йигитни бир қарашда таниди — Москвада Хонгирей ёнида курган эди уни.

Қора кузойнакли йигит унга қўлини узатиб куришди-да:

— Академик амалий машғулот билан банд эканларда, а? — деб пиқиллаб кулди.

«Кеча келганингдами, академикнинг гунг ташиётганини куриб, эсинг оғиб қоларди». Зелихоннинг хаёлига шу гап келди, тили эса бошқани айтди:

— Ҳа. Дарвин деган шогирдим «одам меҳнат қилиб турмаса яна қайта маймунга айланиб қолади», деган экан. Бир отбоқар мисолида шу назариянинг исботини синаятувдим. — Зелихон шундай деб киборона жилмайди, кейин жиддийлашиб суради: — Хонгирей тинчми? Нега мени йўқлаб қолди?

— Хонгирей тинч. Аммо сен тинч эмассан, — деди йигит. — Фарғонада ишкалинг чиқибди.

— Қанақа ишқал?

— Кимларни улдирмоқчи булдинг?

— Улдирмоқчи булдинг? — Зелихон ажабланди. — Кимларни улдиндинг, демоқчимисан?

— Сен қўлингдан келмайдиган уйинга аралашибсан. Энди сен пачағи чиққан одамсан, академик. Яхши ҳамки бахтингга Хонгирей бор.

— Қани, гапни чузмай, мақсадни айт-чи, — Зелихон шундай деб йигитнинг қора кузойнагини олиб, унга тикилди.

— Сен қопқонга тушибсан. Энди чиқишинг қийин. Сен ишонган маржа ментларга хизмат қилган. Сен Бурининг томирига қора дори юбордим, деб уйлаб лаққа тушибсан. У қора дори эмас, дармондори булган. Ҳозир ментлар изингга тушишган. Сени ушлаб суд қилишмайди. Сен йўқ булишинг керак, вассалом.

— Нега?

— Негалигини узинг биласан. Сен ниманидир биласан. Бир махфий ишдан ҳид олиб қуйгансан. Кимки сен билган нарсани билса улиши керак.

— Тушунарли.

— Йуқ, ҳали тушунмадинг. Ҳозир уйингга борасан. Бир чолни курдик, унга ишонсанг буладими?

— Нимани?

— Унга айтасан: шерикларим билан олди-сотгида ишқал бор экан, Махачқалъага кетяпман, елкамга юз минг илиб туришибди. Шу ишни ҳал қилиб қайтаман, дейсан. Нарсаларингни олма.

— Кейин-чи?

— Кейин сен Сочига борасан. Коммунистлар кучасидаги уттиз еттинчи уйда сени бир жонон кутяпти. Исми Валя. Уша ерда тухум босиб утирасан. Биздан хабар етмагунча қимирламайсан.

— Кейин-чи?

— Нима кейин?

— Овулда қанақа гап тарқатасан?

— Мен гап тарқатмайман. Эртага қул-оёғи, боши кесилган мурдани қопга солиб, ташлаб кетишади. Сени кийимингдан танишади.

— Шу шартми? Овулга қирқ йилда энди келишим. Мени бу ердан қидиришмайди.

— Агар Хонгирейни аҳмоқ деб уйласанг, билганингни қил.

Зелихон унга эътироз билдирмай, айтганларини бажарди. Уша куни шом қоронгиси чука бошлаганда узини Адлерда курди. Адлерда автобуска утириб, Сочига, сунг тайин қилинган Коммунистлар кучасига қараб кетди.

Валя деганлари чиндан ҳам куйдирмажон эди. У эшикни очиб, Зелихонни курди-ю, «сизга ким керак, узингиз кимсиз?» деб сурамади. Худди сафардан қайтган эрини кутиб олаётгандай бир ширин жилмайиш ҳадя этиб, «киравер, яхши етиб келдингми», деди. Бундай ҳолатга дуч келган одам довдираши, «адашмадимми, ишқилиб?» деб остона ҳатлашга шошилмаслиги турган гап. Тугри-да, бегона шаҳарга, бегона уйга келсангу бир бегона ҳурилиқо чиқиб хушнудлик билан кутиб олса?... Танимай туриб жилмайганича қаршиляпти, ҳали уйга киргач нима булади, Худо билади.

Маош олишни кутиб яшовчи, баъзан хизмат сафарига чиқиб қолувчи, меҳмонхона остоналарида тилан-

чидай мултиллаб тонг оттирувчи одам учун бу шундай галат туюлади. Зслихон мансуб олам учун эса одатий бир ҳол. Хонгирей бу жойни аниқ тайин қилмай, шунчаки «Сочига бориб кутсин», деб амр қилганида ҳам Зслихон учун бошпана муаммоси булмас эди. Ҳар ҳолда, академик ҳор буладиган одам эмас...

Зслихон даҳлизга утиши билан Валя эшикни ёпиб, қулфлади-да:

— Унгдаги эшик ваннахона. Тугридагиси ётоқхона. Кийимларинг, ҳужжатларини уша ерда, — деди.

— Сен-чи? — деди Зслихон, — Бирор ёққа кетмоқчимисан?

— Ҳа, — деди Валя қулларини белига қуйиб, — бормасам булмайди.

— Узоққами?

— Узоққа... Бу ердан беш қадам. Сунг чапга. Ошхонага. Ваннадан эсон-омон чиқсанг етиб оларсан.

Зслихон қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

— Ҳазилкаш экансан, менга шунақалар ёқади.

— Менга эса сендақалар ёқмайди. Соқолингни олишни унугма. Ҳайвонот богидан қочганга ухшайсан.

Валя шундай деб кескин бурилди-да, ошхона томон юрди.

Зслихон ювиниб чиққач, Валя айтган «йуналиш» билан бориб, ошхонага кирди. Валя фақат узига зеб берибгина қолмай, уйни ҳам ораста тутар эди. Зслихон жувоннинг узини тутиши, уйдаги саришталикни кузатиб, «Бу ер Хонгирейнинг кўноғи бўлса керак» деган тухтамга келди.

— Бу ерга Хонгирей ҳам келиб турадимми? — деб суради овқатланаётиб.

— Бу сенинг ишинг эмас.

— Жаҳлинг тез экан.

— Ҳа. Овқатингни с.

— Яхши. Биргина саволим бор: овқатни сб булгач, нима қиламиз?

— Сени билмайман. Аммо мен ётиб ухлайман, чарчаганман.

— Ана холос! Шундай сулим шаҳарда, шундай сулим кечада, шундай гузал хоним уйига биқиниб олса... Худонинг ҳам қаҳри келади бунга.

— Бугунча қаҳри келмайди. Сен ҳам дамнингни ол. Узингни қувноқ тупишга ҳаракат қилма. Аҳволингни билиб турибман.

Зелихон овқатни еб булгач, Валя тезгина идиш-товоқни ювди-да, «яхши ётиб тур», деб хонасига кириб кетди.

Зелихон орқасидан кирайинми ё йуқми, деб икки-ланиб турди. Кейин эшикни аста итариб курди: ичкаридан қулфланибди. Зелихон «шуниси ҳам дуруст», деб қуйиб, балконга чиқди. Бу ердан денгиз қирғоги баралла куриниб турибди. Соҳилдаги ранго-ранг чироқлар, қирғоқ буйлаб аста сузаётган катта-кичик кемаларнинг чироқлари милтиллаб куринади. Бу шаҳар кун нима, тун нима билмайди. Маишат, бузуқлик танаффуссиз давом этади. Эрдан бозганлар ҳам, хотиндан куйганлар ҳам шу ерда топишадилар. Бузуқлик дарахтининг нимаики меваси булса тотиб куриб, сунг яхши дам олган ёки даволанган одам қиёфасида уйларига жунайдилар. У ёқда лақма эрлар хотинларини ёки нодон хотинлар эрларини гулдасталар билан кутиб оладилар. Сунг... тунда соғинч ҳислари жуш уради... Аслида қиёмат содир булса шу ерда бошланиши керак...

Балконда турган Зелихон буларни уйламайди. Чунки бузуқлик унинг учун гуноҳ саналмайди. Иштони йуқ иштони йиртиққа кулади, дейдилар. Зелихон бу мақолнинг акси улароқ, улардан кулмайди, нафратланмайди. Қачонки бундайларнинг биронтаси номус, поклик ҳақида ваъз айта бошласа, газабланади.

Зелихоннинг нигоҳи соҳилдаги чироқларга қадалган, хаёли эса Фарғонада эди. У қандай хатога йул қуйди? Надуля... Бури... булар кимлар, уйлаб уйига етолмайди. Агар ҳукумат изига тушган булса, чатоқ, узоқ вақт қочиб юролмайди. Хонгирей нимани мулжал қилган? Ё чет элга чиқариб юборармикин? Чет элда нима қилади? Бу ерда «академик» туртта булса у ёқда турт миллионтадир? У ёқда алмисоқдан қолган пулат сандиқ, қулфлар йуқдир? Бу ҳунарининг сариқ чақалик қадри булармикин у ёқда? Ё гунг ташиб тирикчилик қиладими?

Зелихон шу пайтда яна овулига қайтгиси, яна уша отхонага боргиси келди.

Валя икки марта эшикни уғринча очиб, балкондаги Зелихонга муралаб қаради. У қадрини ошириш учун эшикни атайин ичкаридан қулфлаган, Зелихоннинг бир-икки чақириши қулфнинг очилиши учун кифоя эди. Валя балкондаги ёлғиз эркакка қараб туриб «Академик»нинг ақли жойида шкилли?» деб уйлади.

Эртасига пешинга қадар ҳам уйда утиришди. Валя кимнингдир қунгироқ қилишини кутди. Қунгироқ булгач, Зелихонга «озодлик эълон қилинди». Улар икковлашиб, ссвишган эр-хотин сингари сайрга чиқдилар.

Сайрнинг туртинчи куни соҳилдаги ресторанга бордилар. Нимқоронғи ресторан гавжум эди. Куз нимқоронғиликка куника бошлагач, Зелихон одат буйича атрофга разм сола бошлади. Чолғувчининг чап томонида утирган йигит унинг диққатини тортди. Жингалак сочли йигитнинг ёнбошдан куриниши унга кимнидир эслатди. «Булиши мумкин эмас», деб уйлаб нигоҳини ундан олди. Аммо нигоҳи узига буйсунмай уша жингалак сочга қадалаверди. Бу орада куй янграб, билган ҳам, билмаган ҳам урнидан туриб рақсга туша бошлади. Жингалак сочли йигитни назардан қочирмаслик учун Зелихон Валяни рақсга тортди.

Зелихон унга яқинлашди. Кузларига ишонмади — Жамшид! Улган одамни, яна мурдаси ёқиб юборилган одамнинг овқат еб утиришини куриб, эси оғиб қолди, деб булмас. Ҳа, бошқа бир одам ҳайратдан донг қотиши мумкин, баданига снгил титроқ югуриши ҳам мумкиндир. Лекин Зелихонда бундай ҳолат юз бермайди, юз бериши мумкин ҳам эмас. Чунки у ҳасти давомида бунақа ҳодисаларни куп учратган. «Ўз қулим билан улдирдим», дегани «Бури» тирик юрганидан кейин, бу Жамшид нима экан? Ўзи-чи? Ҳозир овулдагилар уни ачиниш билан эслашаётгандир. Кимнингдир булакланган гавдасини туплаб, қабристонга элтишгандир. Ота-онасини, бобосини эслашгандир? «Ота-онаси, бобосининг қабри бошқа юртларда қолди, Худога шукр, узи ота юрт тупроғига қуйилди», деб узларини овутишгандир... Ҳозир шу ресторанга Алибек оқсоқол ёки отбоқар кириб қолсами...

Зелихон рақсдан тўхтаб, Валяни четга тортди.

— Валюша, — деди у, — сен уйга боравер. Мен бир танишимни куришим керак.

Валя унга синовчан тикилди-да:

— Бирга келдикми, бирга кетамиз, — деди қатъий оҳангда.

— Курқма, қочиб кетмайман, — деди Зелихон ҳазиломуз тарзда.

— Қочиб қасрга ҳам борардинг, — деди Валя қошларини чимириб. — Танишингни бирга курамиз.

Зелихон жойига бориб утирди. У Валяга сузсиз буйсуниши лозимлигини биларди. Валянинг атрофида

албатта Хонгирейнинг йигитларидан борлиги ҳам унга маълум. Ҳозир Валянинг «танишингни бирга кура- миз», дейиши унинг ужарлиги эмас, балки Хонгирей курсатмаларига қатъий амал қилиши эди. Хонгирей «бир нафас ҳам ёлғиз қолдирма», деганми, демак, ёл- гиз қуймайди. Суюкли хотиндай буйнига осилиб юра- веради.

— Валя, чолғувчилар томонга қара, жингалак сочли одам утирибди.

Валя Зелихон курсатган томонга диққат билан ти- килди.

— Осиёликми? Кавказликка ухшамайди.

— Ҳа, осийлик. Уша одам менга керак. Нима учун кераклигини сенга уйга боргач айтаман. Унгача сен уни... айлантириб бер. У билан бу сзда гаплаша ол- майман. Сен у билан танишиб Сухумига таклиф қил- санг яхши бўларди.

— Нима учун Сухумига?

— Афон ғорига олиб кириш керак уни.

— Кейин-чи?

— Ксйин... ҳар эҳтимолга қарши иккита йигит ҳам керак. Агар бу режа маъқул келмаса уйингга таклиф қил.

— Мумкин эмас.

— Унда Сухуми... Қулингдан кслармикин? — деди Зелихон қитмирлик билан.

Бу гап Валяга малол келди. Стол устидаги қутидан битта сигарет олиб, нозик бармоқларига қистирди-да, нозли юриш билан Жамшид томон юрди.

Зелихон ундан куз олмай ҳар бир ҳаракатини кузат- ди. Валя Жамшидга яқинлашиб нимадир деди. Сунг сигаретни лабига қистириб энгашди. Жамшид гугурт ёқди. Валя жилмайди. Нимадир деди. Буш стулга угир- ди. Жамшид унга ичимлик қуйиб узатди. Валя оёқла- рини чалиштириб утирди. Кейин Жамшиднинг сочини силаб қўйди. Жамшид у билан гаплаша туриб атрофга аланглаб олди.

Чолғувчиларнинг танаффуси тугаб, куй янгради. Бир йигит келиб, Валяни рақсга таклиф қилди. Рақс туша туриб йигит Валянинг қулогига нимадир деди. Валя сергак тортиб, Зелихон томонга қаради. Кузлар бир сониягина учрашди. Валя шу сониядан фойдала- ниб куча томонни ишора қилди. Зелихон бу ишора- нинг маънисини тушуниб, официант билан ҳисоб-ки-

тобни пишитди-да, ташқарига чиқиб, чирокдан панароқ сзда ҳамроҳини кута бошлади.

Валя узоқ куттирмади. Ресторандан чиқиб, худди елгиз аёлдай, худди биров кутмаётгандай ҳеч қайқа алангласдан катта куча томон юриб кетди. Зелихон орқасидан биров чиқиб қолармикин, дсб пойлади. Валя узоқлашгач, унинг изидан кетди.

— Сенга нима учун ксрак булиб қолди у одам? — дсб суради Валя, орқасидан стиб келган Зелихонни қултигига кириб.

— Оти нима экан? — деди Зелихон унинг саволидан буйин товлаб.

— Жора.

— Балки Жамшиддир?

— Балки Жамшиддир. Хуш, нима учун ксрак?

— Сени рақсга таклиф қилган йигит ким? Хонгирсейнинг одамими? У нима дсб пичирлади?

— Хонгирсейнинг одами эмас. Шу срлик итбалиқлардан. Сени қизиқтираётган Жора уларнинг мсҳмони экан. «Унга тсгмаларинг», деди. Хуш, у нимага ксрак?

Валя у жарлик билан суриштирмаса ҳам Зелихон айтарди. Чунки айтганлари Хонгирсейнинг бу срдаги ноибига стиб бориши ксрак. Жамшид билан учрашув уларнинг ёрдамисиз бўлмайди. Шу сабабларга кура ҳам Зелихон Жамшиднинг тарихини қисқа қилиб айтди.

— Уларнинг ишларига аралашиб нима қиласан? Ўзингни уйласанг-чи! Сенинг ишинг уникидан баттарроқ-ку?

— Мен ундан фақат бир-икки гапни сураб оламан. У еқда дустимнинг аҳволи чатоқ булиб қолиши мумкин. Чечен ҳеч қачон дустини ярим йулда қолдириб кетмаган. Ишонмасанг, Хонгирсайдан сура.

XV БОБ

I

Туннинг дардлари аримасдан тонг ота бошлади. Ой ботди.

Утли ҳасратларнинг фиғонлари мангуликнинг сукутига гарқ булиб ботса эди.

Тонг ёришиб борарди. Аммо дил қоронғулигича қолавсарарди. Ҳар кун аҳвол шу: дил қоронги, дил оғ-

рийди, баъзан куз ёшлари ёмғир каби қуйилади. Кузларни ёш қуйдиради.

Юраги қийма-қийма, чилпарчин, аламдийда Зайнаб тонгни шу зайлда кутиб олиб, кунни шу ҳолатда узатади. Кеч кирганда унинг ёлғизлиги бошланади. Ором кузларига кела қолмайди, туннинг тушлари киприкларини юма қолмайди.

Касалхонанинг алоҳида хонасида, алоҳида эътибор оғушида ётган Зайнаб ёлғиз қолган кезлари бошини қайси тошга уриб ёришни билмай қийналади. Ёлғиз қолган дамларида унинг учун на қуёш, на нур, на ҳаёт қушиги бор. У дарёдаги эгасиз, ёлғиз қайиқдай масқасиз сузади. Узича вақтни орқага суриб, ҳаммасини бошқатдан бошлагиси келади. Агар юзидаги уят пардасини сидириб ташлаб, Жамшидда кунгли борлигини онаси орқали отасига билдирса, суйгани билан қовушармиди? Ахир минг-минглаб одам аро иккиси гоийбона ип билан қаттиқ улангани ёлгонми эди? Наҳот отаси Жамшидни куёв қилишни истамас эди? Бир неча оғиз сўз билан тақдири бутунлай ўзгариши мумкин эди. Ана шунда отарчининг қийшиқ панжалари баданини силамас эди. Ҳар тун мотам чойшаби ёпилган уринда тўлғонмас ҳам эди. Энди ҳеч нарса йўқ. Севинчи каби ёнган у чироқ учган. Энди унинг ҳаёти пуч ҳаёллар зиндонига беркилган... Энди жонга ҳаловатли хабар эшитмайди...

Зайнаб уқиган, билади: қадимда овруполик қиз-жувонлар бу дунё ҳаётидан тўйганларида роҳибалик ридосини эгниларига илганлар. Бу дунё ҳузур-ҳаловатларидан воз кечганлар. Зайнабга энди бу дунёда қандай ҳузур-ҳаловат қолди? Кундоши заҳаридан куз юмган Кумушбиби ундан минг чандон бахтли эмасми экан? Дунёдан кетса ҳам бир неча муддат суйгани билан қовушди-ку? Муродига етди-ку? Унинг Отабегини улдирмадилар, ёқмадилар-ку! Унинг покиза баданига Ҳомиднинг нопок бармоқлари тегмади-ку?..

Зайнаб шу хилдаги ҳаёлларга чури булиб утирганида баъзан онаси ксларди. Онаси билан нимани гаплашсин? Онасининг қулидан нима кслади — йиглашми? Онаси ҳар келганида «одамнинг тафтини одам олади, хонангда ётавермай, чиқиб, тенгқурларингга қушилиб тур», деб тайинлайди. Онасининг айтганини қилиб, уларга ҳамсуҳбат бўлган тақдирда қандай наф олади? Кимнинг эри қанақалигини биладими, ё бозорда чиллаки узумнинг нархи қанча эканидан хабар топадими,

ё машхур қушиқчи аелнинг қанча уйнаши борлиги ҳақида баҳслашадими?

Утган куни шундай булди. Онасини кузатиб қайтастганида суҳбатлашиб утирган жувонларни босиб утиб кета олмади. Қоринларини қаппайтириб, юмшоқ уриндиқларда ялпайиб, хунук бир алпозда утирган жувонлардан бири «келинг, овсин», дсб уни даврага чорлади. Суҳбат мавзуи уша қушиқчию унинг уйнашлари эди. Зайнаб бу гапларга тоқат қилолмай урнидан турди.

— Ҳа, овсин, гапимиз ёқмадими? — деди даврага таклиф қилган жувон.

— Ҳа, ёқмади, — деди Зайнаб.

— Вой савил, биз эшитганларимизни айтамиз-да.

— Уша қушиқчи хонимнинг қушмачиси сизлар билган нарсаларнинг ярмини ҳам билмаса керак.

Жувон Зайнабнинг эрини эслатиб, чимчилаб, узиб оладиган бир гап айтмоқчи булди-ю, ким билан айтишмастганини унутмай «вой савил», дсб лабини чуччайтириш билан кифояланди...

Онаси «одам тафтини одам олар» дсб шуларни назарда тутган. Агар Зайнабнинг юраги кенгроқ булганида бундай бачканаликларга эътибор бермаган буларди. Кенгга кенг дунё, торга тор дунё деганларидай, ҳозир унинг кунглига ҳатто қил ҳам сиғмайди.

Зайнаб бу ерга келмасидан аввал, шодон кезлари ҳам тупланиб олиб, гийбат балчиғини титиб утирувчи хотинларни ёқтирмас эди. Баъзан уқишдаги дугоналари ҳам шундай суҳбатни бошлаб қолишса «ўлларинг, қари кампирларга ухшамай», дсб нари кетарди. Хотинлар даврасининг бу даражада бсмаъни булишини шу ерда аниқроқ билди.

Бу касалхонада унга далда бсра олувчи, кунгилга ором ҳаля этишга қодир биргина жувон — Мардона. Ҳамшира булиб ишловчи бу жувоннинг суяклари йўғон, юришлари қуполроқ булса ҳам, чиройли кўзлари ҳамиша кулиб турарди. Бир куни шу Мардона эмлашга кириб, ҳасрат дастурхонини ёйди. Севган йигити алдаб ташлаб кетгани, ундан булган боланинг улик туғилгани, сунг эрга теккани, саккиз йилдан бери фарзанд курмастганини айтиб, йиғлади. Дардига ҳамоҳанг гапларни эшитиб, Зайнабнинг унга раҳми келди. Шу-шу Мардона тез-тез кириб турадиган одат чиқарди. Кечки эмлашни Мардона бажарганида Зайнаб тиниқиб, ҳатто роҳатланиб ухлайдиган булди. Бунини у Мардонанинг

сухбатлари асабларимни тинчлантирипти», деб уйлади. Онасига ҳам шунини айтди. Отасининг касалхонадан чиқариш ҳақидаги амрини эшитганида «унда уйга Мардона бориб турсин, хужайинларига айтинг», деди.

Мардона ким узи, айтган гаплари чинми ё алдовми, на Зайнаб, на Манзура уйлаб курди.

Қизлик пайтида Шомилнинг қулига тушганича унинг хизматларини беминнат бажариб келишини улар қайдан билсинлар?

Асадбек ҳам шу масалада гуллик қилди. Хотинининг гапига осонлик билан кўна қолди. Орадан ойлар утиб бу гуллиги учун узидан узи нафратланди.

2

— Ҳофиз! Уйдамансиз?

Элчин таниш овозни эшитиб, уридан ирғиб турди. Дарвоза остонасида овоз берган Чувринди жавобни кутмай, уз уйига кираётгандай бемалол қадам босиб келарди.

Элчин шошилганича енги калта куйлагини кийиб, унга пешвоз чиқди.

— Уйқуни пулга сотиб олгансиз шекилли, а? — деди Чувринди у билан куриша туриб.

Элчин бу ҳазилга кулимсираб қўйиб, уни ичкарига таклиф қилди. Чувринди ичкарига киришга унамади.

— Ошиқ Мажнунингизнинг ишлари нима булди, Лайлиси билан қовушдимиз? — деб суради у.

— Ҳалимжонми? — Элчин гап ким ҳақида кетаётганини фаҳмласа ҳам, сураб олиб, сўнг жавоб берди: — Лайлисига стишибди. Қизнинг отаси келиб фотиҳа берибди. Шунга узи ҳам ҳайрон. Келиб раҳмат айтувди, сизга бу омонатни стказишни унутибман. Айб менда.

— Мажнунингиз ҳайрон булмасин. Лайлисига стишган булса яхши-да. Энди уни менга рупара қилинг. Гапларингизга қараганда дуруст йигитга ухшайди. Балки хизматга олармиз. Яхши одамлар қанотимизда булиши керак.

— Қачон учраштирай?

— Қанча тез булса, шунча яхши. Итнинг олдидаги суякни олсангиз ириллайди, а? Сиз Ҳосилнинг оғзидаги лаққа гуштни тортиб олдингиз. Мажнун бола шунини унутмасин. Тинч яшайман, деса биз билан бирга булгани маъқул. Нима дейсиз?

Элчин слка қисди:

— Ким билади, балки маъқулдир.

— Маъқул! — деди Чувринди кескин тарзда. Сунг чунтагидан машина калити билан ҳужжати чикариб, Элчинга узатди: — Биздан совга.

Элчин дарров тушунди. «Бу нима, нима кераги бор эди...» дсб утирмади. Калитга бир оз тикилиб қолди. «Биздан совга? Нима учун «биздан», нима учун «Асад-бекдан» эмас? Бу нима, «қизим билан аввалгидай яшайсан», дсганими? Бусиз ҳам ажралиш ҳақида бирон ишора қилмовдим-ку? Бу даражада меҳрибонлик?...»

Унинг калитга тикилиб қолганини рад этишга чоғланиш, дсб тушунган Чувринди изоҳ берди:

— Аслида совга эмас, қарзимиз бор эди.

— Қанақа қарз?

— Ушанда машинангиз қаровсиз қолиб, қариндошларингиз сотиб юборишган эди. Чиққанингизда урнини тулдирамиз, дсб ният қилгандик. Сизга маслаҳатим — ортиқча гап-сузни купайтирманг.

— Гап-сузга урин йуқ, — Элчин қулини узатди.

— Қойилман, угил бола! — Чувринди калитни унинг кафтига ташлаб, кифтига оҳиста уриб қуйди-да, изига қайтди. Остонага етганида тухтаб, утирилди: — Бир соатдан кейин касалхонага боринг. Кеннойим кутиб турадилар. Зайнабга бугун рухсат беришди.

Элчин бир кафтидаги калитга, бир Чувриндининг орқасидан қараб жойида қотиб турди. «Савдо осонлик билан пишиди. Баҳоим ёмон эмас». Элчин куча томон юрди. Кучанинг нариги бетида, дарахт соясида кулранг «Волга»ни курди-да: «Баҳоим зур-ку!» Дуруст, арзон-гаров кетмабман», дсб қуйди.

Элчиннинг машинани осонлик билан қабул қилганини куриб Чувринди: «Кутган экан-да, мол-дунёга рунара булганида ҳар қандай мард ҳам мум тишлаб қолади. Бек акам етти қават ср остида илон қимирласа ҳам биладилар», дсб уйлади.

Унинг хулосаси хато эди. Элчин бундай совга кутмаган, ҳатто орзу ҳам қилмаган эди. Агар истаса, нари борса ярим йилда узи шундай машина сотиб олиши мумкин. Агар Зайнабда кунгли йуқлигини бировга айтганида ҳам бу «совга»ни (ёки «қарз»ни) ут қуйиб ёқиб юборса ёқиб юборардики, зинҳор-базинҳор қабул қилмасди.

Дастлаб Зайнабга мажбурият орқасидан уйландим, деб уйлаган эди. Кейинроқ билсаки, Зайнаб у уйлаган сал нарсага суюладиган ёки кибрланадиган қизлардан эмас. Унга нисбатан аста-секин меҳр, бошқачароқ айтилса, Ноилага булган муҳаббати мартабасида булма-са-да, шунга яқин даражада илиқлик уйғона борди. Шу илиқлик, гарчи гумон уйғотган буле-да, Зайнабнинг хиёнат ҳақидаги гапига ишонтирмади, ундан юз угришга ундамади.

Гумон баъзан Зайнабнинг хиёнатига ишонтирмоқчи буларди, юракни забт этган меҳр эса бунга йул қуймасди. Элчин Зайнабдан юз угирган тақдирда Асалбек томонидан қандай «мукофот» тайин этилажагини ҳам фаҳм этарди. Лекин унинг шу «мукофот» қўрқувида яшайпти, дейиш ҳақиқатга мутлақ зид булур эди.

Элчин фақат бир нарсадан — Зайнаб билан юзма-юз қолишдан, хотинининг уша машъум гапни яна қайтаришидан, ишонтиришга ҳаракат қилишидан чучирди. Элчин яхши билади — Зайнабнинг унда кунгли йуқ. Лекин кунгилсизлик ҳамиша хиёнатга бошлайвермайди. Куп ҳолларда кунгилсизлик ути сабр суви билан учирилиб турилади. Элчин Зайнабни шушдай деб билади. Агар Зайнаб бир неча кечадан сунг суя бошлаганида, меҳри жуша бошлаганида унинг туйғуларига ишонмаган буларди...

Мана ҳозир машинага утиради. Касалхонага боради. Қайнонасига дуч келади, сунг хотини чиқади. Зайнаб машинани кургани ҳамон «сизни сотиб олишибдида», деган маънода нафрат билан қараб қуяр... Сунг уйга келишар... Сунг қайнонаси кетар...

3

Шундай булди: машинага утирди. Борди. Қайнонаси Зайнабни бошлаб чиқди. Зайнаб озиб, юзидан ранг қочган. Элчиннинг назарида у хаста эмас, балки янада сулувлангандай туюлди.

Уйга қайтишгач, қайнонаси ошхонага кириб овқатга унади. Зайнаб аввал хобгоҳга кириб, кийимини алмаштириб чиқди, сунг ҳаммомга кирди.

Худди Элчин каби Зайнаб ҳам ёлғиз қолишдан, эри билан юзма-юз булишдан чучиётган эди. Ошхонада эса Манзура ноқулай аҳволда: бир кунгли тезроқ кетгиси келади, ҳар ҳолда куёвининг кўзи олдида ивирсиб юри-

ши маъқул эмас. Бир кунгли қизини ташлаб кетгиси келмайди. Зайнаби эри билан ёлғиз қолганда нима дейди? Уша гапини такрорламайдими? Элчин-чи? Нима дейди? Уша гапни юзига солмайдими?

Манзуранинг қули ишда, хаёли эса минг турли ташвиш кучаларига кириб чиқади. Саволлар сел оқимидай бостириб келади. Қани эди, лоақал биттасига жавоб топа олса...

Сабзи-пиёзни қовуриб, сув солгунича Зайнаб ювиниб чиқиб, ошхонага, онасининг ёнига кирди.

— Гуручни узинг соларсан, мен борай, аданг кутиб утиргандирлар, — деди Манзура қизига утинчи билан боқиб.

— Овқатланиб борсангиз-чи? Адамга телефон қилиб қуяйлик.

— Адангнинг фёълларини биласан-ку?

Билади. Уйда адаси интиқ кутмаётганини, онасининг баҳонаси арзон-гаров эканини, кетгиси келмагани ҳолда шошилаётганини ҳам билади. Билгани учун ҳам ноилож елка қисиб қуя қолди.

Қайнонасини қайтмоқчи эканини билиб Элчин ортиқча илтифот қилиб утирмай:

— Олиб бориб қуяман, — деди.

Қайнонасини яхши курганидан ёки меҳри жушиб турганидан эмас, Зайнаб билан ёлғиз қолишга юраги бетламаётганидан кузатмоқчи эди. Машинани куз-куз қилиб миниб боришга тоқати йуқ эди, аммо начора, Асадбекнинг хотини автобусда кетмайди-ку?

Элчинининг хавотирини уринсиз эди. Кучага чиқиб «Волга»сининг рупарасида «Жигули» курди. Манзура улар билан хайрлашиб, ёшларни дуо қила-қила уша «Жигули»га чиқиб утирди.

«Ҳали ҳам подонман. Кимлар билан гаплашаётганимни унутиб қуяман», деб уйлади Элчин.

Ховлига қайтиб кириб, икковлари куз уриштириб олдилару айтарга гап тополмадилар. Зайнаб нима қиларини билмай ошхона томон бир-икки қадам қуйиб, тухтади-ю, орқасига угирилиб суради:

— Гуручни солаврайми?

Элчин беихтиёр соатига қаради:

— Ҳали эрта-ку?

— Бировни кутяпсизми?

— Йуғ-а...

Аллади. Кутяпти. Касалхона йулида аммасиникига кириб «тез боринг», деб тайинлаган эди. Амма «шун-

дай бозорга кираману чиқаман», девди. Унинг «кираману чиқаман» дегани камиди икки соат вақтни олар. Шунинг учун ҳам Элчин соатига қараб олган эди.

Яхшики, қуни-қушнилар бор. Яхшики, хотинларнинг «разведкаси» зур ишлайди. Зайнабнинг қайтганидан хабар топган аёллар йуқлаб чиқишди. Сунг «бозорга бирровгина утган» аммаси «шошилиб» етиб келди. Элчин бу ташрифлардан фойдаланиб, Анварникига бориб, Рисолат кампирни хабардор қилди. Оқшомда Анвар Хонзодаси билан келди. Шу зайдда шом қоронгусига қадар улар ёлғиз қолишмади.

Йуқловчилар кетгач, уларнинг уйларини ваҳимали сукунат забт этди. Телевизорда кино бошланди. Кинодаги гаплар, шовқинлар қулоқларига кирмайди, сукунат бу овозларни ҳам босиб кетган...

Элчин бу аҳвол узоқ давом этиши мумкин эмаслигини билади. Умуман... эр сулув хотин билан ёлғиз қолганида маъруза айтиши шартми?.. У Зайнабнинг санига утириб, қултиги остига қул юборди. Уз хаёлларига банди булиб утирган Зайнаб чучиб тушди. Эрига қаради. Бу қарашда «уша гапдан кейин ҳам мени қуча-верасизми?» деган маъно зоҳир эди. Элчин бу қарашнинг маъносини уқмагандай лаблари билан унинг лабларини излаб топди.

Тун бир оз таҳликали, бир оз гумонли, бир оз эса... ширин утди.

Қурқув билан кутилган сузлар айтилмади...

Бутунлай айтилмайдими ё вулқон каби куч йиғиб бир кунмас-бир кун отилиб, ҳаммасқни вайрон қилиб ташлайдими? Буни ёлғиз Оллоҳнинг узи билади...

XVI БОБ

1

Шаҳар марказидаги уч қаватли уйнинг ертуласи кейинги пайтда гавжум бўлмай қолди. Янги раҳбардан қурқибми, «Волга»ларда келувчи азиз меҳмонлар ҳам қадамларини тортишди. Асадбек бу ҳолнинг вақтинча эканини биларди. Катта янги иш бошлаганда майдароқларининг пайтавасига қурт тушади. Одобли, ишчан, ҳалол одамларга айланадилар. Каттанинг эътиборига тушиб ёки қултигига кириб олгач, яна эски ҳунарларини бошлайдилар.

Асадбек ишончли нозик одамдан янги раҳбарнинг аввалгиларига ухшамаслигини эшитиб, тунги меҳмонларнинг иши пачава экан-да, дсб қуйди. Айни чоқда, узининг ишларини ҳам мулоҳаза қила бошлади. Ертуладаги хонасига барвақт келганининг боиси ҳам шундай.

Асадбек уйдан чиққани ҳамон хабардор этилган Кесакполвон у билан кетма-кет етиб келди. Чувринди улардан илгарироқ келишни одат қилган, улар эса бунга куникиб қолишган эди. Шунинг учун ҳам Кесакполвон хонага кириши билан:

— Маҳмуд куринмайдими? — дсб суради.

— Маҳмуд Ҳофизникига бориши керак. Ундан онасини кургани утмоқчи эди. Онаси огир эмиш, — деди Асадбек.

— Огир булса — улади, қайтага яхши, қутулади, — деди Кесакполвон юмшоқ уриндиққа ястаниб утириб. — Мен булганимда бунақа онани заҳар бериб булса ҳам аллақачон улдириб юборардим. Маҳмудинг гирт аҳмоқ, уша шилтани «онам» дсб юрибди. Улмаса яна юради. Улгани яхши-да.

— Бировга улим тилама. У Маҳмуднинг онаси. Нима қилишни Маҳмуднинг узи яхши билади, у сенинг ақлингга муҳтож бола эмас, — деди Асадбек қатъий тарзда. Кесакполвон бу мавзуда гапиришни бас қилиши лозимлигини укди.

Асадбек «нозик» одамдан эшитганларини, узининг хулосаларини Кесакполвонга баён қилгач, буюрди:

— Орқа-олдингни унглаб олларинг. Айниқса сен қадамингни уйлаб бос. Ҳозир майда-чуйда ишларга аралашмаларинг.

— Майда-чуйда деганинг нимаси, сен нима десанг шуни қиялмиз-ку?

— Утган куни кимнинг машинасини топтириб бердинг?

— Ҳа, уми? Яхши танишлар уртага тушишди. Мен топтириб бердим, шумо қилганим йуқ-ку?

— Топтириб берганинг — угирлаганинг булади. Узи угирлаб, соққасини олиб, қайтариб берди, дейишади. Машиналарини ким тинчитган булса, ушанга боришин. Биз уларни танитаймиз. Салом-алигимиз йуқ улар билан. Йигилларингга айт, дуқонма-дуқон изғиб юришни тухтатиб туришин. Дуқондорларинг атаганларини узлари олиб келиб беришин. Бергиси келмаган-

ларга ҳозирча индамаларинг. Бунинг урнига цехларнинг ишини кучайтир, савдо-сотиққа зур бер, таксичиларингни тиндирма.

— Тушундим. Винзавод-чи?

— Винзавод ҳақида гап йуқ. У бизники, унга қарайдиган куз уйилади.

— Шунақа дсйсану, лекин Ҳосилнинг гимирлашига эътибор бермаяпсан. Ёйлаи турмага борибди. Қилич билан учрашибди. Қилични сен чиқарасан. Хизматни эса унга қилса-чи?

— Ҳукизнинг улгиси кслиб, болтадан тоймаса, майли, кимга хизмат қилса қилаверсин. Ҳосил винзаводни тушида ҳам кўрмайди. Агар Қиличдан умидвор булса, булаверсин. Қилич нима? Пашшанинг юлинган қаноти. Пуф десак, учади кстади. Яхши танбеҳ бердинг, Қилич чиққач, у сеники. Ҳар қадамини пойлайсан. Сал тойдими, нима қилишни узинг биласан. Фақат шошилма, арқонни узунроқ ташла. Шарифнинг аҳволи қандай, қанжиғингни йуқотдингми?

Кесакполвонга сунгги гап ёқмади. Қошларини чимирди. Асадбек буни ссзиб, яна суради:

— Ҳа, нимага чимирилиб қолдинг? Сендан гап сурадим?

— Сенга ёқмаган уша қанжиқ ҳақиқатпарвар уша олимчангни гаҳ десанг қулингга қунадиган қилиб берди. Олимчангдан хавотир олма, даволаняпти.

— Сирканг сув кутармаяптими? Бир нима десам дарров жириллайсан-а.

— Узинг ҳам баъзан оширворасан. Айниқса Маҳмуднинг олдида ер қилиб ташлайсан. Сен шунақа қилганинг учун у ҳам кўзларини луқ қилиб менга ақл ургатади. Ҳеч булмаса бошқаларнинг олдида уйлаброқ гапиргин.

— Агар Маҳмуд ақл ургатса хафа булма. У уз жигарингдан аъло бола. Ақли ҳам жойида. Сен замонга қарамайсан. Сенга қолса ҳали ҳам кесак уғирлаб юравсанг...

Асадбек гапни ҳазилга бурмоқчи эди, Кесакполвон баттар тутоқди.

Думини гажак қилган чаён каби энди захрини солишга шайланганида эшик очилиб, Чувринди кириб келди. Унинг мунг шабадаси ялаб утган чехрасини кўриб, иккови ҳам «онаси қазо қилибди шекилли» деб уйлашди.

Чувринди акахонлари билан сурашгач, одатдаги ур-
урнига утирди. Асадбек унга савол назари билан қара-
ди. Кессакполвоннинг эса сабри чидамади:

— Ҳа, онанг улдими? — деб суради у.

Чувринди бош ирғаб қўйди. Асадбек эса Кессакпол-
воннинг қупол муомаласидан гаши келиб, унга норози
киёфада боқди.

Лутф деган тушунчадан бегона Кессакполвон бу қа-
рашнинг, Чувриндининг жавоб урнига бош ирғаб
қўйишининг маъноларини ҳам англамади.

— Улган булса, Худо раҳмат қилсин. Шу ерга кум-
дирасанми?

— Қишлоққа олиб кетишади.

«Қишлоққа олиб кетишади», дейиши Асадбекни
ажблантирди.

— Узинг бормайсанми? — деб суради у.

— Боришни ҳам, бормасликни ҳам билмай туриб-
ман.

— Борма, — деди Кессакполвон. — Тугилганингдан
бери онанг борми, йуқми, билмайсан. Кумгани бор-
динг нима-ю, бормадинг нима? Яна ҳам тириклигида
қарадинг. Сенинг урнингда мен булганимда...

— Булди, чузилма, — деди Асадбек.

— Хуп, чузилмадим. Лекин битта гапимни айтиб
олай: Маҳмуд, хафа булмагин-у, аммо мен сенинг ур-
нингда булганимда унинг хор булиб юришларини, хор
булиб улишини, хор булиб кумилишини видеого олиб,
телевизорда курсатардим. «Боласини ташламоқчи бул-
ганлар, куриб қўйларинг, эрта-индин сенлар ҳам хорла-
насанлар», дердим.

— Ҳайдар ака, — деди Чувринди босиқлик билан, —
қуйинг, бу гапларни. Ҳар бир нарсанинг сабаби бор.
Ҳар ҳолда мени... бошқаларга ухшаб... уйнашдан ортти-
риб ташламаганлар.

— Мен мисол учун айтдим, кунглингга олма.

— Мисол учун ҳам айтманг. Мисолни бошқалардан
келтиринг.

— Бупти, мен фас! — Кессакполвон шундай деб
қулини кутариб, оёқларини чалиштириб олди.

— Сен бугун йўлга чиқ. Биз Ҳайдар аканг билан
эртага фотиҳага утамиз, — деди Асадбек.

— Овора булиб нима қиласиз? — деди Чувринди.

— Унақа дема, ука, ҳурматинг бор. Маъракани ут-
казиб келганингдан кейин иккаламиз Красноярга жу-
наймиз.

Бу гап аъёнлар утун янглик эди. Иккови ажабланиб Асадбекка қарашди.

— Красноялда нима қиласан? — деб суралди Кесакполвон.

— Отам топилдилар, — деди Асадбек. Кейин Анвардан эшитганларини қисқа тарзда айтди. — Қабрларини зиёрат қилиб келаман. Балки жасалларини шу ерга кучириш керакдир, а?

Асадбек шундай деб Чувриндига қаради. У жавобга тараддулланиб, елка қисди:

— Бунақасини эшитмаганман. Муллалардан сураб куриш керак.

— Сен қайтишингда Собитхонга учра. Ҳолидан хабар олиб, баҳонада шуни ҳам сурайсан. Бунти, бошқа гап йуқ бўлса, сен боравер.

— Тухта, гап бор, — деди Кесакполвон. — Кавказликлар ҳол қуйишибди. Ишқал чиқадиганга ухшайди. Биттасини чет элга утказиб юборишимиз керакмиш. Унгача ҳеч нарса айтмасмиш. Тушунияпсанми, буйнига олмасмиш.

— Ишни пишиқ қилганман, девлинг-ку?

— Иш пишиқ эди. Шартга кунишган эди. Ҳайронман, бу аҳмоқ гапни уларга ким ургатган экан? Хафа бўлмагин-у, Бек, шу ишда бир янглишдик.

— Сен янглишдинг. Мен ёқиб юборларинг, дёмовдим. Маҳмуд, нима дейсан?

— Нима дейин, ҳайронман?.. Прокурор уйимга келди. Тайин бир гап айтмади. Мурдани кавлатиб яна текширтирибди. Чайналиб-чайналиб қуйишидан бир балони яшираётганини фаҳмладим. Бошдаёқ ишни унга топширтириб хато қилдик. Ишончли одамлар билан битираверсак яхши эди. Тажрибасизини йулга солиш қийинроқ буларкан. Агар кавказликлар ростдан ҳам чет элни даъво қилишган бўлса, бошқа ишқаллик ҳам чиқади. Уларни бошқа турмага кучиртиришлари ҳам мумкин. Бошқа турмага кучса, биз ваъдани бажара олмасак, улар чидолмай қолишади. Терговчи шунда уларнинг ҳиқилдоғидан олади. Мана шуниси хавотирли.

— Ҳуш, нима қилиш керак, дейсан! — деди Асадбек бир оз асабийлашиб.

— Прокурор бола билан пачакилашмаслик керак, — деди Кесакполвон. — Кавказликлар чет элни ҳоҳлаб қолишган бўлса, яна яхши. Жунаттирамиз. Фақат чет элдан сал нарироққа...

— Уйлаб куриш керак, — деди Чувринди.

— Нимани уйлайсан? Уларни гумон билан қулга олишдими? Гувоҳ танидими? Булди-да.

Асадбек Чувриндига қаради. Чувриндига бу тухтам маъқул булмаса-да, хаёлига дурустроқ бошқа фикр келмади.

— Сен ҳозироқ ишга кириш, — деди Асадбек, Кесакполвонга қараб. — Аммо эҳтиёт бул, латта ҳиди келмасин.

— Хотиржам булавср, кесак уғирлайдиган замонларим утиб кетган, — деди Кесакполвон.

У урни келганда Асадбекни чуқиб олганидан хурсанд эди. Уларнинг суҳбатларидан бсхабар Чувринди бу суз уйинига тушунмади.

2

Чувринди машина калитини Элчинга топширгач, онасидан хабар олгани утган эди. У дарвоза остонасида куриниши билан уй бскаси шошилиб псшвоз чиқди-да:

— Вой, хайрият-с, нима қилишни билмай, ҳозир отин ойига бола жунатдим. Уқимаса булмайди шскилли? — деди.

— Тинчликми? — деди Чувринди, айвон томон хавотир билан қараб.

Уй бскаси бошини сарак-сарак қилиб, лабини тишлади.

Чувринди айвонга яқинлашди. Онасининг кузлари юмуқ. Унинг ҳали жони бор эканини кукрагининг дам-бадам сал кутарилиб тушаётганидан билиш мумкин эди.

— Эгачи, углингиз келдилар, — деди уй бскаси.

Бу гапни эшитиши билан онасининг юзлари учди. Кейин иккала кузи баралла очилди.

— Яқинроқ боринг, салом бсринг, кейин... розиликларини олинг, — деди уй бскаси.

Чувринди унинг амрига сузсиз итоат этди. Онаси соғлом одамнинг овози билан алик олди. Буни эшитган уй бскаси ажабланиб, «астағфируллоҳ» деб қуйди-да, нари кетди.

— Худога шукр, кслдинг, — деди онаси. — Бир гапни айтишим керак. Шунда балки мендан рози буларсан, — онаси кузини бир юмиб, очди. — Отангнинг

қасрга кумилганларини билиб ол: ҳовлимиздаги башиқ-тутдан икки қадам нарида. Темир сурининг тагида.

Чувринди бу гап ҳақиқатми ё улим олдидаги алаҳсирашми, билмади. Яна нима гаплари бор экан, деб кузларига тикилиб тураверди.

— Отанг рашкчи эдилар. Тоққа чиқиб кетсалар ҳам тез-тез хабар олиб турардилар. Мен унда... покиза эдим. Отанг тирикликларида сира хиёнат қилмаганман. Бунақа иш ҳаёлимга ҳам келмаган. Ушанда пичанга кетдилар. Қайнонам... бувинг билан муносабатимиз яхши эмасди. Ғалати одатлари бор эди... у киши ҳам рашкчи эдилар, — онаси шундай деб кулимсирашга ҳаракат қилди, аммо бу кулимсираш озгин юзига аянчли тус берди. — Ёлғиз уғилларини ҳатто мендан ҳам қизганар эдилар. Отангни кечалари ҳам чақириб турардилар. Шунақа асрардилар. Лекин... асраган кузга чуп тушишини билмаган эканлар. Отанг пичанга кетганларидан кейин бувинг билан айтишиб қолиб, уйимга кетдим. Сен ҳали қорнимда эдинг. Уйга кетганимни кимдандир эшитиб, бир кун қоронги тушганида келиб қолдилар. Ортиқча гап-сўз бўлмади. Дадам, акам билан утириб ичишди, овқатланишди. Кейин ораларидан гап қочди. Ёқа буғишиб қолишди. Дадам бир урган эдилар... йиқилиб, бошлари тункага урилди. Шу билан оппа-осонгина жонлари чиқди-кетди. — Онаси шундай дсгач, кузларини оҳиста юмди.

Чувринди бу ҳолни куриб қурқиб кетди: улдими?! Шунақа осонлик билан жон бердими? Йўқ, онаси ҳали тирик эди. Оғир нафас олди. Кузларини очди.

— У кишини тут тагига кумдик. Одамлар билиб қолса, дадам ҳам, акам ҳам кетар эдилар. Отангнинг бизникига келганларини одамлар кўрмаган экан, биздан гумон қилишмади. Мен эсам... уйга сигмай қолдим. Отангнинг руҳлари у уйда ҳам, бу уйда ҳам таъқиб қилаверди. Тинчимни шаҳарда топмоқчи бўлдим. Туғри ишлаб, туғри юриб, туғри яшамоқчи эдим. Одамлар дарров мени суюққа чиқаришди. Сени туғмасимдан олдин покиза эдим. Худога шукр, сен ҳароми эмассан. Сенга ҳаромнинг томчиси ҳам тегмаган. Бувинг билан буванг тирноққа зор эдилар. Шунинг учун ҳам сени уларга... қолдирдим. Ўзимнинг ота-онамга ишонмадим. Дадам бехосдан уриб ўлдирган бўлсалар ҳам ёмон куриб қолувдим. Ўзимни оқламайман. Майли, сен ҳам оқлама. Гуноҳларимни биламан. Сени туғиб қайнота-қайнонам билан бирга яшайверсам ҳам

буларди. Сени угринча туғиб, угринча ташламаслигим керак эди...

Дадил айтилаётган гаплар аста учаётган шамдек суна бошлади. Сунгги сузлар шамчиоқ сингари титради. Кузлар юмилди. Юмилиши билан бир томчи ёш ожиз киприklar орасидан сизиб чиқди. Шу дам дарвоза очилиб, бошига оқ румол ташлаган аёл курунди. Уй бекаси шошилиб бориб уни кутиб олди. Аёл эркак кишини кургач, юзини тусди. Чувринди нари кетди.

Аёл айвонга чиқиб беморнинг ёнига утирди-да, аввал пичирлаб, сунг овоз чиқариб дуо уқиди, сунг «Ёсин» сурасини уқий бошлади. Чувриндининг онаси кузларини юмганича ҳаракатсиз ётаверди. Аёл сурани уқиб булиб, дам солгач:

— Эгачи, кузингизни очинг, яқинларингиздан рози булинг, — деди. — Улим ҳақ. Ҳаёт Оллоҳ томонидан бизга берилган омонат. Муллака, яқинроқ келинг, сиз ҳам рози булинг.

— Розиман...

Биргина суз... Тилдан учиши шунчалар огирми? Юракда туғилган сузнинг буғиздан утиши нечоғли қийин кечди. Тилдан учиши эса янада мушкулроқ булди.

Ажабки... она-бола бу сузни бир вақтда айтдилар...

— Энди, эгачи, «ла илаҳа иллолоҳ!» денг.

Онаси бу калимани эшитиб, кузларини жавдиратди. Кимдандир нажот кутди, қийналди.

— Ла илаҳа иллоллоҳ, денг. Енгиллашасиз, — деди аёл.

Онаси кузларини жавдиратиб, тулғонди. Неча кундан бери ҳаракатсиз ётган вужуднинг қимирлаши ажабланарли ҳол эди.

Аёл гапини учинчи марта такрорлагач, онаси кузларидан ёш чиқди. Титроқ овозда деди:

— Ай-толмаяпман...

Аёл пичирлаб дуо уқиб, яна дам солди.

— Ҳеч булмаса «Оллоҳ!» денг.

Онаси яна тулғонди. Кузлари ола-кула булди.

— Ай-тол-майман...

Шундай деди-ю, кузларини чирт юмиб, бушашди-қолди. Аёл унинг жағини ушлади:

— Булди, — деб Чувриндига бир қараб олди.

Уй бекаси ёстиқ тагидан оқ румол олиб аёлга узатди. У марҳуманинг жағини боғлади. Кейин румолча билан оёқларнинг бош бармоқларини боғлашди...

Чувринди мурдани қишлоққа жунатиш хусусида йигитларига топшириқ бериб, Асадбек ҳузурига йўл олганида дафн маросимига бориш ғ бормаслигини ўзи ҳам аниқ билмас эди. Кўнгли боришга ундарди, юрагида уйғонган бошқа бир овоз эса «уликнинг орқасидан нима деб борасан? Қўлингга ҳасса олиб, тобутнинг олдига тушиб «Вой, онажоним!» деб фарёд соласанми? Ҳаммага кулги буласанми, ташландиқ бола!» деб йўлини тусарди. Бу овозни учирришга ўзида куч тона олмади. Бу овозни Асадбекнинг амри бўлди.

Уч қаватли бино сртуласидан чиққач, онасининг жони узилган уйга борди. Йигитлари «Тез ёрдам» машинасида келиб, мурдани олиб кетишган экан. Уй бекаси одамгарчилик қилиб, уларга ҳамроҳ бўлибди.

Қишлоққа кечки салқинда йўлга чиқишни мулжаллаб, уйига кетди. Барвақт келганидан хотини ажабланди. Чувринди унга булган воқеани қисқа тарзда айтди. Хотини қайнонаси борлигини, унинг бир неча соат бурун жон берганини бугун эшитди.

— Неге аввал айтмаган эдингиз? — деди хотини ҳайратланиб.

— Бу сен аралашадиган иш эмас.

Хотини ортиқча гап айтиб юборганини фаҳмлаб, лабини тишлади.

Чувринди эса хотинига қупол гапиришга гапириб қўйиб, афсусланди. Қупинча шундай бўлади: нимадан-дир кўнгли гашланганида уйга қайтгиси, оила даврасида утиргиси, хотинидан, болаларидан ширин гаплар эшитгиси келади. Баъзан ишни ўзи бузади: бугунгидай қуполлик қилади-ю, хотини-болаларининг юрагини олади, бечоралар гапиришга ҳам қўрқиб қолишади. Баъзан эса қандайдир арзимаган иш катта бир ташвиш кўринишида унга арз қилинади-ю, хуфтон кўнгли баттар зулумот қаърига чуқади.

Ҳозир уйига келишидан мақсад — бир оз дам олиш баҳона, аслида хотинига дардини ёриб малҳам бўлгучи сўз эшитиш эди. «Бу сен аралашадиган иш эмас», деганидан сўнг малҳам бўлгучи сўздан умид қилмаса ҳам булар.

Хотини унга бир қараб олди-да, айбдор одамнинг овози билан сўзлашга ўзида журъат топди:

— Адаси, мен ҳам борайинми?

Чувринди буни уйлаб курмаган эди. Дарвоқе, борсинми? Борганида нима қилади? Келинлик вазифасини адо этиб «вой, онам»лаб доллайдимми?

— Йуқ, — деди Чувринди, шуларни уйлаб. Бир оз сукут қилди-да, сунг қушиб қўйди: — Бормайсан. Сен борадиган жой эмас.

Сунгги гапни айтиши бежиз эмас. Онаси-ку, улдикетди. Аммо бу хонадонда ҳали «бобо» деб аталиши лозим булган одам, «тога» деб аталувчи киши, яна узи ҳам билмайдиган бир туда қариндош-уруғлари бор. Улар кўп, уларни куришга эса унда кўз йуқ. Узи уларни куришга тоқат қилолмайдимми, бас, хотинининг куришига ҳам ҳожат йуқ.

Чувриндининг маъюслигини куриб, акахонлари, айниқса Ҳайдар акаси, энди эса хотини «онасининг улимидан қайғуряпти», деб уйлашди. Қайғургани учун Ҳайдар акасининг ҳатто гаши ҳам келди. Туғри, улим туфайли ҳам узорига қайғу куланка солди. Аммо кунглини кемираётган бу куланка эмас, балки онасидан эшитган янгилик — отасининг тақдири эди. Аслида уни қишлоққа боришга ундаётган ҳам дафн маросими эмас, балки отасининг неча йилдан бери яширин ётган срини куриш, зиёрат қилиш эди.

Салқин хонага кириб ётди. Хотинига «ухлаб қолсам бир соатдан сунг уйғот», деди. Шу аҳволда уйқу келар эканми? Ярим соатча у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб ётгач, урнидан туриб ҳовлига чиқди. Енгил-елпи овқатланган булиб, йулга тушди.

Қишлоққа кириб борганида хуфтон намозига азон чақирилмоқда эди. Онаси яшаган уй олдида уч-тўрт одам гаплашиб турарди. Чувринди машинасини улардан ун-ун беш одим нарида тўхтатди. Машинадан тушиши билан турганлардан бири уни таниб, шошганича ичкарига кириб кетди. «Хабар қилгани шошиляпти. Менга ким пешвоз чиқаркин. Бобомми, тоғамми?» шу фикр ҳаёлига келиб, ижирғанди. Чунки ҳозир икковини ҳам куришга кузи йуқ эди.

Чувринди турганлар билан сурашгач, эшик оғзида бир оз тўхтади. Бу ерда туриш ноқулайлигини билиб, йулак сари икки-уч қадам қўйди.

Ҳовлига чироқлар ёқилган. Ана, тут дарахти куришиб турибди. Сал нарида темир каравотнинг бир чети кузга ташланади. Йулакнинг охиригача борилса каравот баралла куринади. Туг дарахти... темир каравот... одамлар утиришгандир... унинг остида эса... отаси...

Ҳовлининг чироқ нури етмаётган томондан бир шарпа кўришиб, у томон юра бошлади. Ёруғ томонга утгач, бел боғлаган бақалоқ одамни таниди: «Тоғамку?» У ичкари киришни хоҳламаган эди. Ҳозир бу уйга келганидан, йулакда турганидан афсусланди. «Эрталаб келиб кетсам ҳам буларди», деб уйлади. Энди вақт кеч, орқага қайтишнинг иложи йўқ. Тоғаси:

— Вой жигарим, онангдан айрилиб қолдик, — деб кучоқ очди.

Чувринди тисарилди. Уни уриб юборгиси келди. Лекин унлаб кўзлар тикилиб турганини фаҳмлаб узини босди. Кучоқ очиб келаётган тоғасига қулини узатди. Тоғаси йиғламсираб бир нима дсмоқчи эди, гапини шарт узди:

— Темир каравот устида одам утирмасин!

Дағаллик билан айтилган сўз тоғани гангитди. Сўнг Чувриндининг нима учун бундай деганини тушуниб кўрқиб кетди-да:

— Хуп, хуп, жиян, — деди.

— Жиян ҳам дема, тилингни суғуриб оламан.

Маҳмуднинг келганини эшитиб ажабланган тоға, энди бу гаплардан сўнг тамом довдираб қолди.

— Эрталаб келаман, — Чувринди шундай деб шарт бурилди-да, машинасига қараб юрди.

Бу уйдан узоқлашгач, қаёққа боришини уйлади. Болалиги утган уйда ҳозир бобосининг жиянлари туришди. Кириб борса, ҳар ҳолда, бошлари осмонга етмаса ҳам, иззатини жойига қўядилар. Лекин ярим тунгача узига ёқмаган суҳбат билан банд булиши, кераксиз юзлаб саволларга жавоб бериши лозимлигини уйлаб боргиси келмади. Болаликда орттирган дустлариникига боришга ҳам нечукдир оёғи тортмади. Хаёлига Ҳовуз полвон келиб, машинани уша ёққа бурди.

Ҳовуз полвонникида тунашни уйламаган булса-да, бирров йўқлашни шаҳардаёқ кўнглига туккан эди. Ҳозир уникига бораётганидан узича қувонди. Аввало углининг тақдирини билади, кейин полвоннинг суҳбатини олади, узоқ йиллик гуноҳдан фориг бўлиш йулида яна бир қадам қўяди.

Эшик оғзида машина тўхташи билан ичкаридан олти-етти ёшлар чамасидаги икки бола югуриб чиқди.

— Полвон тоғанинг неварасимисанлар? — деб сўради Чувринди, улардан тасдиқ жавобини олгач, буюрди: — Югур, бобонгни чақир.

Болалар ярим йўлга етмаёқ Ҳовуз полвоннинг овози эшитилди:

— Киравермайсанми, худди бегонага ухшаб туришингни қара.

Чувринди Ҳовуз полвоннинг пешвоз чиқишини кутиб утирмай, ичкарига қадам қўйди.

— Келганинг яхши бўлибди. Эсли боласан, келишингни билувдим. Худо раҳмат қилсин, ким бўлсин, шу ёғоч отга бари бир минади, — деди Ҳовуз полвон уни багрига босиб.

«Ақлли одам, — дсб уйлади Чувринди, — «онангни бериб қўйибсан», демали, ачази аҳмоққа ухшаб «жигарим»ламади...»

Чувринди айвон баҳаво, шу срда утирайлик, дсган эди, Ҳовуз полвон «сен ҳам кичкина одам эмассан, иззатингни бил», дсб ичкари уйга бошлади. Хонтахта атрофига икки қават кўрпача тушалиб, лулаболишлар ташланган эди. «Келишимни кутганими ё уй доим шундай ясатиғлиқ турармикин?» дсб уйлади Чувринди.

Келин салом бериб кириб, дарров дастурхон тузади. Бир пиёла чой ичарли вақт ўтгач, косаларда овқат киритилди.

— Уйингизни меҳмон босадиган пайтда келибман шкилли, — деди Чувринди қувлик билан. Ҳовуз полвон Чувриндининг уйида айтган гапини эслаб, кулимсираб қўйди:

— Йўқ, сен ошга тушган пашша эмассан. Эсингни таниганингдан бери уйимга энди келишинг. Мен бобонг билан ошна эдим. Бобомнинг руҳлари ором олсин, десанг, дустларидан хабар олиб туришинг керак. Энди ёш бола эмассан, бунақа гапларга ҳам ақлинг стсин.

— Полвон тоға, сиз отамни билармидингиз?

— Йўқ, мен бу қишлоққа кейинроқ келганман. Лекин отангнинг йўқолганини эшитганман. Ҳар хил миш-мишлар юарди.

— Қанақа миш-миш?

— Сурайсан-а? Узинг эшитмаганмисан? Шаҳарда уйнаши бор экан, уша келиб улдириб кетган, дсган гап-да.

— Ҳақиқатни ҳеч ким билмайдими?

— Нсга билмайди? Худо биледи.

— Мен ҳам... Улими олдида айтди.

— Билганинг яхши. Лекин энди фойдаси йўқ. Орада нима сир бор, билмайман. Лекин сирлигича қолавергани маъқул. Эсли боласан.

— Ҳа... — Чувринди хурсинди. — Менга оғир мерос қолдирди. Бу сирни гуримга олиб кетаман.

— Овқатингни ич, куз ёшинг косага тушса, шурванинг шури чиқиб кетади.

Кунгли эзила бошлаган Чувринди бу танбеҳдан сунг бир оз снгил тортиб, жилмайиб қуйди.

Келин косаларни олиб чиққач, Ҳовуз полвон чой қуйиб узатди-да:

— Углим эсон-омон чиқиб келди, раҳмат. — деди.

— Қани узи? — деб суралди Чувринди.

— Тоққа чиқиб кетди. Ут уряпти.

— Мен билан бирга кетсин.

— Йўқ, куз олдимда булсин. Сенинг ишингни билман, қалтис. Бугун ошиғинг олчи, эртага қарабсанки... Кс, қуй, меҳнат билан булаверсин. Ёрдамнинг керак булиб қолса, югуриб боравсераман.

— Унда уйлантириб қуйинг. Бевош юрмайди.

— Ҳа, мулжал бор. Хашакдан тушсин-чи.

— Хизматнинг каттасини менга юклайсиз. Ҳофиз мендан. Гарнитурни бу томонларда куёв томон олади, а?

— Бс, — Ҳовуз полвон кулимсираб, қул силтади, — шу уйга гарнитурми? Қуйсанг-чи! Битта сандиқ, туртга кўрпа-кўрпача билан турмуш-тирикчилигим угди. Гарнитурни керакмас. Худо бахтини берсин. Гарнитурга тилла чойнак-пиёлаларни териб қуйса-ю, Худо бахтини бермаса ҳаммаси бир пул.

— Бу гапингиз ҳам туғри. Лекин... мен шу углингни укамдай кўриб, туйига бош қушсам, левдим.

— Туйга айтиб бораман, хотиржам бул.

Яна бир оз гаплашиб утиришгач, ош кирди. Ошни сб, дастурхонга фотиҳа уқилиши билан Ҳовуз полвонни кимдир чақириб келди. У ташқарига чиқди-ю, дам утмай қайтди.

— Тоғанг келибди, кир десам кирмайди, узингга айтадиган омонат гапи бор шекилли, чиқа қол.

Тоғаси ҳовлига киришга ҳам ботинмай, кучада турар эди. Чувринди уни зур бир ташвиш стаклаб келганини сзди. Эрталаб синглисини дафн этадиган одам расман жиян деб аталувчи меҳмонни бескорга йўқламайди. Чувринди тоғасининг ташвишини англаб турса ҳам узини билмаганга олди-да:

— Ҳа, тинчликми? — деб қуйди.

— Дадам юбордилар, нимага олиб кирмадинг деб, мени анча койидилар. Борсангиз яхши буларди.

— Шуни айтгани келдингми?

Тоғасини сенсирраши Чувриндининг ўзига ҳам хунук туюлса-да, сизлашга тили бормади. Тоғаси эса бу сенсиррашни булажак хунук бир воқсаннинг даракчиси сифатида қабул қилди. Кексайиб қолган одамнинг довларини галати буларкан. Айтадиган гапини ҳам йуқотган тоғаси шу топда иштонини хул қилиб энди онасидан шаналоқ кутаётган бола ҳолида эди. Чувринди «ул, бу кунингдан», дсб уйлаб, унинг бу ҳолидан нафратланди, айни уринда кулгиси ҳам келди.

— Эрталаб бораман.

— Жанозани бомдоддан кейин ҳовлида уқийдиган булишиди.

— Хуп, яна нима демоқчисан? Гапинг булса, айт, ичингда қолиб, сасиб кетмасин.

Тоғаси дардини айтиши учун ундан фатво олган булса ҳам бир оз жим тургач, кейин аста сўз бошлади:

— Менга раҳмингиз келмаса ҳам, отамга жабр қилманг. Қариганда шу азоблар каммиди? Куз курмаса, чап қул-осқ ишламаса, Худо ҳеч бир бандани бундай қийнамасин. Чақалоқдай булиб қолганлар...

— Унга бу азоблар ҳам кам, — деди Чувринди совуққонлик билан.

— Улғайганингизда узимиз айтмоқчи эдик. Синглим йул бермади. Охири узи айтибди... Биз гуноҳқормиз... Лекин... атайин булмаган. Тасодиф... Туғри, жиян дейишга ҳаққим йуқ, лекин... қонимиз бир...

— Бскор айтибсан! Йигитнинг томирида отанинг қони оқади, тоғанинг эмас! Нимага келдинг, чайналмасдан мақсадингни дангал айт!

— Мақсад... мақсад... гуноҳимизни кечинг, утган ишга...

— Салавотми? Урага сичқон тушди, гулдир гупми? — Чувриндининг қони қайнади. «Булар мени ким дсб уйлаяпти? Ҳаммаёқни ағдар-тунтар қилади, милиса чақиради, қаматади», деяптими, Қанақа аҳмоқ экан булар? Шуларни қаматишдан бошқа ишим йуқми? Тухта, ссени бир бопламайми...» Чувринди бир шум қарорга келиб, қатъий тарзда деди: — Эрталаб милиса келиб, каравотнинг тагини кавлайди. Кейин нима булиши ушанда билинади.

— Йуқ, йуқ... жон... ука... ундай қилманг. Отамга раҳмингиз келсин... — Тоғаси энди росмана йигламсирради. Тиз чукиб ялинишга тайёр ҳолга келди.

— Менда раҳм йўқ, — деди Чувринди. — Раҳм нима қилсин. Шаҳарда дайдиб юрганимда раҳм-шафқат деган ҳислар улиб бўлган. Одамга меҳр она сути билан киради? Ҳа! Менда меҳр нима қилсин? Мен ўз мойи одамман. Фақат одам тушти смайман. Лекин одамни қийнаб, роҳатланаман. Сен отанг билан бирга қамоқда улиб, уша ерда чирийсан. Қайтага болаларингга яхши. Уликларингни кумишга сарф-харажат қилиб утирмайди. Ҳукуматнинг узи чиройли қилиб жойлайди. Уликларингни қизиб турган учоққа тикади. Мурдаларинг худди тирик одамдай уч-тўрт марта сакрайди-ю, кейин бирпасда кулга айланади. Сенларнинг турган-битганларинг икки ҳовучгина кул.

Чувринди айтган бу гапларни эшитишнинг узиёқ даҳшат эди. Мурданинг ёниш олдида сакрашини куз олдида келтирган ҳар қандай одамнинг баданида енгил титроқ туриши тайин. Чувринди тоғаси билан бобосини шу дунёнинг узидасқ дузах оташига ҳукм қилаётган эди. У крематорийни ўзи курмаган, курганлардан эшитган, эшитиб бир сссканиб тушган эди. Ҳозир тоғасини ҳам шу ҳолга солмоқчи эди. Тоғаси сссканиш нима экан, биратула жон таслим қилай деб қолди. Ялиниш учун эмас, оёқларида дармон қолмагани учун тиз чуқди.

Чувринди сукиниб, елкасидан ушлади-да, тургизди.

— Аввал ҳам палид экансанлар, палидликларингча қарибсанлар. Аслида сен хунасаларнинг киндикларингдан буғизларинггача тилиб ташлашим керак эди. Мен милиса билан иш битирадиган ҳеббим эмасман. Мени шунақа паст кетади, деб уйладиларингми? Мен синглингни айтганларини туғри ё нотуғрилигини билгани келдим. Отангни Худонинг ўзи уриб қўйибди-ку, мен туртиб нима барака топдим. Бориб айт, тинчгина улаверсин. Улганидан сунг жаноза ўқишади, олиб бориб кумишади. Кейин биттаси туриб «қанақа одам эдилар?» деб сўрайди. Ҳамма «яхши эди, Худо раҳмат қилсин», деб тарқайди. Сеннинг ҳам кунглинг жойига тушади. Хуш, мен-чи? Жанозаси ўқилмаган, молдай кумиб ташланган одамнинг ўғли нима қилишим керак? Жуна, турқинг қурсин...

Тоғаси бошини эгганича, битта-битта оғир қадамлар босиб изига қайтди. Чувринди унинг қораси учгунича ҳаракатсиз туриб қолди. Сунг «Полвон тоға!» деб чақирди. Ҳовуз полвон айвонда, уларнинг гапларини эшитиб, ҳайрат тузоғига банди бўлиб утирарди. Чувриндининг

чақирувидан узига келиб, ёшига хос булмаган чаққонлик билан урнидан турди-да, куча томон юрди.

— Полвон тоға, кетяпман.

— Ис, жанозага қолмайсанми?

— Йуқ... қололмайман. Жаҳл устида яна бир нарса қилиб қуймайин.

— Узинг биласан... Эсли боласан, аммо қаттиқ гапириб юбординг.

— Энг юмшоқ гапирганим шу. — Чувринди шундай деб хайрлашини учун қул узатди.

XVII БОБ

I

Анвар қия очиқ турган эшик ортидан Чувриндини куриб, юраги «шиғ» этиб кетди. «Наҳотки туғри булса?» деб уйлади. Шу уй хаслидан утиши билан «Биз қачон сени алдаган эдик?» деган овозни эшитгандай булиб, юришдан тухтади. Буни куриб Чувринди кулимсиради:

— Ҳа, Анварбек, бирон нима эсан чиқдимми? — деди қувноқ оҳангда.

Чувриндининг жарангдор овозидан Анвар узига келди. Қадамини тезлатиб юриб борди-да, куришиб, сунг уни ичкарига таклиф қилди.

— Эртага Красноярга жунайдиган булиб турибмиз. Бирга борасизми, деб келдим, — деди Чувринди, ичкарига киришга унамай.

— Красноярга? Нима учун? — Анвар уларнинг Красноярска нима учун боришларини билса ҳам атайин сўради. Чувринди «наҳот билмасангиз?» дегандай қараб қуйиб, сунг жавоб берди:

— Бек акамнинг оталарини зиёрат қилгани кетяпмиз.

— Ким?

— Бек акам, мен, борсангиз — сиз, яна Бек акамнинг бир жонажон оғайнилари. Улфати чор — анда маза бор, дейишади-ку? Чор улфат булиб бориб келамиз.

Анвар тунги топшириқни эслаб, уйланиб қолди.

— Агар борадиган булсангиз, эрталабки саккизда туғри аэропортга чиқаверасиз. Майда-чуйда олиб юр-

манг. Йуқ, яхшиси соат етти яримда шу ерга машина келади.

— Бормасам керак, узримни айтиб қуйинг, — деди Анвар хомуш тарзда.

— Эрталабгача бир гап булар, — Чувринди шундай деб, машинаси томон юрди.

Анвар унинг машинаси куздан йуқолгунича турган жойида қотди. Сунг бурилиб, ичкари кирди-да, ярим йулда яна тухтади. Деразасига қараганича туриб қолди.

...Кеча тунда худди шу деразадан нур оқиб кирган эди. Йуқ, аввал ширин уйқудаги Анварни кимдир туртиб уйғотгандай бўлди. «Хотиним уйқусираб туртди-ми?» деб уйледи. Йуқ. Хонзодаси урни четида, орқа угирганича бсозоргина ухлаб ётибди. Анвар, уйқуси тула очилмасидан, таниш овоз эшитди:

— Сени биз уйғотдик...

— Нимага? — деди Анвар ажабланиб. — Бсзовта қилмаймиз, деган эдинглар-ку?

— Ҳа, сени биз бсзовта қилмаймиз. Узинг чақирдинг. Тур урнингдан.

Анвар буйруққа итоат этиб, урнидан турди-да, қушни хонага чиқди. Хона ёришган, деразадан нур оқиб кирган эди.

— Мен сизларни чақирмадим.

— Тилинг билан чақирмадинг. Лекин дилдан истадинг. Биздан нажот кутдинг. Бир неча маротаба чақиришга чоғландинг. Лекин журъат этмадинг. Қурқдинг.

— Булмаган гап! Мени қурқоқликда айблашга ҳаққингиз йуқ!

— Ботирмисан? Ботирни ҳам, қурқоқни ҳам бир илдиз қовуштириб туради. Ботир бир ишни қилишга жазм эта олгани учун ботир, қурқоқ эса уша ишни қилмай қочгани учун қурқоқ.

— Бу фалсафангиз ноурин.

— Баҳслашма, муддаога куч.

— Мен домла Иноятуллони куришим керак.

— Мумкин эмас, ижозат йуқ.

— Ҳақиқатни аниқлашим зарур.

— Ҳақиқат шуки, Ҳикмат Уролов айбсиз айбдор. У Иноятуллога хиёнат қилмаган.

— Ҳақиқатни билмоқчиман, менга исбот керак.

— Ҳақиқатни сенга Ҳикмат Уроловнинг узи айтади. Унга ишон.

— Қачон?

— Тонг отгач, сени Асадбекнинг одами йуқлаб, сафарга чорлайди. Сен у ёққа борма. Хизмат жойингда сени нохушлик кугади. Сен узингни йуқотма. Ҳеч ким билан айтишма. Туғри Ҳикмат Уроловнинг уйига бор. Гапларини эшит. Сунг, биз уни олиб кетамиз...

— Йуқ! — Анварнинг овози худди жон таслим қилаётган одамникидай бугилиб чиқди. — Йуқ! — дёб такрорлади у. — У яшаши керак!

— Унинг руҳи оромга муҳтож.

Шу гапдан кейин Анварнинг қулоқлари шангиллади. Нур йуқолди. Терга ботган Анвар дераза олдида яна узоқ туриб қолди...

Ҳозир Чувриндини кузатгач, тунда эшитганлари ҳақиқатга айлана бошлаганидан қурқди. Ҳа, қурқди. Лекин уни бу ҳолатда қурқоқликда айблаб бўлмас. У айни дамда ожиз эди. Булажак воқсаларга туғаноқ бўла олмасди. Булажак нохушликларни изига қайтаролмасди. Мана шу ожизлик унинг юрагига қурқув соларди.

Ана шу қурқув билан ишга отланди. Шу қурқув билан хонасига кирди.

2

Ҳамхоналари бирин-кетин келдилар. Хомуш утирган Анвар улар билан бош ирғаб сурашди. Яхши кайфиятда кириб келган Гулнора унга бир қараб олиб «нима бало яна айнияти шекилли?» дёб уйлади-да, сумкасидан газит чиқариб, уқий бошлади. Унинг бу ҳаракати Анварнинг зийрак назаридан четда қолмади. «Газит уқийдиган бўлиб қолибдими?» дёб ажабланди. Дам утмай хонага «энг кичик илмий ходим» кириб, Анвар билан қушқуллаб сурашди-да, газит уқийган Гулнорага галати қараб қўйди.

Хонада улик сукунат ҳукмрон эди. Аёлларнинг узаро пичирлашиб олишлари ёки нарх-наво янгиликлари ҳам нечукдир кун тартибидан учирилган. «Галати кун, — дёб уйлади Анвар. — Бу сукут ниманинг аломати? Вулқон портлаши арафасидаги осойишталикми бу? Булар бир нимани билишади, мен эсам билмайман... «Энг кичик илмий ходим» ҳам нимадандир хабардорга ухшаб утирибди. Мен нима учун бсхабарман? Нима учун меровсираб утирибман?» Анвар бунақа кутншга, бундай сукутга тоқат қиладиган тоифадан

эмас. У «Энг кичик илмий ходимга» савол назари билан тикилди. У аввалига бу қарашга дош беролмай, нигоҳини олиб қочди. Кейин урнидан турди-да, Анварга яқинлашиб, газитни узатди. Анвар газитни қулга олганида Гулнора «Вой, тавба-е», деди-да, урнидан туриб, хонадан чиқди. «Энг кичик илмий ходим» эса жойига қайтиб, Анварга айбдор одамнинг нигоҳи билан қараб қуйди.

Анвар «мени кутаётган нохушлик шу ерда шекилли?» деган уй билан газит саҳифаларига куз югуртирди. Унинг нигоҳи сарсари кезмади. Бир қарашдаёқ Холидийнинг номини топди. Катта ҳарфлар билан терилган «Жанозасиз кетганлар» деган сарлавҳа устида «профессор Холидий» деб қуйилибди. Анвар мақолани уқимаёқ, гап нимада эканини англади.

— Ҳаммаси равшан! — деб газитни гижимлади-да, «Энг кичик илмий ходимга» қаради: — Домла Иноятулло ва Ҳикмат Уролов ҳақида, шундайми?

— Шундай... Лекин... охиригача уқинг.

Анвар газитни қайта текислаб, мақолани нафас ютиб уқий бошлади. Холидий Сталин замонасидаги қатли ом натижасида илм, хусусан, тарих илми нечоғли таъқибга учраганини ёза туриб, куплар қатори узининг ҳам азият чекканини қистириб утиб, сунг гапни домла Иноятулло тақдирига бурган эди. Домла узига яқин олиб юрган, ҳатто «шогирдим» деб фахрланган бир гуруҳ олимларнинг унга хиёнат қилгани ҳам айтилган, уша «бир гуруҳ» орасидан фақат Ҳикмат Уроловнинг номигина зикр этилган эди. Анвар «Хотин кишининг макри қирқ туяга юк булади, дейдилар. Холидийнинг макри қирқ эмас, қирқ минг эшелонга юк булар-ов», деб юрарди. Бу мақолани уқий туриб фикрини узгартирди: «Унинг макри қирқ миллион эшелонга юк була олади!» Холидийнинг ким экани, юраги оқми, қора эканини билмайдиганлар бу мақолани уқигач, уни азият чеккан, куюнчак олим сифатида қабул қилишлари шубҳасиз. Газитни минглаб одамлар уқийди. Энди кимга бориб «аслида Холидийнинг узи аблаҳ, Ҳикмат Уролов ҳалол одам», деб ишонтириш мумкин?

Анварни кутаётган нохушлик мақоланинг сунгида эди:

«...Мен ҳужжатхонада утириб бу далилларга дуч келгач, кузларимга ишонмадим. Яқин дустимнинг шундай сири борлигига ажабландим. Ана шунда бошқа бир ҳужжатларни урганиб утирган иқтидорли олим

Анвар Сатторовичга уқиб берган эдим, у жушиб кетди. Ҳа, ҳалол одам дсб юргани бундай мунофиқ булиб чиқса чидаш қийин. Анвар Сатторович чидай олмади. Кузда ёш билан ҳужжатхонани тарк этди...»

Анвар газитни гижимлади, сунг пора-пора қилиб йиртди. Кейин урнидан туриб, Гулнора утирган столга яқинлашди-да, ундаги газитни ҳам поралаб ташлагач, столни зарб билан тепди. «Энг кичик илмий ходим» югуриб келиб, уни слкасидан қучоқлади.

— Анвар ака, узингизни босинг. Ҳеч ким ишонмайди бу гапшарга.

— Мен бор эдим уша ерда, уқиб берган эди, мараз! Шуларни ёзиш учун атай борган у ҳароми!

Шу пайт Анварнинг қулоғи шангиллаб, кузлари тинди. Таниш овоз эшитилди: «Ҳикмат Уроловникига бор...»

Анвар «энг кичик илмий ходим»нинг қучоғидан бир юлқиниб бушади-да, тез-тез юриб, хонадан чиқди. Овознинг ҳукмига буйсунмай Холидийнинг хонасига борди: эшик берк... Улмас Акрамнинг эшиги ҳам берк... Ҳатто котибаси ҳам йуқ. Анвар эгасиз эшикни тешиб, буралаб сукди-да, овознинг буйруғига итоат этиб, Ҳикмат Уроловнинг уйига қараб кетди.

Ҳикмат Уролов шаҳар марказида, олимлар учун махсус қуриб берилган икки қаватли уйда яшарди. Эшик қия очиқ булса ҳам Анвар қунгироқни босди. Дам утмай остонада Ҳикмат Уроловнинг хотини куринди. Эрини бениҳоя тарзда иззат қилувчи, ҳар қандай бетаъсир шамолдан асрашга интилувчи, сочлари текис оқарган хушрўй, хушмуомала бу аёл барчани ширинсузлиги билан мафтун этарди. Ҳозир ҳам Анварни меҳрибонлик билан қаршилади.

— Келганингиз яхши булди. Домла сизни жуда яхши кўрадилар. Кўп гапирадилар. Анча вақт кўринмадингиз, ҳавотирландилар.

Анвар нима дейишни билмади. «Тобим йуқ эди», деса, жиннихонадан чиққанига ҳам ярим йил булди. Бирров келиб кетиши мумкин эди...

— Айб менда, эътиборсизлик қилдим, — деди Анвар дангал.

Аёл бу гапни эшитиб, ширингина жилмайди-да, бошини сарак-сарак қилиб, деди:

— Ундай деманг, жон уғлим, ёшларнинг ишлари, ташвишлари кўп булади. Энг муҳими, дилингизда тутган булсангиз бас.

— Анвар остона ҳатлаб ичкари кириб. тухтади.
— Нега тухтадингиз, кираверинг.
— Домла... ўқидиларми?
— Ҳа... — аёл маънос жилмайди. — Лекин сиз қайғурманг. Бу ҳали фожиа эмас. Биз бундан баттарларини-да курганмиз.

— Ҳаммаси тухмат...
— Қайғурманг, деяпман-ку. Домлажон мутлақо эътибор бермадилар. Одатдагидек китобхоналарида иш билан бандлар. Юринг, юраверинг....

Анвар уй бекасининг изидан иккинчи қаватга кутарилди. Бу уйдаги меҳмон кутишга мулжалланган энг катта хона китобларга ажратилган. Турт девор гир айлана, ҳатто эшик-деразаларнинг ёнлари, тежаларига ҳам тахтачалар қўйилиб, китоблар терилган. Куча томонга қараган катта дераза ёнида ўзув столи. Икки кишининг суҳбатлашиб утиришига мулжалланган иккита юмшоқ уриндиқ, пастак курси... Катта хонанинг жиҳозлари шулардан иборат.

Ҳикмат Уролов юмшоқ уриндиқлардан бирини банд этган, қулида қадимдан қолган китоб. Қулари китоб саҳифасига қадалган, ҳасли эса нима биландир қаттиқ банд эди. У зинадан кутарилаётган икки кишининг шарпасини сезмади. Анвар унинг утиришига қарабоқ, иш билан банд эмаслигини фаҳмлаб, утирилди-да, уй бекасига савол назари билан қаради. Уй бекаси бошини чайқаб қўйиб, снгил йуталди. Ҳикмат Уролов бунга ҳам эътибор бермади. Шунда Анвар баландроқ овозда салом берди.

Ҳасёл чангалидан юлиб олинган Ҳикмат Уролов чу-чиб тушди-ю, аммо сир бой бермай алик олди-да, урнидан туриб Анварга қучоқ очди.

— Қунғироқнинг чалинишидан сиз келганингизни билувдим. Сиз астагина, одоб билан чаласиз, — деди у Анварни бағрига босиб. — Хурсандман, меҳрибоним, хурсандман. Қани, утирсинлар. Ҳозир иттифоқо мавлоно Румийни ўқийтган эдим. Бир ривоят ҳаслимни угирлади. Уқиб берай, эшитинг. Маликам, сиз ҳам тингланг. Гапни чузмаслик учун мазмунини айтайинми?

— Мен узим ўқиб оларман.
— Дуруст. У ҳолда чойни шу сзда ичамиз. Икки олимнинг суҳбати китобхонада кечгани маъқул.

Уй бекаси изига қайтгач, Ҳикмат Уролов муқовасига ямоқ тушган китобни варақлади. Анвар ўзув столи-

даги газитни курган, домланинг атайин гапни чалги-тишга уринаётганини фаҳмлаб турарди.

— Сиз якан нима эканини биласиз, а? — деб суради Ҳикмат Үролов.

Анвар бу сўзни эшитган, аммо нимани англатишини аниқ билмас эди. Шу боис уйланиб қолди.

— Фақат пул, деманг. Отарчилар бир пайтларда пулни «якан» дейишарди. Якан — усимлик, қамиш-зорда усади. Якани уриб олиб, қуритиб узум осадилар, ёки сават қалпоқ туқийдилар. Қамиш, биласиз, узун. Якан эса пастак усимлик. Хуллас, якан бир куни қамишга қараб: «У, биродар, ҳадеб гудаяверма, сал эгил, Оллоҳнинг қуёши нуридан биз ҳам баҳраманд булайлик», дебди. Қамиш унга қарагиси ҳам келмай, бурнини жийриб қуйибди. Вақти-соати келиб қамиш-ни урибдилар. Сунг якани. Тасодифни қарангки, уша қамишдан ясалган буйрани бир уйга тушабдилар. Шу уй тўсинларига эса узумни осибдилар. Якандан туқилган сават қалпоқни дсворга илибдилар. Орадан кунлар утаверибди. Қамиш пастда, якан эса тепада экан. Охири қамиш тепадаги яканга зорланибди: «Мени уриб олиб қуритдилар, тепкилаб қовурғаларимни синдирдилар, сунг сувга букдилар. Сунг қайириб букиб, буйра ҳолига келтирдилар. Энди эса ҳар куни тепкилайдилар. Бу ҳам стмагандай бир четимни қайириб, тупурадилар...» — Ҳикмат Үролов шундай деб кулимсиради: — Нос тупурсалар керак-да, а? Хуллас, қамишнинг ҳасратидан чанг чиқибди. Шунда якан дебди-ки: «Сиз бскор гудайдингиз. Гудайиб ўсавердингиз. Аммо ичингиз говак эканини унутдингиз. Говак булганингиз учун ҳам тепкиланишдан булак нарсага ярамадингиз. Ҳали ҳам кеч эмас. Сиз усган срингизда илдизингиз қолган. Уларга стказинг, сизнинг ҳолингизга тушмасинлар...» — Ҳикмат Үролов шундай деб Анварга савол назари билан тикилди: — Фаройиб ривоят, шундай эмасми? Қамиш уриб олинавсради, келгуси йили эса илдизидан яна ушандай қамиш усиб чиқаверди. Бечора оқибатда қандай хор булишини билмай гудаяверди. Осқ остига ташланмай, томга тушасалар ҳам барибир башарасига лой чаплайдилар... Қисмати огир... аммо у якан булолмайди...

Ҳикмат Үролов шундай деб иягини қашиб қуйди. Шунда Анвар бармоқларнинг снгил қалтираётганини курди. «Дардни яшириш қийин, — деб уйлади Анвар. — Холидийнинг аҳмоқона гапларига эътибор бер-

май буларканми? Домла дардини ичига ютишга уриняпти. Юрагида бу дардни ҳам сингдириш учун буш жой бормикин? Домла нимага бундай қияпти? Андишаданми? Андишанинг отини қурқоқ дейишади-ку? Индамай қуйгани барча бухтонларга ризо эканини англаймайдими? Наҳот домла буни тушунмайди? Қачонгача индамай утираверади? Мана шунақа индамай қуя қолиш олати борлиги учун ҳам Холидий тап тортмай унга ташланган. Қани, Миролимга шундай қилиб курсин-чи?! Йу-уқ, бу шаллақидан қурқадн. Сталин замонида Миролим зиёлиларни қуритишда роса хизмат қилган. Холидий унга салгина тегиб угса, узи балоларга қолади. Миролим лули хотинлардай дод солиб, Холидийнинг айбларини очиб ташлашдан ҳам қайтмайди. Ҳикмат Уролов эса индамайди... Индамай туриб снғмоқчи булади... Шуларни унга айтайинми?... У менинг насиҳатимга муҳтожми? Майли, бировга чанг солмасин, аммо... ҳеч булмаса узини ҳимоя қилса-чи?..»

Ҳикмат Уролов бармоқларининг титрашидан ноқулай аҳволга тушиди. «Сездими ё сезмадими?» деган ҳадикда Анварга угринча қараб қуйди. «Уйга толди... ривоят таъсир қилдими ё Холидийни уйлаяптими? Келгани яхши бўлди... Ҳалол йигит. Кунглида кири йуқ... Шунинг учун қийналади. Умр бўйи қийналиб яшашга маҳкум...»

Уй бекаси патнисда нон-чой кутариб чиқиб, орадаги сукутни бузди.

— Вой эсим курсин, дастурхон олмабман-ку, — деди у ҳижолат булиб.

— Ҳечқиси йуқ, маликам, — Ҳикмат Уролов шундай деб урнидан чаққон турди-да, ёзув столидаги газитни олиб, курси устига ёйди. — Қулбола дастурхон ҳам бўлаверади, сиз азият чекманг.

Уй бекаси биринчи қаватга тушиб кетгач, пиелаларга чой қуйилди. Ҳикмат Уролов гапни чалғитиб, мақолани эслашни хоҳламасди. Чойнакнинг тагида Холидийнинг мақоласи чоп этилган газит, икковининг кунгли ҳам, хаёли ҳам шу гаплар билан банд. Аммо мақола туфайли жабр чеккан одам узининг бу майда гаплардан юқори эканини курсатишга тиришади. Анвар эса бунга тоқат қилолмайди. У узини оқламоқчи эмас, бироқ ҳақиқатни айтиши шарт.

— Домла, мен ҳужжатхонада ростдан ҳам бор эдим, аммо... — деб гап бошлади Анвар. Бироқ, мезбон сузларини давом эттиришга йул бермади:

— Сиз мени ранжитяпсиз, азизим, — деди Ҳикмат Уролов, бош чайқаб. — Шу гапларга ишонадиган гул одамга ухшайманми?

— Домла...

— Гапирманг, азизим, гапирманг. Умр бўйи уша идоранинг хизматини қилиб келган одам Ёнингизга кириб ҳужжат титадими? Э... унинг найрангларини кураве-риб... Тагин ҳам «домла Иноятуллони Ҳикмат Уролов уз қули билан отган», демабли. Шунисига хурсандман. Ҳамонки, шу мавзуда гап очдингиз, бир нарсани айттай: тугри, домла Иноятуллони қамашганда куплар қатори мени ҳам чақиришган. Мендан аввал Холидийни ҳам чақиришган. Менга унинг курсатмаларини беришган, уз кузим билан уқиганман. Мана бу срдаги, — Ҳикмат Уролов газитни бармоги билан уриб қўйди, — гаплар узининг курсатмалари. Домланинг қулларига кишан уриб берган Холидийнинг узи. Сиз ҳужжатлардаги ме-нинг имзомни курдингизми?

— Йўқ... қарамай чиқиб кетдим. Жаҳл келганда ақл кетди...

— Хижолат булманг, зарари йўқ. Ҳужжатлар вақти келиб қулингизга тушса қараб қуярсиз. Мен куп ёзма-ганман. Ёзганларим аниқ эсимда: «Агар ҳалол олим мингта булса, мингдан бири домла Иноятулло, у шу мингнинг олдинги қаторида туради. Агар биттагина булса, демак, у шубҳасиз — домла Иноятулло». Мени қийнашмади. Бошқа суроққа чақиришмади. Шунга то ҳозирга қадар ҳайронман. Балки мен ёзиб берган қоғоз йўқотилгандир. Балки имзо бошқа қоғозга кучирилган-дир, буниси менга қоронғи. Мен ҳали ҳам уша фик-римда қатъий тураман: домла Иноятуллодай олим ол-лида биз сариқ чақа қимматига ҳам эга эмасмиз. Бун-дай дейишимга асос борми? Бор. Сиз айтинг, азизим, бизни тарихчи олим дейиш мумкинми?

Сухбатнинг бу тарзда бурилиши Анварни ажаблан-тирди, бундай саволнинг берилиши эса уйлантирди.

— Мен сиздан жавоб кутяпман, азизим, — деди Ҳикмат Уролов. — Айтинг, бизни тарихчи олим дейиш мумкинми?

— Агар кеча бошқа гап айтиб, бугун бошқасини даъво қилаётганимиз назарда тутилса...

— Бу бошқа масала. Айтиш мумкинки, бу имон масаласи. Унвонлар, илмий даражалар ҳам бошқа масала. Сиз менга бир сўз билан жавоб беринг: ҳа,

ёки йуқ! Сунг жавобингизни албатта изоҳлаб ҳам берасиз.

Ҳикмат Уролов Анварнинг кузларига тикилиб қулимсиради. Анвар бу саволга ақли етган даражада жавоб бера оларди, аммо унга мезбоннинг асл мақсади қоронгу эди. Шу боис жавобга шошилмади.

— Сиз қийналманг. Ўзим айтиб қўя қолай: йуқ! Сабаб: бир куни домла Иноятуллонинг уйларига борсам, заррабинга тикилиб утирибдилар. Сизда заррабин борми? Ҳа, менда ҳам йуқ. Хуллас, бир археолог олим домлага узум данакларини берибди. Данакнинг умри салкам минг йил эмиш. Археологнинг айтишича, Эски шаҳардаги қазилма пайтида ҳожатхона урнидан топилган эмиш. Домла Иноятулло археологлар билан яқин эдилар. Сиз археологлар билан охириги марта қачон учрашгансиз? Менинг ҳам ёдимда йуқ. Хуллас, ушанда: «Домла, бу сизга нима учун керак?» деб сурадим. Домла: «Ҳақиқий тарихчи олим шуларгача аниқ билиши шарт. Хусайни узум ҳозир қандай, минг йил ва аввал қандай булган, минг йил ичида табиат қандай узгаришларни, нима сабабдан бошидан кечирди — биз билмасак, ким биледи? Тарихий воқеалар билан табиатдаги узгаришлар орасида узвий боғланиш йуқми?» Хуллас, ушанда ҳақиқий тарихчи олим — домла Иноятулло деб ишонганман. Биз китоб уқиб, таҳлил қилиб, тарих илмини яратяпмиз, деб кериламиз. Бу китобларни бизгача кимдир ёзиб кетган. Биз фойдаланаётган адабиётларни араб ҳам, форс ҳам, фарангими немисми, жухудми ё русми, ким булса булсин, ёзган. Маълум бир ҳақиқатга ҳар бири ўз миллати фойдаси нуқтаи назаридан ёндошган ва баҳо берган.

— Худди шу нуқтада хато йулга қадам қўйганмиз, — деди Анвар. — Биз қулимизга жухуднинг китоби тушса, тарих шундай эди, деб жавраймиз. Немисники тушса, йуқ, бунақа эди, деб туриб оламиз. Мана, тарихга икки хил муносабатга узимиз ҳам гувоҳ булдик. Кечагина ундай девдик, бугун эса бундай. Қадимда шундай ҳол юз бермаганми? Берган... — Анвар «гапларини булиб ранжитмадимми?» деган маънода мезбонга қаради. Ҳикмат Уролов унинг хавотирини сезиб, «дуруст гапиряпсиз, азизим, давом этинг», дегандай жилмайиб қўйди. Анвар бундан дадилланиб фикрини давом эттирди: — Биз уша китобларга қул

булиб юрвасрамиз. Мен борайинда Миролим домладан: «Темур замонида тоифи узум булганми?» деб сўрай. Турган гапки, у «Темурга узумнинг нима алоқаси бор», дейди. Ҳолбуки домла Иноятullo йулини тутган, узини тарихчи олимман дейдиган одам буни билиши керак экан. Ҳалиги айтган ривоятингизни қаранг... биз ичи буш қамишга ухшамаймизми? Бир масалага икки хил қарашга виждонимиз қандай йул қурди. Кечагина Миролим домламиз Темурни қонхур, деб, Темурнинг салоҳиятига ижобий баҳо бермоқчи булганларни ямламай ютган эди. Бугун эса акси: ким Темур жанг қилган, деса «Сен тарихга қоғли куйлак кийгизмоқчимисан!» деб юмдалаяпти. Қизиғи шуки, Темур ҳақида кеча ҳам шу зот асосий ҳукми чиқарар эди, бугун ҳам. Баъзан ҳайрон қоламан. Бу Миролим деганлари, Темурнинг отаси уйланаётганида куёв жура булганми ё Темур туғилганида киндигини кесганмикин?

Бу гапни эшитиб Ҳикмат Уролов қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

— Топиб айтдингиз, баракалла, — деди у узини кулгидан тухтата олмай.

— У домламиз нари борса Темур ҳақида тўрт-беш китоб уқигандирлар. Олтинчисини топиб, буни ҳам уқинг, дейилса, мен бунақасини билмайман, деб туриб оладилар. Қаранг-а! У киши билмасалар уша олтинчи китобнинг яшашга ҳаққи йўқ экан. Уша олтинчи китоб юз йиллар давомида дунё олимларининг диққати марказида турган бўле-чи? Сиз қуляпсиз домла, аммо хафа булсангиз ҳам бир гап айтаман.

— Айтинг, азизим. Биладан, сиз ноҳақ гап айтмайсиз.

— Сиз, сизга ушаган олимлар нима учун Холидийга, Миролимга майдонни бушатиб бергансизлар? Янчиб ташласаларинг булмасмиди?

— Янчиб... — Ҳикмат Уролов кулимсираб, бош чайқади. — Сояни янчиб ташлай оласизми? Ахир улар замон гоёсининг соялари эдилар. Сиз ҳақиқатчи йигитсиз. Сизга ухшаган йигитлар куп, шундан хурсандман. Лекин орангизда ёш Холидийлар йўқми? Уларни янчиб ташлай оласизми? Саволимга ҳозир жавоб қайтарманг, жавобни вақт беради. Азизим, сиз баҳсни яхши курасиз, биладан. Сиздан утинчим бор: бугун баҳслашмайлик. Ундан кура, сиз келмай туриб уқиган

яна бир ривоят баснини айтиб берай: Луқмони ҳаким билан илон баҳсини эшитганмисиз?

— Йуқ.

— Тингланг, ажойиб ривоят: хуллас, Луқмони ҳаким йулда бораётсалар бир уйдан нола эшитилибди. Кирсалар, хаста одам оғриқларга чидаёлмай дол дер эмиш. Табиблар келиб, уни бугун-эрта улади, дейишибди экан. Луқмони ҳаким хастанинг билак томирини ушлаб куриб дебдиларки: — Дардингизга даво бор. Илон заҳри сизга шифо бергай. Хаста дебдики: — Илон заҳрини мен қайдан топай? Бир бедаво булсам... Ё мени шу аҳволда ташлаб кетаврасизми? Оллоҳ менинг зоримни эшитиб, Луқмони ҳакимга рубару қилганида эди, у зот мени ташламас эдилар. Луқмони ҳаким бу нолани тинглаб айтибдиларки: — Зинҳор ташламасман. Хуллас, ҳазрат Луқмони ҳаким илонзорга бориб бир ёшроқ илонни бугзидан бугиб тутибдилар. Шунда илон иттифоқо тилга кирибди ва дебдики: «Эй инсон фарзанди, сен нечун мени бугаётирсан? Оллоҳнинг менга берган жабрлари камми эди?» «Оллоҳ сенга қандай жабрлар қилди?» деб сурабдилар Луқмони ҳаким. «Мени куримсиз қилиб яратди, одамлар курсалар мендан қочадилар. Мени ертубан қилиб қуйди, судралиб юришга маҳкум этди. Энди сен мени бугиб, жонимни оларсанми?» Луқмони ҳаким дебдилар: «Шундай қилмасам, бир одам ҳаётдан куз юмар». Илон дебди: «Ажаб! У одамни сақлаб қолмоқ учун мени улдирасанми? Ахир у ҳам Оллоҳнинг бир маҳлуқи, мен ҳам. Бир жонни сақлаб қолмоқ учун иккинчисини маҳв этмоқ шартми? Эй инсон боласи, сен айт: мен бировни чақсам, менинг заҳримни даф эта оласанми?» Луқмони ҳаким айтибдилар: «Ҳа, даф эта оламан». Илон дебди: «Унда менинг заҳрим кучли эмас экан. Дунёда шундай заҳар борки, сен уни зинҳор даф эта олмассан!» «Қандай заҳар? Қора қуртникими?» — дебдилар Луқмони ҳаким. «Э, йуқ, — дебди илон, — Дунёда энг кучли заҳар одамнинг заҳри. Бунга даво йуқтур. Одам одамни чақса албатта улим ҳақдир! Оллоҳ биз — илонларни тубан қилиб яратди. Аммо биз бир-биримизни чақмаймиз. Сиз — одам болаларини юқори қилиб яратди, сиз бир-бирингизни чақиб улдирасиз. Сен жонини сақлаб қолмоқчи булаётган хастага менинг заҳрим даво эмас, янглишма. Уни уз дусту чаққан. Унинг заҳрига даво топа олмасан. Бунга ҳатто Луқмон ҳам даво топмагай. Қуй, у

улаверсин, азобларидан қутула қолсин...» — Ҳикмат Уролов шундай деб хурсиниб қўйди.

Унинг нима учун хурсинганини Анвар эртасига фаҳмлаб етди.

3

Нима?!

Ҳикмат Уролов улди?!

Анвар қулоқларига ишонмади.

Аввалига «энг кичик илмий ходим»ни институт остонасида куриб «Эрталабдан кимни кутаётган экан?» деб уйлаб, ажабланган эди. Энди билса, бу шумхабарни етказиш учун турган экан. Анвар ҳозир «нима учун мени қаршилади, нима учун мени ичкарига қўйгиси келмади» деб уйламади. Буни ксйинроқ, жиннихонада етганида уйлайди. Ҳозир эса шумхабар зарбидан қарахт булиб турарди.

— Кеча оқшомда тусатдан узилибдилар, — деди «энг кичик илмий ходим». — Кечқурун уйимга телефон қилишди. Кечаси билан шу ерда эдик, жой тайёрладик. Хайрлашиш учун шу ерга қўйишмоқчи экан. Кеннойи унамабдилар. Шунга... Улмас ака сиздан илтимос қилдилар. Бориб, кундириб бсраркансиз. Сиссий масала, дейишяпти...

— Сиссий масала?! — Анвар ҳамхонасининг ёқасига чапг солганини узи ҳам сезмай қолди. — Улиб ҳам қугулмасинми?!

«Анвар ака, ўзингизни босинг», деган огоҳлантиришдан сунг унинг ёқасини бушатди.

— Узи қани, директорчанг? — деб сўради титроқ овозда. Сунг жавоб кутмай ичкарига қараб юрди.

Чиндан ҳам эрталабгача бу ерда анча иш қилинган эди: эшик огзидаги қоровулнинг столи олинган, қўйилганидан бери ишлатилмаган кийим илгичлар ҳам йуқотилган, уртага гилам тушалган, зинанинг ёнидаги устунга Ҳикмат Уроловнинг сурати осилган, сурат остида эса қора рангли ҳарфларда ёзилган «Бсрахм ажал атоқли олим, буюк инсонни бағримиздан юлиб олди», деб бошланиб, «улим уни даврамиздан олиб кетди, то тирик эканмиз номини қалбимиздан ҳеч қандай куч юлиб ололмайди» деб якунланувчи таъзиянома ёпиштирилган эди. Анвар бу сатрларни атайин тухтаб ўқи-мади. Бир куз ташлашда бошланишию хотимасига нигоҳи тушиб эслаб қолди.

«Энг кичик илмий ходим» зинадан чиқишига йул қуймади:

— Анвар ака, фойдаси йуқ.

Дастлаб Анвар уни силтаб ташлагиси келди. Бироқ, унинг маънос боқиб турган толиққан кузларига кузи тушгач, шаштидан қайтди. Ғазаб исканжаси уни бир оз ҳоли қуйди-ю, орқасига угирилди...

Ҳикмат Уролов яшаган икки қаватли уй олдида одамлар тупланиб туришган эди. Йул четида насро-нийларнинг қизил мато қопланган тобути, дарахтга эса гулчамбар тираб қуйилган, Марҳумнинг уйига кираве-ришда эса икки йигит ёғоч отни минишга ҳозирларди — тобут атрофини оқ мато билан урарди. Анвар буни куриб, йиглаб юборди-да, юришдан тухтади. Чунтагидан румолчасини чиқариб, куз ёшларини артгач, аста юриб, тупланиб турган одамлар қаторига қушилди. «Энг кичик илмий ходим» ҳам унинг ёнидан жой олди. Раҳбарият-нинг топширигини эслатмади.

Ярим соатлардан сунг бел боғлаган бир йигит Анварни имлаб чақириб ичкарига бошлади. Даҳлизда уни Ҳикмат Уроловнинг беваси қаршилади.

... кечагина «маликам» деб эркаланган бу аёл бугун бева эди...

Анвар уни куриши билан яна йиглаб юборди. Мусибатни чекинтира олувчи, дардга малҳам булишга қодир бирон сўз тилига келмади.

— Яратганнинг иродаси шу экан, иложимиз қанча... Сизни чақирганим ...раҳбарларингизга айтинг, ха-фа булишмасин, уларнинг топшириқларини бажара ол-майман. Эл-юрт нима деса шу...

Бева шундай деб йиғи овози чиқиб турган хона сари юрди. Анвар буғзини буғастган йиғини қайтариш-га уриниб, жойида пича турди. У хонадан бу хонага, уйдан кучага... кириб-чиқиб юрган, мусибатга банди булган одамлар унинг қотиб турганига эътибор бериш-мади.

Анвар беихтиёр зина сари юрди. Иккинчи қаватга кутарилди. Китобхона эшиги ланг очик. Ичкари бум-буш... Етим қолган ёзув столи, китоблар... унсиз буз-лашади. Бу хонадаги фарёдлар пастдаги йиғидан бар-авжроқ, аммо уни ҳеч ким эшитмайди. Дам утмай пастда ғассол мурдани ювади. Бадаидаги кир сувга қушилиб тукилади. Бу хонага эса тилга чиқарилмаган дарду ҳасратлар тукилиб қолган. Юракни тирнаган,

охир-оқибат томирларни узиб ташлаган аламлар ҳам шу хонада қолади. Энди бу хонага озод руҳ эгалик қилади...

Анвар ичкарига оёқ қуйишга ботинмади. Назарида юмшоқ уриндикда Ҳикмат Уролов утиргандай, унга қараб жилмайиб қуйгандай булди. Кейин унинг овозини эшитди. Аниқ эшитди:

«...Дунёда шундай заҳар борки, сен уни зинҳор дафъта олмассан. «Қандай заҳар, қора қуртникими?» дебдилар Луқмони ҳаким. — «Э, йуқ, — дебди илон. — Дунёда энг кучли заҳар одам заҳри. Бунга даво йуқ. Одам одамни чақса албатта улим ҳақдир! Оллоҳ биз — илонларни тубан қилиб яратди. Аммо биз бир-биримизни чақмаймиз. Сиз — одам болаларини юқори қилиб яратди, сиз бир-бирингизни чақиб улдирасиз. Сен жонини сақлаб қолмоқчи булган хастага менинг заҳрим даво эмас, янглишма. Уни уз дўсти чаққан. Унинг дардига даво топа олмассан. Бунга ҳатто Луқмон ҳам даво топмагай. Қуй, у улаверсин. Азоблардан қутулсин...» Анварнинг назарида Ҳикмат Уролов бу гапларни баланд овозда айтди. Бу гапларни пастдагилар ҳам, кучадагилар ҳам эшитишди...

Анвар остонада яна бир оз тургач, изига қайтди.

«Бу аёл бунча саботли булмаса, — деб уйлади у. — Шунақа вазиятда ҳам одоб чегарасида қолиш шартми? Дод солмайдими? «Эримни сенлар улдирдиларинг, чақиб-чақиб улдирдиларинг! Илон чақса улмай қоларди, сенларнинг заҳринг жонини олди! Келтирган тобутларинг узларингга буюрсин, узларинг тушиб ётларинг, роҳатланларинг!..» деб бақирса булмайдими! «Сен ҳам шуларнинг бирисан!» деб мени-да юлиб ташламайдими?..»

Анвар ташқарига чиқди. Таниш, нотаниш одамлар... Ачинган ҳам, лоқайд ҳам, мусибатга шерик ҳам, «улгани яхши булди» дегувчи ҳам шу сзда. Анварнинг кўзига ҳамма — дўст ҳам, душман ҳам илон булиб кўринди. Узини улкан бир илонхонада ҳис этиб, баданига муз югурди. Назарида қул қовуштириб, қайғуга берилгандай булиб турганлар одамлар эмас, балки лунжини шишириб, тилини уйнатиб, бир ҳамла билан чақишга тайёр турган илонлар эди гуё. Судралиб юрувчи росмана илонлар чақаман, деб ният қилмайди, икки оёқли илонлар эса фурсат пойлайди. Мана шу турганларнинг қай бири қачон, қай бирини чақар экан? Мана шу турганларнинг қай бири қачон

одам захридан татиб улар экан? Росмана илонлар чақади-ю, қочади. Икки оёқлилар эса то кумиб ташламагунича тинчимайди... Жасадни кумини билан чекланса кошкн эди, хотирасини, номини ҳам куминга интилса-чи?

Анварнинг хаёли шу гаплар билан банд, кузлари эса одамлар орасидан кимнидир қидирарди. Мурда олиб чиқилганда ҳам, масжид сари юрилганда, жаноза уқилаётганида, ҳатто қабрга қуйилаётганида ҳам иллади уни. «Қилган ишидан пушаймон едимн, уялдимн?» деган саволга жавоб топа олмади.

Қабрга тупроқ тортилгач, танини овозни эшитиб, ҳайрат билан аланглади — «Қачон пайдо булди булар?!»

— Ҳурматли уртоқлар! — деди Улмас Акрам баланд овозда. Ҳамма, жумладан, тункарилган тобут устига утириб қироатни бошлай деяётган имом ҳам овоз келган тарафга қаради. Тупроқни кетмон билан шиббалаётган гурков ёнида Улмас Акрам, Холидий, Миролим, яна бир неча номдор олимлар пайдо булган эдилар.

Улмас Акрам «илм аҳлининг мусибатини» баён этгач, сузни «марҳумнинг яқин сафдоши улуг олим Холидий»га берди. Анвар унинг «Азиз биродарим...» деган дастлабки сузларини эшитди-ю, вужудини зириллатган газаб қулоқларини кар қилди, куз олдига қизил парда тортди. У тамоман узини йуқотди-да:

— Мунофиқ! — деб бақирди.

Одамлар ҳайрат билан унга қарадилар. Анварни таниганлар мақсадни тушундилар. Танимаганлар эса: «Бу йигит кимни «мунофиқ» деяпти, марҳумними ё воизними?» — деб ажабландилар. Холидий эса бу ҳитобни эшитмагандай гапни хотиржам тарзда давом эттирди:

— Мунофиқ!! — Анвар яна бақириб нотик сари сапчиди. — Уни сен ўлдирдинг, ҳайвон! Яна азиз биродарим, дейсанми?!

Анвар оғзидан чиқаётган сузларни назорат қила олмас эди. Одамлар нима гаплигини тушуниб стгунларига қадар у Холидийнинг бугзига чанг солишга улгурди.

Бу манзара узоқ давом этмади. Анварни ажратдилар. Кимдир қулини қайириб олди.

— Сен илонсан! Сен ичи говак қамишсан! Туқайга ут қуяман, илдизингни қуритаман!

Анвар жон аччигида бақирар, қулларини ким қайираётгани, ким судраб бораётганини фаҳм этмас эди. Дафн маросимида тупланганлар ҳам Анварнинг қулларини қайирган бу бақувват ғилайнинг қаёқдан пайдо булганини билмас эдилар.

Холидий оташин нутқини тугатаётган дамда Анварни биқинида қушув аломати бор, усти берк машинага зурлаб чиқардилар. Устига енгез узун куйлак кийдирдилар. Имом тиловатни бошлаганда машина жинниҳона сари йул олган эди.

XVIII БОБ

I

Олдий ҳазил ёки кимнидир лақиллатиш мақсадида айтилган гап охир-оқибатда кимнингдир жонига қасд қилинмоғи учун сабаб булажагини барча ҳам вақтида фаҳм эта олмайди. Баъзида ҳатто купши курганлар ҳам «наҳот шу гап билан фалончинини улдириб кетишибди?» деб ажабланишади. Ровийлар «айтган сузим — ҳожам, айтмаганим — қулим» деб эканлар. Шунданми, ҳожага айланган гап истаса кулдиреди, истаса йиғлатади. Хоҳласа — жон беради, хоҳласа — жон олади. Олганда ҳам инсон боласига куп азоблар берар, ит азобини бошига солар. Улимга стакловчи бошқа ҳеч бир йулда бу қадарли азоблар йуқдур...

Зоҳид ёқимсиз ҳамкасбининг жиғига тегиш учун айтган гапи икки одамнинг жонини олиб кетиши мумкинлигини, оқибатда узи ҳам оғир аҳволга тушиб қолажагини уйламаган эди.

Кеча оқшомда прокурор уни қабул қилиб, барча гапларини диққат билан тинглаб, сунг яхши сузлар билан кунглига чироқ ёққан эди. Зоҳид авваллари ташвиш тиканаклари устида ётиб тулғониб чиққан булса, бу кеч яхшилик умиди чироғида кузи қамашиб ухлай олмади. Прокурорнинг гаплари дам-бадам қулоғи остида жаранглади: «Сиз айтган Асадбеклар ким, ҳомийлари ким — биламиз. Улар билан ҳисоб-китоб вақти келади. Арқонини узун ташланг. Бир-икки одамни қафасга солган билан иш битмайди. Ҳаммасини бирваракайига илингириш ҳаракатини қиламиз. Бу ҳаракатда сиз ҳам борсиз...»

Бу албатта яхши гап. Аммо... бирваракайига илин-

тириш вақти етгунча улар жим турармикин? Уғирлашмасмикин, бокира қизларнинг номусларини булғашмасмикин, зурлик қилишмасмикин? Ва ниҳоят... улдиришмасмикин? Хориж фильмларига ишониб, ундаги жиноятчилар, ундаги одам улдиришлар олдида Асалбеклар ҳалимдеккина, одобли одамлар, дейиш мумкин. Лекин арқон узун ташланса, улар ҳам уша кинолардагидек, балки ундан-да баттар ваҳшийлашиб кетишмасмикин?

Зоҳид тунда шуларни уйлади, прокурор билан ҳаслан баҳслашди. Унга тасалли берган нарса — прокурорнинг ҳамма нарсалардан хабардорлиги, жиноятчиларга хайрихоҳ эмаслиги. Энг муҳими шу! Қолганини вақт ҳал қилади.

Зоҳид терговни давом эттириш, янада қатъийроқ ҳаракат қилиш қасдида ишга келган эди. Уша ёқимсиз ҳамкасби, ёқимсиз хабар билан қаршилади:

— Эшитдингизми, кавказликларингизни улдиришибди, — деди у мамнун бир қиёфада.

— Улдиришибди? Ким улдиради? — деб суради Зоҳид.

— Ҳаммомда уриш чиқибди. Ким улдиргани номаълум.

Зоҳид унинг гапини охиригача эшитмади. Хонасига кирди-да, эшикни қулфлади. Жойига утириб, бошини чангаллади. Боши саволлар оқимида шишиб, ёрилиб кетай дерди: нимага улдиришади? Ким улдиради? Кеча прокурор уларни бошқа турмага кучиришга ваъда берган эди. Бу ҳақда буйруқ чиқаришга улгурдимиз? Ваъдаси чинмиди ё қуйинини пуч ёнғоққа тулдирдимиз?

Саволлар беҳисоб, жавоб эса йуқ.

Гумондаги одамлар сони ортиб боради. Ҳатто прокурор ҳам шу сафда. Аммо аниқ бир одамни айбдор деб айта олмайди.

Зоҳид гумонлар, саволлар пуртанасига банди булиб узоқ утирди. Пуртана домига тортгани сайин у узини ожиз, нотавон ҳис этарди. Назарида, мияси уз фаолиятини тўхтатган, қувватдан қолган, фикрлашдан маҳрум булган эди. У гуё қоронғу ғорга кириб адашгандай — на изига қайтар йулни билади, на рупарасида йилт этган чироқни куради. «Мақсадим нима эди-ю, нимага эришдим? — деб уйлади у. — Шамол тегирмонига от солган бефаҳм Дон Кихотдан нима фарқим бор? Арқонни узун ташлаганининг фойдаси шуми? Узун ташланган арқон баттар чувалашиб кетмайди-

ми? Кузи ожиз одамларнинг оёқлари бу арқонга илашиб, йиқилмайдиларми?...»

Зоҳид тортмадан икки кавказликнинг суратини олиб, тикилди. Кузларида ваҳшийлик учқунлари чақнаб турган бу одамсифат махлуқларнинг улдирилгани бир жиҳатдан яхши. Зоҳид уларнинг қисматига ачинмайди. Уларнинг улими бошқа жонларнинг омон қолишини таъминлар балки? Зоҳидни қийнаган нарса бошқа — уларнинг сирли улими куп сирлар устига парда тортди. Энди бу пардани кутариш мумкинми? Агар улар атайин улдирилган булсалар, энди навбат кимники?

Зоҳид «улар атайин улдирилган» деган фикрдан узоқлаша олмас эди. Аввало девдай бу икки одамни унча-бунча куч енголмас. «Петрашвили шериги чет элга чиқариб юборишни талаб қиляпти» деган гап кимларгадир ёқмаган, шартномада йуқ талаб уларни сергакантириб, ржаларини узгартирган булишлари мумкинми? Мумкин!

Зоҳид узил-кесил шу жавобда тўхтаб, майор Солиевни топиш илинжида телефон гушагини кутарди.

2

Зоҳид учун кун зулмат пардаси остида утди. Қайси бир ишни ихтиёр этса боши омадсизлик деворига бориб урилаверди. Майор Солиевни топа олмади. Ҳар куни ҳеч булмаса бир кўнғироқ қилиб аҳвол суровчи майор бугун атайин беркиниб олгандай — қаердалигини на уйдагилари биледи, на ҳамкасблари. Ҳамдам Толиповни йуқлашни ҳаёлига ҳам келтирмади — ҳали Фаргонадан қайтмаган деб уйлади. Ҳамдамнинг эрта саҳарда қайтиб, ишга киришиб кетганини, чигалнинг бир учини уликхоналардан қидираётганини Зоҳид билмас эди.

Қамоқхонага бориб ҳам Зоҳид тайин бир маълумот ололмади: мурдалар текшириш учун олиб кетилган. Уларни ким улдиргани ноаниқ. Фақат муштлашувни бошлаган йигит маълум. Уни ҳам уша заҳоти бошқа қамоқхонага кучирганлар. Бу иш шахсан прокурор назоратида эмиш! Шундай булиши Зоҳид учун дуруст эди. Чунки прокурор шахсан назорат қилдими — демак, бу анов-манов ишлардан эмас, аро йулда ҳам қолдирилмайди. Лекин... ана шу «лекин»и бор-да. Прокурор ишни чуваламай тезроқ ёпиш тарафдори булса-чи? Ана шу гумон Зоҳидни саросимага солди.

Зоҳид шомга яқин қамоқхонадаги жанжални бошлаган йигитни тергов қилаётган ҳамкасби билан учрашди. Тилла ҳалли кузойнак таққан бу йигит табиатан камгап эдими ё Зоҳид билан суҳбатлашишни истамадими, ҳар нечук саволларга қисқа-қисқа жавоб қайтарди. Вақти зиқ эканини айтди.

— Мен у йигит билан гаплашишим мумкинми? — деди Зоҳид, унинг қилигидан ранжиб.

— Ҳозирча мумкин эмас.

— Қачон мумкин бўлади?

— Бу прокуратура терговчисининг саволи эмас.

— Яхши. Сиз тергов қилаётганингизда иштирок этишим мумкинми?

— Ҳозирча йуқ.

— Сиз бошлаган иш мен олиб бораётган иш билан бир ерда кессишяпти. Нима учун буни тушунишни истамаймиз?

— Тушуниб турибман. Прокурор ҳам яхши тушунганлари учун жиддий шуғулланишни вазифа қилиб қўйдилар. Вақти келиб, балки биргаликда иш юритармиз. Ҳозирча сизга айтадиганим: у йигит бир қизни зурлашда айбланган. Иши судга ошириш арафасида экан. Айтишича, Пестрашвили у йигитга бир-икки қилиқ қилган. Ҳаммомда эса зурламоқчи бўлган. Йигит таэквандо билан шуғулланган экан. Буш келмаган. Пестрашвили бошқаларнинг ҳам жонига тегиб юрганми, ҳар ҳолда, муштлашувга кўпчилик аралашган. Менинг ҳозирча билганим шу.

— Демак... Сизнингча бу атайин уюштирилмаганми? — деди Зоҳид ҳамкасбига ишончсизлик назари билан боқиб.

— Ҳозирча менда бундай маълумот йуқ. Агар сиз бу қотиллик аввалдан тайёрланган, деган фикрда бўлсангиз, марҳамат, исбот қилишга уриниб кўринг, фикрларингизни инобатга олай.

— Йуқ, ҳозирча фикрим узимда тура турсин. Вақти келса уртоқлашармиз, — Зоҳид шундай дед хонадан чиқмоқчи бўлганида ҳамкасби тухтатди:

— Сиз ҳақингизда эшитувдим. Угрода ишлаб юргангизда ҳам ҳақиқатпарастлик қилар экансиз. Бу яхши фазилат. Аммо бу соҳада фақат сизгина адолатли, сизгина ҳақиқатпараст эмассиз. Сиздан ёшим каттароқ бўлгани учун айтиб қўяй: ҳамкасбларингиздан сира гумонсираманг. Гумон билан узоққа бора ол-

майсиз. Биз бир-биримиздан гумонсирасак, бир-биримизга ишонмасак, халқ бизни сариқ чақага ҳам олмай қуяди. Шусиз ҳам одамлар бизга унча ишонмайди.

— Бунга асос булса-чи?

— Асос ҳамиша ҳам ҳақиқат булавермайди.

Зоҳидга унинг кейинги гаплари бир оз маъқул булди.

3

Зоҳид ҳамкасби билан гаплашиб турганида шаҳар атрофидаги уликхоналарни бир-бир текшириб чиқарган Ҳамдам Толипов муддаога яқин келиб қолган эди. Бу ишни у Фарғонага кетмай туриб бошлаган, барвақтроқ қайтгани учун яқунлаб қуя қолиш ниятида эди.

Ёқиб юборилган мурданинг Жамшид Суннатуллаев эмаслигига ишонч ҳосил қилинган, уликхонадан эгасиз мурда олинган, деган қарорга келишган эди. Экспертиза хулосасига кура, бу эгасиз мурда автомобил ҳалокатига учраган одамники булиши мумкин. Шу фикр билан иш бошлаган Ҳамдам бир ойнинг нари-берисида машина уриб юборган одамлар рўйхати билан қизиқди. Шаҳар билан чекланмай, атроф туманлардан ҳам маълумот олиб, шу маълумот асосида касалхоналарни айланди.

Тоғ ёнбағридаги касалхонага келганида, кеч кириб қолгани учун раҳбарият уй-уйига тарқаган эди. Ҳамдам уликхонада бирор кимса бордир, деган тахминда тўрт қаватли бинонинг орқа томонидаги пастак, кўримсиз бино сари юрди. Қип-қизил рангга буяб қўйилган эшик тепасидаги лавҳага «Бегона кишиларнинг кириши қатъиян таъқиқланади. Маъмурият.» деб ёзиб қўйилган эди. Ҳамдам бу ёзувни ўқиб кулди. «Бу ерда ким бегонаю ким бегона эмас, — деб уйлади у. — Уликхона булганидан кейин тириклар бегона-да. Ундан кура «Ҳуш келибсиз, уртоқ уликлар!» деб шиор осиб қўйилса яхшироқ буларкан...»

Эшик ичкаридан занжирланган эди. Ҳамдам астагина, одоб билан тақиллатди. Жавоб ҳаяллагач, такрор тақиллатди. Бир оздан сунг ичкарида шарпа сезилиб, занжир туширилди. Эшикни очган соч-соқоли узун, оғзи-бурни аранг куришиб турган, кузлари балчиқда ётган мунчоқни эслатувчи малла одам Ҳамдамга қараб керишиб, баралла эснади-да:

— Бугун кеч қолдинг, братан. Бугун энди улик берилмайди, хужайинлар йуқ, — деди.

Ҳамдамдаги ички бир сезги «шунини қулдан чиқарма» деди. Ҳамдан бу гоийбона сасга қулоқ бериб, улик-хона эгасига салом бериб, қул қовуштирди.

— Бугун улик берилмайди, гапимга тушунмадингми? — деди бадбашара.

Ҳамдам унга қараб туриб: «Бунча бадбашара булмаса, ундан ҳатто уликлар ҳам қурқса керак», деб уйлади. Ҳамдамда ҳушламайдиган одамини очик менсимаслик одати бор эди. Аммо ишнинг битиши шайтонга боғлиқ булса, араваси лойдан утгунича унга-да таъзим қилиб туришдан тоймасди. Ҳозир шундай булди: бадбашарани тепиб юборишга тайёр булгани ҳолда, муминлик билан деди:

— Бир қариндошимизни қидириб юрибмиз. Худо курсатмасину, аммо руҳсат берсангиз, бир қараб чиқсам. Яхшилигингиз ерда қолмайди, хурсанд қиламан.

— Йу-уқ, — деди бадбашара, — хужайин билиб қолса, паттамни қулимга тутқизади.

— Хужайин қолибдими, шу пайтда. Ҳамширалари билан маишатини қилиб ётибди. Улар жонининг ҳузурини билишади.

Ҳамдам шундай деди-да, чунтагидан наша аралаштириб уралган папирос олиб тутатди. У бадбашаранинг нархни ошириш учун яна бир оз таранг қилишини биларди. Шу боис уни тула ҳолда қулга олиш мақсадида папиросни баралла тутатди. Наша ҳиди димогига урилган бадбашаранинг кузлари чақнади. Ҳамдам бу кузлардаги узгаришни сезиб, қувонди. «Гаҳ десам қулимга қунасану таранг қилганинг нимаси?» Чиндан ҳам бадбашаранинг чидами узоққа бормади.

— Братан, менга ҳам бир тортгирсанг-чи, — деди ютиниб.

— Ма, торт, — деди Ҳамдам, унга папиросни узатиб.

Бадбашара босиб-босиб чилим тортгандай ҳузурланди. Кузлари сузилди. Ҳамдам охиригача тортиб тугатишига қўймай, қулидаги папиросни олди. Бадбашара жони суғурилгандай энтикди.

— Қариндошинг қиз бола эмасми? — деди у юмшоқ оҳангда.

— Нима эди? — деди Ҳамдам. тугунни у томон пуфлаб.

— Бугун битта қизни олиб келишди. Ишини олиб, узини улдириб кетишибди. Курасанми?

— Кураман.

Ичкарига киришди. Қатор ётқизиб қўйилган мурдаларнинг оёқ томонида, эски стол устида ярми ичтилган вино, колбаса, нон бурдалари турарди. «Маишатини бузибман-да», деб уйлади узича Ҳамдам.

Бадбашара столга яқин ётган мурда тепасидаги чойшабни тортди. Ун олти-ун етти ёшлардаги гузал худди уйқуда ётгандай эди.

— Шундай кетворган нарсани увол қилишибди, — деди Бадбашара хурсиниб. — Ишини олибсан, улдириб нима қиласан? Қара, улиги ҳам зур-а! Шу ҳолда упсанг ҳам маза қиласан. — Бадбашара энгашиб қизнинг лабидан упди. Ҳамдамнинг кунгли айниди. Унинг гарданига мушт туширгиси келди. Бадбашара эса қалдини кутариб унга қараб тиржайди: — Упиб курсанг-чи?

Ҳамдам унинг биллагидан ушлаб, ташқарига судради.

— Ҳой, нимага судрайсан мени? — деди Бадбашара.

— Гап бор, юр, — деди Ҳамдам зарда билан.

Ташқарига чиққач, сал узини босди. Пастак зинага утириб, яна наша аралаштирилган папирос тутатди. Бадбашара унинг ёнига утириб, нажот кузи билан тикилди.

— Эгаси йуқми бу жононнинг? — деди Ҳамдам унга тутун пуфлаб.

— Ҳозирча йуқ, — деди Бадбашара энтикиб.

— Менга сот уни.

— Қачон?

— Ҳозир.

— Йу-уқ, ҳозир булмайти. Эгаси чиқиб қолиши мумкин. Беш-олти кундан кейин ҳеч ким келмаса «кумвор», дейишади. Ана ушанда келсанг, бошқа гап.

— Менга бугун керак. Бир оғайнимга зарур булганда сендан олган экан, менга таранг қилма.

— Қачон олибди?

— Ун-ун беш кун олдин. Машина урган одамни сотибсан.

— Э, уми, у эски улик эди. Кумишга эриниб турувдим.

— Менга берадиганинг йуқми?

— Ҳозир йуқ, братан. Хафа булма.

Ҳамдам папиросни унинг қулига тутқазиб, елкасига уриб қўйди:

— Эртага келаман, тайёрлаб қўй.

Шундай дегач, уридан туриб, тез-тез юриб, узоқлашди.

4

Зоҳидга саятган лағмони шур туюлиб, косани нари суриб қўйди. Фсъли айниб турганини сезгани учун ҳам хотини индамади. Зоҳидга хотинининг индамаётгани ҳам ёқмади. У кун буйи туплаган заҳрини кимгадир сочиши керак эди. Заҳар сочиш учун эса биргина суз талаб этиларди. Ана шу суз коса сурилганда «Ҳа, овқатнинг нимаси ёқмади?» ёки «мен пиширган овқат кейинги пайтда ёқмай қолди узи» тарзида айтилмоғи даркор эди. Айтилмади. Энди бундай сузни узи сугуриб олиши керакми? Керак!

— Одам сўйдиган овқат қилсанг, бир нима бўлиб қоласанми? — Бу — Зоҳиднинг дегани.

— Одам сўйдиган овқат бўлмай, нима бу? — Буни хогини айтиши лозим эди. Айтмади. Нигоҳини олиб қочиш билан чекланди.

— Туз текинми? Чеслаклаб солдинми? — Бу — Зоҳиднинг айтган гапи.

— Туз солганим йуқ, пешонамнинг шури оқиб тушди. — Бу — хотини айтмаган гап.

Йуқ, заҳар сочишнинг ҳам имкони бўлмади. Бу кунга қарғиш текканми, уз хотинига бақаришнинг ҳам иложини қилмади. Зоҳид заҳар сочишнинг янги йулларини излаб утирганида телефон кўнғироғи жиринглаб, хотини устига тупланаётган булутлар тарқалди. Зоҳид Ҳамдамнинг овозини эшитиши билан снгил тортди.

— Қачон келдингиз? Тез кўришишимиз керак, — деди Зоҳид шошилиб.

— Бупти, анҳор буйига кел. Яхши гаплар бор. Эрисанг, айтаман, — деди Ҳамдам қувноқ оҳангда.

— Мақсуд акамни кун буйи тополмадим.

— Мен ҳозир гаплашдим. Чақирайми?

— Яхши буларди...

Анҳор соҳилидаги ошхонанинг иш вақти тугаган, фақат бир-иккита столда эрка мижозлар маишатларини давом эттирар эдилар. Ҳамдам барвақтроқ келгани

учун жой ҳозирлади. Унинг кимлигини яхши билган ошхона хужайини хизматда булди. «Прокуратурадан нозикроқ одамлар» келишини билгач, янада илдамроқ хизмат қилди.

Зоҳид келиши билан Ҳамдам:

— Ишдан гапирмай тур, улардай очман, — деб огоҳлантирди-да, иккита пислага ароқ қуйди. — Қани, олдик. Олайлик, олдирмайлик, йигит улмайлик, бало курмайлик.

Ҳамдам пислани бир кутаришдаёқ бушатиб, уйла-ниб турган Зоҳидни аста туртди:

— Ол, тортинма, сенинг ҳисобингдан буляпти. Зур гап бор.

Зоҳид ҳам даярли оч эди. Ароқ дарров таъсир этди.

— Айтинг, уша зур гапларингизни, — деди иккинчи писладан кейин.

— Оқсоқол келсинлар, сабр қил.

Майор Солиев куп куттирмади. У ҳам уйида овқат-ланишга улгурмаган эди. Даврага қушила қолди.

— Барвақт қайтибсанми? — деб суради у, ликопча-даги гуштга қул узата туриб.

— У ёқда биз қиладиган ишнинг узи йуқ, — деди Ҳамдам. — Иш Масковликлардан ортмаяпти. Бизни дастёрликка юборишганими, ҳайронман. Мени Пётр Иванович деганига тиркаб қуйишди. Қарасам, мени ишга аралаштирадиган эмас. «Шунчани қамайсан» деган план билан келганми, снгил-елпи тергов қилиб, иллни судга оширадиган. У-бу, десам, аралашма, дейди. Ҳе, дедим, онанг Сталинга уптирган булса ҳам, узинг-ни бос. Мен ҳам пасту баланд нарсага тушунаман. Сенга дастёр буладиган аҳмоқ йуқ, дастёрга муҳтож булсанг, малла болалардан қушиб қуяйми, дедим. Минғир-минғир булса ҳам мардлиги бор экан. Пасту баландга тушунсанг, изингга қайтавер, мен хужайинларингга бир нима деб қуяман, деди. Назаримда, улар бизнинг боришимиздан чучишди. Бизни назорат қилишга келишган, деб уйлашди шекилли.

Ҳамдам шундай деб пислаларга яна қуйда-да, Зоҳидга қаради:

— У ёққа мен эмас, сен боришинг керак экан. Ҳақиқат деган нарсанинг бунчалик булганиб ташланишини умрингда курмагансан. Анқовларни бир чеккадан териб олишиб, билган ошларини ичиб ётишибди.

— Қанақа анқовлар? — деб суради Зоҳид ажабланиб.

— Томошага чиққан анқовлар-да. Кимлардир ёққан, улдиргану жуфтакни ростлаб қолган. Анқовлар эса «нима буляпти экан?» деб томошага чиққан пайтда назарга тушган. Ижрочилар кетиб, томошабинлар қармоққа илинган. Мен шунча юриб, бир парсага тушунмадим. Одамларни ёқиб юборишибди. Бензин сениб ёқишибди. Бунақасини куз ҳам кўрмаган, қулоқ ҳам эшитмаган. Ўзбек, айниқса фарғоналиклар газабга минса, «ҳе энангди» деб шартта калла қўяди, жуда жонидан утиб кетса пичоққа ёпишади. Ингирманчи йиллардаги қиргинда ҳам одам ёқишмаган экан. Бу қанақаси булди?

Майор бу гапни эшитиб, қулидаги пиёлани жойига қўйиб, стол устини черта бошлади.

— Қизиқ гап, — деди у уйчан тарзда. — Мулоҳаза қилиб курадиган гап.

— Уйлаганда-уйламаганда биз ҳеч нима қила олмаймиз. Гишт қолипдан кучиб бўлган. Биз бир-икки уғрини ушлаб, қамаб, керилиб юрибмиз. Бу ёқда биз билмаган, минг уйлаб бир каллага келмаган ишлар бор экан. Нималаргадир ақлим етиб турибди, лекин уша нималарнидир исбот қилиб бера олмайман. Исбот қила олмаганимдан кейин менинг ақлимга нул баҳо! Хуш, бу гапларнинг фойдаси йўқ. Қорин туйди, бир ғам кетди. Буладиган гаплардан гаплашайлик. Прокурор, дардингни айт.

Зоҳид кавказликларнинг улими ҳақида билганларини, гумонларини баён қилди. Ҳамдам диққат билан эшитди. Майор Солиев стол чертиш билан овора булди. Зоҳид гапдан тухтаб, майорга қаради.

— Эшитувдим, — деди Солиев хотиржам тарзда. — Гумонларингда жон бор. Лекин бу улим тасодиф булиши ҳам мумкин.

— Гувоҳларни йўқотишга киришишган булишсачи? — деди Ҳамдам.

— Булиши мумкин. Унда энди кимнинг гали?

— Албатта уликхонадаги бадбашараники, — деди Ҳамдам.

— Бадбашара? У ким? — деб суради майор Солиев.

Ҳамдам бугунги ҳангомаларни бир бошдан, батафсил айтиб берди.

— Агар янглишмасам, энди иккита гувоҳ қолади. Биттаси уша, яна биттаси — такси ҳайдовчиси. Уларни қулдан чиқармаслик керак.

— Нима қиламиз? Қуриқлаймизми? — деб суради Зоҳид.

— Фойдаси йуқ. Уликхонадагини қамаш керак. Таксичини қочириб юборамиз. Буни ўзим эплаштираман.

— Эргалабгача уйлайлик, — деди майор Солиев.

— Бу ҳам яхши таклиф. Прокурор, энди чунтакни кавла. Ошхона хужайинига салом бериб қуй. Олмайман, деб ноз қилади-ю, аммо чунтагига беш-ун танга солиб қуявер. Яна қорнимиз оғриб юрмасин.

ХІХ БОБ

I

Чувринди Анварни булажак сафардан огоҳ этгач, Элчинникига борди. Кечаги аҳдлашувга мувофиқ Элчин Ҳалимжонни топиб, уйда кутиши лозим эди. Ҳаринда аниқликни, пухталиқни яхши курадиган Чувринди бу сафар ҳам одатига хиёнат қилмай, айтилган вақтда келди.

Дарвоза эшиги очиқ булгани учун Элчин унинг келганини билиб, урнидан турди. Ҳалимжон ҳам туриб унга эргашди. Чувринди урнидан қўзғолмади, утирган срида сурашди-да, Ҳалимжонга қараб «утир» деган маънода орқа уриндиққа қараб қўйди. Элчин «мен ҳам борайинми?» дсмади. Чувринди унга «сиз ҳам юринг» деб лутф қилмади.

Машина урнидан қўзғолгач, Чувринди Ҳалимжонга кузгу орқали қаради: «Гавдаси чайир, яхши. Кузида маъно бор. Қасридир Жамшидга ухшайди. Шу ухшашликни сезсалар, Бек акамга маъқул булар...»

— Менинг кимлигимни биласанми? — деб суради Чувринди, унга бир қараб олиб.

— Элчин акам айтдилар.

— Унда қатққа бораётганимизни, кимлигимизни ҳам биларсан?

— Ҳа.

— Асадбекни эшитгансан-а? Одамлар ҳар хил гаплар туқиб юришади. Ўша гапларга ишонасанми?

— Гаплар кўп-ку, қайси бирини айтасиз?

— Масалан... — Чувринди бир оз уйланди. — Масалан... одам улдиришга.

— Ишонсам ҳам булади, ишонмасам ҳам.

— Бу нима деганинг?

— Ишонса булади, деганимки, одамлар улиб турибди, йуқолиб турибди. Кимлардир қиялпти бу ишларни. Асадбек қачондир...

— У сенга Асадбек эмас, уртоғингми Асадбек, дейсан?! Бек ака, деб айт!

— Хўп... Бек ака қачондир одам улдиртирган булсалар, бас, бурининг оғзи барибир қон-да. Агар мени ушанда улдириб юборишганда, балки буни ҳам одамлар Асадбек акадан курармидилар.

— Энди ишонмаслигингни айт.

— Ишонмаслигимки, уз кузим билан курмаганман. Мен ҳамманинг гапига ишонаверадиган лақма эмасман.

«Дурустсан, бола», деб қуйди Чувринди.

— Агар сенга одам улдиришни топширсак-чи, бажарасанми?

— Йўқ.

— Жавоб беришга шошилма. Аввал уйлаб кур.

— Уйласам-уйламасам жавобим битта.

— Биз билан бирга булган киши буйруқни бажармаса уйиндан чиққан ҳисобланади. Уйиндан чиқдимми, демак, у хоин. Хоиннинг жазоси эса...

— Улимми?

— Бошқа жазолар ҳам бор.

— Барибир одам улдирмайман.

— Қизиқ... агар номусингга тегадиган иш булса-чи, унда ҳам улдирмасмидинг?

Ҳалимжон жавоб қайтармади. «Агар қизга стиша олмасам уларни улдираман», деб онт ичган эди. Аммо қасамни амалга оширишга қудрати стадими, йуқми — аниқ билмасди.

— Мен бир нарса сураганимда дарров жавоб бер.

— Билмадим... Ҳар ҳолда улдиришга ҳаракат қилардим. Ёки...

— Нима ёки? Фикрингни яширма.

— Ёки... узимни улдирардим...

Чувринди кулди:

— Бу йигитнинг гапи эмас! Йигитнинг номуси топталса уч олиши шарт. Учнинг шарти бир — улим! Уч ололмай узини улдирадиган одам йигит эмас, ҳажикиз! Билиб қуй, бунақа гапингни бошқа эшитмай.

Машина уч қаватли бино қаршисида тухтаганида Ҳалимжон «нима учун бу ерга келдик?» деб ажабланиб, Чувриндига қаради. Ҳалимжон бу ерга талаба

дустлари билан бир неча марта келган, учинчи қаватдаги йигилишларда иштирок этган, оташин нутқларни эшитган эди. Дустлари оташнафас нутқлардан тулқинланиб, қарсақлар чалишганда у таажжубланган. Бир куни дуст:

— Гапларини эшитдингми, зур у одам! — деб ҳаяжонланганида у:

— Бунақа гапларни телевизорда ҳам, чойхонада ҳам минг-минг одам гапириб етибди. Кессакдан олов чиққандай ҳовлиқасан-а? Бу одамнинг зур алкашга ухшайди. Ҳозир бу срдан чиқиб шотирлари билан юзта-юзта отади. Гаплари эсидан ҳам чиқиб кетади. Мингта гапиргандан кура, битта иш қилсин, қойил булай, — деганди.

Уртоғи эса ундан ранжиб: «Халқ фидойиларини тушунмасанг, бу срга бошқа келма», деди. Ҳалимжон ҳам: «Агар халқ фидойилари шунақалар булса, халқнинг шўри қуриган экан. Бу срингга келмадим ҳам, курмадим ҳам, куймадим ҳам», деб оёғини тортган эди. Ушандан бери бу бинога яқин келмаётган эди. Ҳозир машина тухтагандаги таажжуби шундан.

Ҳалимжоннинг қимирламай утиришини куриб Чувринди «Тушмайсанми?» деди-да, пастга олиб тушувчи зина сари юрди. Ҳалимжон таажжубдан қутулмаган ҳолда унга эргашди.

Чувринди Бутқанинг саломига алиқ олиб, туғридаги эшикни очди. Ҳалимжон унга эргашмоқчи эди. Бутқа йулини тусиб ён эшикни очди.

— «Бу қанақа жой? Шуларнинг идорасими? Қизиқ, юқорида бошқа гап, пастда бошқа иш. Тоза топишган экан», деб уйлади Ҳалимжон.

Ҳалимжонни ярим соатдан сунг чақирди. Унга қадар хос хонада Асадбек аввал Красноярга бориш маслаҳатини қилди. Сунг Чувринди Ҳалимжон ҳақида билганларини гапириб берди.

— Олдин обдан синаш ксрак эди, — деди Кессакполвон. — Туғри бошлаб келганинг чакки булибди.

— Синашнинг ҳожати йуқ. Уни қарздор қилиб қуйганмиз. Туғрисуз бола экан, менга шуниси ёқди.

Чувриндининг шу қатъий хулосасидан сунггина Ҳалимжонни чақирдилар.

Куринишидан чайир булган йигитнинг хонага кириб келиши, салом бериши Асадбекка ёқди. Унинг қасринидир Жамшидга ухшатиб юраги ғалати булди.

Ҳалимжон узи учун нотаниш булган икки кишига бир-бир қараб олиб, «қайси бир Асадбек экан?» деб

уйлади. Чувринди унинг уйини ўқигандай утирганларни таништирди:

— Бек акам, — деб Кесакполвонни курсатди. Сунг Асадбекка қаради: — Ҳайлар акам.

Ҳалимжон жилмайди.

— Ҳа, нимага ишшайяпсан? — деди Кесакполвон, зарда билан.

— Узр, — деди Ҳалимжон. — Мен бу кишини Бек акамикинлар, деб уйлабман.

— Нега шундай деб уйладинг? — деди Чувринди.

— Куринишлари, қарашлари, утиришлари бошқача. Сахлатлари бор.

— Бошқача деганинг нимаси?

— Нима десам экан... — Ҳалимжон уйланиб туриб Асадбекка тикилди. Сунг Кесакполвонга қаради: — Сиз хафа булманг, Бек ака, бу кишида бошқача виқор бор...

Кесакполвон гижинди. Чувринди эса кулиб қўйди.

— Туғри топдинг. Бек акам бу киши.

— Одам ажратишни-ку, биларкансан, ташқаридаги аканг билан солишсанг, эплейсанми? — деб суради Кесакполвон. — Ё ҳсббимга ухшаб тагига тушиб ётиб оласанми?

Ҳалимжон унинг кимни назарда тутатганини фаҳмлади-да, елкасини қисди.

— Қурқасанми?

— Қурқишга-ку, қурқмайман. Лекин синамаган одамимга бир нима дейишим қийин. Худо хоҳласа буш келмасман.

— Ўзингга ишонмайсанми?

— Ўзимга ишонмасам, сизга рупара булмас эдим.

— Ҳозир чиқиб пачақлаб ташла, десак бажарасанми?

— Вазиятга қарайман. Синаш учун айтсангиз бажармайман. Зарур булса, бошқа гап.

— Демак, уйлаб кўрасан, шундайми? Ақлинг шунақа купми?

— Ўзимга старли бордир, дейман.

— Мен билан шундай гаплашгани қурқмайсанми? Жаҳлим чиқса шартта отиб ташлашим мумкин-ку, а?

— Жаҳлингизни чиқарадиган гап айтмадим-ку? Сиз сураяпсиз, мен жавоб беряпман. Жавобим ёқмаслигини билсам ҳам туғрисини айтяпман. Сизга яхши куришиш уғун бошқача гапиролмайман.

Асадбек Кессакполвон билан Ҳалимжоннинг савол-жавобини диққат билан тинглади. Жавоблардан старли қониқиш ҳосил қилиб урнидан тургач, Ҳалимжон гапдан тўхтади. Асадбек ташқарига чиқмоқчидай эшик томон юрди. Аммо Ҳалимжоннинг ёнидан утаётганида кескин бурилди-да, унинг жағига мушт туширмоқчи бўлди. Сергак турган Ҳалимжон узини четга олишга улгурди. Асадбек иккинчи марта урмоқчи бўлди, бу сафар ҳам йигит чап берди. Кутилмаганда Кессакполвон урнидан сапчиб турди-да, унинг қаршисида яшин тезлигида пайдо бўлиб, тепди. Бироқ, оёғи мулжалга стмай, мувозанатини йуқотиб, йиқилди. Ҳалимжон буларнинг қилиғини тушунмай, узини дсвор томонга олиб, муштини тугиб, ҳимояга шайланди.

Кессакполвон урнидан туриб яна ташланмоқчи бўлганида Асадбек унинг йулини тусди:

— Чиранма, стади, — деб Ҳалимжонга яқинлашди-да, слкасига уриб қўйди. — Қани, утир.

Кессакполвон мулзам бўлганини сездирмаслик учун Асадбекнинг қилиғини қайтарди: йигитнинг слкасига аста мушти билан уриб «дуруст» деб қўйди.

Ҳамма жой-жойига утиргач, Асадбек Ҳалимжонга қараб деди:

— Сен ҳозирча Ҳайдар аканг билан бирга буласан. Бизнинг ишимиз ҳам нозик, ҳам хатарли. Биз билан бирга булсанг, фақат ҳимояни уйламай, ҳужумга шай туришинг керак. Бизнинг ишимиз фақат ҳужум билан битади. Ҳозирча шуни билсанг бас. Қолганини кейин гаплаганамиз. Ақлнинг борлиги яшши, аммо биз айтган ишни сўзсиз бажаришинг керак. Ақл бизда ҳам бор. Бир иш буюришдан олдин уйлаймиз биз ҳам. Кунимиз одам уришу улдириш билан утмайди. Энди боравер, эртага сени узимиз топамиз.

— Бек ака, юрагимни қон қилиб юрган бир гапим бор, айтиб олай?

— Айт.

— Мен утган йили аэропортда тирикчилик қилдим. Билет олиб-сотдим. Кассир қиз билан чиқишиб қолган эдим. Менга уйдан пул келмайди, аравамни узим тортишим керак. Беш-ун сум ишлаб турувдим. Бир йигит «бу срдан туёғингни шиқиллат» деди. Аэропорт кимга қарашини биласиз, а? Мен ҳам ушанда билдим. Агар узбек келиб «бу жойга бурнингни суқма» деса, Худо урсин, бошқа қадам босмасдим. Унга буш келишни истамадим. Яна огоҳлантирди. Учинчи марта турт ки-

ши бўлиб келиб урмоқчи булди. Туртталасининг жағини ёриб, кейин оёғини уздим. Бу қанақаси, Бек ака, узбек уз юртида уз ризқини териб юра олмаса? Сизлар биллиб туриб нимага индамайсиз? Сиз унинг юртига бориб шундай хужайинлик қила оласизми? Бир кун... йук, бир соат ҳам қуйишмайди.

— Булди, тушундим мақсадингга. Ҳар ишнинг вақти-соати бор. Ҳозир улар билан олишсининг вақти эмас. Тугри, уринсак, уларга бемалол кучимиз етади, лекин уларни суяб турган тоғ бор. Буни узинг кейинроқ тушуниб оласан.

Асадбек гап тамом, деган ишора қилгач, Ҳалимжон чиқди.

2

Асадбек Красноярга нима мақсадда кетаётганини айтгач, Жалил «мен ҳам бораман» деб қолди. Аслида Асадбек уни мазкур сафарга таклиф этмоқ учун уйига борган, «туғридан-туғри айтсам, бобиллаб бермасин», деб гапни узоқдан бошлаган эди.

Тайёра ердан кутарилгач, унинг бирга кетаётганидан қувонди. Ҳар ҳолда, бу сафар болалик хотиралари билан боғлиқ. Болалик хотиралари Жалилсиз тукис буларканми? Жалил ҳам, Асадбекнинг узи ҳам отасини яхши эшашмайди. Урушга кетаётганида гудак эдилар. Қайтгач эса, узоқ вақт бирга була олмади. Дийдорига туймай яна айирдилар.

Отаси улмаган ким бор... деганларидек, ҳамма ҳам қачондир стим қолади. Аммо ота дийдорига туймай стим қолишнинг армони булакча. Ота қабрининг булмаслиги яна ёмон... Ниҳоят бир ёмонлик чекингандай булди. Узоқ ерларда булса ҳам қабр мавжуд экан. Асадбек шунга шукр қилиб боради.

Тайёра бекаси йуловчиларни ширин сув билан сийлагач, Жалил чунтагидан қоғоз чиқарди-да, пичирлаб уқий бошлади. Асадбек унинг қайта-қайта уқишидан ниманидир ёд олаётганини фаҳмлади. Ҳозир у суҳбатлашиб кетишни истаётган эди. Шу боис Жалилнинг бу тарзда утиришига узоқ тоқат қилолмади:

— Нима уқияпсан?

— Жаноза дуосини ёдлаяпман, — деди Жалил, қоғоздан куз узмай.

— Шу пайтда ёдлагинг келиб қолдими?

— Етгунимизча ёдлаб олишим керак. Адангга жаноза уқиймиз. Домладан сўрадим, кейин уқиса ҳам буларкан. Ҳойнаҳой сен қабрга гул қўярсан, мусулмончиликка сенинг ақлинг етмайди.

Чиндан ҳам ақли етмади. Буни уйлаб ҳам курмабди. Мурдани кучиришни истабди-ю, бу ҳаёлига келмабди. Мурдани кучириш ҳам орзулигича қолди. Чувринди Собитхон қорига учраб, маслаҳат солганида у қатъий равишда «безовта қишманглар» деди. Агар Собитхон қори «кучириб куминглар» деб фатво берганида Чувринди ҳам отасининг жасадини қабристонга кучирмоқчи эди. Қоридан қатъий рад жавобини олгач, уз дардини дастурхон қилиб утирмади. Ҳозир икки дустининг қисқа суҳбатини эшитиб, яна уз отасини эслади. У «мен ҳам жаноза уқитиб қўйсам буларкан», деб уйлади-ю, бувисининг: «Куга-кута туртинчи йили боламга аза очдик, бобонг масжидга чиқиб йуқ уликка жаноза уқитирди», деган гаплари ёдига тушди.

«Жанозани-ку, кеч булса ҳам уқитишган-а, кумишчи? Кафанлаб кумишганмикин? Ё қурқувда, шошилинчда икки буклаб кумиб қўя қолишганмикин?» Шу фикр ҳаёлига келди-ю, онасидан, тоғасидан, унинг отасидан янада баттар нафратланди. «Бек акам бир армондан қутуляптилар. Оталарининг сунгги маконини топадилар. Қабрда ётган оталари билан ҳаёлан булса ҳам гаплаша оладилар. Мен-чи? Мен қаёққа бораман? Қандай гаплашаман? Йиғлагим келса қайси қабрнинг тепасига бориб йиғлайман? Бек акам-ку, оталарини оз булса ҳам кўрганлар. Қучганлар, упганлар... Мен-чи?.. На ота ҳидини биладан, на она исини... Бек акам уч олишга улгурдилар, пича булса-да, хумордан чиқдилар. Мен-чи? Кимдан уч оламан, уша чолларданми? Умр буйи қурқувда, титроқда яшаган бу чолларни ўлдириб нима барака топдим? Сирлари ошкор булганини билиб, улмай туриб улишди, пичоқсиз сўйилишди...»

Бошини суянчиққа қўйиб, кузларини юмиб олган Чувринди мана шуларни уйларди.

Асадбек яна бир гап айтса, Жалилнинг портлаб кетиши мумкинлигини билиб, жим була қолди. Бегона одамлар орасида Жалилга ортиқча гап айтган одамнинг шарманда булиши тайин.

«Майли, дуосини ёдлайверсин, жаноза уқигиси келса, уқисин. Домла уқиш керак, деб бежиз айтмагандир. Уқиб қўйгани дуруст. Уқимаса нима буларкин?»

Жаннатга тушмасмикин? Неча тушмайди? Бу дунени азоб билан утқазган, бировга ёмонлик қилмаган булса?.. Гуноҳни қилиб юра-юра улганида жаноза уқиб қуйилса, тугри жаннатга тушаверса?.. Қизиқ...»

Асадбек, гарчи маҳалласидаги масжид қурилишига ҳомийлик қилаётган булса-да, ислом илми, шарият ҳукми деган тушунчалардан ниҳоятда йироқ эди. Унинг назарида марҳум лаҳадга қуйилиши билан тугри жаннатга ёки дузахга йул олади. Асадбек қиёмат, ундаги ҳисоб-китоб, номаи аъмол, Расуллилилоҳнинг шафоати каби гапларни эшитмаган, эшитган булса ҳам уқмаган бандалардан эди. Шу сабабли отасига жаннатдан жой тайин этиш учун жаноза уқиб қуйиш албатта зарур, деган қарорга келди. Шунга ақли етган дустини қучиб олгиси келди. Лекин бунга журъат этмади. Чунки у Асадбек, дусту эса Жалил, яъни иккови оҳанрабоининг икки қутби эди.

Шу онда курагида қаттиқ оғриқ туриб, инграб юборганини узи ҳам сезмади. Кузлари юмуқ булса-да, узи зийрак етган Чувринди бошини кутарди.

— Бек ака, нима булди? Мазангиз қочдимми?

— Курагим шамолладими, дейман. Санчик турди. Эзиб қуйсанг-чи...

Асадбек шундай деб энгашди. Чувринди унинг слкаларини уқалади. Оғриқ зурайиб, Асадбек қалдини ростлади.

Чувринди тайёра бекасини чақириб, сув суради. Асадбек сув ичгач, суянчиқни тушириб, оғриётган курагини тираб етди.

Красноярга етганда тайёра тоғдай булиб турган кунғир булутлар орасини ёриб кириб, титрай бошлади. Йуловчилар узларини тайёрада эмас, шағал етқизилган йулда кетаётган эшак аравада хис қилдилар. Хаста одамларнинг дарди қузиб, тайёра бекаси тинчини йуқотди. Тайёра барчани беҳаловат қилиб қуйди.

Шаҳар осмонини булут қоплаган, салқин шамол эсиб турарди. Бир неча соат илгари жазирамадан нолиган одамлар энди салқинда қунишиб туришарди.

— Асад, — деди Жалил жунжикиб, — битта такси тухтатиб, борадиган жойимизга жунаворайлик.

Асадбек унга қараб «хуп», деб кулимсираб қуйди. Кунглидан эса бошқа гап утди: «Э нодон бола, сен Асадбекни ким деб юрибсан? Ҳаммага ўхшаб хуржунини осилтириб, таксига қул кутариб юрса Асадбек булармиди? Дунёдан гуллигингча утасан шекилли, сен

бола. Ҳозир «бу ерларда такси булмайдн, яёв кетамиз», десам ишонармикинсан? Кс, қуй, яна шаллақилигинг тутиб қолмасин...»

Жалилнинг чиндан ҳам соддалиги бор эди. Содда булмаганида огайнисининг кузга куринмас, аммо узига хос кичик бир мамлакат подшоси эканини, бундай подшоҳлик ҳар бир юртда мавжудлигини фаҳм этган буларди. Росмана юрт эгаларининг борди-келдилари, расмий кутиб олиш, музокараларидаги асъасаю дабдабаларни телсвизорда ҳамма куради. Пинҳоний юртчаларнинг подшочалари учрашувида ҳам иззат-эътибор зур булади, пинҳоний юртчаларнинг бу ишлари ҳам пинҳоний кечади. Катта мамлакат раҳбари бошқа мамлакатга боришдан аввал унлаб, балки юзлаб мутахассислар узаро учрашиб, куриладиган масалани тайёрлайдилар. Худди шу каби Чувриндининг йигитлари ҳам бу ерга уч кун аввал келишган, Бек акаларини лозим даражада кутиб олиш тадоригини куришган. Шубҳасизки, Жалил бундан бсхабар, шу боис ҳам таксига тушиш истагини билдирган эди.

Йуловчиларнинг аксари жомадонларини олмоқ учун юкхонага қараб юрдилар. Улар эса тайёрагоҳнинг кенг залига бурилиб, йулни ташқари майдон сари олдилар. Чувринди бу ерга аввал ҳам бир-икки келгани учун қасққа юришни яхши биларди. Зални кссиб утиб, кучага чиқай дейишганда уст-боши уринган, кузлари ҳадик билан олазарак боқувчи аскар йигит Жалилга яқинлашиб, узбекчалаб салом берди.

— Ҳа, укам, хизматлар қалай? — деди Жалил, саломга алик олгач.

— Жуда зарур гапим бор, — деди йигит, атрофига алаанглаб олиб.

Жалил тухтади-да, «нима гап?» дегандай орқасига угирилган Чувриндига:

— Ҳозир орқаларингдан стиб оламан, — деди.

— Кучада турамиз, ҳаялламанг, — деди Чувринди.

— Ҳа, укам, пул-мулинг тугаб қолдимн? — деб суради Жалил йигитдан.

— Жуда зарур гап бор, юринг, йуқ деманг, илтимос. Душнингизни куриб, Ҳазир бувани кургандай қувониб келдим олдингизга, — йигит шундай деб йул бошлади.

Жалил: «Бу ёғи қизиқ булди-ку, бола пақирнинг иши чатоққа ухшайди», деб унга эргашди. Аскар йигит йул ости йулагн орқали юриб юк сақланадиган хона

ортига утди. Нимқоронги бурчакда яна икки аскар йигит утирарди. Улар уринларидан туриб салом беришди. Уларнинг заиф, титроқ овозлари аҳволлари ночор эканидан далолат берарди.

— Сенларга нима булди, нимага бу ерда биқиниб утирибсанлар? — деди Жалил ажабланиб.

— Икки кундан бери шу ердамиз. Очмиз. Уйга кетолмаяпмиз.

— Нима бало, қочдиларингми?

— Қочдик... Бошқа илож қолмади. Қочмасак улардик.

— Нега?

— Фарғонада узбеклар туркларни қирган экан. Шундан бери «узбек басмач» деб бизга кун беришмайди. Турткилашади, уришади, «вахший итсанлар» деб ҳақорат қилишади.

— Командирларингга айтмайсанларми?

— Айтдик. «Қулимиздан ҳеч нима келмайди» дейишди. Қушни қисмда бир болани уриб улдиришди. Уч кун олдин бизни ёмон уришди. Анави огайнимнинг кукрагига тепишибди. Қовурғаси синганга ухшайди. Оғригига чидай олмаяпти.

Йигит шу сузларни айтиб, умидвор кузлари билан тикилди.

— Бизни ташлаб кетманг, амаки, ердам беринг, — деди кукрагини ушлаб утирган аскар заиф овозда.

— Гапингни қара, укам, сенларни ташлаб қасққа кетаман. Тухта, нима қилишни уйлаб олай.

Уйлагани билан тайинли фикрга келолмади.

— Патрулнинг қулига тушсак, ҳаммамиз кетамиз, — деди бояги зорли овоз.

— Йиглама, укам, ҳар қандай шароитда ҳам йиглама, сен эркаксан, эркакка ухшаб гапир. Энди гап шу: қимирламай турларинг. Шерикларим билан маслаҳатлашиб келаман.

— Кечадан бери икки киши шундай деб кетди, — деди бошлаб келган йигит.

— Менга қара, укам, мен унақалардан эмасман. Дуппимни куриб ишониб келдингми, энди шу ишончингда тур.

Жалил шундай деб тез-тез юрганича изига қайтди.

Кучада Асадбек билан Чувринди кулранг костюм кийган, қизил галстук таққан, куриниши кибор, қирқ ешлардаги бир одам билан гаплашиб турардилар. Жалил яқинлашиши билан Асадбек уни «қадрдон дус-

тим», дсб таништирди. Кибор эса сохта жилмайиш билан унга қул узатди-да:

— Козлов, Алекссй Петрович, — дсб узини танитди.

— Шу срлик қадрдонлардан, — дсб изоҳ берди Асадбек.

— Асад, жиддий гап бор, — дсди Жалил, унинг изоҳига эътибор бермай.

— Кейинроқ гаплашсак булмайдими? — дсди Асадбек нохуш тарзда.

— Йуқ, эшит, — Жалил шундай дсб курганларини баён қилди. — Ташлаб кетсак болалар увол булади. Аҳволини курсанг, йиглаб юборасан. Юр, узинг бориб кур уларни.

Асадбек «буёғи қандоқ булди?» дсгандай иягини қашиди. Сунг Чувриндига қаради:

— Маҳмуд, бориб кела қол. Пул-мул бер.

— Одаммисан узинг! — дсди Жалил зарда билан. — Узинг борсанг, моягинг узилиб тушадими?!

— Бақирма. Нима керак булса Маҳмуд эплаштиради. Ссндан битга илтимос, бу одам олдида билиб муомала қил, шарманда булиб кетмайлик. Уйда ҳар қандай зардангни, сукишингни кутараман. Бу ср урни эмас. Иззатни билиш керак.

Козлов уларни муҳим бир нарса ташвишга солаётганини сезиб, гапга аралашди:

— Асад, нима гап, айт менга?

Асадбек Жалилдан эшитганларини қисқа ҳолда баён қилди.

— Маҳмуднинг боришига ҳожат йуқ. Уша йигитларни учириб юбориш керакми? Ну проблем! — Козлов шундай дсб тўрт-беш қадам нарида турган басавлат йигитлар сари юрди-да, уларга нимадир дсб уқдирди. Улардан иккитаси шу заҳоти ичкарига қараб юрди. Козлов эса Асадбек снига қайтди: — Шу самолётда учириб юборишади. У ёқда кутиб олишни ташкил қилиш керак. Патрул у ёқда ҳам бор.

— Телефон қилиб депутатга тайинлайман, — дсди Маҳмуд Асадбекка қараб. Асадбекнинг пешонаси тиришиди:

— Керакмас. Унинг галва кутаришга баҳона тополмай юради. Ҳайдарга айт. Болаларни кутиб олиб, уй-уйига стказсин. — Асадбек Жалилга қаради. — Кунглинг урнига тушдими?

— Мен кузатиб кслай. Ҳар ҳолда... ишончлими буларинг?

— Майдалашма. Биз сенинг ҳукуматинга ухшаб иккита гапирмаймиз.

Улар Козловнинг таклифи билан машиналарга утирдилар. Жалил такси ҳақидаги гапини эслаб, «Буларни ҳам узимга ухшаган одам дебман-да», деб солдалигидан кулиб қўйди.

Уларни шаҳар ташқарисидаги урмон бағрига жойлашган хос меҳмонхонага олиб бордилар. Дарахтлар панасидаги икки қаватли ёғоч уй унча кузга ташланмас эди. Уйнинг орқа томонидаги қизлар билан гавжум булгучи ҳовуз ҳаво салқинлиги туфайли бугун буш. Шодон қийқириқлар ҳам эшитилмайди. Уй ёғочдан булгани билан ичкарисе шоҳона безатилган эди.

— Ёғоч уйга олиб келди, деб эсанг қотдим, Асад, — деб кулди Козлов. — Уй пишиқ гиштдан. Экзотика учун олд томонига ёғоч қоплатганман. Руснинг уйи экани биллиниб турсин.

Меҳмонхонада зур зиёфат учун ҳозирлик куриб қўйилган эди. Козлов курсатган уришларга утиришгач, Жалил колбаса солинган ликопчани Асадбек томонга суриб қўйди. Унинг бу ҳаракати Козловнинг зийрак нигоҳидан четда қолмади.

— Чучқа смасликларингни биламан. Бу ердаги ҳамма нарса мол гуштдан, севеинг, — деди у кулимсираб.

— Барибир чучқа ёғи солинади, — деди Жалил буш келмай.

— Қилиқ қилмай, ана қайнатилган гуштдан севемайсанми? — деди Асадбек аччиқланиб.

— Гушт ҳам смайман. Шу колбаса кесишган пичоқда кесишган. Бари бир ҳаром.

— Кечагина ароқни букиб ичиб, дуппинга қусиб юрувдинг. Энди ҳаромни ажратадиган булиб қолдингми?

— Сен узингни бил, — Жалил шундай деб бир бурда нон синдириб оғзига солди. — Мен сенга ухшаб зиёфат еб урганмаганман. Нон ҳам булаверади.

— Нонни ҳам шу пичоқда кесишган.

Бу гапни эшитиб Жалил чайнаган нонини ютишни ҳам, ташлашни ҳам билмай қолди.

— Ют, ютавер, сендақа мулладан ургилдим.

Асадбек шундай дегач, ажабланиб қараб турган Козловга изоҳ берди:

— Ошнам муллалардан. Тандирдан кечагина узилган хилидан.

Козлов буни ҳазил деб тушуниб кулди.

Даврада Козловнинг йигитларидан ҳеч бири иштирок этмади. Овқатланиб булишгач, юмшоқ уриндикларга утиб утиришди.

— Сен, Асад, анархист экансан. Горбач ҳаммага демократия берди-ю, қайта қуриш сенга стиб бормабди. Йигитларинг ҳеч бир нарсани узича ҳал этолмайди. Винони цистернада юборишни ташкил қилинглар, десам, аввал Бек акамдан сурайлик, дейди. Зур пушкалар бор, десам...

Гап шу срга келганда Асадбек йуталиб қуйди-да, Чувриндига қаради. Бу қарашнинг маъносини тушунган Чувринди Жалилга гап айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади, аммо улгурмади. Жалил урнидан турди-да:

— Йутални ҳам эзвординг. Йуталишни билмасанг, узингни қийнаб нима қиласан, чиқиб ҳовузда чумилиб кел, дегин, ёмғирда чумилишнинг мазаси бошқача бўлади, — деб эшик сари юрди. Чувринди ёлғиз узининг чиқиши ноқулай бўлмасин, деб эргашган эди, Жалил орқасига угирилиб, тунғиллади: — Менга думнинг кераги йуқ. Гапларингни гаплашиб олаверларинг.

— Жалил менинг энг қадрдон дўстим. Лекин бизнинг ишларимиздан ниҳоятда узоқ. Унинг ҳаёти бошқа, — деди Асадбек.

Асадбекнинг «энг яқин дўстим булса ҳам унинг олдида сир айтма», демоқчи эканини Козлов тушунди.

— У қасрда ишлайди? — деб суради Козлов.

— Аниқ билмайман, қасрдадир ишчи.

— Ёнингга олмаган экансан-да?

— Бунақа ужар дунёда битта. У бу дунёда ҳалол меҳнат билан кун қуриш мумкинлигини исбот қилмоқчи.

— Ошнанг битта эмас, бунақалар ҳаммаёқда тулиб-тошиб ётибди. Горбач айтяпти-ку, ҳамма нарсани уз номи билан айтиш керак. Буларнинг номи — АҲМОҚ! — Козлов шундай деб кулди. — Хуллас, йигитларинг келди-ю, кетди. Ҳеч нима ҳал булмади. Мен сизлардан хафа эмасман. Орамиздаги иш пухта, ҳалол буляпти. Лекин бир йигитинг бизни гул қилиб кетди. Эсингдами, сен уни ун йилча олдин юборган эдинг. Қараб турдик, хор қилмадик. Лекин кетишда ҳаммамизга тупуриб, анча нарсани умариб кетибди. Орқасидан одам юборай дедим, сенга малол келмасин, дедим.

Чувринди гап Шилимшиқ ҳақида кетаётганини билиб, суҳбатга қушилди:

— Алексей Петрович, одам юбормаганингиз яхши булибди. У тинчиди. Хизматига ярашасини олди.

— Йигитларга тайинлаб қўйиш керак: бунақа қилиқ жазосиз қолмайди. Мен бу ерда яшаганим билан қўлимни узатсам Ўзбекистонга, керак бўлса ундан нарига етади, шундай эмасми, Асад?

Козловнинг кейинги гапи Асадбекка сал маъно келди. Шу боис гапни бошқа ёққа бурди:

— Яхши. Таклифларингни айт. Цистернани уйлаб курамиз.

— Пушкадан олинглар. Ортиқчаси зарар қилмайди.

— Ҳозирча старли, бор.

— Асад, сен эртани курмайсан. Эртага старли бўлмай қолади. Зурлари бор. Сенга илиняпман. Хитой томондан қора дори...

— Йук, — деди Асадбек қатъий, — бу ишларга узинг ҳам аралашма, бизни ҳам аралаштирма.

Асадбекнинг курагида оғриқ қузголиб, афтини бужмайтирди.

— Нима булди? — деб суради Козлов.

— Курагимни шамоллатдим шскилли, — деди Асадбек.

— Ну проблем! Момент тузатамиз. Тур урнингдан. Бунақа касалнинг давоси массаж!

Козлов уни иккинчи қаватдаги ётоқхонага бошлади. Дам утмай у хонага оқ шойи халат кийган хушбичим қиз кирди.

3

Козлов айтган массаж фойда бермади, аксинча оғриқни зурайтириб, иситма чиқарди. Боражак манзиллари Красноярдан қарийб тўрт юз чақирим нарида эди. Козлов меҳмонларни уринтирмай олиб бориб келиш чораларини куриб қўйган бўлса-да, Асадбекнинг аҳволини билиб, «сафарни кечиктирсакмикин?» деди.

— Пиёда юрмасам, елкамда бир қоп юк бўлмаса, машинада борамизу келамиз, — деди Асадбек, узини жилмайишга мажбурлаб.

Бу жилмайиш ниқоби остида оғриқ азоблари яширин эканини барчалари сездилар.

Асадбек гудак эмаски, уни авраб, насиҳат қилиб еки алдаб кундириш мумкин булса.

— Йулда қрайкомнинг стационари бор. Бирров кириб чиқамиз. — деди Козлов мулоҳазаларга яқун ясаб.

Козлов «стационар» деб атаган жой касалхонани эмас, шоҳона дам олиш уйини эслатарди. Энг камида райкомнинг иккинчи котибларигагина насиб этувчи бу кошонанинг катталари Козловни яхши танир эдилар. Унинг биргина имоси билан Асадбек атрофида парвона була бошлашди. Асадбек бу ерга киришда «иситмамни улчаб дори беришар», деб уйлаган эди. Қон таркибини текширишдан тортиб юрак уришигача текширилди, ҳатто рентген хонасига ҳам кириб чиқди.

— Бу ер шунақа «ТО-2»¹, — деди Козлов кулиб.

Текширишлар тугагач, Козловни иззат билан кутиб олган киши уни четга тортиб, деди:

— Бу оддий шамоллашга ухшамай турибди. Эмлаб қуйдик, иситмаси тушади. Аммо кечга бориб яна кутарилиши мумкин. Уч-тўрт кун шу ерда ётса, яна яхшилаб текшириб, узил-кесил бир хулосага келар эдик.

— Ҳозир бир жойга кетяпмиз. Қайтишда кирамиз. Ҳар ҳолда, эртага қайтсак керак. Битта люксни тайёрлаб қуяверинг. Доридан беринг, иситмаси кутарилса уша ерда ҳамшира топилар.

Ярим соатлардан сунг дори таъсир қилиб, Асадбек узини енгил ҳис этди. У олдинги уриндикда, суянчиқни пастлатиброқ етиб борарди. Кузи илиниб ун-ун беш дақиқа мизгиди-ю, уйғониб, узини аввалгидек тетик сезиб, қаддини кутарди.

— Қалай? — деди Козлов, уни елкасидан ушлаб. — Тузукмисан? Рангинг яхши.

— Дардни берган Оллоҳ шифосини ҳам уни беради, — деди Жалил Асадбекнинг урнига жавоб қайтариб.

— Умуман, тўғри гап айтдинг, — деди Козлов, — Худо хоҳламаса Христос²нинг жияни булсанг ҳам ҳеч нимага эриша олмайсан. Мен буни амалда куп синаганман. Мен Худога ишонаман, лекин ибодат қилмайман, шуниси чатоқ. Биласанми, Жора...

— Мен Жора эмасман.

— Жора булмасанг Женядурсан?

---

¹ Техник хизмат маъносига. Яъни машинанинг барча қисмларини текшириб, мойлаш, содлаш назарда тутилади.

² Исо Масих демоқчи.

— Мен Жалилман. Отам раҳматли шунақа исм куйган. — деди Жалил ужарлик билан.

— Ҳа, Жалил, уэр, эсимдан чиқибди. — деди Козлов кулимсираб, — Асад, шу уртоғинг менга еқди. Тугри одам экан. Бунақа одамни Горбачга рупара қилиш керак. Қани бир қайта қуриб кўрсин-чи...

— Огайнимнинг кунглида кири йуқ, гапларидан хафа булма, — деди Асадбек унинг ҳазилидан кулиб.

— Хафамасман, чин айтяпман. У менга еқди. Шунақа одам билан разведкага бематол боришим мумкин.

— Мен эса бормайман, — деди Жалил.

— Нимага энди? Яширмай айтавер, нимага?

— Сизлар пулга урганган одамсизлар. Душни тор келса шерикларингни ҳам икки пулга сотиб юборасизлар.

— Йу-уқ, — деди Козлов жиддийланиб. — Шу ерда янглишдинг. Ҳаммани ҳам сотавермаймиз.

Асадбек бошланаётган баҳсдан латта исн келаётганини сезиб, суҳбатга аралашди:

— Алексей, сен бошқа нарса демоқчининг. Гапни бурвординг?

— Тугри танбех беряпсан. Мен айтмоқчи эдимки, ким булса булсин, мусулмонми, христианинми, буддистми — Худога сиғинади. Лекин бир-бирини тан олмайди. Шунисига ажабланаман. Мана, Жалил, бизларни тан олмайсанлар, а? Нима дердинглар?

— Қайси маънода?

— Бошқа диндагиларни.

— Ҳа... — Жалил бир оз уйланиб, сунг жавоб берди. — Кофир деймиз.

— Эсладим. Айнан кофир дейсан. Хуш, нимага? Ахир мен ҳам якка Худо дейман, сен ҳам. Қани жавоб бер.

Жалил бу хилдаги баҳсни, бунақа қийин саволни кутмаган эди. Ислом илмининг алифбосини ҳам билмайдиган одам учун бошқа дин вакили билан баҳслашиш осон эмас. Асадбек кеча ҳазил билан булса-да, тугри айтиб эди. Тагин ҳам Асадбек уни аяди «чала мулла» деса янада аниқроқ баҳо берган буларди.

Жалил шу топда жавобга қийналса ҳам, чала муллагини ошкор қилгиси келмади. Чунки баҳсга чорлаётган одамнинг диний илми баттарроқ чала эканини билиб турарди. Жалил «шу чалага гапимни берайинми энди», деган фикрда муллалардан эшитганларини эслаб, жавоб берди:

— Кофир деганмизнинг боиси шуки, Худо деган билан иш битмайди. Худо деб туриб ҳаромдан қайтмайсизлар. Ароқ ичасизлар, тунгиз гушти сйсизлар, зино қиласизлар...

— Шунинг узими? — деди Козлов.

— Бу камми? — деди Жалил.

— Яхши. Бу нарсалар сизларнинг китобингизда ҳаром қилинган. Бизникида ҳаром қилинмаган. Хуш, бунга нима дейсан?

— Қуръони карим охириги китоб. Оллоҳ бандаларини ҳаромдан қайтариш учун бу муқаллас китобни туширган. Бугун инсон болаларининг шу охириги китобга буйсуниши шарт.

— Итоат этмаса-чи?

— Итоат этмаса кофир булади, қиёматда дузахда снади.

— Демак, мен дузахда қуяман, сен эса жаннатда мазза қиласан, шундайми?

— Буни Оллоҳ билади.

— Йўқ, бу гап билан мендан қутула олмайсан. Сен уз гапингни айт.

— Менинг билганим... — Жалил қарасаки, масала чигаллашиб кетяпти. Қайси бир йиғиндаги Собитхоннинг «баҳсада чуқурлашманглар» деган гапини эслаб, суҳбатга яқун ясамоқчи бўлди: — Мен урисчада яхши тушунтириб беролмайман. Биз томонларга борсангиз, урисчани қотириб ташлайдиган муллаларимиз бор. Ушалар тушунтириб беришади.

Асадбек унинг бу баҳонасидан кулди:

— Буш келмайсан-а, кўп нарсани ҳали билмайман, деб қўя қолсанг-чи.

— Сен жим утиравер. Ҳар ҳолда сендан кўпроқ биламан.

Шундан сунг йулда бора-боргунча бундай жиддий мавзуларга қайтмадилар.

Пешинга яқин катта йулдан бурилдилар. Урмончининг уйини эслатувчи овлоқроқ сзда уларнинг келишларига турли таомлар тайёрлаб қўйилган эди.

— Меҳмондорчиликни урнига қўйяпти-а, — деди Асадбек Чувриндига.

— Бухорога олиб борганимизда ҳар икки соатда бир зиёфат берган эдик. Эсида қолган экан-да.

— Ҳарна булганда ҳам ёмон бола эмас, бу. Алоқани сира бузмаслик керак.

Манзилга стунларига қадар яна икки ерда шундай ҳордиқ чиқаришди.

— Ярим соатда стамиз, — деди Козлов оқшомга яқин. — Олтмишинчи йилдан бери лагерга одам қуйилмаётган эди. Эшитишимча, яна одам қуйишга тайёрлашаётган эмиш. Лагер ёнида қабристон бор. Отанг уша ерда. Йигитлар лагер архивини титиб, рақамга қараб аниқлаб қуйишган.

Занглаган симтиконлар билан уралган, Козлов «лагер» деб атаган улкан қамоқхона яқинида уларни икки йигит кутиб олди.

— Асад, — деди Козлов, йигитлар билан саломлашиб олгач, — лагерни кўрасанми с қабристонга борасанми?

Асадбек симтиконлар ортидан кўриниб турган, ярми ер остида булган бостирмаларнинг хунук манзарасига тикилиб қолди. Шу ерларда отаси юрган... Ҳозир қийшайиб қолган ёғоч миноралар устида соқчилар турган... Итлар акиллаган... Зобитлар бақирган... Қарийб уттиз йилдан бери бу қамоқхона ташландиқ ҳолда. Симтиконларга атайин тегилмагандай. Гуё бу симтиконларнинг бугун ҳам хизмати бордай... Аввал унинг вазифаси одамларни қочирмаслик эди. Энди-чи? Бу симтиконлар ортида одам булмаса-да, неча минг юракнинг зорли нолалари қолган, неча минг марҳумнинг руҳлари тунлари сарсари кезади бунда... Зорли нолалар бу симтиконларга урилиб акс-садо беради. Шу қалар кучли акс-садо берадики... уни ҳеч ким эшитмайди. қақшаган руҳлар эрк илинжида узларини шу симтиконларга уриб фарёд урадилар. Уларнинг фарёдлари шу қадар кучлики... уларни ҳеч ким эшитмайди... Асадбек симтиконларга қараб шуларни уйлайди. Қулоғи шанғиллади. Назарида у отасининг фарёдини эшитгандай бўлди. Юраги зириллади. Нафаси қайтди. Кузи тинди. Гандираклаб кетай деди. Зийрак турган Чувринди уни билагидан ушлаб қолди.

Асадбек чуқур нафас олиб, сир бой бермаслик учун:

— Қабристонга борамиз, — деди.

Козлов бу гапни эшитиб имо қилган эди, буйруққа илҳақ булиб турган йигитлар чаққон равишда «Жигули»га утириб, йул бошладилар.

Унқир-чунқир йул буйлаб анча юришди.

— Лагер дегани битта колхознинг ерича бор эканда, а? — деди Жалил ҳайратланиб. — Минг-минг одам сиққандир бу ерга? Дарахт кестиришганми уларга?

— Омади борлар дарахт кесишган. Қолганлари шахтада ишлашган. Ун чақирим нарида шахта бор, — деди Козлов.

«Отам нима қилган? Ким билади? Ҳеч ким...» деб уйлади Асадбек.

Ниҳоят тиконли симдевор тугаб, йул чапга қайилгач, кичкина ёғоч уй қаршисида тухташди. Улар машинадан тушгунларига қадар уй остонасида бир кекса одам куринди. Узун соқолли, қошлари ошпоқ оқарган, устига эскироқ, аммо озода костюм кийган бу одамнинг юзидаги нур барчаларига бирдек таъсир қилди.

— Шу қабристонга қараб тураркан. Оталарини таъбир экан, — деди йигитлардан бири Козловга.

Бу гапни эшитиб Асадбекнинг юраги ҳаприқиб кетди. Югуриб бориб қарияни қучоқлаб олгиси келди. Югуришни истади, бироқ оёқлари узига буйсунмади. Жойидан қимирлай олмади.

Қария улар томон бир-бир босиб келиб:

— Ассалому алайкум, меҳмонлар, келинглар, — деб барчаларини ҳайратда қолдирди.

— Сиз, бутам, Асаджонсиз, тугри фаҳмладимми? — У шундай деб тошдек қотган Асадбекни бағрига босиб, юзини юзига қуйди, елкаларини силади. — Баракалла, бутам, хуш келибсиз. Келишингизга дадангиз раҳматли ишонган эдилар. Сиз дадангиз раҳматлига ухшабсиз, умрингиз ухшамасин. Бу йигит... Самандарми? — деди у иккиланган ҳолда.

— Бу йигит тутинган укам — Маҳмуд. Бу дсвордармиен қушним, ошнам Жалил, — деди Асадбек.

— Самандар қани? — деб сўради қария.

— Самандар... улган. Эллик учинчи йилда.

— Эллик учда? Астағфируллоҳ!.. Қайси пайтда?

— Сталин улган куни.

— Астағфируллоҳ... Астағфируллоҳ... Ё Раббим, узинг қудратлисан! Бутам, отангизнинг хасталиклари худди шу куни бошланган эди. Аниқ эсимда. Бир ҳафта деганда жонлари узилди. Оллоҳ раҳмат этсин, — қария шундай деб пича сукут қилди. — Қани, лутф қилингиз, кулбамизни обод этингиз.

Отаси ҳақидаги уйлар билан банд булган Асадбек қариянинг уйга таклиф этаётганини дарров тушуниб етмади. Буни фаҳмлаган Чувринди унинг ўрнига жавоб берди:

— Аввал мазорбошига борсакмикин?

— Ихтиёрингиз... — Қария шундай деб думпайиб

турган қабрлар сари юриб пичирлаб дуо уқиди. сунг овозини чиқариб деди: — Ассалому алайкум, эй муъминлар, сизлар бизлардан аввал келдингиз бу ерга, биз ҳам бир кун келармиз...

Бу гап Асадбекка таъсир этиб, этлари жимирлашиб кетди. Қария билан изма-из бораётган Жалил ундан аста суради:

— Бу ердагиларнинг барчаси мусулмонми?

— Йўқ, — деди Қария, — аралаш қўйилган. Рақамларга қараб купларини эслаб қолганман. Биродарларимни кунда бир зиёрат қилиб тураман.

Ут босган қабрлар орасидаги лозимини қийналмай топиб боришди. Утлар топталиб, ёлғизоёқ суқмоқлар ҳосил булганидан қариянинг рост сузлаётганини сезиш мумкин эди.

— Раҳматли дадангиз шунда мадфундурлар, — деди қария, сунг кўрсатган қабри ёнига утирди. Асадбек унинг унг томонига, Чувринди билан Жалил чап томонига утирдилар. Орқароқда келаётган Козлов, гул кутариб олган йигит бир неча қадам нарида тухташди.

Қария «тиловат қиласизми, бутам?» деган маънода Асадбекка қаради. Бунини сезган Жалил билган сураларини овозини баралла қўйиб уқий бошлади...

Дуодан сунг Жалил урнидан турди-да, «Салоти жаноза» деб қўйди. Қария унга ажабланганича қараб:

— Бутам, жаноза вақтида уқилган, — деди.

— Шу ерда-я? — деди Жалил таажжубини яширмай. — Ким уқиган?

— Мен... Қани, утирсинлар... Тарих шуки, каминна ҳам шу қамоқхона тузини тотганлардан. Муъминлар бандаликни адо этганда жанозаларини уқир эдим.

— Кафан-чи?

— Бу ёғига ожиз эдик. Насорийлар ҳам тобутсиз кумиларди. Муъминларнинг юзларини қиблага мойил қилиб, сунг бетларини тупроқ тегмайдиган қилиб ёпиб, сунг кумардик. Бошқа иложимиз йўқ эди.

Бу гапни эшитиб, Чувринди ўз отасини эслади. «Булар-ку, иложсиз эканлар, улар-чи? Кафанладиларми? Юзни қиблага қаратдиларми? Лаҳад қазидиларми экан?...» Чувринди шуларни уйлаб, хаёлига бир гап келди-ю, суради:

— Тақсир, энди қабрни очиб, кафанлаб, лаҳад кавлаб қайта кумилса булмасмикин?

— Бунга ҳожат йўқ, бутам. Бирламчи, марҳумларни безовта қилмаган маъқул. Бунда жасад ётадир. Руҳлари

эса валлоҳи аълам эркинликдадир. Иккиламчи шуки, бунда мадфуи этилганлар, валлоҳи аълам, шаҳидлик мартабасидадирлар. Аксарлари кофирлар билан олишиб улдилар, иншоллоҳким, Яратганнинг узи уларга шаҳидлик мартабаси берар. Шаҳидларга эса кафан лозим эмас. Қабристонни зиёрат қилмоқнинг одоби шуки, билган одам «Ёсин»ни уқимоғи даркор. Орангизда билганлар борми? — Қария шундай деб Жалилга қаради. Жалил слка қисиб, бош чайқагач, тиловатни узи бошлади. Унинг қироати шу қадар ёқимли эдики, уч-човлари бир онда сەҳрландилар. Козлов қаққайиб туришни узига ноқулай деб билиб, йигитнинг қулидан гулни олди-да, қабр устига қуйиб, аста изига қайтди.

— Раҳматли дадангиз билан уч йилдан ортиқ бирга булдик, — деди қария дуодан сунг. — Чурткессар, ҳақиқатпарвар эдилар. Худо кучдан ҳам берган эди. Дадангиз келгунларича бизга кун йуқ эди. Аристонлар орасида бир девдай махлуқ бор эди. Тунғиз деб лақаб қуйгандик. У бор жойда ҳазрати Азроилга ҳожат йуқ эди. Дадангиз келганларида уч-турт карра хиралик қилди. Бир куни қарасак, тунда кимдир тунғизнинг бошини болтада чопиб ташлабди. Бу ишни ким қилганини ҳамма фаҳмлади. Хужайинлар ҳам сезишди-ю, гувоҳ булмагани учун буйнига қуя олишмади. Раҳматли дадангиз туфайли ушандан кейин бағримизга шамол тегиб қолди. Катта начайник итфёъл эди. Дадангизнинг пайига тушди. Шахтага ҳайдади. Уч марта овга олиб чиқди. Ов деганимиз Худонинг бир балоси эди. Итфёъл узига ёқмаган аристонларнинг беш-олтитасини урмон ичкарасига ҳайдаб бориб, сунг қуйиб юборар эди. Ким эвини қилиб, унинг уқларига чап бериб, лагерга қайтиб келса келди, булмаса «қочишга уринганда отиб ташланди» деб хатга тиркашарди. Учинчи марта дадангизнинг елғиз узларини олиб чиқишди. Эвлашолмади. Худо уз паноҳида асраганидан кейин, уқ дули егдирилса ҳам бир гуки узилмайди-да. Дадангизга бошқача улим насиб этган экан. Сталин улгани ҳақидаги хабар бизга саккизинчи мартда етди. Ушанда дадангизнинг хасталикларига уч кун булган эди. Бу ернинг духтири ҳам аристонлардан эди. Ё қули калтамини ё илмими, ҳар ҳолда чора топмади. Яна уч кундан сунг иситма аралаш алаҳсираб туриб, узилдилар. Самандарни куришга илҳақ эдилар. Шу армон билан кетдилар. Яна бир армонлари — сизлардан ҳеч хат-хабар булмади. Кузлари турт булиб кутдилар.

Бу гапни эшитиб, Асадбек ялт этиб қарияга қаради:

— Қасрга ёзишни билмас эдик. У ёқдаги идоралар маълумот беришмади. Узларидан хат олмадик.

— Куп ёздилар. Узим гувоҳман. Билмасам, нечук-дирки, сизларга етмаган экан. Хасталанмасларидан бурун ҳам ёзганлари ёдимда. Балки хат бу қамоқхонадан чиқарилмагандир. Балки турадиган ерингизда галамислар булгандир. Шунақасини ҳам эшитганмиз.

Бу гапдан кейин Асадбек Чувриндига қаради. Чувринди бу қарашнинг маъносини тушуниб, «маъқул» дегандай бош ирғади.

Барчалари учун кутилмаганда Жалил қарияга савол берди:

— Узингиз нима учун утиргансиз?

Асадбек аччиқланиб, Жалилга қовоқ уюб қаради. Чувринди ҳижолатлик билан бошини эгди. Қарияга эса бу савол малол келмади:

— Ҳар нарсa мавриди билан, бутам. Бу ерда ҳасрат дафтари уқиш жоиз эмас.

Қария шундай деб уридан турди. Жалил билан Чувринди унга эргашди. Асадбек уридан жилмади. Унинг қолганига эътибор бермагандай, учовлон уй сари юрдилар.

Асадбек бу оннинг қандай кечишини куп ҳасл қилган эди. Дам қабрни кучоқлаб йиғлаган буларди. Дам отасининг руҳи билан суҳбатлашарди. Онасининг тақдири, Самандарнинг ўлими, узининг саргузаштларини... гапириб бсрарди. Қария билан учрашув, унинг ҳикояси ҳасллариини тўзитиб юборди. Ҳозир тўзонга айланган ҳаслларига банди булиб, қабрга тикилганича нест ҳолида утирарди.

Қария уйига яқинлашгач, Козлов меҳмонларни олиб кетажагини маълум қилди. Қария унинг гапларини эшитиб, бош чайқади.

— Аввал уйга киришлар. Бир пиёладан чой ичинлар. Кеча бу йигитлар келишгандан бери йулга куз тикаман. Ошга унаб қуйганман, ҳозир гуруч солсам, ошдан сўнг майли, сиз мезбонга ухшайсиз, ихтиёр сизда. Унга қадар Асаджон бутам ҳам бир нима дерлар. Бугун у кишининг кўнгилларига қарамасак булмас.

Қария шундай деб меҳмонларни ичкари киришга ундади. Козлов «ҳозир бир жойга бориб келаман», деб

ийигитлари билан «Жигули»га утирди. Жалил олдинда, Чувринди унга эргашган тарзда торроқ даҳлиздан утиб, уйга кирдилар. Уй ичи саришта, озода эди. Турда энсиз каравот, уртада думалоқ стол. Ортиқча ашёлар кузга чалинмайди. Қария фотиҳа уқигач, уридан турдида, дастурхон ёйди. Токчадаги майиз, туршак, болом, ёнгоқ солинган ликопчаларни олиб қуйди. Муъжаз сандиқдан нон олиб, пичоқ билан кесди. Сунг «дастурхонга марҳамат қилинглар», деб чиқди-да, дам утмай чойнакда чой кутариб кирди.

— Сиз газда қайнаган чойга урганиб қолгансиз. Самоварчойни ҳам бир кўринглар-чи, — деди жилмайиб.

Чой ича туриб, қария Жалилга қаради:

— Бутам, энди ҳалиги саволингизга жавоб берайин.

— Унчалик шарт эмас, — деди Жалил унгайисизланиб.

— Шарт эмас-ку, аммо қизиқ-да. Урисларнинг овлоқ бир маконида бу узбек чол қайдан пайдо булди деб ажабланасиз-да. Аслида-ку, бу жойлар кейиноқ урисники булган. Бу ерларда азалдан турк қавмлари яшаб келган. Бу ёғи Энасой, у ёғи Бойкул, Ёкутистону Туман, Жета... Замонанинг зайли билан энди урисники булиб кетди-да. Мен асли Марғилонликман, бутам. Дадам раҳматли ҳофизи қуръон булганлар. Атлас тўқишда дадамга тенг келадигани булмаган. Йигирма туққизинчи йили «Ҳамзахонни муллалар улдирди», деб илми борларни териб, қамашди. Дадам раҳматлини ҳам ушанда олишган. Косибчилик қилиб рўзгор тебратётган одам Марғилонда яшаса, Ҳамзахонни Шоҳимардонда улдиришган булишса... Шуроларга бир баҳонаи сабаб керак экан-да. Агар дадам ҳофизи қуръон булмаганларида биров тегмас эди. Асаджон бутам билан тақдиримизнинг шу ери ухшаш экан. Раҳматли дадамни бошқа курмадик. Мана шунақанги турмаларда азоб чекиб утгандирлар, дейман. Эсласам, ҳали ҳам юрагим уртаниб-уртаниб кетади. Куп утмай бизни ҳам қулоқ қилдилар. Украинага тушдик. Шунисига ҳам шукр қилиб, деҳқончиликдан насибамизни териб сб юрувдик, уруш бошланса денг. Қисматимизда бу ҳам бор экан. Бақувват йигит эдим. Немис катталаридан бирининг назарига тушибман. Хизматкор керак экан, Олмоняга жунатди. Онам, икки укам, синглим фарёд солиб қолаверишди. Уларни шу буйи курмадим. Қамоқдан чиққанымдан кейин ҳам куп қидирдим, йуқ,

топмадим. Немис нима учун менга хариддор бўлиб қолди, десам, у урушдан олдин Туркияда юриб мусулмонларнинг озодалигига, туғрилигига тан берган экан. Бирон ойлardan сунг узи ҳам уйига қайтди. Хизматини ҳалол бажариб юравердим. Мен борган жой урушдан ҳоли экан. Урушнинг тамом булганини билмабман ҳам. Бир кун хужайин: «Уруш тугади, истасанг уйингга қайт, истасанг бошқа хизмат қил, истасанг мен билан юр, Америкага кетяпман», деб қолди. «Америкада менга нима бор», деб уйга қайтмоқчи булдим. Маргилонга қайтиш қайда, тупша-туғри турмага тикдилар. Одам болалари шу даражада туғри йулдан тойганларки, фақат бир-бирларини алдаб яшайдилар. Ёлғон гап топилмай қолган дамлагина бир-икки рост гапиришга мажбур буладилар. Шу сабабли бир-бирларига ишонмайдилар. Шу сабабли менга ҳам ишонмадилар. Ҳали у турмада, ҳали бу қамоқхонада юриб, охири маконим шу ер булди.

— Оқланганингиздан сунг уйингизга қайтавермадингизми? — деб суради Чувринди.

— Маргилонга қайтиб бордим. Пича яшадим. Уй-жойларимиз мусодара бўлиб кетган. Қариндош-уруғлар танимайди. Танигани борди-келди қилгани қурқади. Энди қоним қушилмаслигини сездим. Яна денг, тушларимга шу ерда ётган биродарларим кираверишади. «Бизни ёлғиз қолдирдингми?» деб чирқирашади. Шу сабаб бўлиб бу ёққа қайтвордим-да. Аввал қишлоқда яшадим. Кейин шу уйчани қурдим.

— Тирикчилик нима буляпти, тирикчилик? — деб суради Жалил.

— Тирикчиликми? Ерга эгилсангиз, бутам, ер боқадди. Бу томонларда ернинг ҳисоби йуқ. Истаганча деҳқончилик қилиш мумкин. Богим бор, деҳқончилик қиламан. Оллоҳ насибамни бериб турибди, алҳамдулиллаҳ.

Қария шундай деб соатига қараб олди.

— Мен гуручни солаверай. Кейин шомни уқиймиз, — деди Жалилга қараб, сунг Чувриндига қаради: — Сиз бутам, Асаджонни чақиринг.

Қария билан Чувринди чиқиб кетишгач, Жалил хонага куз югуртирди. Каравотнинг оёқ томонига жойнамоз тахлаб қўйилибди. Бош томондаги тоқчада китоблар. Жалил уридан туриб улардан бирини олди-да, варақлади. Араб ҳарфларига тиши утмагани учун ҳеч

нимага тушунмади. Узича «Қуръон булса керак» деб тахмин қилди. «Бу одам катта муллага ухшайди, мен аҳмоқ, унинг олдида жаноза уқимоқчи булдим», деб узини узи койиди.

Бир оз фурсат утгач, қария кириб ундан суради:

— Таҳоратингиз борми, бутам?

— Йуқ, — деди Жалил. — Таяммум қилиб қуя қоламан.

— Нимага? — деб ажабланди қария. — Сув бор-ку? Сув булса, сиҳатингиз кутарса, таяммумга йул йуқ, бутам..

Шомни уқиб булинганда ҳам Асадбек қайтмади. Жалил бундан фойдаланиб йулдаги баҳсни айтиб берди.

— Баҳслашмаганингиз дуруст булибди, бутам, — деди қария. — Бунинг учун одамга илм керак. Бунинг учун Инжил билан Қуръони Каримни пухта билиш шарт. Уламолар ҳам бу масалада эҳтиёт булиб баҳсга киришадилар. Илм саъз булса, ислонинг афзаллигини кўрсатаман, деб акс иш қилиб қўйиш мумкин.

— Сиз билсангиз керак, — деди Жалил китобларга ишора қилиб.

— Менда илм йуқ, бутам. Уқиганларим старли эмас. Бу соҳада менинг билганларим шуки, насронийлар Исо алайҳиссаломдан сунг адаш йулга кириб кетдилар. Инжилга узларича узгартишлар киритдилар. Исо Масихни Худонинг уғли деб атадилар. Аммо, билингни, бутам, шу гапларни айтиш билан баҳсни еттиб булмайдди. Айниқса илмдан узок бир одамга гап уқтириш мушкул.

Асадбек кириб уларнинг гаплари узилди. Қария шамчироқни ёқди. Козлов келгач, ош сузилди. Асадбекнинг томогидан овқат утмади.

Козловнинг қишлоққа бориб етиш ҳақидаги таклифини Асадбек рад этди.

— Мен шу кеч отам ёнида қолай. Жалил билан Маҳмуд сен билан бирга қайтишади, — деди у.

Асадбекнинг аҳволини тушуниб туришгани учун баҳслашиб утиришмади. Козлов қарияни бир четга тортди-да:

— Асад бстоб, — деди. — Муюлишдаги машинада бир йигит утиради. Агар Асад беҳаловат булса, дарров хабар қилинг.

Асадбек қария билан отамлашарман, деб уйлаган эди. Ёлгиз қолишгач, гаплашгиси келмади. Кунгил ел-

ғизликни истади. Ташқарига чиқиб сғочдан ясалган уриндиққа утириб, қабристон томонга тикилди. Вужу-дидаги огриқни ҳам, иситмаси кутарилганини ҳам сезмади.

Эртасига қария билан хайрлашиб, Краснояр сари йулга тушдилар. Шаҳарга кирмай, касалхона йулига бурилдилар. Асадбек анча ҳолсизланиб қолгани учун ундан сураб утирмадилар. Асадбек учун жой ҳозирланиб қуйилган эди. Уни қолдириб шаҳарга қайтишгач, Козлов:

— Асад камида бир ҳафта-ун кун ётиши зарур экан. Шошилинич ишларинг булса, қайтаверинглар. Узим хабардор булиб тураман. Бу ср ишончли жой, — деди.

— Мен қоламан, — деди Чувринди қатъий оҳангда. — Сизларни ортиқ безовта қилмаслик учун меҳмонхонада тураман.

— Маҳмуд! Сен мени хафа қилипсан. Агар Козловда битта ошиқча уй, битта ошиқча машина булмаса юрган экан-да, а?..

— Жалил ака, сиз-чи? Қайтасизми?

— Калланг борми, сен боланинг! — деди Жалил аччиқланиб. — Агар сенга халақит бераётган булсам, айтавер, меҳмонхонанга пулим стмаса вокзалда ҳам ётавераман. Қора нонга қорним туяди.

— Унақа маънода айтмадим, Жалил ака, хафа булманг, — деди Чувринди хижолатлик билан. — Ишингиз зарурмикин...

— Ишим йуқ менинг. Менинг бунақа дустим битта, билиб қуй. Сен бошқа хужайин топишинг мумкин, мен бошқа дуст топа олмайман!

XX БОБ

1

— Менга бу ишларинг ёқмаяпти, — деди Валя, кузгу қаршисида узига оро бераётиб. — Хонгирей билиб қолса... албатта билади, мени жазолайди, сенга эса индамайди.

— Қурқма, сенга ҳам индамайди.

— Олов билан уйнашяпсан, Зеля.

— Оловнинг устида туғилганман, оловсиз туролмайман, — деди Зелихон кулиб.

— Шунинг учун узинг куймай қоласан, бошқалар эса сен учун жизганақ булишади.

— Қурқма деяпман-ку.

— Яхши, қурқмадим. Ҳозир йулга чиқаман. Жамшид келмаса-чи? Аҳмоқ булиб қайтиб келавераманми?

— Нега аҳмоқ буларкансан? Келмаса, иккаламиз горни айланамиз. Иштаҳа келиб қолса, балки упишармиз. Сен ҳеч горда упишганмисан?

— Йуқ, — деди Валя жеркиб. — Майнавозчилик қилма. Эслаб қол: горнинг учинчи булмасида кутасан. Икки йигит орқадан пойлайди.

Зелихон Валянинг чиндан ҳам аччиқланаётганини билиб, бошқа гапирмади.

Зелихон сайёҳларга қушилиб, гор ичкарисига олиб кириш учун мулжалланган вагонга утирди-да, ҳар эҳтимолга қарши атрофга аланглади. Узини кузатаётган нигоҳни ссзмагач, хотиржам булди. Ичкарига киргач, яна аланглади. Вагонлар маълум манзилга етгач, тухтади. Сайёҳлар йулбошловчининг гор тарихи ҳақидаги хикоясини тинглаб, томошани бошладилар. Зелихон учинчи булмага қадар улар билан бирга юрди. Сунг елғиз узи қолди.

Новоафрон горининг учинчи булмаси бошқаларига қараганда кичикроқ ҳамда қоронгироқ эди. Сумалакка ухшаб қотиб турган рангли маъданлардан сув чакиллаб томарди. Зелихон соатига қаради: ун беш дақиқадан сунг Валя Жамшид билан учрашиши керак. То у ёқдан, бу ёқдан гаплашиб горга киргунларича яна ун беш дақиқа утар, демак, ярим соат кутиши лозим. Зелихон атрофни синчиклаб кузатиб, пана жой мулжаллади. Маъқул жой топилмагач, тўртинчи булмага чиқди-да, Валя билан Жамшид кўрингунича шу ерда кутишга қарор қилди.

Улар мулжалдан аввалроқ кўринишди. Сайёҳлар учинчи булмадан чиқишгач, режа буйича Валя Жамшидни бир баҳона билан ушлаб қолиши керак. Шунда Зелихон киради. Шунда Жамшид ҳайрат тузоғига тушади. Тузоқдаги қушнинг аҳволи эса маълум.

Учинчи булмага киргунларига қадар Жамшид Валянинг стагидаги гул йигит кўринишида эди. Сайёҳлар чиқа бошлангач, Валя маъданларнинг сифати ҳақида суз очди. Жамшид эса унинг сузларига қулоқ бермай, атрофга аланглади.

— Гапимни эшитмаяпсанми? — деди Валя нозли оҳангда.

— Ҳа, — деди Жамшид.

— Нега?

— Бу гапларни куп эшитганман. Сен менга бошқа нарсани гапир: академик шу ерда кутиши керакмиди?

— Қайси академик?

— Билмайсанми? Ҳа, яхши, унда гапиравер, кута-миз, — Жамшид шундай деб булма оғзига орқасини қилиб туриб олди. Шарпа сезилганда ҳам қарамади.

Зелихон булмага аста кирди. Валя уни кўрди, кузлари билан ишора қилди. Аммо Зелихон бу ишорани нимқоронғида сезмади. У Жамшидга яқин келиб, елка-сидан ушлади:

— Жамшид!

Жамшид Зелихон уйлаганидек сапчимади, кескин угирилмади. Угирилиб, ҳайратга ҳам тушмади. Астагина угирилди-да, заҳарли жилмайиш билан Зелихонга тикилди.

— Академикнинг буйруғига биноан етиб келдим. Хизматларига тайёрман.

Зелихон «айтиб қўйдингми?» дегандай Валяга норози қиёфада боқди.

— Унга қараманг. Сизни кеча курганман. Сиз угирликда балки академикдирсиз, лекин бунақа ишларда мишиқи болага ухшаркансиз. Шунча одамни овора қилганингизни қаранг. Мен сиз уйлагандай нодон ёки лақма булсам, шунча йил Асадбекнинг қанотида юрармидим? Гап шу: хонимчангизга ҳам, орқадаги икки югурдагингизга ҳам жавоб беринг. Гапингиз булса, як-кама-якка гаплашамиз.

Зелихон «чиқ» дегандай Валяга қаради. Валя истамайгина чиқиб, тўртинчи булмадаги сайёҳларга қўшилди.

— Шу ерда гаплашамизми ё ёруғ жаҳонга чиқамизми? — деб сўради Жамшид.

— Ёруғ жаҳон ҳам гап эканми, — деди Зелихон, — нақ жаннатнинг киндигида отамлашамиз.

2

Улар тушган машина тоғнинг айланма йуллари буйлаб юқорилади. «Глория» деб номланган қаҳвахона катта йулдан четроқда, бегона кузлардан панада булса-да, гавжум эди. Бу ер бошқа жойларга қараганда тинч, тупланганлар тасодифий хўрандалар эмас, балки доимий мижозлар экани уларнинг бамайлихотир утирган-

ларидан сезилар эди. Зелихон қамалмасидан илгари бу срада тўрт-беш марта булган, ҳатто Хонгирей билан ҳам бирга келган эди. Орадан куп вақт утган булишига қарамай, капалакнусха галстукли, орқага таралган сочлари оқарган қаҳвахона оғаси уни таниб, иззат билан қаршилади-да, икки кишилиқ жойга бошлаб борди. Улардан ҳеч ким нима ичасиз, нима ейсиз, деб сураб утирмади.

Жамшид атрофга куз югуртирди: пастда денгиз ястаниб ётарди. Сарв қоматли арчалар шабадада аста чайқалади. Юқорида қорли чуққилар куринади.

— Уч-тўрт чақирим нарида Сталиннинг дачаси бор, — деди Зелихон. — Хоҳласанг курсатишим мумкин. Хоҳлайсанми?

— Мен бунақа нарсаларга қизиқмайман, — деди Жамшид.

Хизмат қилиб юрувчи йигит биллур идишларда пиво келтириб қўйди.

— Дам олгани келдингизми? — деб суради Жамшид, пиводан хуплаб.

— Шунақа десак ҳам булади.

— Ёлғиз келибсиз?

— Ким билан келишим керак эди?

— Масалан... Ҳофиз билан?

— Унинг ўзига яраша ташвишлари бор.

— Яна қанақа ташвиш? Ўчини олди. Кунгли жойига тушди. Ё тушмадими? Ҳа... энди мени улдиргиси келаетгандир. Биламан, мени ёмон куради. Аммо айтиб қўйинг унга, мен Шилимшиқ эмасман, менга тиши утмайди.

— Сени улдирмайди, — Зелихон шундай деб заҳарли илжайди. — Битта одамни икки марта улдириб булмайди.

— Бу нима деганингиз?

— Элчин сени улдириб булган. Бунинг учун қайно-тасидан тепки ҳам еган.

— Тушунмадим?

— Овсармисан, десам, эсли-ҳушли болага ухшайсан.

Бу гапдан Жамшиднинг гаши келиб қошларини чимирди.

— Мени купчилик келажакдаги Асадбек, дер эди. Эшитмаганмисиз?

— Эшитмаганман. Аммо қулоғимга «Жамшид — Уқилоннинг сояси» деган гаплар чалинган. Ҳуш,

узингни овсарликка солмаётган булсанг айт-чи, мени ресторанда курибсан, маржанинг мақсадини англабсан, нимани кутдинг?

— Бир шумликни уйлаганингизни сездим. Огарчи ҳам шу ердадир, деб уйлабман.

— Шумликни мен эмас, акаларинг қилган. Сен ҳар ҳолда бу ерга уйнагани келмагандирсан?

— Шунақа десак ҳам булади.

— Бу ер вақтинчалик қуниш жойи. Кейин қаёққа учасан?

— Қаёққа? Уйга-да.

— Уйга учолмайсан.

— Нега?

— Сени Уқилон уз углидай яхши курармиди? Унга нима ёмонлик қилувдинг?

Жамшид Зелихоннинг утқир нигоҳига дош беролмай, кузларини олиб қочди.

— Гапларингга қараганда сен асосий ҳукми билмайсан, шекилли?

Бу гапни эшитиб, Жамшид Зелихонга ялт этиб қаради:

— Асосий ҳукм?

— Акаларинг сенга «уч-турт кун Бек акамнинг кузларидан нари юра тур», дейишганга ухшайди, а? Сени бу ёққа учириб, эртасига сени кумишган. Тушунмадингми? Диққат билан эшит: Уқилон сени қайси бир гуноҳинг учун улимга ҳукм қилган. Сенга меҳрибон бир, ёки икки, ёки уч одам сени бу ёққа жунатиб, урнингга бошқа одамни худди Шилимшиққа ухшатиб улдириб, ёкиб юбориб, кейин кумишган. Сенинг улигингни Чувриндининг уйидан чиқаришган.

— Ёлгон!

— Сенга ёлгон гапиришдан менга фойда борми? Нима учундир Уқилон қотилликда Элчинни айблади. Мен шунга ҳайронман. Сенинг улганингга мен ҳам ишонган эдим. Кеча куриб, кузларимга ишонмадим. Сени панага тортганимнинг сабаби ҳам шу. Сени деб Элчиннинг яна жабр тортишига йул қуя олмайман.

Хизмат қилаётган йигит ёқимли ҳид таратаётган кабоб келтириб қуйди. Кабоб ҳиди иштаҳаларини қитқиласа ҳам таомга қарамадилар. Жамшид бир оз сукут сақлаб утиргач, урнидан турди.

— Ҳа, қаёққа? — деди Зелихон.

— Шу бугуноқ жунайман.

— Шошилма. Аканг ҳали-бери ҳукмни узгартирмас. Сен аввал нима гуноҳ қилганингни аниқлаб ол.

— Гуноҳим йуқ.

— Лекин айрим одамлар орасида миш-мишлар юрибди. Сени кумиб келишган куни Асадбекнинг қизи узини осган. Кейин боласи тушган... Балки у билан...

— Йуқ, — деди Жамшид кескин. — У менга сингил қатори эди. Бек акамнинг гумон қилишларига урин йуқ эди.

— Унда нимага?..

— Бу егига ишингиз булмасин.

— Яхши, ишим булмайди. Лекин билиб қуй, шилта уйинларингга Элчинни аралаштирмаларинг. Элчин егиз эмас. Мендан ташқари ҳам ҳимоя қиладиганлари бор. Булар олдида, — Зелихон атрофдагиларга ишора қилди, — Уқилон чувалчангдай бир гап.

— Катта кетманг, ака, — деди Жамшид эшик томон юриб. У келган машинасида қайтди. Зелихон эса қаҳвахона хужайинининг хонасига кириб, телефон гушагини кутариб буюртма берди.

Ун дақиқадан сунг Элчиннинг телефони жиринглади. Зелихон Элчиннинг овозини эшитди-да, саломлашмасдан туриб дона-дона қилиб деди:

— Элчин, бир гапни айтаман, довдирама. Гапларимни қайтарма. Хотиржам эшитиб, трубкани ҳам жойига аста хотиржамлик билан қуй. Гап бундай: Жамшид тирик. У Сочида. Ҳозир бирга пиво ичдик. У узининг улганини билмайди. Сен ҳушёр бул. Қолган гапни кейин айтаман.

3

Эшикни Валя очди. Зелихон унинг кузларидаги хавотир учқунини сезиб, ичкари кириши хавфли эканини англади. Энди орқасига угириламан деганида биқинига уткир тиг тиралди. Зелихон уй бурчагида икки йигитнинг бежо туришига аҳамият берган, уларни Хонгирейининг йигитлари деб уйлаган эди.

У иложсиз бир аҳволда ичкарига қадам қуйди. Катта хонага кирди-ю, кузларига ишонмади. «Нима бало, уликлар тирила бошлаганми?» деб уйлади. Хона туридаги юмшюқ уриндикда талтайиб... Федя утирар эди. Жамшид масаласини аниқ билмас эди, ахир буни уз қули билан улдирган эди-ку?!

— Ҳа, Зеля, кузларингга ишонмаяпсанми? — деди Федя урнидан туриб. — Мен уша, узинг билган Буриман. Нариги дунёда эдим. Қарасам, маишат зур. Мен маишат қилиб юраверсаму академик дустгинам ёруг дунёда хор булиб юрса, инсофданми, деб у ердагиларни аврадим. Мени ёруг дунё азобларига қайтаринглар, қоронгу дунё лаззатларидан академик дустим ҳам баҳраманд булсин, девдим, кунишди, паразитлар. Туғри, уларга ҳам озгина харажат қилишга мажбур булдим. Сендай дуст учун мен ҳеч нимами аямайман, биласан-ку?

— Сен... қандай тирик қолдинг? — деди Зелихон, ҳайратдан ҳануз узига келолмай.

— Худо хоҳламади улишимни, — деди Федя тиржайиб.

— Худо-ку, хоҳларди-я... Федя, бир сафар тирик қолганинг билан, хоинлигинг кечирилмайди, биласан, а? Ментларга хизмат қилаётганинг учун теринг шилинади ҳали.

— Сен узингни уйла. Сен академик эмассан, хомкалласан. Хонгирсей ҳам аҳмоқ. Сени бунақа жойдан қидиришмайди, овлоқлардан излашади, деб уйлаганидан кейин аҳмоқ-да. Сен пустан, томиримга қорадоридан болаб урдим, деб қувондингми? Сенинг келишинг маълум эди. Энди сен шилта иш билан кетасан. Қайтмайдиган булиб кетасан.

— Сен тириксан-ку?

— Шерикларим улган.

— Булар... ментларми? — деди Зелихон орқадаги йигитларни курсатиб.

— Ишинг булмасин. Утир. Қоронги тушгунча утирамиз. Кейин кетамиз.

— Қаёққа?

— Очиғини айтайми, Зеля, сен умрингни яшаб булдинг. Сени қамашмайди, суд ҳам қилишмайди, ҳукманиқ, ижро қилинса бас.

— Биз бир пайтлар дуст эдик, Федя?

— Бир пайтлар отанг онангга уйланган эди? Қани у? Дустлигимиз ҳам шунақа. Сен мени улдирмоқчи эдинг. Ушанда дустлигимизни эсламадинг-ку?

— Узинг-чи? Узинг ҳам мени улдирмоқчи булмадингми? Хуллас, ошнам, ҳисоб-китобимиз туғри.

— Йук, Зеля, сенинг ҳисоб-китобинг утмайди бу уйинда. Энди сен қойилмақом қилиб улишни уйла.

— Отасанми, чопасанми ё қиймалайсанми?

— Узингга маъқулини танла, менга барибир. Сени қишлоғингдагилар кумиб булишган. Энди биров сени қидирмайди.

— Унда мени... от. Бир уқ билан тинчит.

— Яхши, отаман. Битта уқ етса етди, булмаса сендан унта уқни ҳам аямайман.

— Фақат... қишлоғим атрофида от. Чирисам уша ерда чирий.

Федя бу гапни эшитиб, баралла кулиб юборди.

— Вей, аҳмоқ, қасрда чиришингнинг нима аҳамияти бор? Йуқ, мен сени узоққа судраб бора олмайман. Сен жон дустим, чиришдан қурқма. Чиришга улгурмайсан. Сени қийнамасликнинг чорасини куриб қуйганман. Отамизу устингдан кислота қуямиз. Сенинг урнингга қишлоғингда Зелихон деб кумилган аҳмоқ чирийверсин.

— Билиб қуй, сени Хонгирей тинч қуймайди.

— Хонгирейни кундирадиган одамлар бор. Сен бу егидан хавогир олма. Хонгирей ҳам одам, у ҳам ҳисобкитобли дунёда яшайди.

Зелихон орқадаги йигитларга қараб қуйиб жилмайди.

— Нимага тиржайяпсан? — деди Федя.

— Шунақанги осонгина улиб кстаманми, деб уйламовдим. Федя, сен билан менга осон. Вақти етса улиб кставраимиз. Бу дунёда бир-икки кунлик уйнашларимиздан бошқа ҳеч кимимиз йуқ. Улсак, биров ачиниб юрмайди ҳам.

— Сенинг ҳеч киминг йуқдир. Менинг эса онам бор.

— Онангми?.. Улганингни эшитиб онанг қувониб кетса керак.

— Шунақа дегин?.. Хотиржам бул, онам ҳали-бери қувонмайди. Мен ҳали куп яшайман. Бу дунё маншатларига ҳали туйганим йуқ.

— Федя, сен менга номарднинг ишнини қиляпсан. Улимим олдида сенга бир гап айтай, бу йигитлар чиқиб туришсин. Қурқма, қочиб кетмайман.

Федя бир оз уйлангач, йигитларга «чиқинглар» деган маънода ишора қилди.

— Федя, — деди Зелихон, елгиз қолишгач. — Бир масалада келишиб олсак, узингга ёмон булмайди. Қамалишимдан илгари банкни умарганимни биласан-а? Айбни буйнимга қуйишди, лекин пулни топа олишмади, буни ҳам биласан, а? Мен сенга ухшаган киссавур

эмасдим. Катта-катта топардим. Бу ҳам маълум сенга. Қишлоғимга нима учун келдим, буни биласанми? Йуқ, билмайсан. Мен угирликни йигиштириб, тинчгина сб-ичиб ётмоқчи эдим. Бу пул менинг етти авлодимга стиб ортади. Менга насиб ётмаганга ухшайди. Мен шу пулни деб яшадим, энди мендан кейин чириб увол булмасин. Ярмига келишсак, қасрдалигини айтаман.

— Ярмини нима қилмоқчисан?

— Ярминими?.. Бир дустим бор, ушанга олиб бориб берасан.

— Алдаётган булсанг-чи?

— Сени алдашдан фойла борми, менга? Кечгача уйла, билиб қуй, сен бунча пулни умрингда курмагансан. Яна бир гап: кечгача бу утиришда сиқилиб улмайлик. Агар мендан чучисанг, оёқларимни боглаб қуй. Аммо йулга чиққунча бир майшат қилайлик. Агар таклифимга кунсанг, кечқурун йулга чиқсак, эрталаб стиб оламиз. Агар инсоф қилсанг, маржанинг тушагига кириб чиқишга рухсат берарсан.

Федя йигитларни чақириб Зелихонни стулга утқазди-да, оёқларини боғлатиб қуйди. Валя стол устига ароқ, колбаса, нон, пиёз, туз келтириб қуйиб, ётоғига кирди-да, эшикни занжирлаб олди.

Федянинг узини эркин тутиши, Валянинг булардан қурқмаётганидан Зелихон билдики, бу ишларга Хонгирейнинг ижозати бор. «Хонгирейнинг позик бир жойидан ушлашганга ухшайди. Булмаса у мени осонликча бермас эди, — деб уйлади Зелихон. Кейин бирдан фикри чарақлаб ёришди: — Э, ҳа, Хонгирей, азизим, менга яхшилик қиламан, деб ёмонликни раво курибсанку? Қишлоғида улиб кетмасин, беш-ун кун Сочида яйраб олсин, дединг-ми? Бунинг учун уз уйнашингни қушдингми, менга? Эҳ, Хонгирей, шу масалада чеченга ухшамадинг. Қишлоғимда улганим, одамга ухшаб кумилганим яхши эмасмиди?..»

Зелихоннинг муқобилида улим турлари ташланган қоронги йулакдан узга йул йуқ. Истаса-истамаса ҳадемай улимнинг ширин сувини ичмоғи жоиз. Улим уни бағрига олмоққа шай. Фақат яна қанча соат ёки дақиқадан сунг, қаерда олади — фақатгина шу масала ҳал этилса бас. Зелихон Фарғонада эканида улим билан юзма-юз келмоқ даҳшатини ҳис этган. Туғри, узи айтганидай, улими ҳеч кимни ларзага солмайди. Агар Федянинг гапи рост булса, кислота билан куйдирилса, бу

дунёда жасали ҳам, номи ҳам қолмайди. Чеченнинг бир авлоди томири билан узилиб, йуқ булади. Худо бу оилага биттадан угил бераётувди. Зелихонга буни ҳам раво кўрмади. Энди бу уруг қуриди ҳисоб... Зелихон буни аввал ҳам куп уйлаган, оила қуришни режа қилган, аммо уй уйлигича, режа режалигича қолиб кетаверган. Агар шу келишида қишлоғида тинч-омон яшаб қолса, оила қураармиди, Худо унга ҳам угил бераармиди...

Зелихон маишат қилиш истагини билдирган булсада, томоғидан ҳеч нарса ўтмади. «Насибамни сб-ичиб булганман, шескилли?» деб уйлади у. Шу аснода сунгги луқмани юта олмай жон бераётган бобоси кўз олдига келди.

Федя катта қадахни тулдириб икки-уч кўтаришда бушатди. У топшириқни қасрда, қачон, қай ҳолда бажариш хусусида аниқ курсатмага эга булса-да, Зелихоннинг таклифи уни икки йул қаршисига келтириб қуйган эди. Ҳар қандай одамнинг фикрини ўғирлаш жозибасига эга булган пул Федянинг нозик қитиқ патларини уйнай бошлаган эди. Умри фақат пул умариш дарди билан утаётган одам катта бойлик ҳақидаги хабарга эътиборсиз қараши мумкинми? Пул, бойлик — гузал бир санамки, унинг тушагида ором олмагунча кўнгил тинчлик бермайди. Пул, бойлик — ургимчак тури кабики, киши кўзи очик ҳолатда бу турни кўради, оқибатда бу тур азобга гирифтор қилажагини биледи, билса-да, йулдан қайтмайди, тур ортидаги гузал санамдан ҳеч булмаса биттагина упич олиш илинжида тинчимайди.

Федя ҳозир тинчини йуқотди. «Алдаётган булса-чи?» деган саволга «алдаса ҳам ўлади, алдамаса ҳам ўлади. Сочида отдим нима-ю, қишлоғида отдим нима?» деб узига тасалли берди.

Федя қистайверганидан кейин Зелихон ҳам ичди. Вужуди қизиб, улим васвасасидан узоқлаша бошлагандай булди. Шунда рупарасидаги зулумот йулагида бир чироқ йилт этгандай булди. «Паноҳ бор, — деди у узига узи.— Хонгирей сақлай олмаса, сақлайдиган одамлар топилади. Одам топилмаганда ҳам, мен сулаги оқиб юрган ношуд бола эмасман-ку!»

Федянинг марҳамати билан Зелихон Валянинг ётоғига кириб чиққач, йулга отландилар. Туни билан йул юриб, тонготарда манзилга яқинлашдилар. Юқорига урлаган тоғ йулида Зелихон сергакланди. У орқа урин-

диқда, икки иигит уртасида, Федя эса ҳайдовчининг ёнида утирарди. Йигитлар ҳам, Федя ҳам мудранарди. Зелихон ҳайдовчини ҳам уйқу элтаётганини сээди. Машина тик жарлик ёқасидан утаётганида Зелихон таваккал қилди: қаддини кутариб рулга ёпишди-да, машинани жарлик сари бурди.

У тасодиф билан тирик қоларман, деб фикр қилган эди. Тасодиф юз бермади. Аммо Худонинг унга раҳми келди — жасади кислота билан куйдирилмай, ота юрти тупроғига қуйилди. Фақат насли насаби номатълум одам сифатида дафн этилди...

XXI БОБ

1

Онаси унга: «Умид билан яшагин, қизим, Худо хоҳласа ҳаммаси яхши булиб кетади», деб қайта-қайта уқтирди. Зайнаб онасини ранжитмаслик учун «хуп» деб қуя қолади. «Нимага умид қилай, нима яхши булиб кетади?» деб узига узи қайта-қайта савол беради. «Менинг умидларим аллақачон жон берган, кумилган. Ёки ҳаётда бир умид улгач, бошқаси туғилиши мумкинми? Юрак шунақа бевафоми? Узи йиллаб ардоқлаб келган бир умидни бугиб, бошқасига жой бераверадими? Мен энди нимага умид қилай? Яна ҳомиладор булишни, туғишни... бола ўстиришними? Ҳаёт шундангина иборатми? Туғиласан... туғасан... ўласан...»

Зайнаб ёлғиз қолган кезлари купинча шуларни уйларди.

У тулин ой ва осмон сингари топишмоқни истаган эди. Энди осмони тулин ойсиз тунд булиб қолган дамда нимага умид қилсин? Бу осмонга янги ой чиқишигами? Бу осмонга янги ой ярашарми экан?

Зайнаб онасигагина ачинарди. Улмай қолганини ҳам онасининг бахтидан деб биларди. «Худо онамни авайлаб, мени у учунгина сақлаб қолди», деб уйларди. Кейинги ювошлиги, муъминлиги ҳам онаси туфайли эди. Онаси айтгани учун, оёғи тортмаса-да, Элчинга қушилиб келди.

Орадан кунлар утар, Элчин гусе Зайнабнинг уша гапини унутгандай, йуқ, худди эшитмагандай эди. На бир ҳаракатида, на бир гапида уша воқсага ишора қил-

ди. Бу Элчин учун осон эмасди. Уша гап унинг юрагидан тош булиб жой олган, бу тошни эритиш эса мушкул эди. Зайнабнинг нима сабабдан шундай деганини англаш учун куп уйларди. «Балки хиёнат қилгандир, лекин буни айтишдан мақсади нима?» деган саволга жавоб топиш учун хаёлнинг минг бир кучасига кириб чиқарди.

Элчин ҳадеб уйда утирмаслик учун маданият уйига ишга кирди. Муסיқа тугарагига номигагина раҳбар эди, аслида туйма-туй юрувчи гуруҳи билан шуғулланарди. Шарт шу эдики, маданият уйи бирон тадбир утказса, улар ҳаваскор ишчилар сифатида иштирок этиб беришарди. У Зайнаб узига келиб олсин, деган фикрда буш куллари ҳам «ишга кестяпман», деб уйдан чиқиб кетарди. Унинг навбатдаги янглишиши ҳам айнан шу эди.

Зайнаб учун елгизлик азоб саҳросида сарсари тентираш каби эди. Гарчи Элчин билан булганида юраги эзилиб турса-да, унинг кучага чиқишини истамай қолган, аммо «мен билан уйда утиринг», дейишга тили бормас эди. Фақатгина Мардона келадиган кунигина Элчиннинг чиқиб кетишини хоҳларди. Фақат Мардонагина унга лаззат олиб келарди. Мардона келишидан бир кун аввал унинг вужуди зирқирай бошларди. Ҳамшира келиб, эмлагач, огриқ таққа тухтар, юрагидан губор ҳам кутариларди. Мардонадан қизиқ-қизиқ ҳангомаларни эшитиб, мириқиб куларди.

Элчин Мардонани дастлаб курганидаёқ ёқтирмай қолган эди. Урни келса айтаман, деб юрган кезлари уйга кийимини алмаштиргани кирди-ю, Зайнабнинг шодон кулгисини эшитди. Бу кулги Элчин учун таниқ эди. Шу боис ҳамширанинг келишига монелик қилиш фикридан қайтди. Бу унинг яна бир навбатдаги янглишиши эди.

Мардона эндиги келишида эмлаб булганидан сунг, Зайнабнинг баҳри-дили очилган дамда сумкасидан видеокассета чиқарди.

— Бир танишимникига кирувдим, зур кино деб берди. Бирга курмаймизми, қанақа бало экан? — деди у. Зайнабга бу таклиф маъқул келди. Чунки уйдаги кассеталарни уч-тўрт мартадан куриб булган эди.

Бир неча дақиқадаёқ фильмнинг «қанақа бало» экани маълум булди. Мардона тухтатармикин, деган маънода Зайнабга уғринча қараб қўйди. Дори таъсиридан ақлига қулф урилган, лаззат булоғида чумилаётган

жувон телсвизорни учирмади. Мардона ҳар эҳтимолга қарши:

— Вой улайин, вой шарманда! — деб қўйди.

Зайнаб унга қараб бир кулимсиради-ю, яна томонша билан овора булди.

Номи «чет эл бадиий фильми» булган бу томондада киши ақли билан уйлаб топиш мушкул булган беҳаёлик, шармандаликнинг беадад турлари мавжуд эди. Фильм урталаганда Мардона Зайнабга яқин сурилди. Аввал елкасига ун қўлини ташлаб узига торғди. Сунг чап қўли билан кўкрагини ушлади. Зайнаб бир ситганди-ю, кейин дугонасининг қилиғи ёқиб, қаршилик билдирмади.

Бу ҳолва эди.

Бундан бешбаттари фильмдан сунг булди.

2

— Эрингиз тўйдами? — деб суради Мардона.

— Ҳа,— деди Зайнаб энтикиб.

— Бир жойга бормаймизми?

— Қасққа?

— Сураманг. Эрингиз маишат қилганида сиз ҳам бир айшингизни сурсангиз, осмон узилиб ерга тушмас.

— Йўқ, шу ерда утираверайлик.

— Мен сизга ёмонликни раво кўраманми? Хоҳлама-сангиз утираверинг, мен кетдим. Узим бораман. Буни кўрганимдан кейин жойимда ўта олмайман.

Зайнаб уйланиб қолди. Аммо бу уй ақлга урилган қулф зулфини буза олмади. Итоаткорлик билан уридан туриб, кийимини узгартирди. У ҳозир чўпон стовидаги қўй ҳолига кирган эди. Унинг кўнгли ниманидир тусарди, у нимагадир стишмоқни истарди. Ўша «нимадир» унинг хаёлини уғирлаган, фикрлаш йўлларини тасом тўсиб ташлаган эди. Ўша «нимадир» томирида қонни гупиртириб оқаётган қорадори эканини, кўрган томошалари эса руҳини лойқалатиб ташлаганини ҳозир идрок эта олмас эди.

Улар катта кучага чиқишиб, йўловчи машинани тухтатишди. Машинада Мардона унинг белидан маҳкам қучиб борди. Мардона айтган кучага бурилгач, ҳайдовчи «қасққа юрай?» деб суради.

— Ҳаммом олдида тухтатинг,— деди Мардона амр оҳангида.

Машина тухтаб, Зайнаб тушгач, Мардона ҳайдовчига:

— Ярим соатча пойлаб тура оласизми? — деди.

— Пулига чидасангиз, эрталабгача ҳам туравраман,— деди ҳайдовчи.

— Қойилман, угил бола! — деди Мардона.

— Закалат ташлаб кетинг,— деди ҳайдовчи.

Мардона сумкасидан пул олиб унга узатди:

— Сиздақа угил бола керак менга, кейин гаплашиб оламиз,— Мардона шундай деб бир кўзини қисиб қуйди.

Улар ҳаммомнинг ҳовузли булмасига кирдилар. Мардона нагга ҳам олмади. Бировдан «кирсак буладими, бушми?» деб сураб ҳам утирмади. Уз уйида юргандай туғри кириб борди. Зайнаб «қанақа жой бу узи?» дегандай атрофга бир аланглади. Одамларнинг эътиборсиз турганини куриб, индамай дугонасига эргашди.

Ичкари кириб, эшик зулфини солгач, Мардона стол устида ёпиғлиқ оқ дастурхонни йигди. Зайнаб тайёрлаб қуйилган смак-ичмакни куриб ажабланди. Мардона эса пивони шартта очиб икки пиёлага қуйди, манзират қилиб утирмай, ичиб юборди. Сунг:

— Бу ерда пиво яхши кетади,— деб лабини ялади.

Ечилиб, иссиқхонада утирдилар. Бу ерда ҳам Мардона уйдаги қилиғини қилди. Бу сафар унинг ҳаракатлари аввалгидай хуш ёқатган булмаса-да, Зайнаб қаршилик курсатмади. Сунг ҳовуз лабига боришди. Бу ерда ҳам Мардона унинг оқ баданини эҳтирос билан силаб, кутилмаганда сувга итариб юборди. Кейин қийқириб кулганича узини ҳовузга отди. Икки дугона анча вақтгача қийқириб, бир-бирларига сув сеппиб уйин қилдилар. Сувдан чиқишгач, Мардона Зайнабнинг слкаларини силаб:

— Буни қара, кумушдек товланиб кетдинг. Бундай бадан катга отарчига хайф...— деди.

Иссиқхонадан сунг салқинроқ сувга тушиб, руҳидаги лойқа тина бошлаган Зайнаб бу гапни эшитиб, снгил сесканди.

«Кумушдек... товланиб кетдинг...»

Мардона бу гапни айтганда Кумушбибини назарда тутмаган булса-да, Зайнабнинг куз олдида узи севган, йиллар буйи қалбининг турида ардоқлаб-асраган муъмина аёл гавдаланди. Шу аснода ақлини банди

этиб турган қулф бузилиб, нималар қилганини идрок эта бошлади. Идрок этгани сайин узидан узи нафратланаверди. Мардона ундаги узгаришни сезиб:

— Ҳм, уртоқжон, нима булди? — деб суради.

— Иссиқ ёқмади шекилли,— деди Зайнаб бир оз довдираган ҳолда.— Мен чиқиб тура қолай.

— Майли, мен яна бир шунгиб чиқаман,— Мардона шундай деб яна пиводан симириб, узини сувга олди.

Зайнаб тез-тез кийиниб, ташқарига чиқди. Нима қиларини билмай довдираб турганида машина сигнали чалиниб, ҳайдовчининг:

— Мен бу срдман,— деган овозини эшитди.

Зайнаб аввалига «сен кимсан?» дегандай унга ажабланиб қаради. Сунг бу срга шу машинада келганини эслаб, тез-тез юриб бориб, утирди-да, «кетдик», деди.

— Опохонимиз-чи? — деди ҳайдовчи.

— Уни қайтиб келиб, олиб кетасиз.

— Пулига чидасалар булди. Қайтиб кел, десалар қайтиб келавераман. Қасққа қараб ҳайдай?

Зайнаб уйига қайтса, Мардона изма-из стиб келишидан хавотирланиб, ота ҳовлисига бормоқни ихтиёр этди.

3

Мардона эртасига қунгироқ қилди.

— Ҳа, уртоқжон, нима булди? — деди у уикаланиб.

Зайнаб унинг овозини эшитди-ю, юраги ҳаприқиб, юзлари қизариб кетди.

— Сал мазам қочди,— деди у совуқроқ гапиришга ҳаракат қилиб. У кечаги воқсадан сунг Мардонани куришни истамай қолган эди. Мардона унинг муомаласидаги совуқликни сезса-да, қувноқ оҳангда давом этди:

— Шундай зур маишатдан қуруқ қолдингиз. Майиздек бўлиб борардик. Отаси упмаган йигитларни кўрардингиз. Сиз учун бутун бошқатдан ташкил қиламиз.

— Йуқ, йуқ,— деди Зайнаб.— Керакмас. Мени бунақа ишларга... бошланг. Умуман... энди бизникига келманг.

— Кассетамни олгани борсам-чи?

— Кассета?.. Мен уни мажақлаб, ахлатга ташлаб юбордим.

— Шундай жонон нарсани-я! — Мардона кулди. Зайнаб гушакни қулоғидан узди. Аммо жойига қўймади.

— Уртоқжон, эшитяписизми? Майли, келма, десангиз бормайман. Лекин уч кундан кейин менсиз туролмай қоласиз. Мени узингиз чақирасиз.

Бу гапни эшитиб Зайнаб ажабланди-да, гушакни қулоғига олиб борди:

— Уч кундан кейин? Нимага?

— Уч кундан кейин дорини қумсайсиз.

— Қанақа дорини?

— Ушанда биласиз. Мен гиначи эмасман. Телефон қилсангиз, стиб бораман. Тортинмай чақираверинг.

Бу гапдан кейин Мардонанинг нима демоқчи эканини англагандай булиб, Зайнаб қурққанидан титраб кетди. Билагадаги игна изларига қаради. «Йуқ, йуқ, булиши мумкин эмас», деб узига узи тасалли берди. Лекин унинг бу тасаллиси улиб улаёлмай, тузалиб тузалаёлмаётган бемор каби эди. У энди ана шу улим тунагидаги тасалли билан куч йиғаетган навқирон гумонга асира булди.

«Ҳали ҳаммомдан чиққач, яна бир шармандаликка бошлаб борар экан-да?! Мақсади нима унинг? Наҳот мени шундай шармандалик кучасидан қайтмас жувон деб уйласа? Наҳот мени бузуқ деб уйласа?! Ўзи-чи? Ўзи шу қадар бузуқми? Мен шу бузуқ билан апоқ-чапоқ булдимми? Ҳатто она-сингил тутинишни фикрладимми? У менинг кимлигимни билади-ку? Наҳот бу шаҳарда Асадбекдан чучимайдиган бир бузуқ топилса?» Зайнаб шуларни уйлаб, отасига айтмоқни ҳам фикр қилди. Бироқ, отасининг қаҳридан қурқди. Яна арқонни пича узун ташламоқни, Мардона билан якка узи олишиб кўрмоқни лозим тоиди. «Шундай бир шилга билан олишиб сизга олмасам, мен Асадбекнинг қизи эмасман!» деб қўйди. Шундай деб катга кетган булса-да, Мардона айтган уч куннинг утишини ҳавотир билан кутди. Тасалли билан гумоннинг ҳаёт-мамот жанги шу уч кун бадалида ҳал булиши керак...

Учинчи кунга утар кечаси уйқусининг тайини булмади. Энди кузи илинганида босинқираб уйғониб кетаверди. Бир маҳал қаттиқроқ бақриб юбориб, Элчинни ҳам уйғотди. «Нима гап, тинчликми?» деган саволга «босинқирабман», деб қисқа жавоб бера қолди. Элчин

чарчаб келгани сабабли хотинининг ҳолатига эътибор бермай яна уйқута кетди.

Асад ойининг ун бешни. Кундузи қуёш тафтидан ҳориган осмонга тулин ой ҳукм утказди. Зайнаб босинқираб уйғонганида Ой дераза рупарасига келиб, ҳобгоҳни нурга бслай бошлаган эди. Зайнаб чалқанча ётиб, Ойга тикилди. «Ой қачондир бир гуноҳ қилиб юзи шармандаликдан доғ булган экан. Неча минг, балки миллион йилдан бери бу доғни кеткиза олмайди. Балки Ой одамлардан уялгани учун ҳам фақат кечаси чиқар? Мен-чи? Бир қадам қолган экан-а... Мени Кумушбибининг руҳи сақлаб қолдими? Шундайдир. Балки деразадан тушаётган нур Ойники эмас, Кумушбиби руҳининг нуридир? Қани эди шундай булса. Қани эди, Кумумшбибининг руҳи узимни, уйимни садоқат, поклик нури билан ураб, ҳимоя қилса. Қани эди. Отабек бегимнинг руҳи эримнинг юрагига муҳаббат оташини берса... Отабек бир туғилиб қолган экан. Энди Отабеклар йуқ. Кумушбибимнинг заҳарланиб улгани бир жиҳатдан дуруст булган экан. Агар дунё айланиб ҳозир туғилсамиди... Ҳозир туғилса Кумушбиби була олмасди. Узи айтмоқчи, Тупроқбиби буларми эди... Худди менга ухшаб... Мен Тупроқбиби эмасманми ахир?..» Шу каби ҳасллар оқимига берилган Зайнаб яна мудради. Сал утмай яна уйғонди. Шу тарзда хавотирланиб кутгани учинчи кунга етди. Аммо хавотири уринсиз чиқди. Вужудида узгариш сезмади. Мардонани лаънатлади. Кунглига севинч офтоби муралади. Лскин бу севинч нури қора булутлар чокидан аста қараб қуйган офтоб мисоли алдамчи эди.

Кун аср вақтидан утганида ҳовли қизиб, утириб булмайдиган даражага етди. Зайнаб ичкари кириб салқин хонадаги уриндиққа ёнбошлаб, телевизорни ёқди. Кексароқ бир бахши думбира чертиб дoston айттарди. Зайнаб бахшиларнинг овозини хириллатиб айтишларини ёқтирмас эди. Шу туфайли телсвизорни бошқа каналга олмоқчи бўлди. Бироқ, бахшининг тилидан учган байт уни тухтатди:

*Ҳазон булган боғда гул сулармикан,
Сулган гулга булбул кеп қунармикан...*

«Ақлли гап экан,— деб уйлади у.— «Сулган гулга булбул кеп қунармикан...» Худди мен ҳақимда айтилганга ухшайди.»

Бахши «Барчин» исмини тилга олгач, «Алпомиш» достони айтилаётганини фаҳмлаб, диққат бериб тинглади.

«...Лочин қунган тушимга қаргани қундирмайман...»

Барчин тилидан айтилган бу гап Зайнабни ларзага солди. Салқин уйда ҳаво стишмагандай туюлиб, ташқарига чиқди. Юзига иссиқлик сели урилиб, янада лоҳас булиб, изига қайтди. Бахши думбирани шитоб билан чертиб, дoston айтарди.

«...Лочин қунган тушимга қаргани қундирмайман...»

«Лочин ким? Эримми? Йу-уқ... у лочин була олмайди. Бу тушга лочин қунмай утди. Қарга қунди...»

Зайнаб Жамшидни эслаб, юраги эзилди. Юрак тулғогини кутиб тургандай вужуди ҳам зириллай бошлади. Зайнаб асабини тинчлантириш учун хапдори ичиб ётди. Вужуди бир оз ором топгандай булди. Бахтига эри бугун туйга кетмади. Бирга овқатланиб, сунг гаплашиб утиришди. Зайнаб сабоқдош толиба дугоналарини соғинганини, меҳмонга чорлаш нияти борлигини айтди. Элчин бу фикрни маъқуллаб, «қулбола ош биздан», дсб қунглини кутарди.

Мардона айтган ҳолат ярим тунда тусатдан бошланди. Зайнаб безгак туггандай титрарди. Кунгли айниб уқчирди. Элчин қайнонасини безовта қилгиси келмай, «тез ёрдам»га қунғироқ қилди. Табиб келиб, лозим текширувини утказгач, бир билакдаги игна изларига, бир Элчинга қараб слка қисди. Элчин унинг нима демоқчи эканини англаб, бош чайқади-да:

— Яқинда касалхонадан чиқди. Ҳамшира келиб эмлаб турибди,— деди.

— Қанақа дори, куришим мумкинми?

— Ҳамшира дорини узи олиб келади,— деди Зайнаб инграб.

— Эмлаганидан кейин снгил тортармидингиз?

— Ҳа.

— Нима экан у? — табиб уйланиб, гарданини қашиди.— Агар истасангиз касалхонага олиб кетай?

— Духтир, бу Асадбекнинг қизи,— деди Элчин, унинг қулогига шивирлаб.

— Мен учун бунинг ҳеч бир аҳамияти йуқ. Мен касал кургани келган одамман,— у шундай дсб қутисини кавлаштириб дориларни танлагач, Зайнабни эмла-

ди-да, кетишга ҳозирланди.— Тинчлантирадиган дори бердим. Ҳозир ухлайди.

Элчин уни кўчага қадар кузатиб чиқди.

— Мен сизни танидим,— деди табиб, хайрлашиб учун қўл узатиб.— Менга шунинг ўзи кифоя эди. Асадбекни эслатиб, узингизни пастга урдингиз. Дард «бу Асадбекнинг қизими?» деб суриштирмабди-ку, туғрими? Нима учун шифо суриштириши керак экан? Паст кетманг, ҳофиз огайни, сира паст кетманг.

Элчин мулзам булиб қолаверди. Уйга қайтиб кирганида Зайнабнинг титроғи анча камайган, нафас олиши ҳам муътадиллашган эди. Элчин унинг устидаги чойшабни тортиб, туғрилаган булди-да, ўзи диванга ёнбошлади.

Зайнаб уйғонганида вужудини нимадир босиб тургандай ҳис этди. Тунги безгак хуружи чекингани учун оғирликка парво қилмасликка тиришиб, уридан турди-да, чой қўйди, нонушта тайёрлади. Элчин хотинининг ҳаракатларига қараб «анча тузук», деб уйласа-да, барибир суради:

— Ойингни чақирайми?

— Узим чақираман. Йўқ, уйга бориб келақоламан.

— Унда олиб бориб қўяман.

— Йўқ, кставеринг, бирпасдан кейин бораман.

— Сени дорилар ҳам қийнаб қўйди чамамда. Баъзи дардларни баданнинг ўзи ҳам енгиб ташлайди. Ҳадеб дори ичиб қийнаш керакмасдир.

— Туғри айтасиз, Мардонага бошқа келманг, деганман.

— Дугона сифатида ксавериши мумкин.

— Йўқ, йўқ, у менга қанақасига дугона булсин.

Шунчаки... ҳамшира.

Зайнаб эзгин кайфиятда булгани сабабли Элчин гапини калта қила қолди. Ишга отлана туриб:

— Бугун районда концертларимиз бор. Ойингникига борсанг, етиб қолавер. Эрталаб узим хабар оламан,— деди.

Зайнаб итоаткорлик билан «хуп» деди. Эри кетгач, уйни йиғиштириб, онасиникига отланаётганида яна безгак титроғи хуруж қилди. Бу сафар оёқ-қули акашак булиб қолди. Бу ҳолатидан ўзи ҳам қўрқиб кетди. «Энди уламан шскилли?» деб уйлади. Бу уй уни ҳоли қолдирмай туриб, хаёлига Мардона келди. Азоб исканжасидаги Зайнабга Мардона нажот фаришгаси каби қу-

ринди. Унинг куз олдида шилта қилиқлар қиластган жувон эмас, жилмайиб турган бокира қиз сифатида кўринди. У безгак титрогига ортиқ дош беролмай, телефон рақамини терди. Мардонанинг овозини эшитиб, асроил жонини қайтиб бергандай суюнди.

— Тез келинг, келмасангиз уламан,— деди титроқ овозда.

— Сабр қилинг, жоним, ҳозироқ стиб бораман,— деди Мардона.

Чиндан ҳам у тез стиб келди. У кирганида Зайнаб уй бурчагида гужанак булиб олган, бир нимадан қурққандай титрарди. Мардона уни қулидан ушлаб тургазиб, сунг диванга ётқизди. Зайнаб унга мултиллаб қаради.

— Ёнимда дори йўқ,— деди Мардона совуқ оҳангда.

— Нимага? — деди Зайнаб.

— Дори берадиган одам «узини олиб кел», деди.

Зайнаб аввалига бу гапнинг мазмунини англамади. Тушунгач, кузларини катта-катта очиб:

— Менга бераётганингиз қорадоримиди? — дед суреди.

— Нима деб уйловдингиз? — деди Мардона кулиб.— Эмлагандан кейин мазза қилардингиз-ку? — Шундай дед Зайнабнинг кукрагига қул юборди.

Зайнаб узида қандайдир куч топиб, бу қулни уриб юборди-да, урнидан турди:

— Ҳайвон! Фоҳиша! Йўқол! — дед бақирди.

Мардона заҳарли жилмайди.

— Бетаҳорат бенамозни буйнига қуйган экан. Мен уз хоҳишим билан келмадим. Сиз чақирдингиз, ҳайдасангиз кетаман. Аммо кейин ялинсангиз ҳам қайтмайман. Уйлаб кўринг, кучада машина кутяпти. Бир неча лаҳзада стамиз. Оғриқлардан қутуласиз. Роҳатланасиз. Роҳат урнига азобни яхши кўрсангиз, нима дердим, мен кетдим...

Зайнаб Мардона дарвозага стгунига қадар чилади. Сунг оғриққа ортиқ бардош бера олмай бақирди:

— Тухтанг!

Мардона дарвоза остонасида тухтади. Зайнаб эса бузуқлик остонасида узини тухтата олмади. Унинг остона ҳатлаши Асадбекнинг Красноярда касалхонага ётган кунига тўғри келди.

Машина урнидан жилганида биқинига икки мушт тушгач, Анвар узини у ёқ-бу ёққа уришининг фойдаси йуқлигини, ҳақиқат талаб қилса яна мушт ёмоғи мумкинлигини фаҳмлаб, тинчиди. Унинг газабдан ёнаётганини тез-тез нафас олишигина ошкор этиб турарди.

Машинадан тушиб узини нотаниш жиннихонада курди-ю, ҳайратланди. Қабристон яқинида жиннихона машинаси кутиб турганидан у ажабланмаган эди. Газаб отанида ёнаётган бўлса-да, бу ишни Холидий усталик билан уюштирганини тушунган эди. «Яна эски тос, эски ҳаммом», деган фикрда узини аввалги жиннихонада кўрарман, девди. Бошқа жиннихона унинг учун кутилмаган зарба бўлди.

— Нимага мени бу жиннихонага олиб келдинглар? — дедб суради у, стаклаб келаётган йигитдан.

— Сенга атаб қурилаётгани ҳали битмабди,— деди йигит дунгиллаб.

— Мен туркиликча сураяпман.

— Мен қийшайтириброқ айтяпман.

— Одам эмас экансан.

— Ҳалиги мушт камлик қилдими?

Анвар унинг башарасига бир қараб олиб «Турқи совуқ одамдан илиқ гап чиқармиди», дедб қўйди.

Тиббий текширув наридан-бери утказилди-да, икки ошёнли иморатнинг биринчи қаватидаги турт киши ётишига мулжалланган хонага бошлаб келишди. Дераза ёнидаги каравотдан тик туриб олиб унғ қулини олға чўзган бемор Анвар кириб келиши билан унға қараб хитоб қилди:

— Яшасин, совет жиннилари, ура! — Шундай дегач, у қувониб чапак чалди-да, индамай турган Анварга ушқирди: — Сен нима учун олқишламаяпсан? Сен совет жинниларига қаршимисан? Ҳа, ҳа, сен жинни душманисан! — У шундай дедб бармоғини бигиз қилганича каравотидан тушаётган эди, Анварни кузатиб келган йигит унға қараб бақирди:

— Жойингга қайт, қимирлама! Бу ҳам узингдан, душман эмас. Фиринг десанг, сўсан!

Хитобчи барвасти муштни кургач, нафаси қайтди. У, гарчи эси оғиб қолган бўлса-да, муштнинг қадрини билар эди.

Хонадаги яна икки бемор индамаслар тоифасидан экан. Кузатувчи чиқиб кетгач, хитобчи яна Анварга қаради:

— Мен билан коммунизмга бормайсанми?

«Битта арбоб, иккита индамас жинни ҳамкорлигида яна қасққа бориш мумкин?» деб уйлади Анвар. Саволга жавоб бергудай булса бу «арбоб»дан қутула олмаслигини билиб, узини индамаслар сафига қўшишни маъқул курди. «Арбоб» бир-икки саволига жавоб ололмагач, узи билан узи овора булиб қолди.

Кечки овқатдан сунг дори-дармонларни қабул қилишгач, ҳамхоналари одобли болалар каби етиб, уйқуга кетишди. Анвар ҳам етди, аммо остига тиконли тўшак солингандай ором топмади. Аввал қалдини кутариб утирди. Сунг туриб, даҳлизга чиқди. Навбатчи ҳамшира урнида барваста, ёноғида тукли холи бор аёл катта дафтарга нимадир ёзиб утирарди.

— Нимага чиқдинг, кириб ет,— деди у қуполлик билан.

— Уйқум келмаяпти, бугун олиб келишди мени. Кслажаги порлоқ жиннилардан булсам керак. Қурқманг, қочиб кетмайман.

— Қочиб гурга борармидинг, бор кириб ет, бошимни оғритма.

Аввалги жиннихонада ҳам навбатчи ҳамшира уни кириб етишга ундаган эди. Аммо бу тарзда эмас, ялиниш оҳангида илтимос қилиб эди. Шунда Анвар унга бир шеър айтган, у «яхши шеър экан», деб бир оз суҳбатлашган эди. Анвар гарчи бу хотиндан яхши гап чиқишига гумонда булса-да, уша шеърни уқигиси келди:

Баҳорда гуркираб авж олган чечак,

Сулар хоҳ истама, хоҳи сен иста.

Унга ер на утмиш, на-да кслажак,

Тупроққа жо булиб кетар оҳиста.

Шунинг-чун сунгги бор куйлайди қумри

Билмам не марсия, билмам не вола.

Ҳей, менинг умримдир чақмоқнинг умри

Бир чақнаб маҳв булсам чекмагин нола!

Навбатчи ёзишдан тухтаб, унга ғалати қаради:

— Нима бало, шоирмисан? — деб суради, шеър уқиб бўлишгач.

— Йўқ, жинниман,— деди Анвар истехзо билан.

— Жиннилигинг билиниб турибди, кириб ет дедим сенга.

Анвар «хуп булалди» дели-да, орқаси билан юра туриб яна бир туртлик уқиди:

— *Ёмгирдан сунг очилди боғлар.*

Энди селлар гирдикапалак.

Астагина титрар япроқлар.

Хайр дема, беозор малак...

Навбатчи аёл сунги сатрни нотугри англаб, қулидаги қаламни тақ этиб стол устига қуйди-да, урнидан турди:

— Қани, кир ичкарига, деяпман! Ҳали мен сенга малай булдимми, хув турқинг қурсин!

Анвар бу ер шёр уқийдиган, ҳазиллашадиган жой эмаслигини англаб, шошиб ичкарига кирди. Навбатчи ҳамшира эшикни очиб, то у жойига ётганича қараб турди.

Анварга алам қилди. Аслида у юракни сиқаётган исканжа азобидан бир дамгина булса ҳам қутуларман, деган ниятда даҳлизга чиққан эди. Аввалги жиннихонада айнан шундай буларди. «Бу ер нима узи — жиннихонами ё қамоқхонами?» деб уйлади у.

Аламдан ҳоли булмоқ учун хаёлини чалғитишга уринди. Қулини болиш қилиб, чалқанча ётганича уй уйлади: «Уйимга хабар бергани ким борган экан? Ҳар ҳолда «энг кичик илмий ходим»ни югуртиришди. У бечорагина буйинини қисиб туриб минғирлайди. Нима дейди? «Ишда бирдан касаллари тутиб қолди», дермикин ё... ҳа, «устозларининг улиmidан қаттиқ қайғурдилар» дер. Шундай дегани дуруст, шуниси сал обрулироқ. «Бироз дам олсин, даволансин, деб касалхонага («жиннихонага» демайди) жойлаштиришди» дейди. Дейди-ю, зипиллаб изига қайтади...»

— Ҳа, айнан шундай булди.

Анвар таниш овозни эшитиб, сергакланди.

— Ким бу? — деди пичирлаб.

— Танимадингми? Асқар акангман.

— Сиз?..

— Мен сени кургани келдим. Мени ҳам шу ерда сен каби «даволашган».

— Навбатчи хотинни танийсизми?

— Танимай-чи? Агар уни мол десаиғ, дунёдаги барча моллар ҳақоратга чидай олмай «мени келиб-келиб шунга ухшатдингми», деб узини осади.

— Сизнинг шёрингиздан уқиган эдим, тушулмади.

— Шёрни хор қилма, ука.

— Одамлар нима учун бундай туйғусиз булиб кетишяпти?

— Буни англашинг учун ёнимга келишинг керак. Мен билан сенинг оламинг бошқа.

*Ҳақсизликни курсам қалбим бозиллар,
Во дариг, мум тишлаб турар фозиллар.*

Эсингдами бу сатрлар? Фозиллар нечун мум тишлайдилар, англаб етмадингми? Сен ақлли йигитсан. Дустлар учун минг бир фазилатинг ҳам кам, душман учун бир фазилатинг ҳам кўп эканини биласан. Одам бу дунёга яланғоч келади. Кетишида ўзи билан ҳеч нима олмайди. Ололмайди. Унга икки қулоч сурп, икки қулоч ер кифоя. Ҳеч нарчасиз келиб, ҳеч нарчасиз кетишини билса ҳам бир чимдимгина умрида бойлик талашади, амал талашади, обрў талашади. Сен Худога шукр қил. Биз бундай бачкана нарсалардан устун турлик.

— Мен бир кўҳна китобда уқиганман: кимики ўз нафсини хор тутса, Худо унинг қадрини ошираркан. Кимки ўз нафсини иззат қилса, Худо бандалари олдида уни хор қиларкан.

— Айни ҳақиқат бу. Эшит:

*Кукдаги қуш пастдан луқма излайди,
Пастда сайёд ов қилмоқни истайди.*

Ғалати бу манзара.

*Самодаги тузоқ нима ҳам билмагай,
У ҳеч кимга итоат ҳам қилмагай*

Бир қара-я, бир қара.

Англадингми? Энди йулга отлан. Сен билан менинг жойим самоларда.

— Самоларда? Ерда-чи? Бунда ким курашади? Ким адолат учун бошини тикади? Сиз айтган эдингизки «Нафси ёмон катта балиқ оғзин очиб, ютди кичик балиқларни дарёда ҳей...» Шундай булиб қолаверадими? Айтинг?

Нечундир жавоб булмади. Анвар ажабланганича қаддини кутариб атрофга аланглади. Асқар Қосимнинг овози урнига ҳамхоналарининг хурраги эшитилиб, энтикди. «Мен чиндан шоир билан суҳбатлашдимми ё алаҳсираб узим билан узим гаплашдимми? Асқар ака нимага даъват этди? Ё нурдан элчи булиб келдимми?»

— Сен ўзинг билан ўзинг гаплашдинг. Биз элчи юбормаймиз.

Анвар таниш овозни эшитиб, шошилганича деразага қаради: деразадан нур пояндоз каби тушиб турарди.

— Нима учун мени йўлдан қайтардингиз? Асадбеклар билан кетганимда бу кургилик йуқ эди.

— Бу бизнинг истагимиз эмас, тақдирнинг шундай. Тақдирдан ҳеч ёққа қочиб қутула олмайсан. Сен энди бу дунёда яшай олмаслигингга амин булдингми? Сенга сунгги имконият берамиз. Истасанг, устознинг Ҳикмат Уролов билан учраштирамиз.

— Истайман.

— Нурга оёқ қуй.

Куз очиб юмгунича Анвар узини сафолик боқчалари бор гузал манзарали бир ерда курди. Ҳикмат Уролов фаввора ёнида утирарди. У қулидаги китобни куйиб, урнидан турди:

— У, азизим, сизни курганимдан бағоят хурсандман. Қаранг, илоҳий осойишталикка ҳам стишдим.

— Сизни охир-оқибат еди, у мараз! — деди Анвар.

— Ундай деманг, азизим. Мен хурсандман. Худо жонимни дўстларим қули билан эмас, ғанимларим қули билан олганидан ҳам қувонаман. Душманинг қулидан қазо топмоқ ҳам бир бахт, азизим.

— Бу гапингизда жон бор. Муҳими — сиз жаллодингиз умридан купроқ умр кўрасиз.

— Янглишманг. Ҳали улар куп яшайдилар. Улар омадли одамлар. Эшитмаганмизсиз, омадли одамларнинг хуроzi ҳам тухум қиларкан. Биласизми, араблар қаҳва ичишаётганда нима дейдилар? Улар дер эканларки, биринчи қултум аччиқ — ҳаёт каби, иккинчиси — лаззатли — муҳаббат каби, учинчиси — сирли — улим каби. Биз уччала қултумни ичиб булдик. Сирнинг тагига ҳам едик. Энди навбат сизники.

— Сиз ҳам мени чорлайсизми?

— Бошқа йул йуқ-ку?

— Ҳар бир одам туғилганидаёқ улимга маҳкумдир. У умри бўйи ҳукмнинг ижросини кутиб яшайди. Ҳар куни бир улыб, бир тирилади. Ҳукм қай ҳолда, қачон ижро этилади — Худо биледи.

— Ҳукм ижросини тезлатмоқ мумкин.

— Шошилманг. Мен ҳали бир масалани ҳал қилиб олишим керак.

— Қандай масала? Балки бирга счармиз?

— Масала шуки, одам боласи ҳар бир нарсани олдиндан билишни истайди. Куп нарсаларга олдиндан

тайёргарлик куради. Аммо улим онларини кам уйлайди, кам тайёрланади. Хуш, сунгги нафас қандай булади? Наҳот одам бу билан қизиқмаса? Биринчи нафас, куз очиб дунёни куриш уз ихтиёрида эмас. Аммо сунгги нафасига тайёрланиши мумкин-ку? Покиза ҳолда кетадими бу дунёдан ё ҳаром ҳолидами — узига боғлиқ-ку?

— Сиз, азизим, масаланинг бу томонидан хотиржам булинг. Сизнинг сафарингиз хайрли, бу оламга покиза ҳолда кириб келасиз. Куйинг, у говак қамишларни, балчиққа беланиб яшайверишсин. Сиз бағримизга келинг.

Ҳикмат Уролов шундай деб куздан йуқолди. Анвар нур оқиб кираётган дераза рупарасида ёлғиз қолди. Йуқ, у ёлғиз эмасди. У бу дунёни тарк этган яхшиларнинг руҳи билан бирга эди. Бундай ҳолат уч кун такрорланди. Учинчи куни овқат ҳам смади. Чанқаганини ҳам сезмади. Беҳаловат тунда яна таниш овозни эшитди. Яна деразадан нур оқиб кирди.

— Урнингдан тур, чойшабни ол. Узунасига йиртиб, арқон қилиб эш. Ҳожатхонага чиқ. Деразадаги темир панжарага арқоннинг бир учини боғла. Бир учини сиртмоқ қил. Уч-тўрт дақиқа кифоя. Биз сени бутунлай олиб кетамиз. Истасанг хат ёзиб қолдир. Холидийни айбла. У тинчини йуқотсин...

Овоз тинди. Аммо Анварнинг руҳига эгалик қилаётган шайтоний ҳис уни урнидан туришга, чойшабни олиб йиртишга ундайверди. Ниҳоят, у урнидан турдида, чойшабни олиб йиртди. Арқон қилиб эшиди. Сунг эшик томон юрди. Остонага етганида изига қайтди. Қоғоз-қалам олиб ёзди. Гира-ширада ёзаётган хатлари беухшов чиқаётганлигига эътибор бермади.

Тасодифни қарангки, унинг ёзганини уша — ёноғида тукли холи бор навбатчи ҳамшира биринчи булиб уқиди:

*«Бошгинамга ағанаган, катта тоғлар, алвидо!
Мен кетарман ҳасратланиб, руҳи соғлар алвидо!
Бу дунёнинг шуришига навнихоллар тебранинг,
Эслироқ боғбони йуқ, қолди боғлар алвидо!
Асқар Қосим.»*

Ҳамшира буни уқиб, тушунмай елка қисди-да «қи-зиқ, гирт жинни экан-ку», деб қуйди.

Чувринди, Асадбек тайинламаса ҳам эрталаб, кеч-курун Манзура, Кесакполвон, кечкурун эса уз уйидагилар билан телефонда гаплашиб турар эди. Красноярга келишганининг саккизинчи туни кутилмаганда Чувринди билан Жалил қунган уйнинг телефони жириглади. Меҳмонларнинг хизматини қилиб юрган йиғит Чувриндини уйготиб, бир аёл шошилини сураётганини айтди. Чувринди Манзуранинг овозида хавотирни сезиб, сергакланди.

— Масковдан доктор Худоёр деган бир киши телефон қилди. Олмондан келдим, дейди. Угилларнингизга тааллуқли гапим бор, дейди. Бу гапини фақат акангизга айтармиш. Юрагим ёрилиб кетай деяпти.

Манзура сунгги сузларини йигламасираб айтди.

— Хавотирланманг. Болалар бирор зарур гап айттириб юборишгандир. Угил боланинг фақат отасига айтадиган гапи ҳам булади, биласиз-ку. Бу ёққа келишдан аввал гаплашдик-ку. Бир ойда борармиз дейишувди, шу сафар машмашасидур-да.

— Ким билсин, юрагим уйнаб кетяпти. Акангизга нима деймиз?

— Уша одам телефони бербамдими?

— Вой, берди, ёзиб оласизми? — Манзура айтди, Чувринди ёзиб олди. Кейин «ҳозирнинг узида гаплашамиз» деб тинчитган булди. Чиндан ҳам уша заҳоти Москвадаги рақамни терди. Доктор Худоёр дегани хонасида йуқ эди, жавоб булмади. Чувринди яна икки қайта қунгироқ қилгач, Манзурани тинчлантириш мақсадида унинг рақамини терди. Манзура телефон ёнидан жилмаган эди, бир жириглашдаёқ гушакни кутарди. Чувринди: «Доктор Худоёр билан гаплашдик. Болалар соғ, тижорат мақсадида бир гап айттириб юборишган экан. Шу ой ичи келишга тайёрланишастганмиш», деб Манзурани тинчитди. Аммо узи хавотирли саволлар турига уралди. Яна Москва рақамини терди. Жавоб булмагач, Кесакполвонга қунгироқ қилиб, огоҳлантирди.

Чувринди олтинчи уринишда Москва билан боғлана олди. Гушакдан салобатли овозни эшитгач, беихтиёр равишда салом берди.

— Ваалайкум салом, марҳабо афандим, — деган жавобни эшитгач, узини танитиб, бу зотнинг тасодифий

қунгироғидан бир оз хавотирга тушганларини ҳам маълум қилди.

— Узримни қабул этинг, афандим,— деди доктор Худоёр.— Айтилажак омонат гапим Асадбек жанобларининг узларигагина аталгани сабабли ул жанобнинг аҳли аёлларига айтмоқни лозим топмадим. Аммо билингизким, хавотир олмогингизга асло асос йуқтур. Айтажак гапимнинг маъноси хайрли кечажакдир. Асадбек жаноблари лутф қилиб бурая келсалар эди, чух гузал булурми эди, афандим. Менинг-да сафарим уч кундан сунг халос булажак.

— Ўзбекистонга келмайсизми?

— Оҳ, Ўзбекистон қалбимдадир, аммо бормоғимга ижозат йуқтур. Афсуслар чекурман.

Чувринди бу гапдан сунг эзмаланиб утирмади. Бугун ёки эртага стиб боражакларини маълум қилиши билан у томонда гушак жойига илинди. Чувринди доктор Худоёрнинг кимлигини билмаса-да, унинг Оврупо одатлари руҳида тарбия топган узбеклардан эканини фаҳмлади. Чувринди яна Кесакполвонга қунгироқ қилиб, Олмониядан келган ватандошнинг юртга келиши учун ижозат олиш мумкинми ё йуқми эканини аниқлашни топширди. Кесакполвон буни Асадбекнинг топшириғи сифатида қабул қилиб, ишга ҳозироқ кириша-жагини айтди. Тун ярмидан оққан булишига қарамай, Чувринди Козловга ҳам қунгироқ қилди. Буларнинг оламида тунми, кунми, одам хастами ё соғми — фарқи йуқ, зарур гап чиқдими, телефон қилинади ё излаб топилади. «Сен мени тунда уйқумни буздинг» ёки «хасталигимда безовта қилдинг» деган гаплар булмайди. Чувриндининг мезбонга бемалол қунгироқ қилиши шу ёзилмаган қоида асосида эди.

Козлов овоз бериб, бир эснаб олгач: «Эшитяпман, гапираверинг», деди. Чувринди доктор Худоёрни Ўзбекистонга келиши учун рухсат олиш масаласини ҳал этиш мумкинми, деганда «ну проблем», деб гапини калта қилди.

Тонга яқин аввал Кесакполвон, сунг Козлов қунгироқ қилишиб бу масалани ечиш асло мумкин эмаслигини айтишди.

— Москвада турганининг узи катта гап экан,— деди Козлов.— Бунақа сиёсатга аралашмаганинглар маъқул. Уларнинг ҳисоб-китобларига бизнинг тишимиз утмайди.

— Унда бугуноқ Москвага учишимиз керак.

— Яхши, уч кишига буюриб қуяман.

— Москвага Бек акам билан учамиз. Жалил акани уйига юборамиз.

— Ну проблем. Маҳмуд, билиб қуй, кеча врач билан гаплашдим. Асаднинг касали жиддий. Яхши даволанмаса узоққа бормаслиги мумкин, деган тахминлари бор. Москвада олиб қолиб, уша ерда даволаш керак. Мен у ердаги одамларимга тайинлаб қуяман.

Иш жадаллашиб кетди. Уч соат деганда Чувринди билан Асадбек тушган тайёра Москвага қараб учди. Жалилни эса Козловнинг йигитлари пешиндан сунг кузатадиган булишди. Жалил тунги қўнғироқлардан бе-хабар, дустининг «тузалиб қолганидан» мамнун булиб, «буларнинг Масковда битадиган иши бордир, хира паншадай юраманми орқаларидан» деб уйга ёлғиз қайтишга кўнди.

Асадбек узини бир дон чуқиб, бир атрофга хавотир билан алашгаб қуядиган мусичага қиёс қиларди. Уғилларим узимга ухшаб умр буйи қил куприк устида яшашмасин, деб болаликларидан уқишларига жиддий эътибор берди. Юқори синфга чиқишгач, қўшимча муаллимлар ёллади. Уғилларини сира ҳам узининг ишлари, ташвишларига яқинлаштирмади. Олдинма-кейин мактабни битирган уғилларининг Москвада уқишларини истади. Сунг, Германияга бориб уқиш имкони туғилгач, ҳеч иккиланмай жунатди. Манзуранинг хавотирларига ҳам, ишжиқликларига ҳам нарво қилмади.

Болаларини икки йилдан бери кўрмаган эди. Бу ёзда таътилга келишларини кутаётганди. Доктор Худобёрнинг кутилмаган ташрифи, гарчи у хайрли гапни ваъда қилган булса-да, Асадбекнинг тинчини олган эди. Хасталик сабабми ё икки йиллик соғинчми, унинг ҳаловати бузилганди.

Эрталаб Чувриндидан воқсани эшитгач, доктор Худобёрга узи қўнғироқ қилмоқчи булди. Ҳатто телефон гушагини кутариб, дастлабки рақамларни терди ҳам. Кейин «бу телефонда гаплашадиган гап эмас» ёки «Мен Олмониядан келиб, сенга гап айтаман деса му сен телефонда олифтагарчилик қиласанми?» деб қолса яхши булмас, деган фикрга келиб, шаштидан қайтди. Ҳозир гуё осмон ҳам, ундаги тайёра ҳам қимир этмай турган каби туюлиб, юраги сиқилди-ю, қўнғироқ қилмаганига афсусланди. Кейин: «ҳар ҳолда яхши гап

айтаркан-ку, ёмон хабар булса бир учини чиқарарди...» деб узига узи тасалли берди. Тайёра бекаси нонушта билан сийлагач, мудроқ босиб, суянчиқни пастлатди.

Тайёра Асадбекнинг жисмини Красноярдан тобора узоқлаштираётган булса-да, хаёли уни изига қайтарарди. Аввалига уни қабристон бусагасида уша қария қарнилади. Қарнилади-ю, бош чайқади. «Мен сенинг кимлигингни биламан. Шунинг учун сурамадим. Сен эса: «Нима учун сурамади-я?» деб уйлаб ҳам курмадинг» деди. Асадбек «Мен тижорат билан кун кураман», деди. Қария бош чайқади. «Тижорат — дарахтнинг барглари. Дарахтнинг танаси бор, озиқ оладиган илдизлари бор. Сендан курқаман. Сендайлар мана шу қамоқда бизларга кун бермас эди». Қария шундай деб тескари қарадию куздан гойиб булди. Сунг... ут босган қабрлар орасида отаси куринди. Бир қулида чана, бир қули билан имлаб чақиради:

— Келақол тойчоқ, чанада учираман,— дейди.

— Ҳозир ёз фасли, чанада училмайди,— дейди Асадбек.

— Келавер тойчоқ, учираман. Эсингдами, охириги куришганимизда сенга чана олиб келган эдим. Аммо учиролмадим. Шу менинг армоним. Кел, армоним ушалсин.

— Кишда келаман, учирасиз.

— Кел, албатта келасан, учираман. Самандар ҳам шу ерда, онанг ҳам шу ерда. Ҳаммамиз бир булиб учамиз... Кел тойчоқ, келақолгин...

Кукаглар ямлаб ютгандай отаси йуқ булди.

— Ота!..

Асадбекнинг нафаси қайтди.

— Бек ака, Бек ака...— Чувринди елкасига аста туртиб уйготди.— Ёмон туш курдингизми?

— Алаҳсирадими, бақирдимми? — деди Асадбек қаддини ростлаб.

— «Ота!» дедингиз... Ярангиз янгиланди. Шунақа тушлар куриб турасиз энди.

Тасалли учун айтилган бу гапни эшитиб Асадбек бош ирғаб қуйди. Сунг бир оз сукут сақлаб, Чувриндидан суради:

— Сен ҳам тушингда отангни курасанми?

— Йуқ.

— Курмаганинг маъқул.

— Нега?

— Ҳали ёшсан... Вақтики келиб отангни тушингда курсангу, отанг «кел болам, отга миндираман», деса эҳтиёт булавер.

— Сиз... шунақа ирим-сиримга ишонасизми? Мен ишонмайман. Умуман... мен отамни тушимда кўрмасам керак. Унинг сурати булганида ҳам, уни соғиниб, кўмсасам ҳам бошқа гап эди.

— Ёшсан, Маҳмуд, кўп нарсаларга ақлинг етмайди. Мен Красноярда бекор ётиб уйлай-уйлай бир ҳақиқатнинг тагига етдим: биз бу дунёда узимизга хон, узимизга бекмиз, деб керилиб юрарканмизу, аммо узимиз истаганча яшамас эканмиз. Бизни қандайдир куч бошқарар экан.

— Худоми?

— Балки Худодир. Мен буни билмайман. Диний илмим булганида сенга аниқроқ бир нарса айтардим. Қайтганимдан кейин Собитхон билан учрашсак, ундан сўрайдиган саволларни йиғиб қўйдим.

— Боргунимизча оёққа туриб қолар. Духтир «юриб кетишига умид бор», девди.

2

Москвага кун ёйила бошлаган маҳалда етиб, кўнишди. Асадбек ҳам, Чувринди ҳам тайёрада Козловнинг йигити кузатиб келганидан бехабар эдилар. Кузатувчи улардан аввалроқ ҳаракат қилиб тайёрадан тушди-да, зина олдида уларни қаршилади:

— Кучада машина кутиб турибди,— деди у, икковини барабар ажаблантириб. Сунг кучага чиқиб, машинага утиришгач, изоҳ берди: — «Россия» меҳмонхонасидан жой буюрилган. Сизга керакли меҳмон ҳам ушарда шкилли, а?

Улар меҳмонхонага жойлашишгач, Асадбекнинг ювингани кирганидан фойдаланиб, кузатувчи йигит Чувриндига кимнингдир исми ёзилган бир шаналоқдай қоғоз берди:

— Мана шу врач эртага соат унда сизни кутади. Зарур булса уй ёки хизмат телефонига истаган пайтда қўнғироқ қилаверинг, огоҳлантириб қўйганмиз. Мана бу Красноярдаги тиббий хулосалар. Хужайинга курсатмас экансиз, — у шундай деб қулидан қўймай келатган қоғоз урамни узатди. — Мен бир соатдан сунг яна келаман. Қайси хонага жойлашганимни айтман. Кетгунигларча сизларнинг хизматингизда булман. Буйруқ шундай булган.

Улар доктор Худоёр билан бир қаватдаги хонага жойлашган эдилар. Чувринди чиқиб навбатчидан доктор Худоёр келиши билан хабардор қилишини суради.

Орадан бир ярим-икки соатча вақт ўтгач, доктор Худоёрнинг хонасига кириб кетгани маълум қилинди. Чувринди «мен ҳам чиқайми?» дегандай Асадбекка қаради. Асадбек иккиланди. «Сен қолавер», деса кўнгли огрийди, бошлаб чиқса-да, доктор Худоёр «бу ёлғиз ўзингизга айтиладиган гап», деса яна ноқулай. Асадбекни бу унгайсиз ҳолатдан Чувриндининг ўзи қутқарди:

— Ресторанга тушиб, беш-олти кишилик жой тайёрлаб тураман,— дёб ўрнидан турди.

Асадбек эшикни тақиллатгач, ичкаридаги одам немисчалаб нимадир деди. Асадбек тушунмади. Адашдимми, дёб изига қайтмоқчи бўлганида эшик очилиб, урта буйли, қорачадан келган, тилла ҳалли кўзойнак таққан олтмиш ёшлардаги киши куринди. У Асадбекни куриши билан жилмайди-да:

— Марҳабо,— деди,— фикри ожизимча сиз Асадбекдирсиз, а? Марҳабо, жаноб, қалбимдасиз.

Асадбек салом бергач, остона ҳатлади-да, сурашмоқ учун қўл узатди.

— Биз учун ватандош ила бундайин тарзда кўрушмак чўх уятдур,— у шундай дёб Асадбек билан кўчоқлашиб, юзини юзига босди.— Сиздан Ватан ҳавоси келадур, чўх мамнундирман, афандим.

Доктор Худоёр уни ичкарига бошлаб кирди. Асадбек жойлашиб утиргач, узини танитди:

— Афандим, сизни мен билурман. Чўх гузал угулларингиз вордур. Бир олманинг бир юзи сизу яна бир юзи фарзанду аржумандларингиз, дёмак мумкиндир. Камина доктор Худоёр. Катта бобом Худоёрхоннинг қулогига азон айтмиш эканлар. Отам раҳматли шу воқеани унутмаслик мақсади ила менга Худоёр исмини бермиш эканлар. Мен Туркияда камол топдим, сўнграқ Олмонияга илм истаб келдимки, ҳануз шундадурман. Биофизика илминини дуруст фаҳм этиб, Олмонияда хизматдадурман. Москвада олам олимлари конференс этмиш эканлар. Менда Олмон фуқароси сифатида иштирок этурман. Менинг сафарга отланажагимни хабарлаб жаноб Музаффархон бир утинч қилибдурлар.

— Музаффархон? Ким у?

— Сиз у зотни билмайсиз?

— Йуқ.

— О, у зот чух гузал инсондур. Олмониялаги туркийлар орасинда чух эътибори вордур. Ватандошлар у зотни чух эъзоз этурлар. У зотнинг бойлиги ҳам ҳисоб билмас. Сизнинг фарзанду аржумандларингиза жанобнинг назарлари тушибдур. Оллоҳ Музаффархонга бойлик баробаринда икки қиз ҳам бермиш. Музаффархон жаноблари икки углингиза ошиқ булуб, уларнида куяну уғул қилиш илинжида аввал Оллоҳдан сунгра сиз жанобдан изн сурайдурлар. Жанобингизни, алалхусус, совчи десангиз-да маъқул булавсарар,— доктор Худоёр шундай деб жилмайди.

Эрталабдан бери турли гумону фикрларга банди булган Асадбек учун бу таклиф кутилмаган эди.

— Юзма-юз утириб фикрлашмакка амр этилгани сабабиндан сизни бу сна чорладимки, айб этмассиз. Агарчи бу таклифни маъқул курсангиз, сиз ҳам, Музаффархон жаноблари ҳам ташвишлардан халос булурсиз. Яъниким, фарзандларингиз эмин-эркин ҳолда илм олажаклар. Музаффархон эса қизларини муъмин, солих фарзандларга берадур, қизлари Ватанда яшамоқ шарафига стажаклар, иншооллоҳ.

— Жавобни ҳозир айтишим шартми? — деди Асадбек.

— Йуқ, асло! — деди доктор Худоёр.— Бизнинг ихтиёримизда бир кун вордур. Конфсранс эртага халос булажак. Мен индин сабох кетажакман.

— Уғилларимнинг бу гаплардан хабарлари борми?

— Албатта. Уларда ризо. Сиз ризо булсангиз, барча туйга ҳозирдур. Сиз уйламангки, Музаффархоннинг қизлари оврупо қизлари кабидур, деб. Асло, улар муслимадурлар. Ўзбекчани сузламакнида, урф-одатнида мендан дуруст билурлар.

Доктор Худоёр урнидан туриб стол устидаги қоғозлар орасидан икки варағини олиб, Асадбекка узатди:

— Бу Олмонияга даъватдур. Ризо булсангиз аҳли аёлингиз кузатувида борурсиз. Туйни аввал атта қилурмиз. Ризо булмасангизда борурсиз, Олмонияни томоша этурсиз. Сиз истак билдиурмисизки, ҳозир телефон қилиб Музаффархон ила сузлашмакка?

— Йуқ, ҳозир эмас. Озгина уйлаб олай. Агар имкон булса, уғилларим билан гаплашиб олардим.

— Чух гузал фикр, афандим,— доктор Худоёр телефон гушагини кутариб, Олмония билан улашларини

илтимос қилиб лозим рақамни айтди. Буюрма қабул этилгач, Асадбекка юзланди: — Тўрт соат кутмоғимиз зарур экан.

— Унга қадар, меҳмон, бирга чой ичсак. Ресторанда жой тайёр. Бир-икки оғайнилари ҳам таклиф этаверинг. Уйга борганингизда-ку, бошқача кутардик.

— Насиб... насиб... — деди доктор Худоёр. — Афандим, чой ичмакка мен ризо. Фақат ювиниб олайин.

Асадбек ярим соатдан сунг киражагини айтиб, хонасига қайтди-да, уйига қўнгироқ қилди. Манзуранинг саволларига қисқа қилиб жавоб бергач, доктор Худоёрнинг йўқловидан мақсадини айтди.

Бу кутилмаган таклиф Асадбекники гангитдими, Манзуранинг аҳволини тасаввур этаверинг. Кучакуйдами, таниш-билишлар орасидами чиройли қизларни куз остига олиб юрган, келин тушириш, орзу-ҳавас куриш умидида яшаётган аёлнинг барча мулжаллари бир гап билан пучга чиқарилса нима ҳам дея оларди? Қизининг қисмати каммиди унга? Энди угиллари чет элдаги қизларга уйланишса... Келин булмишлари хипча белларини тортиб турган шим кийиб кириб келишса... қонсиз юзларига обдон буюқ чаплашса... улама кирикларни сийрак қошларига тегиб турса. Супурги нималигини билишмаса, ошхона нималигини билишмаса... Ресторандан бери келишмаса...

Манзура Музаффархоннинг қизларини шундай тасаввур этиб, бадани жимирлаб кетган, шу боис эрига бир нима дея олмай жимиб қолган эди.

— Ҳа, нафасинг қайтиб олиб қолдингми? — деди Асадбек, жаҳл билан.

Дарров жавоб қайтармагани учун Манзура бу қизларни узи топиб, узи бемаслаҳат келин қилаётгандай эридан балога қолди.

— Аласи, кўрмасдан туриб нима деймиз? Қуй оладиган ҳам бозорга бориб, куриб олади-ку? — деди эридан эшитадиганини эшитиб олгач.

— Ҳов, калла борми, сенда? Бу амма-холангнинг маҳалласимас, қиз кўргани икки куча нарига бориб келадиган. Улар Германияда туради, дедим, тушунмадингми?

— Тушундим, лекин...

— Лекин-пекинни қуй. Угилларинг билан гаплашман, хўн дейишса, тамом, мен ҳам кўнаман.

— Аласи, бу умр савдоси...

Манзуранинг гапи чала қолди. Асадбек гўшакни жойига қўйди. Аслида қўнгироқ қилишдан мақсади

хотини билан маслаҳатлашиш эмас эди. Чунки бу, унинг назарида, хотин киши билан маслаҳатлашиб ишириладиган ош эмасди. Асадбек хотини хавотирда эканини Чувриндидан билиб, уни тинчлантириб қуймоқчи эди. Манзура бу кунгироқдан сунг бир томондан тинчидию, аммо иккинчи томондан тапшиши ортди.

Ваъдлага биноан ярим соатдан сунг Асадбек доктор Худоёр жойлашган хона эшигини тақиллатди. Ресторанга қадар ёнма-ён юриб гаплашиб бордилар. Ресторан эшигига етганда доктор Худоёр тухтаб:

— Кечинг,— деди.

Асадбек бу сўзга тушунмади.

— Сиз унг томондасиз, аввал сиз кечинг,— деди доктор Худоёр,— қули билан эшикни курсатиб. Шундагина Асадбек «аввал сиз утинг», деган маънони уқиб, ичкарига йуналди.

Чувринди дераза олдида олти кишилик жой ҳозирлаб утирган эди. Доктор Худоёр утиргач, дастурхон устидаги ичимликларни куриб, Асадбекка ажабланиб қаради:

— Булар кимга?

— Бизга... сизга...— деди Асадбек.

— Булар ҳаром-ку? Сиз... намоз қилмайсизми?

Асадбек бу саволдан унғайсизланди. Уни бу ҳолатдан чиқариш учун Чувринди суҳбатга аралашди:

— Бек акам шаҳарда катта масжид қурдирыптилар. Бизга ҳам Худо инсоф бериб, намоз уқиб қолармиз.

— Астағфируллоҳ! — деди доктор Худоёр.— Масжид қуриш савоб, аммо фарз эмас. Аввал фарзни адо этмак жоиздур. Ажабки, биз христиёнлар юртида яшаб намоз қиламиз. Сиз уз юртингизда, мусулмонлар юртида яшаб-да, намоз қилмайсиз. Сиз Расули акрам афандимиз жаноб Ҳақдан ривоят этган «менга бир қарич яқинлашганга мен бир аршин ва бир аршин яқинлашганга эса бир қулоч яқинлашгайман. Бирон кимса Мен томон кела бошласа, Мен ҳам унга пешвоз чиқаман», калимасин эшитмаган чиқарсизлар? Йа Раббим, гуноҳкор қулларингнида узинг авф этгайсан...

Асадбекнинг ишораси билан Чувринди урнидан туриб, официантни бошлаб келди-да, шишаларни, колбаса қуйилган ликопларни йиғиштирди. Унга қадар доктор Худоёр индамай утирди. Дастурхон усти ҳаромдан ҳоли булгач, тилга кирди:

— Афандим, бундай асъасага ҳожат надир? Сиз мени чойга таклиф этиб эдингиз? Бунча нарса ун кишигада кўпдир.

— Меҳмоннинг иззати-да,— деди Чувринди, Асадбекнинг урнига жавоб бериб.

— Инсоннинг иззати исроф билан улчанмайдир, афандим. Иззат яхши ила, яхши саъй ила ифодаланур. Буни англамак жоиздир.

Бир неча дақиқалик суҳбатдан сунг маълум булдики, доктор Худоёрнинг одоби ҳам, одати ҳам европалашган. Манзират, лутф, ҳилм деган тушунчалардан бирмунча йироқ. Нимани уйласа, шуни айтади, суҳбатдош бу тўғри гапдан ранжийдими йўқми — фарқламайди. Ҳар нарсага, ҳатто айтаётган сўзларига ҳам иқтисод нуқтаи назаридан ёндошади.

— Мен бу оқшом сизлар билан узоқ утира олмасман, афандилар,— деди у.— Ҳар куни икки соат китоб ила ёлғиз қолмакни ҳар нарсадан афзал билурман. Йигирма дақиқадан сунг сизларни тарк этажакман.

— Мажлисдан сунг дам олмайсизми? — дёб суради Асадбек.

— Дам? Бунга ҳожат надир? Сиз менга айтинг, жаноб Асадбек, Горбачев қайта қуришни олам аро эълон қилди. Болтият давлатлари советлардан ажралиб, мустақил булиш арафасидадир. Ўзбекистонда бундай ҳаракат мавжудми ёки йўқми?

Асадбек «бу ҳақда сен гаплаша қол», дегандай Чувриндига қаради. Чувринди бу қараш маъносини англаб:

— Ҳа, бор,— дёб жавоб берди.

— У ҳолда нечукким, бизлар бсхабармиз?

Чувринди Орзубек ҳақида сўз бошлаганда Асадбек «шуни гапирмасанг буларди» деган маънода қошини чимирди. Чувринди бу ишорани ҳам пайқаб гапини мухтасар қилди.

— Ватанга фақат муҳаббат керак. Ватанни юракдаги муҳаббат ила севмас эканмиз, у саҳродаги сувсиз ниҳол сингари қуришга маҳкум улажак. Ватанга сизнинг муҳаббатингиз булак, бизникида булак, азизларим. Сиз Ватан ичида яшаб Ватандан айрилгансиз. Бизнинг қалбимиз Ватан соғинчи ила тепар. Умримиз халос булгач, устимизга Ватан ҳажри кафанини ёпajakлар,— у шундай дёб соатига қараб олгач, уридан турди-да, бошини киборларча эгиб таъзим қилди.— Чух ташаккур азизларим. Оқшомингиз хайрли улсун.

Асадбек кузатмоқчи эди, у унамади. Одат и европа-ча, гаплари ўзбекча-туркча аралаш бўлган бу одам Асадбекда яхши таассурот қолдирди.

Эртасига эрталаб Асадбек шаҳарга чиқишга истак билдирмади. Шунинг учун Чувринди Козловнинг йигити айтган врачни йуқлаб борди. Врач у келтирган тиббий хулосалар билан танишгач, уйланиб қолди:

— Хулосалар туғри — рақдан бошқа нарса эмас бу. Олди олинмабди. Кечикдингиз, деб қўрқаман.

— Кечикдингиз? Қанақасига?! — Чувринди унга ҳайрат билан тикилди. — Ун кун бўлмади бошланганига.

— Йуқ, азизим. Камида ярим йил аввал бошланган. Балки утиб кетадиган оғриқ деб эътибор бермагандир. Қизиқ, узингизда яхши мутахассислар бор, Красноярскка олиб бориб нима қилардингиз?

— Красноярга иш билан борган эдик. Оғриқ зурайиб кетди.

— Агар истасангиз, уни ётқизиб яна бир қайта текширувдан утказишим мумкин. Лекин бунақа ҳолларда мен аччиқ бўлса ҳам ҳақиқатни айтишни лозим қураман.

Чувринди унинг ҳузуридан руҳи эзилган ҳолда чиқди. Красноярда эканида Козлов хасталикнинг номини айтганида бир чўчиб тушган, уларнинг хулосаси хатодир, деб уйлаган эди. Умид чиннисини шу врачга икки қўллаб, эҳтиётлаб кутариб келган эди. Энди бу чинни ҳам синди.

Синди?! Йуқ!! Биттаси таҳмин қилди, иккинчиси тасдиқлади. Энди элликка кирган одам бир неча ойда куриб булар эканми? «Йуқ! Унтаси айтсин, мингтаси айтсин, барибир ишонмайман!» Чувринди шу ҳаслга келиб, қулидаги қоғозларни бурдалаб ташлади. Йулда бора туриб Асадбекнинг тайёрада айтган гапларини эслади. «Наҳот тушида аён бўлди?» деб уйлади. Бу уйни «тушга нималар кирмайди», деб шу заҳоти бўғиб ўлдиришга интилди.

Меҳмонхонага қайтгач, нотаниш одамларни куриб таажжубланди. Турдаги уриндиқда ҳаслга бсрилиб утирган Асадбек у кириши билан таништирди:

— Сен бу кишини эшитгансан: Хонгирсей.

3

Хонгирсей деганлари қирқ ёшлардаги, узига оро бсриб кийинган, бармоқларига тилла узук таққан одам эди. Чувринди унинг чақчайган кузларида бир ёввойи

куч илгади. Асадбек унинг шерикларини таништириб утирмади.

Хонгирей Чувринди қайтишидан сал олдинроқ кириб келган эди. Асадбек у билан икки марта учрашган, гарчи бир оламнинг фуқароси булсалар-да, ораларида яқинлик йуқ эди. Шу сабабли унинг тусатдан кириб келишидан таажжубланди. Хонгирей Асадбек билан куришаётганда узини киборларча тутди. Аввалги икки учрашувда ҳам шундай булгани учун унинг бу қилигидан ранжимади.

— Асад,— деди Хонгирей, тик турганича,— яқинда менинг энг яқин одамим улди. Унинг васиятига кура сени топдим. Мархумнинг васияти биз учун қонун.

— Қани, утир, Хонгирей, тик туриб гаплашишнинг хосияти йуқ.

Хонгирей юмшоқ уриндикқа утириб, оёқларини ча-лиштирди.

— Академикни эшитганмисан? У менга устоз қатори эди. Ана уша ажойиб одамни улдириб кетишди.

— Ким?

— Кимлигини узим биламан. Муҳими шуки, у қулидан келмайдиган ишни қилмоқчи булди. У улими олдидан менга бир-икки гап айтибди. Зелихоннинг Элчин деган дусту бор экан, сенинг юртингда. Уша улмаслиги керак!

Бу буйруқ оҳангида, Асадбекнинг гаши келиб, заҳарли илжайди:

— Одамларинг яхши ишламай қуйишдими с узингни гулликка соляпсанми? Элчин — менинг куёвим.

— Биламан буни. Шунинг учун ҳам улмаслиги керак. Бу — бир. Қамалмаслиги керак, бу — икки. Хуллас, уни биров чертмаслиги керак, бу — уч. Энди у бизнинг ҳимоямиздаги одам.

— Яхши. Шунини айтгани келдингми?

— Йуқ, бошқа гапларим ҳам бор. Сен Козлов билан яқинлашаверма. У билан битказадиган ишни аввал мен билан келишасан.

— Ҳақдингдан ошяпсан, Хонгирей.

— Мен ҳаммага ҳам яхши гапиравермайман, бу — бир. Ҳамма гапни ҳам узим келиб айтмайман, йигитларимдан айттириб қуя қоламан, бу — икки. Шундан билки, Асад, мен сени ҳурмат қиламан. Майли, шу ҳурмат ҳаққи сенга осылмайман. Лекин Козлов менинг ихтиёримдаги одам булиши керак. Сен менга тусиқ була қурма.

— Мен Козлов билан савдо-сотик қилман, бошқаси билан ишим йуқ. У сенга тобе буладими, кагга холасигами, менга барибир.

— Ҳа, ана, энди тушуниб етясан. Энди мен айтганимча у билан савдо-сотик ҳам қилмай тур. Мен ошни пишириб олай, кейин гаплашамиз.

— Буни уйлаб кураман.

— Асад, сен менинг ҳурматимга яраша иш қил. Сенинг қулинг калта. Меники эса узун. Мен билан тортишма. Мен истаган кунни бутун уругнинг билан қилиб кетасан. Сен битта шаҳарга ҳужайинсан. Мен эсам,— Хонгирсей деразадан курилиб турган Кремл деворларига ишора қилди.— ҳатто бу ердагиларни ҳам уйнатишим мумкин.

— Мени қурқитма, Хонгирсей. Сенинг кучингни билман. Лекин сендан қурқмайман. Бировдан қурққан куним узимни узим отаман.

Шу гапларни айтаётганда эшик очилиб Чувринди кириб келди.

Хонгирсей айтадиган гапини айтиб булган эди. Шу боис урнидан туриб, хайрлашиб чиқди. У кетгач, Асадбек анчагача индамай утирди. Чувринди «Хонгирсей нима учун келибди?» деб сурамади. Агар Асадбек лозим топса уша гапни узи айтади. Лозим топмадими, сурашнинг узи ортиқча. Чувринди Москвага келиб Асадбекнинг икки сиридан огоҳ була олмади. У учун доктор Худоёрнинг суҳбати ҳам қоронгилигича қолди.

Ресторандан қайтишгач, Асадбек Чувриндини хонада қолдириб яна доктор Худоёр ҳузурига чиқди. Телефонда угиллари билан гаплашди. Уларнинг туйга майллари борлигини билгач, «онанг билан борамиз, келмай турунглар», деб ризолигига шама қилди. Чувринди Асадбекнинг Манзура билан гаплашганидан ҳам бсхабар, «доктор Худоёрнинг гапларини айтиб, янгамни тинчитиб қўйсакмикин», деган эди Асадбек унга ола қараш қилиб «янганг тинч утирибди», деб тўнғиллади.

Чувринди Хонгирсей чиқиб кетганидан бери индамай утирган Бек акасига ачиниб қаради. Дардига малҳам булгиси келди. Лекин бу уچار хожаси уни яқин йулатгиси йуқ. Бошқа пайт булганида Чувринди бу ҳолатга зур аҳамият бермас эди. Ҳозир, врачнинг хулосасини эшитиб келган чоқда, гарчи бу хулосага ишонгиси келмаса-да, узи учун ота каби яқин бул-

миш бу одам дардига бесфарқ қарай олмас эди. У орасира Асадбекка зимдан, уғринча қараб «наҳот шундай одамнинг умри шу қадар қисқа булса?» деб уйларди.

Асадбек унинг уғринча боқишларини сезиб утирарди. «Мендан гап кутяпти. Аввал узим уйлаб, пишитиб олай, унга айтмасам, яна кимга айтаман?»

— Чой чақиртирайми? — деди Чувринди узоқ чувилган сукугдан бестоқат булиб.

— Чақиртир, ташқарига чиққим йуқ,— деди Асадбек мулойимлик билан.

Чувринди навбагчи аёлга пул бериб, нималар келтириш лозимлигини айтгач, дарров изига қайтди. У ичкари кириши билан Асадбек қарорини маълум қилди:

— Тунги самолётда қайтамиз. Тайёргарликни куриб қуй.

— Меҳмон эртага кетади шескилли, кузатмаймизми?

— У манзиратга тушунмайдиганга ухшайди. Хафа булмайди. Сен ҳозир Ҳайдар аканга қунғироқ қил, борғунимизча билиб қуйсин: Ҳосил яқин орада Москвага келиб кетмадими ё Хонгирейнинг одамлари биз томонларга бориб у хунаса билан учрашишмадими?

Чувринди шу гапнинг узиданоқ Хонгирейнинг мақсадини англагандай булди. Телефонга яқин утириши билан Асадбек қарорини узгартирди:

— Аввал Козловни топ менга. Ҳайдарга кейин айтаман.

Козловни топиш осон булмади. Чувринди Асадбек излаётганини маълум қилгач, бир соатдан сунг унинг узи қунғироқ қилди.

— Соғлигинг қалай? — деб суради у Асадбекдан.

— Яхши. Ҳозир Хонгирей билан гаплашдим.

— Тушундим... Сенга аввалроқ айтишим керак эди. Мазанг қочгани учун индамаган эдим. Қисқаси, Ҳосил деган билан алоқа қилишимни истаяпти у. Мен ҳеч қанақа Ҳосил деганини билмайман, деб турибман.

— Сен у билан учакишма. Хун, деявер. Бу ёғини менга қуйиб бер.

Шу билан масала ҳал булди. Чувринди Козловнинг гапларини эшитмаган булса-да, масаланинг жиддийлигини, Ҳосилбойвачча Хонгирей билан яқинлашиб, Асадбекни йиқмоқ қасдида эканини фаҳмлади.

Агар врачнинг гаплари тугри чиқса, масала ақл бовар қилмас даражада жиддийлашади. Чувринди учун

ҳам ҳаёт-мамот масаласи кундаланг тушади. У Ҳайдар акаси билан бирлашган тақдирда ҳам Ҳосилбойваччага тенг келолмаслигини билади.

XXIV БОБ

1

Зоҳид ишга бораётиб йулда сабоқдош дусти Солмоновни учратиб қолди. Қачонлардир илм толиблари орасида Ҳабиб Сатторовнинг бир қаноти Зоҳид булса, бу дусти иккинчи қанот эди. Икковлон илмда тунтариш ясаш қасдида шунғишди-ю, ярим йулда Зоҳид фанга хиёнат қилиб, адолат қасрини тиклашга енг шимарди.

— Сенинг фақат башаранг одамга ухшайди. Мехроқибат тариқча йуқ сенда,— деб гина қилди Солмонов.— Диссертация ёқладим, келмадинг. Лоақал телефонда табрикласанг ҳам майли эди.

— Ҳимоянг тушимга кирибдими? Айтсанг бораманда,— Зоҳид шундай деди-ю, Ҳабиб Сатторов билан сунгги учрашувида домласининг «Солмонов ун саккизинчида ёқлаяпти» деган гапини эслади. Эслаб узидан узи ранжидию, аммо дустига сир бой бермади.

— Мелисахонангга телефонда айтганман. Навбатчи милиса ёзиб олган, эшитгансану боргинг келмаган.

— У срдан кетганимга яқинда бир йил булади. Табрикнинг эрта-кечи йуқ, ҳозир ҳам табрикласам майлими?

— Энди табригингни қизиги йуқ. Уйга келсан, юзта-юзта қилиб кейин уйлаб курамиз. Мен сендан хафа эмасман. Ҳабиб аканикига нима учун келмадинг, ё буни ҳам эшитмадингми?

— Туй қилдиларми? Бундан ҳам беҳабарман, рост. Қачонлиги аниқ эсимда йуқ, лекин укаларини курувдим. Индагани йуқ. Ҳабиб ака Англиядан келдиларми?

— Йуқ, ҳали. Домланинг ошиғи олчи. Англиядаги илмий маърузалари тугаганидан кейин Америкага таклиф этилганлар. Сен, аҳмоқ, ростдан ҳам беҳабарга ухшайсан: домла туй қилганлари йуқ, укалари оламдан утди.

— Укалари? Қайсиниси?

— Билишимча, укалари биттагина булса керак, тарихчи олим.

— Шу укаларини курувдим-да яқинда. Нима булибди?

— Жиннихонада экан, узини осибди. Эртага маъракаси экан. Балки Ҳабиб акам ҳам келиб қоларлар.

Ана шу нохуш хабарнинг сояси остида хайрлашдилар.

Солмонов бу нохуш хабарни одатий ҳол каби айтди. У Анварнинг жинни булгану узини осганига ишона қолган. Зоҳидда эса бу хабар таажжуб уйготди.

Эртасига барвақт туриб Ҳабиб Сатторовнинг ота маҳалласига борди. Ошни сб чиқиб ҳассакашлар орасидан Ҳабиб Сатторов билан Элчинни қидирди. Домласи куринмади. Элчин эса уч-турт огайниси билан суҳбатлашиб турарди. Тугри бостириб боргиси келмай, қатор турган одамлар сафига қушилиб, нигоҳини Элчиндан узмади. Бир неча дақиқадан сунг, Элчин шу томонга беихтиёр қарагач, нигоҳлари туқнашди.

Элчин иккиланиб утирмай, даврадан ажралди-да, Зоҳидга яқинлашиб, саломлашди.

— Бандалик экан, ошнангизни ҳам бсриб қуйибсиз.

Зоҳид барча учун анъанага айланиб қолган таъзия сузларини айтди. Бундай ҳолларда қарши томон «Оллоҳнинг иродаси» дсб қуйгучи эди. Аммо Элчин бу анъанага зид равишда қошларини чимирди-да:

— Бандаликми ё аҳмоқликми? — деди. Атрофдагилар бу гапдан ажабланиб уларга қарашган эди, Зоҳид одамдан холироқ томонга қараб юрди. Элчин унга эргашди.

— Ганингизга тушунмадим? — деди Зоҳид четга чиқишгач.

— Қандай улганини эшитмадингизми? Холидий деган хужайини бор. Уша билан учакишарди. Утган қишда бир жиннихонага тиқувди. Бурнига сув кирмабди. Яна жиннихонага тиқибди. Бу аҳмоқ узини осибди. Ори келгандир-да.

— Қуйинг, утганлар ҳақида ёмон гапирманг.

— Хуп, энди айтинг, уни улдиришга мажбур қилишди, а? Хуш, буларни нима қилиш керак? Сиз қаммай олмайсиз, чунки сиртмоқда уларнинг бармоқ излари йуқ, сизга эса фақат бармоқ изи керак. Бу Холи-

дий дегани нечта одамни қуритган, сиз билмайсиз. Даъво ҳам қилолмайсиз. Мен бориб Холидийни улдирсам, мени отасиз. Мантиқан қаратганда, мен уни улдирганим учун мукофотлашингиз керак. Чунки, уни улдирсам, нечта одамнинг ҳаётини сақлаб қолган буламан.

— Сиз ҳеч қандай қонунни билмайдиган одамнинг гапларини айтяпсиз.

Элчин қул сийтади-да, чунтагидан сигарета чиқарди.

— Жамшиднинг қотилини топишингизми? — деди сигарета тутатиб.

— Йуқ, қидиряпмиз.

— Жамшид улдирилганини аниқ биласизми, узи?

— У тирик, деб уйлайсизми?

— Уйламайман... шунчаки суралдим. Менда гапингиз бормиди?

— Йуқ, кунгил сурамоқчи эдим. Ҳабиб ака келмабдилар шекилли?

— Англиядан келиб-кетиш осонми. Мен хизматдаги одамман, ичкари кирай. Ҳа, бояги гапим жиддий эмас, яна Холидий ичбуруғдан улиб қолса, мендан куриб юрманг.

Элчин шундай деб сунгги найзасини санчдию нари кетди. Зоҳид азахонадан узоқлаша туриб унинг гапларини яна фикр тарозисидан утказди. «Жамшид улдирилганини аниқ биласизми, узи?» деган гапи уни уйлантирди. Элчин шу гапларини айтаётганида кузида қувлик учқуни чақнади. Зоҳиднинг зийрак нигоҳи бу учқунни илғади: «Бир нарсани биледи шекилли, бекорга сўрамади буни». Зоҳид ишхонасига борғунига қадар Элчиннинг илмоқли саволини уйлади. «Ҳар ҳолда бир нарсани биледи. Асадбек тудасида қандай гаплар борлиги унга маълум. Лекин айтмайди. Қайнотасидан қурқадими?..»

Саволлар янги саволларни уйғотавсрди-ю, аммо биронтасига жавоб топилмади. Шундан кунгли хира бўлиб, хонасига кирганида Ҳамдам кунғироқ қилди.

— Прокурор, икки соатдан сунг менга керак буласан, хонангда утириб тур,— деди у.

Зоҳид унинг кунғироғини кутишга ваъда берди. Бироқ, ярим соатдан сунг уни кавказликларнинг ўлими билан шугулланаётган ҳамкасби чақириб, ваъдани бузишга мажбур бўлди.

Ҳамдам эрталабдан Сайфи Турдиевни йуқлаб таксо-паркка борган, унинг ишга кечроқ келишини билиб, идорадан Зоҳидга қунғироқ қилган эди.

Сайфи Турдиев ярим соатлардан сунг келди. Идора олдида турган Ҳамдамни курди-ю, оёғи беихтиёр қалтирай бошлади. Орадаги масофа уттиз қадам чиқмаса-да, минг чақирим йул босиб ҳоригандай аранг етиб келди. Ҳамдам унинг судралиб қолганини сезиб, кулди:

— Ҳа, угил бола, мени куриб ичинг утиб кетдими, нима бало?

Бу ҳазил Сайфига сал дармон бергандай зураки жилмайди:

— Нега унақа дейсиз, окахон?

— Юришинг бирданига майдақадам булиб қолдида. Хуш, қалайсан? Уканг омонми?

— Худога шукр.

— Очигини айтайми? Бугун сени тирик кураман, деб уйламовдим.

— Ёмон нафас қилманг-е...

— Туш курибман. Ана шу дарвозада сенинг каттагина расминг. Тагида таъзия ёзилган: «Социалистик меҳнат зарбдори, ажойиб инсон, меҳрибон дуст Сайфи Турдиев...» Қара-я, ажойиб инсон экансан.

— Улгандан кейин ҳамма ажойиб инсонга айланади.

— Хуллас, нимадан улганингни билолмай уйғониб кетдим. Тушда улик курсанг, унгингда тирик курасан, дейишади, юр, би-ир айланиб келайлик.

Ҳамдам шундай деб куча томон юрди. Бир неча дақиқадан сунг Сайфи машинасини ҳайдаб чиқди. Ҳамдам утиргач:

— Қасққа борамиз, окахон? — деб суради.

— Уликхонага қараб ҳайда,— деди Ҳамдам совуқ оҳангда.

Сайфи снгил титраб олди-ю, сир бой бермасликка ҳаракат қилиб:

— Қайси уликхонага? — деди.

— Йигирма саккизинчи майда улик сотиб олган жойларингга.

Сайфи бу гапдан чучиб, Ҳамдамга қаради:

— Менга қарама, йулга қара. Қурқма, мен сени қамамайман. Сен мен учун гувоҳсан. Агар узингни гул-

ликка солсанг, жиноятчиларнинг шериги деб руйхатга тиркаб қўйиш ҳам қулимдан келади.

— Жон окахон...

— Йулга қара, деяпман. Уликхонага ҳайда, ган бор. Қалласи йуқ бола экансан. Тайёр уликни олиб бориб ёқиб юборганларингни билишимиз узинглар учун яхши-ку? Одам улдириш ёмонми, ё тайёр уликни ёқиб юбориш ёмонми? Билиб қўй: бизнинг олдимизда гуноҳларинг камайди, лекин хужайинларинг олдида ёмон гуноҳга ботдинг. Баъзан гувоҳ булгандан кура жиноятчи булиб утирган ҳам маъқулроқ.

— Бу нима деганингиз?

— Бу деганимки, сени ким ёллаган булса, уша йуқ қилишга уриниши мумкин. Сен овсар, довдираб кириб қолган оламда гувоҳлар ҳеч қачон узоқ яшамайди. У оламда ё улдиришинг керак, ё улишинг керак, аросат деган ган йуқ. Машинани тухтат!

Сайфи бу гаплардан довдираб қолгани учун, Ҳамдамнинг узи рулни бошқарди.

— Улик сотиб олганларингни бизга биров айтмади, узимиз топдик. Лекин барибир буни ҳам сендан куришади. Сен учун ҳозир икки йул бор: биринчиси қамоқ, қамаб қўйсам, жонингни сақлайсан. Иккинчиси, ҳеч ким билмайдиган ерда яшириниб турасан. Қамаб қўя қолайми?

— Йуқ, йуқ,— деди Сайфи дудуқланиб.— Беркинаман.

— Бугуноқ қорангни учир. Мен қурқитаётганим йуқ. Анави узинг топиб берган икки кавказликни улдириб кетишган. Сенга ҳам ёпишишлари мумкин, деб уйлаяпман. Сен довдирама, менга туғрисиини айт: сени ким ёллаган эди?

Сайфи жавоб бермади. Қалтираётган бармоқларига қараб утираверди.

— Шу қўёнюрак билан бунақа шилта ишларга аралашиб юрибсанми?

— Мен бунақалигини билмовдим.

— Билганингда-чи? Укангнинг ишини тугрилаш осон эканми? Кимлигини айтасанми ё йуқми? Билиб қўй, ҳозир хотамтойлигим тутиб турибди. Ёмонлигим тутиб қолса, онангни Учқўрғондан кўрсатаман.

Ҳамдам шундай деб шартта тормозни босди. Сайфи мункиб, пешонасини олдтоқчага уриб олай деди.

— Айтмасанг, бескорга улиб кетворасан, бола. Мен овозингни ёзиб олаётганим йуқ, протокол ҳам йуқ. Айтсанг, узингга яхши. Хуш?

— Айтаман, майли, нима булса, Худодан. Ҳайдар ака билан гаплашганман.

— Узининг шунча йигити туриб, нима учун сенга буюрди? Илгари ҳам борди-келди қилармидинг?

— Йуқ. Уч-тўрт ой олдин бир одам келувди таксо-наркка. Уша билан гаплашасанг, укамнинг ишини айтувдим. «Чиқариб берадиган одам бор, оҳанини тўласанг, бас», деди. Чиқимдан қочмадим, озгина закат ҳам бердим. У мени Ҳайдар ака билан таништирди. Кейин узи йуқ булиб кетди. Билсам, улдириб кетишибди.

— Жалоул Комиловмиди?

— Ҳа, биласизми уни?

— Билганда қандоқ? Уни ҳам ушанда сен улик оборган уша дарахтга осиб кетишган. Уша дарахт, чамамда, кимгадир ёқиб қолган. Битта одамни осиб улдиришди, битта уликни осиб ёқишди. Энди кимни осишар экан? Хўп, давом эт-чи? Жалоул Комилов пулни олиб улиб кетди. Пулга ачиниб юрганингда, Ҳайдар аканг йуқлаб келди. Сен хурсанд булиб кетдинг. У эса «фалон жойдан биттагина улик олиб чиқиб берасан», дедими?

— Йуқ, уликлигини билмовдим. «Иккита кавказлик йигитнинг молини олиб бориб берасан, хитлар билиб қолса, тугрисини айтиб уларни курсатасан, сенга тегишмайди», деганиди. Уликни курганим йуқ, ураб олиб чиқишди. Машинани айтган жойларига ҳайдадим. Бир четда пойлаб турдим.

— Уликхонадаги одамни танийсанми?

— Танисам керак. Кутаришиб чиқувди.

— Нега мужмал қиялсан, «танисам керак», деганинг нимаси?

— Гира-шира эди, чироқ нурида башарасини яхши курмаганман.

— Унда башара бор эканми, қоп-қоронгида куриб таниса ҳам булади.

— Ҳа, сочлари узун эди.

Ҳамдам Сайфини машинада қолдириб, касалхона бош табибининг хонасига кирди-да, узини танитгач, воқсани қисқа ҳолда баён қилди. Сунг уликхонадаги бадбашарани чақиртирди. Бадбашара Ҳамдамни танигандай булди-ю, қасрда курганини эслай олмади.

— Мен сендан йигирма саккизинчи куни бир улик

сотиб олган эдим, эсаялсанми? — деди Ҳамдам дабдурустдан.

Бу гапни эшитган бадбашара чучиб бош табибга қаради-да, бошини сарак-сарак қилди.

— Алдаяпти, уртоқ главврач. Бунақаси булмаган, — деди.

Ҳамдам гапни чузмай бош табибдан яна икки хизматчининг киришини илтимос қилди. Хизматчилар киришгач, уларни бадбашара билан ёнма-ён турғазди-да, Сайфини чақиртирди:

— Йигирма саккизинчи май, кечқурун буларнинг қайси бири уликни олиб чиқиб берган? — деб сурди расмий равишда.

Сайфи иккиланмай, бадбашарани курсатди.

Ҳамдам бу маросимни қоғозда расмийлаштиргач, бош табибдан сурди:

— Нима учун мурда судмедэкспертизада эмас, сизнинг уликхонангизда ётган эди?

— У касалхонага огир аҳволда келтирилди. Ҳалокатдан сунг, тўрт кун яшади. Агар ҳалокат булиши билан жони узилганда судмедэкспертизага юборилар эди, буни ўзингиз биласиз-ку?

Ҳамдам унга жавоб бермай, бадбашарага қаради:

— Бу биз билан кстади. Калит-палитларини олиб қолинг. Жиноятга алоқаси булмаса ҳам, уликхонадаги қилиғи учун осиш керак буни.

Бадбашара бир оз оёқ тиради-ю, Ҳамдам бақириб, гарданига бир мушт ургач, мулла минган эшакдай булди-қолди.

Ҳамдам уни ички ишлар бўлимидаги қамоқхонага қамаб, Зоҳидга телефон қилди. Зоҳиднинг телефони жавоб бермади.

3

Зоҳидни уша кунги ҳамкасби очиқ чехра билан қарши олди. У телефонда «тезлик билан учрашишимиз керак», деганидаёқ Зоҳиднинг юрагида чуғланган гулгулага ҳозирги очиқ чехра мой булиб сепилиб, аланга олдирди. «Бир дарди булмаса, бунчалик мулойим булмас», деб уйлади Зоҳид. У янглишмади. Гапни узоқдан бошлаган ҳамкасби Жамшиднинг улими тафсилотига яқинлашгандаёқ, Зоҳид гумони тўғри эканини фаҳмлади.

— Суннатуллаевнинг қотиллари улдирилди,— деди ҳамкасби унга синовчан назар ташлаб.

— Аввал уша мурда Суннатуллаев эканини исботлаш керак,— деди Зоҳид.

— Биз ҳозирча уша мурда Суннатуллаев, деб ишонгандай булаверайлик-чи. Хуллас, қотиллар...

— Қотил деб гумон қилинганлар,— деб тузатди Зоҳид.

— Ҳа, гумон қилинганлар тасодифий ҳолда улдирилди.

— Балки атайиндир?

— Тугри, балки атайиндир. Фақат илтимос, гапнинг бслига тепмай, эшитинг. Демак, қотиллар улдирилган. Юзаки қаралса, ишни ёпиш ҳам мумкин. Биздаги маълумотларга қараганда, биродарларимиз орасида ишни шу тарзда ёпишни истовчилар ҳам бор. Бу каттамузга ҳам маълум. Биз маслаҳатлашиб, бир қарорга келдик. Майли, шундай булишни истовчилар муродларига ста қолсинлар. Биз гуё ишни ёпайлик.

— Бу мумкин эмас,— деди Зоҳид кескин тарзда.

— Гапимни диққат билан эшитинг, мен «гуё» деяман, а? Ишни ёпайлик-да, кузатайлик, яна нималар қилишаркан?

— Нима қилишарди, эртага яна биттасини, индинга унтасини ё осади, ё отади. Биз «гуё» деб утиравсрамиз. Эшакларга ферма йуқ, а? Худди шунга ухшаб, уларга ҳам қонун йуқ.

— Сиз туппа-тузук жиззаки экансиз. Бизнинг ишимизда бу ёмон иллат ҳисобланади. Бир нарсани аниқ тушуниб олинг: сиз бир киссавурнинг ишини олиб бормаяпсиз. Сиз газитчиларнинг тили билан айтганда, «уюшган жиноятчилар» билан олишмоқчисиз. Тушуняпсизми, улар чиндан ҳам уюшган. Улар битта ё иккита эмас. Сиз-чи? Хуп, ёнингизда яна иккита, боринг, ана уч-туртта угро инспекторлари бордир. Сизнинг ҳамлангиз улар учун пиета чақиб ташлангандай бир гап. Улар айрим идораларга қадар кириб борганларини мендан яхши биласиз. Каттамуз буларнинг ҳаммасини ҳисобга олиб, аниқ режа билан, илдишни қуритар даражада ишлаш керак, деяртилар. Шунинг учун керак жойда ҳийла ишлатамиз. Ишни ёпиш — биринчи ҳийламуз булади. Сизга бугун-эрта ишни ёпишни шама қилинса, майли, аввал жиззакилик қилинг. Каттага рапорт ҳам ёзинг. Фақат рапортга рад жавоб берилса, дод деманг. Сизга топширилган бошқа ишни

юритаверинг. Лекин бу ишдан бутунлай куз юммайсиз, зимдан иш юритаверасиз. Кавказликларнинг улими буйича ишни мен юритаман, демак, барча маълумотлар менда тувланиши керак. Гапимга тула ишонишингиз учун бир сирни очай: бу масала бошқа идоралар билан ҳам келишилган. Биргаликда ҳаракат қилинади. Масаланинг жиддийлигини энди тушундингизми?

Зоҳид гап оҳангидаги самимиятга ҳам унча ишонқирамади. Бир оз уйлаб утиргач:

— Балки аввалги ишимга қайтганим маъқулдир? — деди.

— Бу фикрни ҳаслингиздан чиқариб ташланг. Бир гап айтаман, талтайиб кетманг яна: каттамизининг сизга меҳри тушган. «Прокуратурани Шариповга ухшаганлар ҳисобига мустаҳкамлаш керак», деди. Худо биледи, балки яқин уртада ёнма-ён хонада ишлармиз?

— Мен уйлаб куришим керак.

— Уйлаб куришим керак? Гапларимга ишонқирамаяпсиз шскилли?

— Тугрисини айтайми? — деди Зоҳид унга тик қараб.— Унча ишонмаяпман.

— Утган сафар ҳам куришганимизда айтган эдим. Бу касалликдан қутулишга ҳаракат қилинг.

Шундай дегач, у Зоҳидни кузатиб қўйди.

Зоҳид ташқарига чиқиб соатига қаради-ю, Ҳамдамнинг гапини эслади. «Мени қидираётгандир», деб изига қайтди-да, навбатчининг телефонидан унга қўнғироқ қилди.

— Қасқларда санқиб юрибсан, прокурор, тез стиб кел, сенга алламбало совға тайёрлаб қўйдим,— деди Ҳамдам.

Зоҳид аввал узи ишлаган депара ички ишлар бўлимига келиб, Ҳамдамнинг алламбало совғаси нима эканини билгач, уйланиб қолди.

— Ҳа, қилган ишим ёқинқирамадимми? — деди Ҳамдам гина оҳангида.

— Ёқишга ёқди... Лекин бу иш... ёпиляпти.

— Нега ёпилади? Чигални энди счяпмиз-ку? Яна бир ҳаракат қилсак, уларнинг гирибонидан оламиз.

— Шунақа-ку... лекин... Ҳамдам ака, илтимос, сиз ҳозир қистовга олиб сураманг, мен айтмай.

— Мендан сир яширадиган бўлиб қолдингми?

— Яширмайман. Вақти келганда айтаман, хафа булманг,— Зоҳид шундай деб телефон гўшагини кутариб, ҳамкасбига телефон қилди:

— Шариповман,— деди у.— Йигирма саккизинчи майда ёқилган мурдани сотган одам ушланган. Нима қилайлик?

Ҳамкасби дарров жавоб бермай, уйланди. Сунг:

— Қуйиб юборинг,— деб амр этди.— Бошқа ёққа кетиб қолмаслик ҳақида тилхат олингу қуйиб юборинг.

— Қуйиб юборсак, кавказликлар ортидан жунаб қолмасмикин? Балки жонини сақлаш учун ҳам қамаш керакдир?

— Йук, уни кузатиш масаласини узимиз ҳал қиламиз.

Зоҳид тушакни жойинга қуйиб, оғир тош кутариб чарчаган одамдай Ҳамдамга қаради:

— Шунақа гаплар, ака, тилхат олиб қуйиб юборинг. Таксичини ҳам.

— Мен унга қочиб қол, девдим.

— Йук, қочмасин. Эҳтиёт чорасини куришар экан.

— Мен сенга тушунмай қолдим, прокурор? — деди Ҳамдам овозини баландлатиб.

Зоҳид эса унга қараб ҳазин жилмайди-да:

— Узим ҳам тушунмай қолдим,— деди.

— Қулоққа лағмон осма, прокурор, сен балога тушунадиган боласан. Бир денгизчидан «аҳвол қанақа?» деб сурашса, «кайфиятлар аъло, чуқяпмиз» деган экан. Бизнинг аҳволимиз ҳам ушанақа эмасми?

Зоҳид Ҳамдамга жавоб қайтара олмади.

XXV БОБ

1

Элчин Зайнабдан хабар олгани нонуштадан сунг келди. Туйда кечаси билан хизмат қилгач, пешинга қадар ухлаш одати бор эди. Хотинининг кечаги аҳволи унинг бемалол ухлашига йул бермади.

Элчин узига пешвоз чиқиб, саломлашган қайнонасининг кузида яширин бир саросимани сизди. «Яна мазаси қочдимми, яна касалхонага олиб бориб қуйишдимми?» деб уйлади. Айвонга стар-етмас уйдан Зайнаб чиқиб келгач, «хайрият» деб қуйди. Зайнаб эрига салом бераётганида нигоҳини олиб қочди. Элчин буни ҳам сизди. «Она-болага бир гап булган-ми?» деб қуйди. Ичкари кириб дуо қилинган, Манзура чой баҳонасида чиқди.

— Тузукмисиз? — деди Элчин, хотинига тикилиб.

Зайнаб бу қарашга дош беролмади.

— Раҳмат,— деди синиқ овозда. Сунг нигоҳини кутармаган ҳолда: — Дадам келгунларича шу ерда туриб турсам майлими, ойим ёлғизлар,— деб сўради.

Элчин Асадбекнинг хастанлиги қолганидан беҳабар, «бир-икки кунда келиб қолар», деб рухсат берди. Авваллари Зайнаб бундай натижа билан сурамае эди. «Уйга бораман» ёки «ётиб қоламан» деб қарорини маълум қиларди. Шунда Элчин «минг қилса ҳам отасининг қизи-да», деб гаши келарди. Ҳозир ибולי хотин сингарин одоб билан ижозат сурагани учун ҳам осонлик билан кунди.

Манзура эр-хотин гаплашиб олсин, деган фикрда чойни дамлаб, дарров кира қолмади. Бундан Зайнаб бестоқат булди. У онасининг тезроқ киришини, эрининг тезроқ кетишини истаётган эди. Назарида, эри кузига тикилиб туриб:

— Кеча қасрда эдинг? — деб сураб қоладигандай эди.

Онаси киравермагач, Зайнаб урнидан турди:

— Мен борай энди, — деб Элчин ҳам қузғолди.

Эр-хотинни айвонда куриб, Манзура ошхонадан шошилиб чиқди:

— Вой, нимага турдингиз? Ҳозир чой қайнайди. Газ улгур аксига олиб пастлаб қолди-я...

Элчин ишини баҳона қилиб хайрлашди.

Зайнаб эрининг тезда қузғалганидан мамнун булиб, стоғига кириб кетди. Манзура изма-из кирди-да, қизининг юзини силади:

— Эринг бир нима дедими?

— Адам келгунларича туришимга рухсат бердилар. Ҳозир туйлари куп, эрталабга яқин келадилар.

— Туй-пуйини йиғиштирса буларди. Адангга айтайлик, биронта иш топиб берсин.

— Қўйинг, ойи, билганини қилсин. Бирпас дам олай...

Онаси пешонасидан упаётганида Зайнабнинг эти сссканди.

Онаси чиқиб кетгач, юзтубан ётиб олди.

У ярим тунда келиб, онасини қурқитиб юборган эди. «Куёвингиз туйдалар, уйда ёлғиз қурқдим», деб баҳона қилди. Манзура бу баҳонага унчалик ишонмади. Чунки кеч соат унларда қунғироқ қилганида ҳеч ким жавоб бермаган, болохонадаги йигитлардан бири-

ни юборганида у «дарвоза қулф, чирок учган», деб келган эди. Манзура «эр-хотин меҳмонга кетгандир», деб уйлади-ю, ammo «нима учун менга айтмади?» деб барибир хавотир олди. Қизининг тунда, паришон ҳолда кириб келиши, ундан қандайдир ёқимсиз ҳид таралиши Манзурани галати ҳолга солди. Зайнабни қийинқистовга олишга қурқди. Бир томондан тоби йуқ, бошқа томондан жаҳл устида яна узини бир нима қилиб қуйишидан қурқди...

Кувви келгандаги нигоҳида бехос зуҳур булган ҳавотир учқуни шундан эди.

Зайнаб одамийлик либосини счиб, ҳайвонлик мартабасига тушган уйдан чиққанида кучалардаги қатнов ҳали тухтамаган эди. Шайтон голиблигида аввал лаззат топган, сунгроқ уз-узидан нафратланган бу жувонга кучалар, наинки кучалар, олам тор туюлар эди. У овсар ҳолатида кўп кучаларни кезди. Қасрларда тентираб юрганини ҳозир ҳам фаҳм эта олмайди. Қасққа боришни, нима қилишни истади — бу ҳам эсида йуқ. Ёдида қолгани — анҳор купригидан утаётганда «узимни ташласам-чи, бира тула қутулсам-чи», деган уй ҳаёлига келди. Назарида, сувдан бир овоз ҳам келди: «Кел, чумилиб ол, покланиб ол. Поклик дунёси шу сзда, кела қол!» Овозни эшитиб қурқди. Узини қирғоқдан олиб қочди. Ёдида қолгани фақат шу. Уни ажаблантиргани, янада аниқроқ айтсак, ваҳимага солгани шуки, уйга келиб бир озгина мудраганда ҳам, уйғонганида ҳам шу овозни эшитгандай булди. Ҳозир, онаси чиқиб кетганидан сунг ҳам қулоғига шу овоз урилиб, сапчиб туриб кетди.

«Бунақада жинни булиб қоламан, — деб уйлади, икки чаккасини уқалаб. — Нима қилай? Ёлғиз утирсам вос-вос булишим турган гап. Ким билан гаплашай? Ким кунглим чигилини ёзади? Мардона... Йуқ, йуқ...».

Зайнабнинг нафаси қайтиб, ҳовлига чиқди.

2

Аввал бир қанот қирқилди, сунгроқ иккинчиси...

У икки қаноти кссилиб, мушуклар орасида қолган мусича ҳолига тушди. Ксчагина у узини лочин ҳис этган эди. Душманига човут солмоқни ният қилган эди. Энди билса у бор-йўги мусича экан... Икки қаноти йуқ мусича...

Дунсдаги ҳамма зур табиблар йиғилиб «шу одам жинни», деб хулоса чиқарганида ҳам Элчин ишонмас эди. Айниқса жинни булиб, узини осиши. Элчин дустидан айрилганига бир куйса, одамларнинг «ақдан озган эканда, а?» деб ишонганларига ун куйар эди. У Хонзоданинг «кейинги пайтларда галати булиб қолувдилар узи», деганини эшитиб, бу хотиндан ҳам нафратланиб кетди.

Тушларида Анварни куриб, алаҳсираб уйғонадиган булди. Бир куни мизғиган чоғида Анвар ошноқ либосда куриниб, маймунбашара одамга қулини бигиз қилди: «Менинг қотилим шу, устознинг қотили ҳам шу, — деб Элчинга қаради: — Қасос олмайсанми? Ношга учун қасос олмоқчи эдинг. Мен-чи? Арзимаيمانми?..»

Элчин кузини очиб, уйланиб қолди. Кургани тушимини ё унги эканини англамади.

Уша кунисёқ у Ҳалимжонни излаб топди. Дафъатан мақсадини айта олмай, гапини узоқдан бошлади:

— Ишлар қандай буляпти энди? — деди.

Ҳалимжон «буларнинг иши қандай эканини наҳот билмасангиз?» дегандай унга ажабланиб қаради.

— Қанақа қопқонга тушганимни билмай турибман, ака, — деди гарданини қашиб. — Ҳайдар ака деганлари, билмайман, одамми ё ҳукиз-пукизми... Гапга тушунмайди. Ҳукизга «ху-уш!» дессангиз тушунади, бунингиз тушунмайди. Узи жимиттаккинаю ҳавоси девдак. Бир хил пайтларда мижиб ташлагим келяпти. Бошқалари ҳам шунақа булса, ранжимангу ака, булар минан менинг чатагим йуқ.

— Ҳа, нима булди узи?

— Мен Асад акага ҳам туғрисини айтганман. Уриш-улдириш менинг касбим эмас. Ҳайдар ака туновинда бир иш топширди. Ака-укаларнинг кимдандир қарзи бор экан. Икковини тутиб келишди. Укага айтилди-ки, уч соатда пул булсин, стказиб келмасанг, аканг улади. Мен содда, буни пуписа деб уйлабман. Уч соатда пул келмагач, акани уриб, мижиб қуясан, деб менга буйрук берди. «Урмайман», дедим. Туғри-да, уни танимасам, билмасам. Пули йуқдирки, вақтида бермагандир. Йуқ, тушунтира олмадим. Бошқалар уриб кетишди. Мен уни ажратиб олдим.

— Бскор қилибсиз. Улар балки сизнинг ҳимоянгизга арзимас.

— Нега ундай дейсиз? Пул учун ҳам одамни шундай уриш мумкинми?

— Мумкин. Пулнинг қанчалигини билмадингизми? Бу ака-ука кимдир куйдирган. Буларнинг қулида пул айланиб туриши керак. Айланмаса «улик пул» дейишади. Гаровда миллион суминг турибди нимаю миллионта мурданинг эгаси булдинг нима, фарқи йуқ. Улар орасида «пул жигар қонидан булган» деган ақида юради. Пул учун қотил ёллаб, энг яқин одамани ҳам улдиртириб юборишдан қайтишмайди. Уша сиз раҳм қилган ака-ука, бугун қарздан қутулиб, эртага бировни қарз қилиб, худди шу ҳолга ёлади.

— Барибир ноҳақлик-да, ака?

— Ноҳақликка ноҳақлик. Мен уларни оқлаётганим йуқ. Вазиятни тушунтиряпман. Ҳалимжон, бу кеча ё бугун бошланган иш эмас. Қадимдан шунақа булиб келган. Шу маҳаллада инқилобдан олдин Букир қиморвоз деган одам утган экан. Қариб, қимордан нари булгач, қозилик қила бошлабди. Ким сигирми отми йуқотса шу одамга арз қиларкан. У топиб бераркан. Сигир эгасидан ҳам топиб бергани учун, уғридан миршабга топширмагани учун ҳақ оларкан. Ана ушанинг иши ҳозир сал бошқача кўринишда-да. Сиз ноҳақлик дейсиз. Хўп, унда ҳақ томонга кучайлик: Кессакполвонни улдириш керак, десам, улдирасизми?

— Ким?

— Уша Ҳайдар акангизнинг лақаби Кессакполвон. Унинг маразлигини билиб турибсиз. У улдирилса бу ёқдаги қанча жонлар омон қолади.

— У улдирилса шериклари бор ку, ишни давом эттираверишади.

— Улар ҳам бирин-кетин улдирилади.

Ҳалимжон ҳуштак чалиб қўйди.

— Буладиган гап эмас, бу ака.

— Мен сизга бир сирни очишга мажбурман. «Ҳофиз акам булар билан бир қозондан ош ичади», десангиз янглишасиз, ука. Мен улганимнинг кунидан улар билан биргаман. Мен уларнинг товоғидан ош ичмайман. Мен илон булиб уларнинг бағрига кириб олишим керак эди. Кирдим. Энди битта-битта чақиб улдираман. Биладан, бу осон эмас. Менга ёрдам керак. Сизни биринчи марта кўргандаёқ мен шунини ҳасл қилдим. Асадбек ёнида юрсангизу, менга лозим пайтда кўмаклашсангиз, биз буларнинг илдизини қуритамиз.

Кутилмаган бу гап чинми ё синаш учун айтиляптими, Ҳалимжон тушунмади.

— Буларнинг қилиб юрган ишидан купчилик норози, купчилик қурқади. Лекин кимдир унга қарши чиқиши керак-ку? Сиз ҳалол, адолатпарвар дустларингиз билан мени таништиринг. Мана, яқинда бир қадрдон дустим узини осди.

— Шуларни дсбми?

— Йуқ, бошқа одам мажбур қилган. Уша одам уша жиннихонада, уша ҳожатхонада осилиши керак. Дустимнинг руҳи шуни талаб қиляпти. Бунинг учун ҳам менга ёрдам керак.

— Ҳофиз ака, ранжиманг, бу гапларингиз менга ёқмаяпти.

— Ҳалимжон, уйлаб куринг. Бусиз адолат булмайди. Понани пона билан чиқарилади.

Бу сувзлик уясига тушиб қолиб, елғиз қуш ҳолатида юрган Ҳалимжонга Элчиннинг гаплари бошқа бир сувзлик уясига чорлаш каби туюлди. Элчин унинг ҳолатини тушунгани учун «энг муҳими айтдим, уйлаб куради», дсб узоқ даъват қилмади.

Ҳалимжон хайрлашиб, қайтаётганида дарвоза бусағасида Шомилга дуч келди. Иккови аввал бир-бирига таажжуб билан тикилди. Бир нафасдан сунг таажжуб урнини бургутқараш эгаллади. Яхшики, буларнинг хуроз каби патлари йуқ, булгандами, дарров хурпайтириб олардилар. Шомил Ҳалимжоннинг орқасидан келаётган Элчинни куриб совуқ тиржайди-да, дарвоза бусағасидан чекиниб, йул бушатди. Ҳалимжон эса заҳарли қарашига ислоҳ киритмаган ҳолда унинг ёнидан утиб, машинасига угирди. Ун қадам наридаги «жигули»да бир аёл угирганини курди, аммо «ким экан у?» дсб синчиклаб қарамади.

Ҳалимжон кетгач, Шомилнинг ишораси билан жувон машинадан тушиб Элчин сари кела бошлади. Жувон ғоят гузал, юриши ҳам узига яраша таманноли эди. У Элчинга яқинлашиб, ёш кунгилларни энтиктириб юбориш қудратига эга булган ширин жилмайиш ҳадя этди-да, қулини узатиб:

— Валя, — дсб узини таништирди.

Энтикиш ёшидан утган булса-да, Элчинга бу жоннинг жилмайиши хуш ёқди, оппоқ, момик қулнинг тафти эса вужудига илиқлик берди. Бу илиқликни уша заҳоти Шомилнинг ёқимсиз овози ҳайдади:

— Хонимнинг зарур иши бор экан сенда, — деди у Элчинга.

Элчин узини таништириб, ичкари таклиф этгач, Валя Шомилга қаради-да, «сен машинада утира тур, бу сарда маши-на угрилари куп деб эшитдим», деб остона ҳатлаб ичкари кирди. Валя шу амри билан узининг мартабаси баланд экани, Шомилни эса ночор бир қул эканини таъкилади.

Элчин: «Шомилнинг попутини насайтириб қуйган бу ойимча ким булди?» — деб ажабланди. Валя Элчинни жумбоқлар денгизида сузишига йул қуймади. Уйга кириб угириши билан мақсадга кучди:

— Мени Зеля юборди.

— Ким? — деди Элчин узини тушунмаган қилиб кўрсатиб.

— Зелихан, академик, — деди Валя.

— Узи қасрда?

— Узи Сочида. Зарур иш билан банд. Келолмади.

Бир гапни айтиб юборди: охирги марта тунаган жойда Достоевскийнинг туртинчи жилди орасида бир варақ қогоз бор экан. Унда пул қасрга яширилгани айтилган экан.

— Қанақа пул? — деди Элчин юзига овсарлик ниқобини тушуриб.

— Йигиб қуйган пули бор экан. Шунни топиб, ярминни менадан бериб юборар экансиз.

— Ярми-чи?

— Ярми сизга экан. Нима қилишни узингиз билар экансиз. Қасрда тунаганини биларсиз?

Булиқ сонига Элчиннинг бот-бот қараб қуястганини сезган Валя этагини янада юқори кутариб, оёқларини чалиштириб олди.

— У бир жойда яшамас эди. Ётиб юрадиган бир-икки жойини биламан, вақтим булганда қараб қуярман.

— Кутинга фурсат йуқ. Бирга борамиз. Шу бугуноқ.

— Менга ишонмайсизми?

— Сиз-чи? Менга ишоняпсизми?

— Ҳам ишонмаяпман, ҳам ишоняпман, — деди Элчин кулимсираб.

— Сабаб?

— Ишонишимнинг боиси, Зели оға чиройли аёлларни танлашга усталар. Иккинчидан, яқинда менга Сочидан қунғироқ қилдилар. Ишонмаслигимнинг сабаби — телефонда бу ҳақда ҳеч нима демадилар.

— Бу телефонда айтадиган гап эмас. Кетдикми?

— Ҳозир мен ишга боришим керак. Кутиняпти.

— Ансамблингиз бор экан, а? Мен ҳам санъатга улардай қизиқаман. Репетициянгизга олиб боринг, зериқмайман, рост.

Элчин «қувгина хонимча эканми?» деб уйлади-да, унга қараб жилмайиб:

— Марҳамат, юринг, — деди.

Элчин машинани кучага олиб чиқашганида Валя Шомилни имлаб чақирди-да, «орқамиздан қолма», деб шипшиди.

Элчин Валянинг мақсадини дарров фаҳмлади. Рупарадаги кузгудан қараб, Шомилнинг изма-из келаётганини курди. «Зели оға ташлаб кетган бойликнинг чугини билишади шекилли, — деб уйлади Элчин. — Ширага ёпишган итпашшага ухшаб қолишдими, энди булардан осонликча қутулиш мумкинмасдир. Бирон чора уйлашим керак. Бу хонимча чиндан ҳам Зели оғани биледи. Достоевскийнинг туртинчи жилдини фақат Зели оға айтиши мумкин. Лекин нима учун айтди, нима учун айнан шу хонимчага айтди? Нима учун бу хонимча гилайни лайчадек эргаштириб юрибди?..»

Валя унинг кузгу орқали бот-бот қараётганини сезиб:

— Бир нарсадан хавотирдамисиз? — деб суради. Ксйин изоҳ берди: — Орқадаги машинадан қурқманг. Керакли уйга кириб чиққанимиздан сунг сизга юк бўлмай олиб кетар, деган мақсадда «изимиздан юр», дедим.

— Валя, сиз менга яхшироқ қаранг, мен қурқадиган ёшдан утганман. Зели оға тарихимни айтиб бермадими?

— Сиз ҳақингизда жуда оз гапирди. Лекин энг муҳим ишни айтиб кетди.

— Айтиб кетди? — Элчин ажабланиб унга қараб олди.

— Айтиб юборди, демоқчиман, — деди Валя хатосини тузатиб. — У сиз ҳақингизда Хонгирсйни огоҳлантирди. Энди сиз шахсан Хонгирейнинг ҳимоясидасиз. Ҳеч нарсадан қурқманг.

— Анави гилайдан ҳамми? — деди Элчин ҳазил оҳангида.

— Фу, — деди Валя лабини буриб, — у пешка-ку! Қулвачча-ку!.. Ҳа-я, эсимдан чиқибди. Зея яна бир гапни айтиб юборди. Сизни қизиқтирган одам чиндан ҳам Сочида эди.

— Ким?

— Жамшид, — Валя Жамшид билан танишганини, гордаги учрашувни қисқача баён қилди.

— Ҳозир ҳам Сочидами?

— Кетган бўлиши ҳам мумкин.

— Қасққа?

— Балки Москвададир. У энди Хонгирейнинг хизматини қилади.

— Ўзи истадими?

— Унинг истаги кимга керак, Хонгирей истади.

— Ўзи хоҳламаса-чи?

— Унда... ростдан ҳам улади.

— Хонгирейнинг одами камми, уни нима қилади?

— Бу, азизим, уларнинг иши. Сиз ҳозир республикага кетяпсизми, демак, шу ишни уйланг.

— Умуман, яхши таклифни айтдингиз. Бизда оч қорним, тинч қулоғим, деган мақол бор.

— Мақолингиз ёмон эмас, аммо қорин туқ, қулоқ тинч бўлса, яна яхшироқ.

— Валя, бир нарсани сўрамасам, «бу одам гирт лақма экан, бир оғиз гапимга ишониб хазинани қулимга тутқазиб юборди», дейсиз. Мен Зели оғани биламан, қули очик одам. Лекин сизга бунчалик ҳотамтойлик қилганининг боиси нима экан? У билан яқин эдингизми?

— Эр-хотиндан ҳам яқинроқ эдик.

— Тушунмадим?

— Нимасига тушунмайсиз? Сизга уз хотинингиз яқинми ё уйнашингизми? Ҳар бир эркак хотинидан қизганганини уйнашига ҳеч иккиланмай сарфлайди, ё нотугрими? Буни сиз яхши биласиз. Санъаткорнинг уйнаши кун бўлади.

— Афсуски, мен уйнаши йуқ санъаткорларданман.

— У, шундайми? Бунинг учун чиндан ҳам афсус қилиш керак ва бу хатони тузатиш шарт, — деди Валя кулиб. — Менга ухшаганларни топиб олинг.

— Сизга ухшаганлар бу шаҳарда бошқа йуқ бўлса-чи?

— Мен ҳозирча шу шаҳардаман-ку?! — Валя шундай деб кузларини нозли сузди.

Элчин кузгуга қараб олди-да, машина тезлигини оширди. Буни сезган Валя «нима гап?» деб хавотирланди.

— Қозоқлар чиройли жувонларни олиб қочиб кетишади. Мен ҳам сизни гилайдан олиб қочяпман.

— Сиз қозоқ эмассиз-ку?

— Чиройли жувонга стишиш учун қозоқ булсам ҳам майлига.

Бир неча чорраҳани кесиб утишгач, Шомил бошқараётган машинанинг қораси учди. Бу Элчин учун мулдаонинг узи булди. У гилайни қандай чалғитсам экан, деб турганида жонон қочиримли гапи, нозин қарашин билан унга баҳона топиб берди. Валяга эса Шомилнинг куздан йуқолгани ёқмади. Чунки Ҳосилбойвачча унга Элчиннинг ким эканини айтган, эҳтиёт булишни тайинлаган эди. Уларнинг мулжалича, Зелихон бойликнинг ярмини инъом этдимиз, демак, ҳаммасига эга чиқиш мумкин, отарчини улушга қушишнинг ҳо-жати йуқ.

Ҳосилбойвачча: «Элчин у жойни балки дарров курсатмас, балки чалғитишга ҳаракат қилар, майли урина-версин, биз унинг ҳар бир босган қадамини кузата-миз», деб эди. Биринчи ҳаракатдаёқ кузатувчиси панид сди. «Чиндан ҳам айёрга ухшайди», деб уйлади Валя. Лекин ташвишга тушмади. Ун уч ёшидан бери Хонги-рейнинг тарбиясида булган бу жувон бири иккинчисига ухшамаган ҳийла-найрангларни куравериб, кузи пи-шиб кетган. У Элчинни дастлаб курганидаёқ «буни мушук боладай уйнатаман», деб қуйган эди, ҳозир унинг ҳаракатини кузата туриб, «барибир уйнатаман» деб аҳдини қатъийлаштирди.

Валя Элчиннинг сонига шапатаилади:

— Сскинроқ ҳайда, гилай сенга ёқмаса шундай ҳам орқасига қайтариб юбораман, — деди.

— Буйруқ билан қайтаришнинг қизиғи йуқ, олиб қочишнинг мазаси бошқа, — деди Элчин, узини гул-ликка солиб. — Валя, репетицияга бормайман. Сени ҳозир Зели оғани кузатиб қуйган уйга олиб бораман. Еттинчи қават, унгадаги биринчи эшик. Сенинг ада-шинг, Валентина Михайловна. Кирасан, айтасан, уша китобни узинг оласан. Кейин, рози булсанг, ресторанда отамлашамиз.

— Яхши. Аммо уйга бирга кирамиз. Алдаб ктасан, деган гумонда эмасман. Уша нарса иккаламизга тегиш-лими, демак, бирга кириб, бирга оламиз.

Еттинчи қават, унгадаги жигарранг чарм қопланган эшикни ёши элликларда булган, аммо малоҳатини сақ-лаб қололган аёл очиб, Элчинни очик чехра билан қарши олди.

— Бу Валя, Зели оғанинг хотини, — деди Элчин, «уйнаши» дейишни эп курмай.

— Хогини эмасман, нега елгон айтасан? — деди Валя. — Уйнашиман. Уйнаш хотиндан ҳам яқинроқ булади, шундай эмасми, Валентина Михайловна.

— Тугри, — деди уй бекаси кулиб, — Зеянинг уйланганига барибир ишонмас эдим. У уйланиб, оёқ-қулларини боғлайдиган эркаклардан эмас. Уйнаш экиннгизга ишонаман. Чунки Зеянинг диди зур. Унча-мунча жувонни уйнаш тутмайди.

— Валентина Михайловна, сизда Достоевскийнинг китоблари борми? — деб суради Элчин.

— Бор. Тулиқ асарлар туплами бор. Нима эди?

— Тургинчи жилдда менга аталган бир хат бор экан, кузингиз тушмадими?

— Савол қизиқ, мен китоб уқийманми? Муқоваси чиройли булгани учун жавонга териб қуйганман. Кир, қарай қол.

Тургинчи жилдда дарҳақиқат мактуб бор эди. Элчин қогозни олиб, Валяга узатди. Валя хатга куз югурдирди-ю, ранги бузариб, уни яна Элчинга қайтарди-да:

— Қайси тилда ёзган узи? — деб мингирлади.

Элчин хатни уқиб, Валяга нигоҳини уқдек қадади:

— Зели оғага нима булди? — деб суради совуқ оҳангда.

Валя унга жавоб бермай, хатни олиб сумкасига солди-да:

— Раҳмат, Валентина Михайловна, биз шошиб турибмиз, деб унинг тилидан эрдан.

Унинг тез-тез юришидан, гапиргиси келмай қолганидан, машина эшигини қарсиллатиб ёпишидан Элчин билдики, ҳаяжонланяпти. Элчин арқонни узунроқ ташлашга аҳд қилиб, машина моторини ут олдирди-да «қасққа?» дегандай Валяга қаради.

— Ҳосилникига ҳайда, — деди Валя амр оҳангида.

Бир неча дақиқа бурун кузлари нозли сузилиб, уйнашликка рози бўлаётган хоним энди бекалик мартабасига чиқиб олди. Элчин ҳам унга сўзсиз буйсунди.

— Нима ёзганини сурамадинг? — деди Элчин бир оз юришгач.

— Ҳосил таржима қилиб берди.

— Ҳосилникига боргунча хатнинг мазмуни узгариб қолмайди. Унда хазина ҳақида гап йуқ.

— Нега? — Валя унга ҳайрат билан тикилди. — Нимани ёзибди?

— Сен аввал Зели огага нима булганини айт.

— Айтсам, айтмасам у энди йуқ, билдингми?

— Нима булди?

— Менинг билганим шуки, у Москва юритаётган бир сиссатга аралашиб қолган. Бу соҳада бирон нима-ни билиб қолган кимсанинг тирик юриши мумкин эмас.

— Улдиришдими? Қаерда? Сочидами?

— Билишимча, узининг қишлоғида.

— Қизиқ... у қишлоғига кетган эди. Менга Сочидан қунғироқ қилди. Сочига нима учун борди, сени курганими? Кейин яна қишлоғига қайтдимми?

— Менинг билганим шуки, Сочига уни Хонгирсёй олдириб келди. Қутқариб қолмоқчи эди, эплай олмади. Бу масалани чуқурлаштира, қанча тез унутсанг, узингга шунча яхши. Хатда нима дебди? Унга бир нима булганини қайдан пайқадинг?

— «Узоқроқ сафарга қайтмас булиб кетсам...» деб ёзибди.

— Кейин-чи?

— Буйиндаги қарзни сен тулаб қуй, дебди.

— Қанақа қарз?

— Фаргонада бир турк қадрдонни бор эди. Уйлари ёниб кетган экан. Шунинг урнига масжид қурдир, дебди.

— Масжид? — Валя сумкасидан сигарет чиқариб лабига қистирди-да, тутатди. — Эси паст эди Зеянинг, эси пастлиги учун улиб кетди.

— Унинг улганини узинг курдингми?

— Йуқ... Менинг уйимдан олиб кетишди. Улганига ишонмаяпсанми? Ишонавер. Уларнинг чангалидан чивин ҳам қутулиб чиқолмайди.

Элчин Ҳосилнинг маҳалласига етганда чап қолиб, атайин унг томонга бурилди. Валя буни куриб:

— Чапга юрмайсанми? — деди.

Элчинга шу гап керак эди — Валянинг бу ерда аввал ҳам булганини аниқлади.

Дарвоза остонасида уларни Шомил қаршилади. У гилай кузларини Элчинга хунук тарзда қадади.

— Ҳосил уйдами? — деди Валя ҳовлига кириб.

— Ҳа, — деди Шомил, — ичкарида.

Валя Элчинга қараб «кутиб тур», деди-да, уй томон юрди. Элчин турган жойида қотиб тураверди. Шу топда, кутилмаганда ҳаслига бир фикр келди: «Зели огани

шуларнинг узи гум қилмадими? — деб уйлади у. — Буларга фақат пул керакми? Ҳосилбойвачча шу пулга муҳтожми?»

Зелихон хайрлашаётган пайтда, қайтиб келмас булиб кетаётганини сезганми, семиз дипломатни Элчиннинг қулига тутқазиб: «Бунинг ичида озгина пул, тилла, жавоҳир бор. Қайтиб келмасам, мен айтгандай ишлатасан. Нима қилишингни бир хатга ёзганман. Хатни Валентинаникига қуйганман. Қасрдалигини сенга алоҳида маълум қиламан. Ишонмаяпти, деб уйлама. Шу хатни уқиб, нима булганимни, нима қилиш кераклигини биласан», деган эди. Кейин «бу дипломат сен учун бомбадай гап, бунинг хушторлари куп. Ун йилдан бери қидиришади. Узинг ҳам эҳтиёт бул, буни ҳам эҳтиёт қил», деб тайинлаган эди. Хазина Элчиннинг ихтиёрида, хат мазмунидан хабардор. Унга фақат буларнинг асл мақсадлари қоронгу.

«Зели ога айтган хушторлардан бири шуларми? Улим олдида буларни чағитдимми? Улим олдида? Мени булар лақиллатмаяптими? Унда хат-чи? Хат сунгги чора эдими у учун?»

Элчин Зелихоннинг Федяни лақиллата олгани, унинг марҳамати билан кестар чоғида тушак баҳона, Валянинг ётоғига кирганидан, маишат урнига Валяга гап тайинлаганидан бехабар эди. Валянинг Москвага учгани, Хонгирей билан учрашгани, Элчинни ҳимоясига, Жамшидни эса хизматига олиш ҳақидаги Зелихоннинг илтимосини стказгани ҳам у учун қоронғи эди. Зелихон эртами-кечми Жамшид қайтса, Элчин уни гумдон қилишга уриниб, узи ҳам ҳалок булиши мумкин, деган хавотирда шу илтимосни Хонгирейга стказган эди.

Зелихоннинг улимга бораётиб ҳам биродарининг бе-хавотирлигини уйлаши Элчинга номаълум эди. Маълум булгандами, бу айрилиққа чидаши ниҳоят даражада оғир буларди...

Бир оздан сунг Ҳосилбойвачча эшик остонасида куришиб, Шомилни чақирди-да, унга нималир деб пичирлади. Шомил Элчин томон қараб олгач, тез-тез юриб кучага чиқди. Элчин бир фитна бошланганини сезса ҳам, жойида тек тураверди. Ҳосилбойвачча келиб куришармикин, деган мақсадда остонада пича турди. Элчин унинг мақсадини сезмагандай, бош ирғаб булса-да, саломлашмади.

Ҳосилбойвачча заҳарли ишжайиб, у томон юрди.

— Келинг, Ҳофиз ака, қандай шамол учирди? — деди пичинг билан.

Элчин «Сочининг шамоли» демоқчи эди, Валянинг «Сиз энди Хонгирейнинг ҳимоясидаги одамсиз», деган гапини эслаб:

— Хонгирейнинг шамоли, — деб, у ҳам заҳарли илжайди.

Валя ҳам уйдан чиққач, уювлари шийпон томон юрдилар.

— Ҳофиз ака, бир суҳбатингизни олаёлик, жа со-
гинтириб юбордингиз.

Элчин бу заҳарли жилмайиш, бу сохта мулозамат ортида қандайдир шумлик борлигини билса-да, узини ҳеч нима билмагандай эркин тутди.

— Хуш, Ҳофиз ака, туйлар қалай, булиб турибдими? — деди Ҳосилбойвачча ястаниб утириб. — Чутални энди кимга беряпсиз? Бек акамгами?

— Бек акангиз чутал оладиган гадолар тоифасидан эмаслар. Шунини билмасмидингиз? Мен ҳам чутал берадиган овсар эмасман. Оғзидаги луқмасини олдирадиган лақмалар бошқалар.

Элчин «чутал оладиган гадолар» деганда энг аввал Ҳосилбойваччани назарда тутиб, уз кунглида уни тузлаган эди. Ҳосилбойвачча узига қарата ҳақорат тоши отилганини билди. Билди-ю, сир бой бермай масхараомуз кулди:

— Катта кетманг, Ҳофиз ака, бузоқнинг югургани сомонхонагача.

Элчин «бир марта тузлаганим стади, тунгиз билан олишишдан фойда йуқ», деган фикрда бу заҳарли гапга жавоб қайтармади.

Икки соат давомида майда-бачкана гаплар билан банд булдилар. Шомил ҳовлига кириб узоқдан «йуқ» маъносида бош чайқагач, Ҳосилбойвачча тиззасига шапатилаб уриб, урнидан турди:

— Раҳмат, Ҳофиз ака, би-ир мириқдик суҳбатингиздан. Шунақа келиб туриг... Отамлашиш яхши нарса-да, а?

Валя хайрлашиш учун қул узатмай, совуққина бош ирғаб қуйди.

— Акангиз буни туфламай епиштирибди, шунга ха-фа, — деди Ҳосилбойвачча.

— Қайтишга йулқираси булмаса берайми? — деди Элчин пичинг билан.

— Упкангизни сал босиброқ юринг, Ҳофиз ака.

Элчин «бу кунларингдан улганларинг яхши» деб уйлаб кучага чиқди-да, машинасига утирди. Шомилнинг нима сабабдан йуқ булганини уйига қайтгач билди: уйи ёв босган дала ҳолига келтирилган эди. Ёйлай ҳеч нарсадан тап тортмай уйни алғов-далғов қилиб, Зелихоннинг хазинасини қидирган эди.

Элчин шундан сунг Валяни бошқа кўрмади. Лекин Ҳосилбойваччанинг йигитлари кузатиб юрганини сездди. Шу сабабли Фарғонага бориш, масжид қуриш ишини кейинроққа сурди.

XXVI БОБ

1

Хаста Асадбек учун Краснояр сафарининг узи старли эди. Жисмини эзаётган оғриққа чидади, сабр этди, лекин руҳ азобига дош бериши оғир кечди. Отаси билан ғойибона учрашувининг узиёқ юраги учун оғир юк эди. Ана шу юк билан уйга қайтаман, деб турганида янги сафар ташвиши кундаланг булди. Уғилларини уйлантириш масаласи фикрини банд этса-да, уни яхши маънодаги ташвишлар сирасига қушиш мумкин. Бироқ Хонгирей билан учрашув... Ҳосилбойваччанинг Хонгирей орқали тазйиқ утказмоқчи булиши... Асадбек бу йигитнинг қачондир чанг солишини биларди. Лекин бошқа биронинг тирноқлари билан чанг солиши мумкинлигини уйлаб кўрмаган эди. Кесакполвонга: «Ҳосил ҳаддидан ошган кун бир чертсам, чиққан жойига кириб кетади», деб янглишганини энди англади. Ҳосилбойвачча билан олишув ойлари, кунлари яқинлашганини ҳам фаҳмлади. Бу ҳақиқатни кечроқ тушуниб етганини ҳам билиб «нега гафлатда қолдим?» деб эзилди.

Хонгирейнинг чиқиб кетаётиб, эшик остонасида айтган гапи Асадбекни ҳам, Чувриндини ҳам узоқ уйга ботирди. «Бир йигитинг энди менинг хизматимни қилади. Уни қидирма, у сен учун улган», деган гап Асадбек учун муаммо булиб қолаверди. Чувриндига эса чигалнинг бир учи кўринди. У уша кунёқ Сочига, Жамшид яшайётган уйга кўнгироқ қилди. Уй бекаси Жамшидни икки йигит келиб олиб кетганини айтди. Чувринди Жамшидни Хонгирейнинг йигитлари олиб кет-

ганини тушунди. Лекин унга бир нарса қоронги эди: Хонгирей Жамшиднинг изига қандай тушди?

... Асадбек кутиб олгани чиққан Кесакполвонга қараб «эски шаҳарга бораман», деди. Унинг ҳоҳиши Кесакполвонга ғалати туюлса-да, амрига итоат этди.

Асадбек болалиги утган уйга қадам босганида ункаси тулиб, йинглагиси келди. Бугзи фарёд тулқинларига тугон булса-да, киприклари ёш дарёсини туса олмади. Чувринди унинг ҳолатини билиб, Кесакполвонни тухтатди. Икки аён ҳовлида қолди.

Асадбекнинг хаёлида онаси уйда утиргандек, «Болам, адангни куриб келдингми?» деяётгандек эди. Ичкари уйда Самандар хаста овози билан «Самалут, қаютийни пастлаб ут...» дегандай булди... Асадбек курсига даҳанини тираб, анчагача утирди. Кузларидан ёш қуюлаверди. Бугзини ҳатлаб утолмастган фарёд юрагини эзаверди.

У қанча утирганини билмайди, ёш дарёси куриб, фарёд пинакка кетганида Чувриндини чақирди:

— Маҳмуд!

Йиғи аралаш, титраб чиққан бу овозни эшитиб, иккала аён ҳам шошилиб ичкари кирдилар.

— Маҳмуд, сен маҳаллага чиқиб, Соли отани топ. Эллагинчи йилда бир почтачи буларди. Ушани бошлаб келсинлар. Ҳа, чап қулогини уқ олиб кетган почтачи дегин.

Чувринди кучага чиқиб кетгач, Кесакполвон «мен уйда қолаверайми ё чиқайми?» деган маънода қаради. Хаёли ота-онаси билан банд булгани учун Асадбек унга эътибор ҳам бермади. Красноярдаги учрашувда отасининг уйдан мактубни орзиқиб кутганини эшитгандаёқ чап қулоғи йуқ одам билан гаплашиб қуйишни ният қилган эди. Асадбек унинг исмини билмасди. Ёдида қолгани — онаси деярли ҳар куни унинг йулини пойларди. Кучада куриниши билан Асадбекни чақирарди. «Болам, хатчи амакинг келяптилар, югура қол, «адамлардан хат борми?» деб сурагин. Аввал салом бер, хупми?» дерди.

Асадбек ҳар сафар унга пешвоз чиқиб «ассалому алайкум» дерди. У эса қовоқ уюб қараб қуярди, алик олмасди. Асадбек онасига «хатчи амаки саломимга алик олмаяпти, энди салом бермайман» деганида, онаси «алик олмаса гуноҳи узига, сен салом беравер», деб ялинган эди. Бир куни хатчи салом берган Асадбекнинг қулогини буради:

— Ҳой, душман боласи, — деди удагайлаб, — сен нега менга Худони гапирасан?

Асадбек тушунмади:

— Қачон гапирдим? — деди йигламсираб.

— «Ассалому алайкум» дейсанми? Бу нима дегани, биласанми? Худодан соглиқ сўрайман, дегани. Мен сенинг худо-пудойингга ишонмайман, билдингми! Мен атеистман! Мен босвой коммунистман! Иккинчи шунақа десанг, тилингни суғуриб оламан. Хат ҳам сўрама. Мен душман хатини ташийдиган аҳмоқ эмасман!

Асадбек онасига буларни айтмади. Онаси йулга чиқарганда итоат этаверди, аммо хатчига салом ҳам бермади, «адамлардан хат борми?» деб ҳам сўрамади. Ушадамларда у «нима учун ойимнинг узлари сурамайдилар», деб куп уйларди. Саволига жавобни кейинроқ, улғайгач топди. «Хатчи ойимга сасиган булса, сурашга чучиб қолган эканлар-да», деган ажримга келди.

Чувринди куп утмай Соли ота билан хатчини бошлаб кирди. Асадбек урнидан туриб Соли ота билан куришди. Хатчининг узатилган қули муаллақ қолди. Асадбек унга утли назарини қадади:

— Мени танийсизми? — деди қаҳр билан.

— Танийман, Бекжон уғлим, адангиз билан фронтовой уртоқ эдик.

Тилеғламалик билан айтилган бу гапдан Асадбек портлади:

— Фронтовой уртоқмидинг ҳали сен?! Адамнинг хатларини нима қилардинг, хунаса?!

Асадбекнинг важоҳатидан чучиган Соли ота «яна уриб қолмасин», деган хавотирда уртага тушди.

— Асаджон, болам узингни тут. Бу бечорани касал этган жойидан тургизиб олиб келдим.

— Бунақа тунгизни ажал ҳам олмайди, — деди Асадбек. — Уруги билан қуришиб йуқ қилиш керак.

Асадбек бу гапни газаб оловида айтиб юборган, хатчидан, унинг оиласидан қасос олиш ёки жазолаш нияти йуқ эди. Хатчи эса бу гапни қатъий ҳукм урнида қабул қилиб талвасага тушди:

— Менда айб йуқ, — деди у йигламсираб. — Менга буюришган.

— Ким?

— Домком.

— Ким у?

— У одам раҳматли булиб кетган, — деди Соли ота.

— Хатларни нима қилгансан?

— Ёқардик. Бир узим эмас, домком билан...

— Маҳмуд, йуқот бунни, турқи қурсини.

Хатчи юкдан бушаган қолдай, шалвираб тиз чуқди:

— Улдирманг мени, — деди йиғламосираб.

— Йуқол-е, — деди Асадбек бир қадам тисланиб. —

Узи улолмаи юрибсану сени улдириб нима барака топдим. Йуқол, деяпман! Маҳмуд, уйига олиб бориб қуй, йулда улиб қолмасин. Соли ота, сизни ҳам олиб бориб қуяди. Красноярга бориб, адамларнинг қабрларини топдим. Кейинроқ хотиржам гапириб бсрарман.

Улар чиқиб кетишгач, Асадбек яна жағини курсига тираб утириб олди. Бир оздан сунг қаттиқ йутал тугиб, силласини қуритди.

...Асадбек Кесакполвоннинг қистови билан уйига кетди. Унинг нияти тунни болалиги утган уйда утказиш эди. Бедарднинг олдида бошимни огритма, деганларидай, Кесакполвон дустининг дардига шерик була олмас эди. Гарчи умр дсб аталмиш йулда бир аравада бораётган булсалар-да, уларнинг юракларидаги дард бошқа-бошқа эди.

Манзура эрига бир қарашдаёқ аҳволини сизди. Асадбекнинг озиб, юзлари заъфарон тус ола бошлаганини унинг зийрак нигоҳи илғади. Асадбек меҳмонхонада, узи ошхонада булса ҳам эрининг йугалини эшитиб юраги эзилди. Меҳмонларнинг тезроқ қайтишини истади. Йуқлаб келувчиларнинг жилиш ниятлари йуқлигини фаҳмлаб, Чувриндини имлаб чақирди:

— Акангиз чарчаганга ухшайдилар?

Чувринди унинг мақсадини англади.

— Ҳозир ими-жимидида бир нима дсб қуяман.

Чувриндининг «ими-жимидида» гапидан сунг меҳмонлар қузғолишди. Бир оз фурсат утиб Кесакполвон билан Чувринди ҳам кетишгач, Манзура идиш-товоқни қизига топшириб, узи меҳмонхонага кирди.

Диванда ёнбошлаб ётган Асадбек урнидан қузғолмади.

— Жоийнгизни қилиб бсрайми? — дсб суради Манзура.

— Утир, — деди Асадбек. — Нима қарорга келдинг?

— Билмасам... Сиз нима дсангиз шу.

— Унда тайсргарлигингни кур.

— Қизлари... — Манзура «қанақа экан?» дсб сурамоқчи эди, Асадбек гапиртирмади.

— Қизлари угилларингга ёқибди. Совчи булган киши қизлар европача эмас, мусулмонча тарбия курган, дсди. Сен аввал бор, кур, ёқса келин қил, ёқмаса йуқ. Мен угилларингни уша срда уқиб, уша срда ишлашини хоҳлаяпман.

— Биз-чи?

— Биз... нима, уч-тўрт йилга чидай олмайсанми? Иш урганиб, узларини тутиб олишгач, келишади.

— Бутунлай қолишмайдими, ишқилиб?

— Калланг борми? Бутунлай қоладиганлар бошқа, болаларимиз бошқа. Хуллас, овоза қилмай, тайёрлана-вср.

— Зайнаб-чи?

— Уни кейинроқ юборамиз.

— Куёвингиз...

— Нима булди яна?

— Ҳеч нима булмади, узи айтаман-да...

— Чайналма.

— Туйларда юриб... қизингиз ёлғиз қоляпти-да. Туй-пуйни йиғиштирса булмасмикин? Бошқа иш топиб берасизмикин, дсвдим.

Зайнаб касалхонада эканида Асадбек ҳам буни уйлаган, аммо аниқ бир қарорга келмаган эди. Хотини қурқибгина айтган гап маъқул тушган булса-да, сир бой бермай:

— Сен аралашма бунга,— деб қуйди.

Кечаси Асадбекнинг курагида яна оғриқ қузғолди. Хотинининг хавотирли кузига қараб: «Шамоллаш тарқамаяпти», дсб изоҳ берди. Курагига иситгич қуйгач, жони ором олиб, уйқуга кетди. Эрталаб уйғонганида оғриқ ҳам бош кутарди. «Уйда утирсам баттар булади», дсб Чувринди келиши билан шаҳар марказидаги қароргоҳ томон юрди.

Асадбек кечқурун хайрлашар маҳалида Кесакполвонга Қилич Сулаймоновни топишни тайинлаган эди. Кесакполвон буёруқни бажариб, уч қаватли иморат ертуласида Асадбекни кутиб олди.

— Турма ёқибди сенга,— дсди Асадбек, Қилич Сулаймонов билан куришиб.— Одамбашара булиб қолибсан.

— Акахон, айбимга ярашаси булди, гап йуқ,— дсди Қилич Сулаймонов бош эгиб.

— Айбингни билганинг яхши, дузадан сени ким олиб чиқди, буни биласанми?

Қилич Сулаймонов дарров жавоб бермади. Шомил: «Ишингни Ҳосилбойвачча тугрилади», деди. Неча ой отган булса, Гилай хабар олиб турди. Асадбек буни биладими ё йуқми, Қилич Сулаймоновга қоронги. Билиб сураяптими ё пичинг қиляптими, буни ҳам фарқлай олмади. Энг яхши жавоб сукут деб билиб, бошини эганича тураверди.

— Маҳмуд, бунга тушунтириб қуй. Хун, заводда ишляяпсанми?

— Ишляяпман, раҳмат.

— Амалинг директорлик булмаса ҳам ишни узинг юритасан. Олимчадан қурқма. Красноярга цистерналарда вино юбориш керак. Бехит қилиш қулингдан келадими?

— Келишга келди-ю...

— Чайналма.

— Олим болангиз... Баъзи қогозларга унинг қули керак.

— Қул қуяди. Шу бугун ишга кириш. Олимчадан ростдан ҳам қурқастган булсанг, у яқин кунларда Португалияга кстади. Маҳмуд, ишни тугри буляптими?

— Ҳа, бугун узим шугулланаман. Фақат... эшитишимча, қуругини тортишдан қайтмабди.

— Қайтмаса ҳам жунат. Бир-икки ой юрсин. Қилич, биринчи цистернани унинг қули билан чиқарасан. Ишқал булса, галвадан йироқда тураверасан. Билиб қуй: сен менинг одамимсан. Мен сени олимчага алмаштирганим йуқ. У ҳам керак менга, лекин сен бошқасан. Сени хоинлигинг учун жазо бериларди. Сени аядик. Шунга яраша қадам бос энди.

Қилич Сулаймонов подшо ҳузуридаги мулозим сингари таъзим қилиб чиқди. Шундан сунг Асадбек уйга толиб, анчагача жим утирди. Иккала аён ҳам унинг муҳим гапи борлигини англаб, суз бошлашини кутинди. Ушанда Хонгирейнинг хонага кириб, амрини басн этиши, ҳеч бир қаршиликсиз, ҳатто эътирозсиз чиқиб кетиши Асадбекнинг ожизлигини билдириб турарди. Тугри, Хонгирейга бас келиб булмайди. Аммо Асадбек кимнинг олдида булсин, ожиз эканини билдиришни истамас эди. Айтмай деса, бу мадда боғлаган яра, эртаиндин ёрилиб, йиринг оқиб, ҳаммаёқни булғайди. Айтмай деса, тил қурғур тиш ҳатлашни истамайди. Сукут-

ди. Асадбекка бундай бедаво хасталик билан узоқ яшаш мумкин эмаслиги аён эди. Айни чоқда, улимидан сунг хонадонда ҳаёт давом этажигини ҳам яхши англар, узидан сунг кечажак бу ҳаётнинг мунаввар бўлмоғини истарди. Мисқоллаб йиққанини ботмонлаб со-вурилишига йул қуя олмасди. Ҳақиқатни билгач, энди-ги ҳисобли кунларида нима қилиши лозимлигини уйлай бошлади. Биринчи галда, Манзурани угиллари ёнига жунатишни тезлатиши керак эди. Хуфтондан сунг у Чувриндини чақиртирди.

Чувринди дарров етиб келди. Асадбек меҳмонхонада эди. Кузнинг салқини таъсир этиб, уй деразаларини ҳам ёпиб олганди. Чувриндини Манзура қаршилаб, паст овозда:

— Маҳмуджон, акангизни тузукроқ духтурга курсатинг. Балғам ташлашлари яхши бўлмаяпти-да, — деди.

Чувринди:

— Курсатяпмиз, Худо хоҳласа, тузалиб кетадилар, — деб меҳмонхона сари юрди.

Ичкари кириб, Асадбекнинг қаршисига угирди. Асадбек унга синов назари билан тикилиб қолди.

— Маҳмуд, Красноярда мазам қочганида билганми-динг бун?

Чувринди жавоб бермай, кузини олиб қочди.

— Яширма. Сен билибсан, бошқалар билмасин.

— Духтурлар гапираверади. Касалхонада етиб даво-ланиш керак.

— Йуқ. Касалхонага етсам, дунёга овоза бўлди, деган гап. Тугри айтасан, балки унақа касалмасдир, Худо билади. Лекин юракда гулгула бор. Шунинг учун баъзи омонат гапларни айтиб қуйишим керак сенга.

— Ёмон нафас қилманг.

— Гапларимни эшит: сен менга бегона эмассан, укамсан. Уғилларим-жиянларинг. Уларнинг уқиши ча-ла қолмаслиги керак. Кеннойингни тезроқ жунат.

— Сиз-чи?

— Мени қуя тур. Тиллани купайтир. Кеннойинг белни бақувват қилиб борсин. Агар менга бир гап бўл-са, хабар бермайсан, уша ёқда узоқроқ тураверсин. Мен сенга ишонаман, лекин Ҳайдар акангдан хавотир-даман. У хомкалла қовун тушириб қуйиши мумкин. Узи узига хон бўлса, ё қамалиб кетади, ё итдай улим топади. У аҳмоқ сенинг гапингга кирмайди, сен уни бошқара олмайсан, биламан. Иккаланг икки қучқор бўлиб сузишсанг — тамом!

Асадбек унга тикилиб олиб гапирар, Чувринди эса бошини эгиб жимгина тингларди. Москвада эканида, тиббий хулосаларни йиртиб ташлаганида юрагида умид бор эди. Бу ердаги табибларнинг гаплари ҳам уша хулосага мос келгач, юрагига ваҳима оралади. Уни ҳақиқатдан хабар топган Асадбекнинг ҳолати ташвишга соларди. Асадбекнинг узини бу қадар дадил тутишини уйламаганди. Иккинчи катта ташвиши Асадбекдан сунг Кесакполвон билан булажак можаролар эди.

Асадбек айтадиганини айтиб булгач, Чувриндини гапиртирмади. «Уйингга бориб, дамингни ол», деб рухсат берди.

Чувринди кетиши билан Манзура кирди. Асадбек хотинига елғиз рупара келишдан, унинг гап бошлашидан чўчиди. Умрида биринчи марта нигоҳини яширишга ҳаракат қилди. Эрининг куз қарашиданоқ нима демоқчи булаётганини англашга урганган Манзура унинг бир дардини яширишга уринаётганини сизди. Рупарасига утириб:

— Адаси...— деб гап бошламоқчи эди, Асадбек урдан турди.

— Сафарга тайёрмисан, эрта-индин жўнайсан,— деди.

— Сиз-чи? — деб сўради Манзура ҳайратланиб.

— Мен... менга ҳукумат рухсат бермабди. Туғриласа булади, дейишяпти, орқангдан стиб бораман. Боролмасам, туйни утказиб, келинпошшаларни бошлаб келаврасан. Туйнинг уғил боласини шу ерда қиламиз.

— Вой, адаси...

— Булди, гапни чузма. Мен етаман, чарчадим.

Ётишга етдию кузига уйқу илинмади. Ярим соатдан сунг телефон жириглаб, болохонадаги йигит Красноярдан Козлов сўраётганини маълум қилди.

Козлов ҳол-аҳвол ҳам сўраб утирмай, муддаога кучли:

— Асад, менга ҳеч нима юбормай тур, вазият узгарадиганга ухшайди.

— Ие, кеча бир цистерна жунатдик-ку?

Бу гапни эшитиб, Козлов сукут қилди, кейин бир қарорга келиб:

— Бир иложини қиларман, ташвишланма. Жуда булмаса Иркутскка утказиб юборарман. Ҳозирча алоқани узиб турамиз. Иш туғри бўлиши билан узим хабар қиламан.

— Хонгирсейми?

— Ҳа.

— Эҳтиёт бул.

Шу суз айтилиши билан телефон узилди.

Асадбек учун бу кутилган нохуш хабар эди. Лекин у Хонгирсей бу тарзда тез сиқувга олар, деб уйламаганди. «Хонгирсей у томонда ишга киришган булса, Ҳосил нима каромат курсатар экаи?» Асадбек бу ҳақда кун уйледи. Узи берган саволга тайин жавоб топа олмагач, аъёнларини чақиртирди.

3

Қилич Сулаймонов қил устида яшашганини биларди. Ёлғиз Асадбекка хизмат қилаётган булса ҳам, ёки аксинча, фақат Ҳосилбойваччанинг юмушларини бажарса ҳам улажаги унга маълум эди. Шу боис уста дорвоз ҳолида яшашдан узга чораси йуқ эди. У Асадбекнинг хизматларини бажариш баробаринда Ҳосилбойваччани булаётган ишлардан хабардор қилиб турарди. Красноярга бир цистерна вино юборилгани Ҳосилбойвачча учун хушxabар эди. У хабарнинг суюнчисига «заводни уз-узингга олиб бермаган — номард» деб ваъда берди. Уша заҳоти бу хабар Хонгирсейга стказилиб, мулжалдаги ржани амалга оширишга киришилди.

Ҳосилбойвачча бундай фурсатни узоқ вақт кутди. У аввалига Асадбекка ҳавас қилган булса, бора-бора бу ҳавас ҳасадга айланди. Бу ҳасад йиллар буйи бир он булсин, уни тинч қуймади. Агар шу йиллар ичи ундан «яшашдан мақсад нима?» деб суралса, шубҳасизки, «мақсадим ягона — Асадбекни янчиш», дерди. У уйлай-уйлай голибликнинг энг қулай, энг яқин йулини топа олди. Зурни зурроқ билан йиқиш афзаллигига ақли етгач, фурсатни бой бермади. Хонгирсейнинг қирқ ёшга тулганини эшитди-ю, «бахтимдан ургилай», деб отни қамчилади. Ортиқча чиқимга тоқати булмасада, бу сафар хасислик қилмади. Тилладан чиройли тумор ясатиб, «2049 йил, 100 ёш» деб ездирди-да, Москвага қараб учди. Уч кун давом этган катта зиёфатга у яқинлаша олмади. Тантаналар тугаб, Хонгирсей ҳордиқ чиқаргач, уни қабул қилди, Ҳосилбойвачча салом бериб кириб, унинг буйнига тилла туморни осиб, «Сизбизнинг валинсьматимизсиз», дейиши Хонгирсейга еқди. Кимлигини сураб-суриштирди. Хонгирсей Асадбек-

ни биларди. Асадбекнинг бир оз мағрурлиги унга ёқин-қирамасди. Бу йигитнинг Асадбек урнидан умидворлиги шу сабабли маъқул келди. «Менга шунақа мутелар керак», деб уни қуллагга аҳд қилди. Красноярда Козловни синдириши қийин кечаётган эди, энди бир ҳамлада икки рақибни енгил имкони туғилиб Ҳосилбойваччанинг ташрифидан мамнун бўлди.

Ҳосилбойвачча орқасида қад кутараётган тоғдан қувват олиб, қалъани тула забт этмоқ қасдида дадил ҳужум бошлашга аҳд қилди. Ана шу пайтда Шомил унга яна бир хушxabар етказди:

— Асадбек уладиган касал эмиш,— деди у иршайиб.

— Қасқдан олдинг бу гапни? — деди Ҳосилбойвачча ишонқирамай.

— Духтири айтди. Асадбекни куриб қуйганини эшитиб, гирибонидан олдим. «Қасам ичганман, айтолмайман», дейди. «Қасам керакми сенга ё жонми?» дедим, дарров гулади. Ё икки-ё уч ойлик умри қолибди. Улиши аниқ экан.

— Икки-уч ойлик дедингми? Яхши! Винзаводни уз қули билан топшириб кетса ҳам буларкан, а?

— Улишини кутмайсизми?

— Йу-уқ. Осонгина улиб кетмасин-да. Менинг кимлигимни билиб, кейин улаверсин. Бир пайтлар кукрагимдан итариб, ёнига йулатмовди. Мендан кура Чувринди қулларини афзал курувди. Барибир мен уни енгдим! *Афвал меннинг кулгимни курувди, кейин улсин!*

— Энди унга кассетани курсатса булар?

— Шошмай тур. Мен ҳали ундан баттарини курсатаман. Сен лалайганроқ йигитларингдан бирини тайёрлаб қуй.

— Кссатяпсизми, лалайганини нима қиласиз?

— Улиб кетса ачинмагин дейман-да, — Ҳосилбойвачча шундай деб кулимсираб қуйди. Унинг кумма гапини Филайнинг калта фаҳми англаб етмади. Танлаган йигитини бир ҳафтадан сунг қонга беланиб етганини кургачгина тушунди.

Унга қадар эса...

Унга қадар Ҳосилбойвачча Асадбекни йуқлаб уч қаватли иморатнинг ертуласидаги қароргоҳига борди. Манзурани кузатгач, Асадбек уйга боргиси келмай туғри шу ерга келган, хона иссиқ булишига қарамай, қалин кийимда утирар эди. У Чувринди билан қандайдир қозғоларни куздан кечираётганда Ҳосилбойвачча кир-

ди. Чувринди қоғозларни йиғиштириб «нима қилай?» деган маънода Асадбекка қаради. «Утир», деган ишорага итоат этиб, жойидан жилмади.

— Бек ака, соғ-саломат бориб келдингизми сафарларга? — деди Ҳосилбойвачча Асадбекни кучоқлаб. Димогига ёмон ҳил урилдию нафаси қайтиб «улиши чин шекилли?» деб уйлади.

— Узинг қалайсан? Ишларинг юришяптими? — деди Асадбек совуқроқ оҳангда.

— Соянгизда юрибмиз-да, ака.

— Менинг соямдами? — деди Асадбек синов назари билан тикилиб.

— Ҳа-да, сизни акам деганман.

— Шунақами? Мен акангманми? Хонгирей-чи? Тоғанми ё аммангнинг эрими?

— Гапни ҳам қийворасиз-да, акахон.

— Сен буладиган гапни қил. Шу пайтгача Асадбекни биров лақиллата олмаган. Сен гижингламагину дардингни айт: нима керак сенга?

— Дангал гапми? Гапнинг угил боласи шуки, менга ҳозирча винзавод керак.— Ҳосилбойвачча шундай деб голиб одамнинг назари билан унга тик қаради. Асадбек ундан бу даражадаги сурбетликни кутмаган эди. Шартта тарсаки тортиб юбормоқчи булди-ю, узини тийиб сўради:

— Ҳозирча винзаводми? Ундан кейин-чи?

— Ундан кейингисини ушандан кейин гаплашамиз.

— Агар Хонгирейга баччалик қилмаганингда сенга винзаводни совға қилиб берардим.

— Акахон, оғзингизга қараб гапиринг. Бизда ҳам иззат-нафс бор.

— Сенда иззат-нафс бор эканми? Келиб-келиб уша ҳаромига орқа қиялсанми? Икки узбек мол талашсаю луқмасини бегона олиб кетса, яна сен иззат-нафс ҳақида гапирасанми? Бу кундан улганинг яхши.

— Энди, акахон, совуқ нафас қилманг, ҳаммамиз иссиқ жонмиз, ким олдин улади, Худо биледи.

Ҳосилбойваччанинг бу илмоқли гапини эшитиб, Асадбек Чувриндига савол назари билан қараб олди.

— Бек ака, жаҳлингиз чиқмасин, дунё бозор-да, бир сизнинг омадингиз келди, энди гал меники. Винзаводни текинга олмайман. Жуда катта нарх қўяман. Дарров рози булганингизни узингиз ҳам сезмай қоласиз.

— Бу нима деганинг?

Ҳосилбойвачча кулимсираб пиджаги чунтагидан видеокассетани олиб узатди.

— Бу нима? — деди Асадбек ажабланиб.

— Қуйиб кўринг. Мен ярим соатдан сунг телефон қиламан,— Ҳосилбойвачча шундай дед чикди.

— Духтирни топ,— деди Асадбек Чувриндига.— Гапини эшитдингми, ис олганга ухшайди.

Чувринди лозим рақамни териб, табибни топди-да, дабдурустан:

— Нсга қасамни буздингиз? — деди. Табиб жавобга тараддулланганидан фойдаланиб, суроқни давом этди:— Кимга айтдингиз?

Табиб гудраниб бир ғилайнинг зурлаганини маълум қилди.

— Ғилай Шомил,— деди Чувринди гушакни жойига қуйиб.— Нима қиламиз?

Асадбек йуталиб олгач, ёшланган кўзларини унга қадаб жаҳл билан деди:

— У қасамни бузди!

Чувринди чиқиб Бутқага табибни нима қилиш лозимлигини айтгач, хонага қайтиб видеокассетани кўйди. Ҳаммом... Икки жувон... Бири бирини кучоқ-ляпти...

— Учир! — дед бақирди Асадбек. Чувринди амрни бажаришга улгурмай, сапчиб урнидан турди-да видеоманитофонни тепди. Оғзига келганини қайтармай буралаб сука бошлади. У Ҳосилбойваччани сукяптими, ё Зайнаб-ними, Чувринди фарқлай олмади.

Хасталигини ҳам, вужудидаги оғриқни ҳам унутган Асадбекни газаб узини билмас даражага келтирган эди. Унинг кузига ҳозир ҳеч нима кўринмасди. Мана шундай ҳол юз бериши мумкинлигини ҳисобга олгани учун ҳам Ҳосилбойвачча видеокассетани ташлаб, тезгина чиқиб кетган эди.

Чувринди ҳожасининг слкаларини силаб, бир оз овулгандай булди.

— Анави қанжиқ таниш кўринди, ким у? — деди Асадбек ҳансираб:

— Касалхонадаги ҳамширага ухшатдим.

— Топ уни, топ! Ернинг тагидан булса ҳам топасан, улигини булса ҳам топ, чотини узим йириб ташлайман!

Чувринди шошиб эшикни очди. Бутқа ҳали топшириқни бажаргани кетмаган эди. Чувринди унга касал-

хонага боришни, Зайнабни боққан ҳамширани топишни буюрди. Бу орада Асадбек утириб, титроқ бармоқлари билан телефон рақамини терди. Гушақдан Элчиннинг уйқули овози эшитилгач, бақриб суради:

— Зайнаб қани?

— Духтирга кетувди...

— Эрмисан ё ҳезалакмисан узинг?! — Асадбек шундай деб гушакни куч билан уриб, телефонни синдирди.

Бир оздан сунг эшик қия очилиб, Бутқанинг ихтиеридаги қиз аста муралаб, Ҳосилбойвачча деган одам телефонга чақираётганини айтди. Чувринди эшик томон бир қадам қуйган эди, Асадбек «Тухта!» деб узи юрди. Телефон гушагини кутариши ҳамон:

— Ҳосил, билиб қуй, киндигингдан бугзингача тилмасам, юрган эканман, эркакман деб.

— Узингизни босинг акахон,— деди Ҳосилбойвачча, уйқудан туриб эснаётган одам овози билан.— Сиз ҳойнахой кассетани охиригача курмагандирсиз? Томошанинг зури бир жойда буляпти, истасангиз бориб куринг. Қизингиз уша ерда айшини сурыпти.— Ҳосилбойвачча кучанинг номини айтди, гаранг ҳолдаги Асадбек дарров илгаб олмади. Ҳосилбойвачча буни сезгандек, манзилни яна икки марта такрорлаб, гапни бас қилди.

Асадбек меров одамдек қаққайиб туриб қолди. Кейин фикри бир оз тиниқлашгач, шашт билан юриб, ичкари кирди-да, темир жавонни очиб, тушпончани қулга олди.

Маҳмуд масаланинг жиддийлигини тушуниб:

— Йигитларни чақирайми? — деб суради.

— Йук! — Асадбек шундай деб тез-тез юрганича кучага чиқди. Машинага суянганича қулини қовуштириб турган Ҳалимжон унинг авзойини кўриб шошиб қолди.

— Маҳмуд, рулга утир,— деб буюрди Асадбек машинага яқинлашгач. Машина жойидан жилгач, манзилни айтди.

Борадиган жойлари бу ердан узоқ эмасди. Турт қаватли гиштин иморатнинг учинчи қавати. Ун еттинчи хонадон. Эшик қулфланмаган. Чувринди бир итаргандаёқ очилди. У ичкари кирмоқчи эди, Асадбек елкасидан ушлаб тухтатди-да, узи олдинга утди. Унг томондаги эшик ўрнига парда тутилган. Уша хонадан Зайнаб-

нинг овози келди. Асадбек пардани юлди. Қизи билан йигитнинг шармандали ҳолатини куриб, тахтадек қотди. Юраги уришдан тухтагандек булди. Қул-оёғи музлади. Парда юлинганини сезган йигит угирилди. Асадбекни кургач, қурқувдан кузлари косасидан чиқар даражада бақрайди. Унинг қурқув аралаш қараши Асадбекни ҳушига келтирди. Титроқ бармоқлари чунтагидан туппончани олди. Тенки босилди. Зайнаб чинқирди. Йигит оҳ уришга ҳам улгурмади. Туппончадаги барча уқлар унинг кукрагидан макон топди.

Чувринди Асадбекни тухтата олмади. Аниқроғи тухтатишга ҳаракат ҳам қилмади. Бошқа чора йуқлигини у биларди. Фақат Зайнабга уқ тегмаганига ажабланди.

Туппончада уқ қолмаган булса-да, Асадбек унинг дастасини маҳкам сиқиб турарди. Чувринди бармогини дастадан айириб, туппончани олди-да, Зайнаб томон бир қараб олиб:

— Пастда кутамиз,— деди.

Кучага чиқишганда Асадбек букчайиб қолган эди. Ундаги ғазаб чекиниб, вужудига дам қасос, дам алам ҳислари ҳукм утказарди. Кечагина кимсан, Асадбек (!) эди. Энди-чи... Уз қизи номусини ҳимоя қила олмаган бир нотавон... Уз ҳолига йиғлагиси келди. Бу шармандалик юкини кугариб юргандан кўра узини отишни ҳам истади. Бармоқлари бсихтиёр равишда чунтакни пайнаслаб туппончани излади. Машинага утиргач, Чувринди гап бошлади:

— Касалхонада шнага утқазинганга улшайди. Уйда игна билан дорига кузим тушди. Булмаса бунақа қилмасди.

— Ёнини олма...

— Ёнини олаётганим йуқ...

— Овозингни учир... Кетдик...

— Чиқсин...

— Юр, дедим, сенга!

— Одамлар кўрмасин... олиб кетайлик.

Дам утмай замин қадар оғир дардни слкасига ортиб, дир-дир титраётган Зайнаб куринди.

Онасининг сафар тадориги, кузатиш ташвишлари билан булиб Зайнаб дори топиб эмлаш чорасини қила олмади. Онасини кузатди-ю, ортиқ чидай олмай, Мар-

донага телефон қилди. Мардона қасрга келиш лозимлигини айтгач, бу янгиликни дарров Ҳосилбойваччага маълум қилди. Бу хабарни интиқ кутаётган Ҳосилбойвачча видеокассетани олиб, Асадбек ҳузурига йўл олди.

Бу ҳаракатларни Зайнаб билмас эди. У парда юлиниб, отаси куринганда ҳам, нима буластганини англамай карахт эди. Уқ отилиб, беихтиёр чинқириб юборганидан кейин ҳушига келиб, қурқув исканжасига тушди. Қонга беланган тушакдан дарров туриб кета олмади. Урнидан тургач, нима қиларини билмади. Дераза олдига яқинлашиб, узини пастга отгиси келди. Машина сари юриб бораётган отасини куриб, юраги эзилди. «Ўзингни отма, отанг бунга чидай олмайди», деди. «Нега чидай олмайдилар? — деб узига узи савол берди.— Бу шармандаликка-чи? Чидайдиларми? Нега мени отмадилар? Аядиларми? Энди-чи, энди нима булади? Онажоним... яхши ҳам кетганлари...»

Зайнаб довдираб тура-тура кийиниб, пастга тушди. Машина эшигини очишга мадори стмади. Уйга боришгач, машинадан биринчи булиб тушди.

Асадбек ҳовлига киргач, Чувриндига қарамаган ҳолда буюрди:

— Отарчидан хабар ол, уйдамикин? Уйда булса бил: бугун отари борми?

Чувринди болохонага кутарилиб, бир нафасда қайтди. Унга қадар Асадбек жойидан жилмади.

— Уйда экан. Тўрт яримларда жунарган.

— Соат бешда кел, булмаса.

— Бек ака, ақл ургатяпти, дсмангу...

— Соат бешда кел, дсдим, тушунмадингми?

Чувринди итоаткорона бош эгиб, куча томон юрди.

Соат бешга қадар булган вақт Асадбекнинг назарида гуё минг йилдек чузилди. Кенг, ёруғ меҳмонхона тор, қоронгу зиндон каби туюлди. Тўрт девор тобора бостириб келаётгандек булаверди. Хотини кетиши билан ҳувиллаган, энди эса зиндонга айланган уйдан қочиб чиқиб кетгиси келди. Эзилган, пораланган нотинч юраги кўкрак қафасини зарб билан тешиб, синдириб кенгликка чиқишни истади. Юрак кенгликни соғинади, қани уша кенглик? Юрак ҳаловатни қумсайди, қани уша ҳаловат? Юрак ярасига малҳам истайди, қани уша малҳам?.. Малҳам — қасосми? Ҳа, галаён қилаётган юрак қасосни тилайди. Йигитларни тўлаб, Ҳосил-

бойваччаникига бориб уни уз қуллари билан қиймақийма қилиб ташлаш Асадбек учун ҳеч гап эмас. Лекин унинг соғлом ақли юракнинг бу ишжиқликларидан устун туради. Қасос онларини кейинроққа суради. Ҳозир эса қизини шармандалик юкидан озод қилишни уйлайди. Бунинг йули бир — уни ҳур қизлар сафига узатиш... Бу мудҳиш фикр унда видсокасстани кургандаёқ уйғонган, шармандаликка узи гувоҳ бўлгач, қатъийлашган эди. Уша уйда туппонча огзини унга қаратишни истамади. Бу ҳаромхонада қон тукишини, жон беришини хоҳламади.

Тобора бостириб келаётган деворлардан қизалоқнинг ширин кулгиси ширин тил билан «адажон, менга нима олқелдийиз» дегани эшитилди. Бу — кичкина Зайнабнинг ширин кулгиси, ширин тили... Унуг булаётган овозни шу деворлар узига сингдирган эди, ҳозир йилларни оралаб утиб, акс-садо беряпти. Асадбек эшитмаслик учун қулоқларини беркитиб олди. «Ада, адажон...» Деворлар шундай деб акс-садо бераверди.

Соат бешга қадар шундай булаверди. Соат бешга қадар, Асадбекнинг назарида, минг йил бу овоз тинчлик бермади. Лекин мудҳиш фикр ширин хотиротдан устун эди...

Асадбек уйга сигмай, ҳовлига чиқди. Ҳовлини, ошхонани, сртулани кезди. Нимадир излади. Охири сртуладан бир қулочли арқон топиб, билагига ураб олди.

Чувринди айтилган вақтда келиб, билагига урғотган арқонни курдию муддаони фаҳмлади. Арқонни олмоқчи эди, Асадбек силтаб ташлади.

Чувринди Зайнабни чақирди. Машинага утирдилар. Элчиннинг уйи сари юрдилар. Дарвоза қулф эди. Зайнаб тушиб очди.

— Маҳмуд, айт унга, покланиб чиқиб, келишлик куйлагини кийсин.

Остонада нима қиларини билмай қотиб турган Зайнабга Чувринди бу амрни стказди.

Зайнаб улик оёқларини зурга судраб ичкари кирди. У отасининг билагига уралган арқонни курган, умри ниҳоясига стганини сезган эди.

...Атрофга шом қоронгуси бостириб келадир. Кеч кузнинг изгиридли нафаси сочларини аста тузитадир. Жувоннинг вужудини эса хуфтон зулумоти босадир, юраккинаси музлайдир, танаси совуқданми, сҳуд улим

шарпасининг қурқувиданми енгил титрайди... Кумуш-биби булмақни орзу этган, бокира, аммо инжу орзулари лойга қоришган Тупроқбиби, ундан-да баттар қавм-да сунгги нафас сари борадир...

Отаси покланиб олсин, дебди, сув поклай олармикин унинг руҳини?

Асадбек бир соатга яқин машинада утирди. Сунг аста тушиб ҳовлига, ундан уйга кирди. Назарида, оёқлари чалишди. Қандайдир куч кукрагидан итарди, орқасига қайтмоқчи ҳам булди. Бошиқа бир куч эса тиеланишга йул бермади.

Зайнаб оқ либосда, уй уртасида ҳаракатсиз турар эди. Асадбек остонада бир нафасгина тухтали. Шунда уларнинг кузлари тукнашди.

— Жон қизим, мен сени жазоламоқчи эмасман, сени бу дунёнинг ифлосликларидан қутқармоқчиман,— деди Асадбекнинг кузлари.

— Жоним адажон, қийналиб кетдим, қутқара қолинг... фақат онажонимни соғинаман... Онамни бир упсам эди...

— Сен ҳур қизлар билан бирга буласан...

— Йўқ, улар мендайин шармандани қаторларига олмаслар...

— Ҳадемай изингдан стиб бораман...

Асадбек бир қадам қўйди. Зайнаб отаси томон интилиб, у ҳам бир қадам қўйди. Ота кунгли қизини сунгги бор бағрига босмоқни истади. Узини тутди. Қиз ота олдида тиз чуқмоқни истади — тиз чуқди. Асадбекнинг кузига ёш қўйилиб кела бошлади. Фарёд уриб юбормаслик учун билагидаги арқонни бушатиб, Зайнаб олдида ташлади-да, шарт бурилиб чиқиб кетди. Тиз чуққан Зайнаб отасининг биргина сузига зор булиб, илтижолинигоҳини унинг изларига қадаб қолаверди.

Рози-ризолик суралмади.

Асадбек машинага индамай утирди. Кукрагини рулга қадаб олган Чувринди қаддини кутариб, унга савол назари билан қаради.

— Ҳайда,— деди Асадбек ҳирқироқ овозда.

Чувринди уй томонга қараб қўйди-ю, буйруққа итоат этди. Машинани секин юргизди. Асадбек: «Нима учун тезлатмаяпсан?» деб сўрамади.

«Гуноҳларни сен қилдинг-у, жабрини қизинг тортди, айбдор узинг була туриб қизингни жазоладингми?..»

Орқа уриндиқда утирган кимдир шундай деб бақиргандай булди. Асадбек чучиб, орқасига қаради. Ҳеч ким йуқ... такрорланди. Энди овозни таниди — Жалил. Янада қаттиқроқ айтди гапини. Сунг яна такрорлади. Ҳар гапирганда юракдаги муз парчалана борди. Юрак муздан холи булиб, илий бошлагач, бақириб юборди:

— Тухта! Қайт орқага!

Чувринди машинани қайтараётганида Асадбек:

— Зайнаб, жон қизим! — деб хунграб юборди...

СҮНГГИ БОБ

Ў х у д

учинчи китобнинг дсбочаси

Асадбек, Элчин, Ҳосилбойвачча.

1989 йил, 29 ноябр

I

Ҳосилбойвачча бу олишувда мутлақ голиб чиққанига амин эди. Ҳатто Хонгирейга қунгироқ қилиб, уни галаба билан қуглаган, «акахон, сиз бу ерларнинг хужайинисиз, биз сизга нонбмиз халос», деб камтарлик ниқоби остида ялтоқланган эди. У энди кейинги қадамлари ҳақида бош қотирар эди. Асадбек улгач, аввал Кесакполвонни йуқ қилишни уйларди. Чувринди билан гаплашиб куради, хизмат қилишга кунса, унга тегмайди. Кунмаса уруги билан қуритиб юборади. Ана ундан кейин майда-чуйда тудалар уз хоҳишлари билан эмаклаб келаверишади. Эгилгиси келмаганларнинг бели синади... Ҳосилбойвачча янги йилни режаси буйича ягона ҳоким сифатида қаршилаши керак. Бу Ҳосилбойвачча учун хом хаёл эмас, тайёр пиширилган ош эди. Сузиб сса, бас...

Бироқ... пишган ошни сйиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Ҳосилбойвачча орзу булутига ёнбошлаб, роҳатланиб сузиб юрганида Асадбек қунгироқ қилди.

— Ҳосил...— Асадбек шундай деб сукут қилди. Гапини айтишга қийналди.

— Гапиринг, акахон,— деди Ҳосилбойвачча мсҳрибонлик билан.

— Сенга тан бердим, гап йуқ...— Асадбек шундай дед хурсинди.

Ҳосилбойваччанинг юзини шодлик ели силаб утди. Мағлубни бир оз калака қилиш мақсадида:

— Сизга ҳам қойилман. Бунақа тан бериш фақат угил боланинг қулидан келади,— деди.

Асадбек унинг бу лутфини жавобсиз қолдириб, муддаога кучди:

— Ҳосил, менга видеокассетанинг асл нусхасини брасан.

— Гап йуқ, акахон.

— Анави қанжиқни қасрга қочирдинг, уни ҳам брасан менга.

— Буниси энди туғри келмайди. У қанжиқ ҳали менга куп ксрак булади. Унинг ишини унча-мунча қанжиқ эплломайди.

— Барибир топаман уни.

— Бир укалик маслаҳатим — уни қидирманг. Мен уни сизнинг унта йигитингизга ҳам алишмайман. Сиз кассетани олингу бошқасини унутинг. Ўзингиз келасизми, ё одам юборасизми?

— Бу иккаламизнинг орамиздаги иш. Мен боролмайман. Касалман, биласан. Эски шаҳардаги уйимда кутаман. Ёлғиз узинг кел. Бирга бир гаплашаман. Винзаводга тегишли қоғозлар бор, бераман. Агар яна бошқа даъволаринг булса, айтасан, келишамиз.

— Мен уйлаб кураман, акахон.

— Майли, уйла. Каллали боласан. Сен мен қилган хатоларни четлаб утсанг, узоққа борасан. Бугун соат бешда кел, бир узим кутаман. Қурқма, пистирма қуймайман. Менинг уйиним ҳамма вақт угил болача булади, биласан-ку?

Ҳосилбойваччанинг кунгли қандайдир нохушликни сизди, аммо голиблик сурури бу сезгини буғди. У Асадбекнинг таклифини куп мулоҳаза қилиб утирмади. Жон таслим қилаётган ганимнинг илтижоли кузларини кургиси келди. Кукрагига оёқ қуйиб, қаҳ-қаҳ отиб кулишни истади.

Соат турт яримда видеокассетанинг яна бир нусхасини олиб Шомил билан бирга эски шаҳар сари йул олди. Шомилни угтиз-угтиз беш қадам бериди, куча муюлишида қолдириб узи Асадбек ҳовлисига кирди.

Асадбек болалиги утган ҳовлига пешинда келди. У хасталик оқибатидами ё кейинги кунларда курган-кечирганлари таъсиридами, анча ҳолсизланиб, руҳсизланиб қолган эди. Машинадан тушишда бир оз қийналди. Чувринди чаққон туриб унинг қултигига кирди. Кеча Чувриндини яқин йўлатмай, қаддини тутиб олган эди. Бугун қаршилик билдирмади. Улар ҳовлига киришгач Чувриндининг топшириги билан уйга қараб турган йигит чиқди. Асадбек иссиқ танчага утириб роҳатланди. Чувринди узатган пиеладан бир ҳуплам қайноқ чой ичди.

— Маҳмуд, мен душманларимдан уч олмай туриб кета олмайман. Қасоссиз кетсам, ётқизиб кума олмайсан, гуримда тик тураман.

— Уша одамларни айтинг, эзгилаб ташлайман.

— Уз қулим билан улдирмасам, хумордан чиқмайман. Ҳозир отарчи келади. Ҳосилни ҳам чақирганман. Сен нима қилишингни билиб ол.

Асадбек Чувриндига режасини тушунтирди.

Элчин қайнотасининг кутилмаган йуқловидан ажабланди. Одам юбормай, шахсан узи қунгироқ қилганига, эски шаҳардаги уйига чақирганига, машинани катта кўчага қўйиб келишни тайинлаганига ҳайрон булди. Ҳатто бир оз хавотирланди. Қайнотасининг бир шумликни уйлаб қўйганини сизди. Унда мулоҳаза қилиш учун муҳлат кам эди. Шу сабабли айтилган вақтда йулга отланди.

Асадбек бу уйга келганида албатта машинада пойлоқчи утиргувчи эди. Катта йул ёқасига машинасини қўйган Элчин аста юриб келиб, пойлоқчи йуқлигидан ҳайрон булди. Кейин «Асадбек келмагандир», деган хаблда ҳовлига кирди. Ичкаридаги чироқ ёруғида ёлғиз утирган Асадбекни курди.

Асадбек куёви кирганда урнидан жилмади. Утирган срида қул узатиб куришди. Элчин утираётганида йутал тутиб, анча роҳатенланди. Йутал босилгач, куз ёшини артиб, бир оз сукут сақлади. Кейин Элчинга қаттиқ тикилиб, сўз бошлади:

— Мен ҳасримда куп хато қилмаганман. Энг катта хатоим нима, сен биласанми?

Қайнотасининг дабдурустан сенсирашидан суҳбат оқибатида кунгилга ханжар булиб санчилажагини сездн. Сызгани учун ҳам саволга жавоб қайтармади. «Қани, гапираверинг», дегандай бошини эгиб утираверди.

— Энг катта хатоим — сени улдирмаганим. Сен қизимнинг ҳаётини барбод қилдинг. Мен хотамтойлик қилиб юбордим. Сен Шилимшиқни улдирдинг. Аслида у сени улдириши керак эди. Сен хотинни эплайдиган эр эмас экансан. Зайнабни сен бадном қилдинг... Мен сенга ҳамма гапни айтмайман. Энди бир уғил болалик қиласан, уч оласан!

Элчин бу гапни унча тушунмади. Бошини кутариб сурамоқчи эди, Асадбек гапиртирмади:

— Жим бул. Сен бугун айтганимни қиласан. Қолган гапларни кейин биласан. Ҳозир айтадиганим битта: эркак булганингдан кейин эркакча яша. Чироқни учир.— Асадбек шундай деб соатига қараб олди. Элчин чироқни учиргач, урнидан туриб бориб дераза енига утирди. Уй совуқ эмас эди. Элчин унинг қулқоп кийиб олганидан ажабланди.

— Деразани қиялаб оч,— деб буюрди Асадбек.

— Ташқари салқин-ку?

— Бир табақасини қиялаб оч. Узинг панада утир. Тур дейишим билан турасан. Айтган ишимни тез бажарасан. Уйлаб утиришга фурсат булмайди.

— Нима қилмоқчисиз, билишим мумкинми?

— Мен сенга қасос олиш қанақа булишни курсатаман. Ҳозир улиши керак булган одам сенинг ҳам, менинг ҳам номусимни булғади.

Асадбек шундай деб қунжидан туппонча чиқардида:

— Энди менга халақит берма,— деб қия очиқ дераза оша куча эшикни мулжалга олди.

Асадбек болалигида, янги йил кутадиган куни шу эшик очилишини, отасининг кириб келишини, суҳтаси совуқ икки кишини уриб-уриб ҳайдаб юборишини кутган эди. Бу икки киши отасини олиб кетганидан кейин ҳам шу ёққа кўп тикилди. Унинг учун бу эшик ҳовли билан кучани боғлайдиган бир восита эмас, балки умид қопқаси эди. Афсус шуки, уша йиллар бу умид эшиги очилмади...

Ҳозир ҳам тикилиб утирибди. Ҳозирги умиди булак — қасос! Ҳозир ажал бир маълунни ҳайдаб келиб унга рўпара қилади.

Ниҳоят эшик очилди. Ҳосил куринди. У ҳеч нарсадан тап тортмай, ҳовлига қадам қўйди. Бир қадам... иккинчиси... Учинчисига улгурмади.

Тепки босилди.

Одам жонига ташна уқ кукракка қадалди. Сунг иккинчиси... учинчиси...

Ҳосилбойвачча алаңлашга ҳам улгурмади.

Мағлуб одамнинг илтижоли кузларини кўра олмади.

Асадбек туппончани Элчинга тутқазди:

— Чиқ тез, улмади шескилли, қулим титради. Тирик булса от.

— Нимага?

— Чиқ деяпман! Зайнабни булғади бу, эшитяпсанми?! Эркакмисан узинг!

Элчин бу гапга ишонқирамай, туппончага қул чузди. Асадбек яна бақиргач, ҳовлига чиқди. Ҳосилбойваччага яқинлашди. Лекин уқ узмади. Тепкини босишга ҳожат ҳам йуқ эди. Шу заҳоти эшик тепки зарбидан очилиб остонада Шомил куринди. Филай ерда қонга беланиб ётган хужасини, туппонча ушлаб турган Элчинни курди-ю, уйлаб утирмай унга уқ узди. Элчин қаршшлик қилишга ҳам улгурмади.

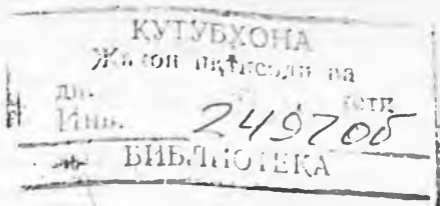
Шу нафаснинг узида пайдо булган Чувринди аввал Шомилни отмоқчи булди. Лекин Асадбекнинг топширигини эслаб, Филайнинг орқа миясига туппонча қундоғи билан зарб билан урди. Филай Шомил хужасини бехуш йиқилди.

Асадбек уйдан битта-битта босиб чиқиб келди. У энди бир неча соат илгариги ҳолсиз хаста одам эмас, қаддини мағрур тутувчи Асадбек эди...

Ниҳоят... шайтанат олами воқсаларининг баёни шу ерга келганида, Яратганга шукрлар айтган ҳолда иккинчи китобга нуқта қўяман. Мазкур баёни уқиган ҳар бир кимсага миннатдорлик билдириб, Оллоҳдан хонадонларингизга файзу баракот тилайман. Шайтанат дарахтининг сояси ҳеч биримизнинг хонадонимизга соя ташламагай. Омийн ва Роббил оламийн.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	5
I боб	6
II боб	27
III боб	41
IV боб	63
V боб	80
VI боб	89
VII боб	108
VIII боб	117
IX боб	128
X боб	141
XI боб	160
XII боб	174
XIII боб	192
XIV боб	206
XV боб	222
XVI боб	229
XVII боб	244
XVIII боб	260
XIX боб	270
XX боб	295
XXI боб	305
XXII боб	315
XXIII боб	321
XXIV боб	335
XXV боб	344
XXVI боб	358
Сунгги боб	376

ТОҲИР МАЛИК

ШАЙТАНАТ

Қисса

Иккинчи китоб

«Шарқ» наприет-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1998

Башиний муҳаррир *М. Аъламов*

Техник муҳаррир *Л. Хиждова*

Мусахҳидлар *Ю. Бидагова, Н. Муҳаммадшова*

Босишга рухсат этилди: 11.09.98. Формати 84x108^{1/12}.
Таймс гарнитура. Офсет босма. Шартли босма табоги 20,16.
Нашриёт ҳисоб табоги 20,99. Адади 30000. Буюртма № 2741.
Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмахонаси,
700083, Тошкент ш., «Буюк Турон» кучаси, 41-уй.